

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

**Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису**

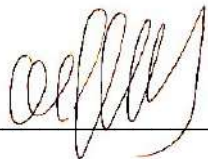
КОШЛЯК МИХАЙЛО АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 37.015.31:796(477)''18/19''(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ
В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ У
ВІТЧИЗНЯНОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

М. А. Кошляк

Кропивницький – 2026

АНОТАЦІЯ

Кошляк М. А. Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2026.

У дисертації здійснено цілісний і системний аналіз історико-педагогічних досліджень розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття.

Обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження. Встановлено, що теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалась. У її розв’язанні застосовано комплекс наукових підходів: загальнонаукових (парадигмального, системного, синергетичного, культурологічного, аксіологічного) та конкретно-наукових (історіографічного, герменевтичного, історичної реконструкції педагогічного знання, історико-національного); принципів (історизму, єдності історичного й логічного, об’єктивності й усебічності, цілісності, наступності й спадкоємності, міждисциплінарності); методів (загальнонаукових та історико-педагогічних).

Основу джерельної бази дослідження склали: документи, що регулювали систему освіти та визначали особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді в досліджуваній період (підзаконні нормативно-правові акти (постанови) залежно від суб’єктів, які їх видали тощо); архівні документи; праці громадських діячів, педагогів другої половини XIX – XX ст., у яких розкриваються питання фізичного виховання дітей та молоді; монографії та дисертації, які є основним інформативним джерелом

реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про теоретичні й практичні аспекти фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений період; дидактичні джерела: навчальні посібники, підручники; навчальні програми, плани; узагальнювальні праці, що розкривають генезу фізичного виховання дітей та молоді в Україні, колективні видання; періодичні видання. Кожна з груп джерел має власні змістові, інформаційні та інші характерні риси й виконує особливу функцію у формуванні та накопиченні наукового знання про історичний розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. Проаналізовані в дисертаційному дослідженні праці систематизувались за трьома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним, персоніфікованим.

Здійснено періодизацію розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні у досліджуваній період та виокремлено чотири основні періоди: становлення (друга половина XIX – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок XXI ст.). Кожний із вищезазначених періодів має суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних теоретичних й практичних аспектів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, які зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження. Особливого значення набуває аналіз освітніх парадигм властивих цим періодам; із їх зміною відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

Схарактеризовано особливості нагромадження наукових знань про розвиток фізичного виховання дітей та молоді та проаналізовано дослідження з окремих напрямів фізичного виховання. Аналіз стану наукової розробленості проблеми свідчить про те, що з середини XIX ст. й до початку XXI ст. йшов поступальний процес нагромадження наукових знань про теорію

і практику фізичного виховання дітей та молоді України у другій половині XIX – XX ст. У своїй сукупності науковий доробок учених окреслює ключові підходи та загальну модель вивчення фізичного виховання дітей та молоді в означений період.

Узагальнено дослідження вітчизняних учених, присвячені освітній діяльності та творчому доробку педагогічних персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді. Виявлено низку праць, у яких схарактеризовано роль педагогів-просвітників у розвиток проблеми фізичного виховання дітей та молоді та проаналізовано їхній внесок у становлення та розвиток вітчизняної системи фізичного виховання; ці праці містять вагомий фактологічний матеріал щодо місця фізичного виховання підростаючого покоління в їх творчій спадщині.

Розкрито історико-педагогічні рефлексії щодо становлення та розвиток професійної підготовки вчителів фізичної культури. Встановлено, що модернізаційно-плюралістичний період є найпродуктивнішим за кількістю праць, присвячених історії розвитку професійно-педагогічної підготовки вчителів фізичного виховання у другій половині XIX – XX ст., що дає підстави стверджувати, що сучасні українські науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше:

– цілісно схарактеризовано історико-педагогічні дослідження розвитку теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. з позицій парадигмального, системного, синергетичного, культурологічного, аксіологічного, історіографічного, герменевтичного, історичної реконструкції педагогічного знання, історико-національного підходів; обґрунтовано періодизацію історіографічного процесу, що охоплює такі чотири основні періоди: становлення (друга половина XIX – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок XXI ст.), кожний з яких відображає тенденції нагромадження наукових знань щодо

розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.; проаналізовано наукові розвідки з окремих напрямів проблеми; узагальнено дослідження, присвячені освітній діяльності та творчому доробку педагогічних персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні; розкрито рефлексії вітчизняних учених щодо становлення та розвиток професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в Україні в досліджуваний період;

– уточнено поняття «фізичне виховання», «фізична культура», «здоров'язбереження», «фізкультурно-масова робота», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «вітчизняний педагогічний дискурс», «педагогічні персоналії»; уявлення про творчість громадських діячів і педагогів, діяльність яких була пов'язана з розвитком фізичного виховання дітей та молоді в Україні і є ще малодослідженою;

– подальшого розвитку набули конкретизація критеріїв, принципів добору та класифікації джерел з історіографії педагогічної науки; наукові підходи до з'ясування ступеня дослідженості історіографічних проблем та принципів групування пов'язаних з нею наукових публікацій; уявлення про розвиток фізичного виховання в Україні в досліджуваний період.

До наукового обігу введено широке коло архівних матеріалів, історико-педагогічних досліджень другої половини XIX – XXI ст., що стосуються розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення й науково обґрунтовані висновки дослідження щодо теорії і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі можуть бути використані для визначення стратегічних орієнтирів розвитку системи освіти в Україні. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, історії України, джерелознавства; для розширення та оновлення змісту навчальних

курсів «Педагогіка», «Педагогіка фізичного виховання», «Виховні та дидактичні концепції в історичному вимірі», «Історія вищої школи», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні», «Актуальні зарубіжні та вітчизняні освітні концепції», «Історія фізичної культури», «Історія наукової думки у фізичній культурі»; при укладанні підручників, посібників із теорії та історії педагогіки, історії української фізичної культури і спорту, теорії та методики фізичного виховання, при розробці спецкурсів і спецсеминарів, при здійсненні керівництва курсовими й кваліфікаційними роботами.

Ключові слова: фізичне виховання, фізична культура, здоров'язбереження, фізкультурно-масова робота, фізкультурно-спортивний рух, професійна підготовка вчительських кадрів з фізичного виховання, педагогічні персоналії, історія вітчизняної педагогічної думки, історіографія, вітчизняний педагогічний дискурс.

ABSTRACT

Koshliak M. A. Theory and Practice of Physical Education of Children and Youth in Ukraine in the Second Half of the 19th – 20th Century in the National Pedagogical Discourse. – Qualification Scientific Work as a Manuscript.

Dissertation for obtaining the scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences on the specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University. Kropyvnytskyi, 2026.

The dissertation reveals and comprehensively characterizes historical and pedagogical studies of domestic scholars on the development of physical education of children and youth in Ukraine in the second half of the 19th – 20th century.

The theoretical and methodological foundations of the research are substantiated. It has been established that the theory and practice of physical education of children and youth in Ukraine in the second half of the 19th – 20th

centuries within the national pedagogical discourse has not previously been studied as a separate historical and pedagogical problem. To solve it, a complex of scientific approaches was applied: general scientific (paradigmatic, systemic, synergetic, cultural, axiological) and specific scientific (historiographical, hermeneutic, historical reconstruction of pedagogical knowledge, historical-national); principles (historicism, unity of historical and logical, objectivity and comprehensiveness, integrity, continuity and succession, interdisciplinarity); methods (general scientific and historical-pedagogical).

The source base of the research includes: documents regulating the education system and determining the peculiarities of the development of physical education of children and youth during the studied period (by-laws, normative legal acts depending on issuing authorities, etc.); archival documents; works of public figures and educators of the second half of the 19th – 20th centuries addressing issues of physical education; monographs and dissertations as key sources for reconstructing the historiographical process of accumulating scientific knowledge on theoretical and practical aspects of physical education; didactic sources (manuals, textbooks, curricula, plans); generalizing works revealing the genesis of physical education in Ukraine; collective publications; periodicals. The analyzed works were systematized according to three main approaches: chronological, problem-thematic, and personalized.

The periodization of the development of historical and pedagogical studies of the theory and practice of physical education of children and youth in Ukraine during the studied period has been carried out, identifying four main periods: formation (second half of the 19th century – 1917); interwar (1918–1930s); totalitarian (1940s–1980s); modernization-pluralistic (1991 – early 21st century).

Each of these periods has significant differences in approaches to historical and pedagogical discourse, content, and research directions regarding various theoretical and practical aspects of physical education development, determined by socio-economic, socio-political, and socio-cultural realities of the respective times.

The analysis of educational paradigms characteristic of these periods is of particular importance, as their transformation influenced the scientific inquiries of researchers.

The features of the accumulation of scientific knowledge on the development of physical education of children and youth are characterized, and studies on specific areas of physical education are analyzed. The analysis of the state of scientific development shows a progressive accumulation of knowledge on the theory and practice of physical education of children and youth in Ukraine from the mid-19th century to the early 21st century. The collective scholarly work outlines key approaches and a general model for studying physical education in the specified period.

The studies of domestic scholars devoted to the educational activity and creative heritage of pedagogical figures who made significant contributions to the development of physical education are summarized. A number of works have been identified that characterize the contribution of educators to the development of physical education and analyze their role in the formation and development of the national system of physical education; these works contain substantial factual material on the place of physical education in their creative heritage.

Historical and pedagogical reflections on the formation and development of professional training of physical education teachers are revealed. It has been established that the modernization-pluralistic period is the most productive in terms of the number of works devoted to the history of professional pedagogical training of physical education teachers in the second half of the 19th – 20th centuries, which allows us to assert that modern Ukrainian scholars have made a significant contribution to the study of this problem.

Scientific novelty of the obtained results lies in the fact that, for the first time:

– a holistic characterization of historical and pedagogical studies on the development of the theory and practice of physical education of children and youth in Ukraine in the second half of the 19th – 20th centuries has been provided from the perspectives of paradigmatic, systemic, synergetic, cultural, axiological,

historiographical, hermeneutic approaches, as well as the approaches of historical reconstruction of pedagogical knowledge and historical-national approach; the periodization of the historiographical process has been substantiated, covering four main periods: formation (second half of the 19th century – 1917); interwar period (1918–1930s); totalitarian period (1940–1980s); modernization-pluralistic period (1991 – early 21st century), each reflecting the tendencies of accumulation of scientific knowledge on the development of physical education of children and youth in Ukraine in the second half of the 19th – 20th centuries; scientific studies on particular aspects of the problem have been analyzed; research devoted to the educational activity and creative heritage of pedagogical personalities who made a significant contribution to the development of physical education of children and youth in Ukraine has been generalized; reflections of domestic scholars on the formation and development of professional pedagogical training of physical education teachers in Ukraine during the studied period have been revealed;

– the concepts of «physical education», «physical culture», «health preservation», «mass physical culture work», «historiography», «history of national pedagogical thought», «national pedagogical discourse», and «pedagogical personalities» have been clarified; the understanding of the creative work of public figures and educators whose activities were related to the development of physical education of children and youth in Ukraine and remain insufficiently studied has been specified;

– further development has been given to the specification of criteria, principles of selection and classification of sources in the historiography of pedagogical science; scientific approaches to determining the degree of elaboration of historiographical problems and the principles of grouping related scientific publications; and to the understanding of the development of physical education in Ukraine during the studied period.

A wide range of archival materials and historical-pedagogical studies of the second half of the 19th – 21st centuries related to the development of physical

education of children and youth in Ukraine has been introduced into scientific circulation.

Practical significance of the obtained results lies in the fact that the factual material, theoretical provisions, and scientifically substantiated conclusions of the study concerning the theory and practice of physical education of children and youth in Ukraine in the second half of the 19th – 20th centuries within the national pedagogical discourse can be used to determine strategic guidelines for the development of the education system in Ukraine. The systematized and generalized provisions, factual material, and source base of the study may serve as a foundation for further research in the history of pedagogy, history of Ukraine, and source studies; for expanding and updating the content of academic courses such as «Pedagogy», «Pedagogy of Physical Education», «Educational and Didactic Concepts in Historical Dimension», «History of Higher Education», «Pedagogical Personality in Historical and Pedagogical Research», «Current Foreign and National Educational Concepts», «History of Physical Culture», «History of Scientific Thought in Physical Culture»; for compiling textbooks and manuals on the theory and history of pedagogy, the history of Ukrainian physical culture and sport, the theory and methodology of physical education; as well as for developing special courses and seminars and supervising term papers and qualification works.

Keywords: physical education, physical culture, health preservation, mass physical culture work, physical culture and sports movement, professional training of physical education teachers, pedagogical personalities, history of national pedagogical thought, historiography, national pedagogical discourse.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, які відображають основні наукові результати докторської дисертації

Статті у виданнях, що індексуються в міжнародних базах даних

Web of Science Core Collection та/або Scopus:

1. Dzhurynskyi P., Broiakovskyi O., Tsviakh O., **Koshliak M.**, Turchak A., & Zalizniak A. Innovative dimension of effectiveness in physical education student learning. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12 (72). Pp. 167–179. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2023.72.12.15> (**Web of Science**)

2. Babachuk Y., Mysiv V., Rodikov V., Ivanenko O., & **Koshliak M.** Physical education of students in the conditions of distance education. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(75). Pp. 185–196. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.16> (**Web of Science**)

3. Asauliuk I., Lisenchuk G., **Koshliak M.**, Kindrat V., & Prudivus N. La educación física como herramienta para la intervención social. Experiencias, escenarios comunitarios y posibilidades. *Interacción y Perspectiva*. 2025. № 15(3). Pp. 660–671. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.16910397> (**Web of Science**)

Монографія (розділи монографії):

4. Кошляк М. А. Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді: історико-педагогічний дискурс. *Сучасна освіта в Україні: особливості розвитку в умовах воєнного стану та повоєнні перспективи*: колективна монографія [електронне видання] / за заг. редакцією проф. Я. В.°Галети : наук. ред. проф. Т.°Я.°Довга. Дніпро : Середняк Т.°К., 2024. С. 345–364. DOI : <https://doi.org/10.36550/978-617-8139-92-6>

Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку

наукових фахових видань України:

5. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я дітей: історико-педагогічний дискурс. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки.

- Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2022. Вип. 206. С. 146–150.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-206-146-150>
6. Кошляк М. А. Проблеми фізичного виховання в історії педагогічної думки (друга половина XIX століття). *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2022. Вип. 207. С. 171–175.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-171-175>
7. Кошляк М. А. Організаційні аспекти становлення та розвитку фізкультурно-масової роботи з молоддю в кінці XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 209. С. 213–217.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-213-217>
8. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 212. С. 179–182. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-212-179-182>
9. Кошляк М. А. Проблема фізичного виховання дітей та молоді в системі позашкільних закладів в рецепції сучасних українських дослідників. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 213. С. 331–335.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-213-331-335>
10. Кошляк М. А. Підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності в наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 214. С. 207–210. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-214-207-210>
11. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 215. С. 187–191.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-215-187-191>
12. Кошляк М. А. Способи оптимізації фізичного виховання студентів закладів вищої освіти: педагогічний дискурс. *Педагогічні науки: теорія,*

історія, інноваційні технології. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2024. № 5 (139). С. 325–333. DOI : <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.05/325-333>

13. Кошляк М. А. Сутнісні характеристики феномену «фізична культура» у наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 216. С. 373–377. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-216-373-377>

14. Кошляк М. А. Особливості організації спортивно-масової роботи з учнівською молоддю в Україні в наукових рефлексіях вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2024. № 6 (140). С. 69–81. DOI : <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.06/069-081>

15. Кошляк М. А. Проблема здоров'язбереження у вітчизняній педагогіці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2024. № 97. С. 8–12. DOI: <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2024.97.1>

16. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей та молоді в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 217. С. 207–210. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-217-207-210>

17. Кошляк М. А. Поняття «фізичне виховання» у вітчизняних наукових рефлексіях. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2025. № 98. С. 8–12. DOI : <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.98.1>

18. Кошляк М. А. Розвиток фізичного виховання в Україні в другій половині ХХ століття як предмет вивчення науковців. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 218. С. 347–350. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-218-347-350>

19. Кошляк М. А. Проблема фізичного виховання, збереження та зміцнення здоров'я в педагогічній спадщині Г. Ващенко: історіографічний

огляд. *Наукові записки*. Серія: Педагогіка і психологія. Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2025. Вип. 81. С. 75–79. DOI: <https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-81-75-79>

20. Кошляк М. А. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури та спорту в Україні в другій половині ХХ століття. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань: Візаві, 2025. № 1 (13). С. 54–59. DOI: [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(13\).2025.330206](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(13).2025.330206)

21. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей і молоді у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття: сучасні дослідження та інтерпретації. *Наукові записки* [Укр. держ. університету імені Михайла Драгоманова]. Серія: Педагогічні науки. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 160. С. 77–85. DOI: <https://doi.org/10.31392/NZ-udu-160.2025.10>

22. Кошляк М. А. Місце фізичного виховання молодого покоління в творчій спадщині А. Макаренка: історіографія питання. *Наукові записки*. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. Вип. 219. С. 274–278. DOI: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-219-274-278>

Наукові публікації, які додатково відображають наукові результати докторської дисертації

Тези в матеріалах науково-практичних конференцій:

23. Кошляк М. А. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні наприкінці ХІХ ст. *Фізичне виховання і спорт в закладах освіти на сучасному етапі: стан, напрямки та перспективи розвитку*: м-ли ХХІХ Всеукр. наук.-практ. конференції Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (23 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький: ФОП Піскова М. А., 2024. С. 40–46.

24. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління. *Європейське майбутнє: філософсько-освітні студії*: м-ли I Міжнар. наук.-практ. конференції (9–10 травня 2024 р., м. Херсон, м. Хмельницький). Херсон: вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2024. Ч. 1. С. 250–252.

25. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: виміри історичної пам'яті (український і зарубіжний дискурси)*: м-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (30 травня 2024 р., м. Київ).

26. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту*: м-ли VII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнародною участю та II Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнародною участю (12 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький: Видавець Лисенко В. Ф., 2024. С. 171–173.

27. Кошляк М. А. Діяльність спеціалізованих закладів освіти спортивного профілю в Україні в рецепції українських учених. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності*: м-ли VII Міжнар. наук.-практ. конференції (10–11 жовтня 2024 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2024.

28. Kozar Y, Kiriachok M., Poplavska S., **Koshliak M.**, Chernenko O. Experience of the past, formation of the future: a dynamic history of student-centered education. *Proceedings of 11th SWS International Scientific Conference on Social Sciences – ISCSS*. 2024. Vol. 11. (1.2). DOI : <https://doi.org/10.35603/sws.iscss.2024/s08/54>

29. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я особистості в спадщині Григорія Сковороди. *Філософія Григорія Сковороди: педагогіка і політика самопізнання*: м-ли X Всеукр. наук.-практ. конференції (з міжнародною участю) (3–4 грудня 2024 р., м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. С. 50–52.

30. Кошляк М. А. Організація фізкультурно-оздоровлювальної роботи з учнівською молоддю в Україні: історіографічний огляд. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи* : м-ли VI Міжнар. наук.-практ. конференції (26 грудня 2024 р., м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2025. С. 40–42.

31. Кошляк М. А. Розвиток фізичної культури та спорту в Україні в другій половині XX століття в наукових дослідженнях. *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту* : м-ли VIII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю та III Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (10–11 квітня 2025 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2025. С. 175–178.

32. Кошляк М. А. Історіографічний аналіз сучасних досліджень проблеми фізичного виховання дітей та молоді. *Science in the modern world: innovations and challenges* : м-ли IX Міжнар. наук.-практ. конференції (15–17 травня 2025 р., Торонто, Канада). Торонто, Канада, 2025. С. 505–508.

33. Кошляк М. А. Пошук ефективних методів фізичного виховання молоді у ЗВО в рецепції сучасних учених. *Педагогічна майстерність майбутнього вчителя: поступ, становлення, удосконалення і зростання* : м-ли Міжнар. науково-практ. форуму (5 червня 2025 р., м. Полтава). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2025. С. 998–1001.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	19
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	34
1.1. Концептуальні засади дослідження.....	34
1.2. Аналіз базових понять дослідження	57
1.3. Історіографія та джерелознавча база дослідження.....	68
1.4. Обґрунтування основних періодів розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини ХІХ – ХХ століття.....	81
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ.....	110
2.1. Історіографічний огляд становлення та розвитку вітчизняної системи фізичного виховання у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.....	110
2.2. Особливості фізичного виховання дітей та молоді у вітчизняній педагогіці міжвоєнного періоду в історико-педагогічному дискурсі.....	136
2.3. Наукова інтерпретація історичного розвитку фізичного виховання у другій половині ХХ століття.....	170
Висновки до другого розділу	191
РОЗДІЛ 3. ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ НАУКОВЦІВ	199
3.1. Наукова оцінка ролі педагогічних персоналій другої половини ХІХ – початку ХХ століття у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні	199
3.2. Дослідження вітчизняними вченими ключових постатей українського фізичного виховання міжвоєнного періоду.....	253

3.3. Внесок педагогів другої половини ХХ століття у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні в рецепції українських дослідників.....	282
Висновки до третього розділу.....	311
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ ПРО ПРОФЕСІЙНУ ПІДГОТОВКУ ВЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ.....	314
4.1. Становлення та розвиток професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття у науковому висвітленні.....	314
4.2. Відображення в науково-педагогічних дослідженнях проблеми підготовки вчителів з фізичної культури у міжвоєнний період	332
4.3. Історіографічний аналіз розвитку професійної підготовки вчителів з фізичної культури у другій половині ХХ століття	357
Висновки до четвертого розділу.....	390
ВИСНОВКИ.....	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	400
ДОДАТКИ.....	453

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВРФК – Всеукраїнський комітет у справах фізичної культури
ВЗКФК – Вищі заочні курси фізичної культури
ДСТ – добровільні спортивні товариства
ДЮСШ – дитячо-юнацькі спортивні школи
ДЕТС – дитячі екскурсійно-туристські станції
КСК – культурно-спортивні комплекси
ГПО – готовий до праці та оборони
БГТО – будь готовий до праці та оборони
ФЗУ – фабрично-заводське училище
ІНО – Інститут народної освіти

ВСТУП

Актуальність дослідження. Впродовж останніх десятиліть українська історико-педагогічна наука зазнає складних і суперечливих змін: відбувається переосмислення усталених наукових парадигм та активний пошук нових теоретико-методологічних орієнтирів. Особливості цього процесу проявляються у розширенні фактографічної бази, посиленні наукового дискурсу, утвердженні плюралізму думок, суперечливості позицій і розмаїтті теоретичних висновків й наукових трактувань.

Одним із стратегічних завдань змісту освіти, визначених «Національною доктриною розвитку освіти в Україні у XXI ст.» (2002), «Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр.» (2012), Законами України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014) є оптимальне поєднання класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, використання позитивних надбань національного педагогічного досвіду.

За таких умов зростає потреба в конструктивному переосмисленні нагромаджених педагогічною наукою знань з історії, теорії та практики виховання дітей та молоді в Україні в різні історичні періоди, збереженні та примноженні напрацювань попередніх поколінь науковців, запобіганні помилок і визначенні перспективних дослідницьких напрямів.

Одним із пріоритетних завдань сучасної системи освіти в Україні є виховання гармонійно розвиненої, фізично здорової особистості, що відповідально ставиться до власного здоров'я і здоров'я інших як до найвищої індивідуальної і державної цінності.

На актуальності проблеми фізичного виховання дітей і молоді, на її розв'язанні в нових соціально-економічних умовах наголошується в державних програмах «Освіта» («Україна XXI століття») (1993), «Фізичне виховання – здоров'я нації» (1998), Законі України «Про фізичну культуру і спорт» (1993), «Національній доктрині розвитку фізичної культури і

спорту» (2004), «Державній програмі розвитку фізичної культури і спорту» (2006), «Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016 рр.» (2011), «Національної стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 р.» (2016) та ін.

Розвиток теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні – це невід’ємна частина вітчизняного державотворення, складова національно-культурного відродження країни. Потреба розбудови національної системи фізичного виховання зумовила зростання зацікавлення до історико-педагогічних особливостей розвитку фізичного виховання дітей та молоді, педагогічної спадщини українських педагогів як важливого джерела розвитку сучасної педагогічної теорії та практики тіловиховання.

У цьому контексті особливо важливими стають історіографічні дослідження, спрямовані не лише на вивчення вітчизняного педагогічного досвіду фізичного виховання дітей та молоді, а й його осмислення і переосмислення, врахування прорахунків і здобутків, адаптацію його конструктивних елементів до сучасних потреб.

У сучасній педагогічній науці існує низка досліджень, автори яких обґрунтовують історичні аспекти розвитку школи, освіти і педагогічної думки в Україні (О. Адаменко, Л. Березівська, О. Васюк, М. Гриценко, Н. Дічек, М. Євтух, П. Лузан, В. Майборода, Н. Побірченко, І. Стражнікова, О. Сухомлинська, Б. Ступарик, М. Ярмаченко та ін.).

Теоретичні і практичні аспекти розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини ХІХ – ХХ ст. розкривається в багатьох працях українських дослідників (Я. Боднар, С. Бугрій, А. Буценко, О. Вацеба, В. Вербицький, О. Винничук, Е. Вільчковський, О. Волошин, Л. Гаращенко, О. Гауряк, О. Гук, Г. Демеровська, Е. Дорошенко, В. Золочевський, М. Зубалій, М. Євтух, М. Карпенко, Т. Кравчук, О. Кречетов, М. Крук, В. Кульчицький, А. Кухтій, Є. Кучерган, М. Лук’янченко, С. Марчук, В. Мужичок, А. Окопний, Н. Пангелова, О. Півень, Р. Поліщук, Є. Приступа,

Г. Приходько, О. Проніков, У. Проценко, І. Рошчін, Л. Сливка, М. Солопчук, В. Спіцин, В. Старков, Б. Трофим'як, Ю. Тумак, М. Турянська, Ю. Черпак, О. Худолій, С. Філь, А. Цьось, Г. Шепеленко та ін.), у яких висвітлено ключові події та постаті українського фізичного виховання, історико-педагогічні особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді, основні етапи розвитку фізичної культури і спорту в Україні, історичні аспекти становлення та розвиток професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури тощо.

Однак проблема розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі ще не була предметом цілісного дослідження. Водночас у цьому процесі були певні досягнення, які не втратили своєї наукової і практичної значущості та актуальності.

Доцільність нашого дослідження зумовлена також потребою розв'язання низки суперечностей:

– між нагромадженою вітчизняною історико-педагогічною наукою великої кількості праць з історії розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. та відносно невисоким рівнем їх систематизації, проблемно-тематичного, комплексного аналізу;

– між сучасним рівнем опрацювання теоретико-методологічних основ історіографії української педагогічної науки та необхідністю їх перегляду й удосконалення з огляду на зміну наукових парадигм, освітні трансформації та нові соціокультурні виклики;

– між виявленими відмінностями в рівні дослідженості окремих аспектів теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. та необхідністю їх наукового осмислення;

– між недостатнім ознайомленням педагогів-практиків з історичним досвідом фізичного виховання дітей й молоді та доцільністю його творчого використання в практиці сучасних закладів освіти.

Отже, актуальність проблеми, недостатня її розробленість у педагогічній науці та необхідність усунення виявлених суперечностей зумовили вибір теми дослідження – **«Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (нині кафедра освітніх наук Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка) «Соціально-професійне становлення особистості» (реєстраційний № 0116U003481). Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 5 від 01 грудня 2025 р.).

Мета дослідження – розкрити й цілісно охарактеризувати історико-педагогічні дослідження вітчизняних учених щодо розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади та поняттєво-категорійний апарат дослідження.
2. Окреслити історіографію проблеми та джерельну базу дослідження.
3. Здійснити періодизацію розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду.
4. Схарактеризувати особливості нагромадження наукових знань про розвиток фізичного виховання дітей та молоді та проаналізувати дослідження з окремих напрямів фізичного виховання.
5. Узагальнити праці вітчизняних учених, присвячені освітній діяльності та творчому доробку педагогічних персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді.

6. Розкрити історико-педагогічні рефлексії щодо становлення та розвитку професійної підготовки вчителів фізичної культури.

Об'єкт дослідження – теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

Предмет дослідження – історико-педагогічні дослідження розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють історико-педагогічні дослідження, опубліковані впродовж другої половини XIX – початку XXI ст., у яких висвітлено історію розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. Визначення *нижньої хронологічної межі* – 50–60-ті рр. XIX ст. – зумовлено тим, що саме в цей період відбувається народження нових педагогічних ідей, концепцій, які виникали внаслідок низки економічних та освітніх реформ та активізували громадсько-педагогічні ініціативи, що призвели до розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні. *Верхня хронологічна межа* (з 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст.) – обґрунтовується соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в українській державі в 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст. та фіксує сучасний стан дослідження проблеми, нову методологію досліджень та національну спрямованість наукових досліджень з історії розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст.

Концептуальні засади дослідження. Концепція дослідження полягає в реконструкції цілісного історіографічного аналізу теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст., що відображено в історико-педагогічній та різнопрофільній літературі, яка з'явилася в Україні у другій половині XIX – на початку XXI ст. Реалізація цієї концепції передбачає вивчення теоретико-методологічних, інституційних та інших аспектів розвитку історіографічного процесу за різних періодів.

Особливості вітчизняної історії другої половини XIX – XX ст. зумовили застосування хронологічного підходу для з'ясування історико-педагогічних

досліджень вчених щодо теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні в окреслений період та виокремлення чотирьох основних періодів: становлення (друга половина XIX – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок XXI ст.).

Генералізуюче положення дисертації полягає в тому, що в кожному із вищезазначених періодів має свої суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних теоретичних й практичних аспектів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, які зумовлені історичним контекстом, соціально-економічними, суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження. Особливого значення набуває аналіз освітніх парадигм властивих цим періодам. З їх зміною відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

Концепція дослідження ґрунтується на твердженні про те, що виокремлені періоди та особливості наукових пошуків дослідників на кожному з них, дають підстави для цілісного й системного представлення теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст.

Методологічну основу дослідження становить комплекс наукових підходів до вивчення теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі, необхідних для проведення ретроспективного аналізу: *загальнонаукові методологічні підходи: парадигмальний* (допоміг висвітлити логіку розвитку проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні в конкретних історичних умовах за різних ідеологічних парадигм, суспільно-виховних ідеалів), *системний* (уможливив цілісний розгляд історико-педагогічних досліджень розвитку теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. в єдності з суспільно-політичними та науково-педагогічними детермінантами),

синергетичний (дав змогу по-новому розкрити науково-педагогічне знання про систему фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст., враховуючи багатовимірність, поліфонічність пізнаваних процесів), *культурологічний* (дозволив розглянути розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні в окреслений хронологічними межами дослідження як явище суспільної культури, як результат накопиченого суспільного досвіду), *аксіологічний* (допоміг виявити ціннісно-сміслові орієнтири в історико-педагогічному дискурсі проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні у досліджуваній період); *конкретно-наукові методологічні підходи: історіографічний* (дав змогу проаналізувати основні джерела та історико-педагогічні дослідження вчених із розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст., написані в різні періоди вітчизняної історії), *герменевтичний* (допоміг зрозуміти та інтерпретувати змістовий і смисловий аспекти історико-педагогічних досліджень розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.), *історичної реконструкції педагогічного знання* (дав змогу виявити динаміку наукової думки в її зумовленості внутрішніми і зовнішніми чинниками різної природи щодо проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.), *історико-національний* (дозволив проаналізувати національний досвід фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. в контексті соціально-політичного розвитку країни, соціокультурних традицій української освіти й історії розвитку педагогічної думки).

Означені підходи ґрунтуються на сукупності методологічних *принципів*: історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності й усебічності, цілісності, наступності й спадкоємності, міждисциплінарності.

Теоретичну основу дослідження становлять: праці: з теоретико-методологічних засад сучасних історико-педагогічних досліджень

(О. Адаменко, А. Боднар, Л. Ваховський, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, І. Зязюн, В. Кремень, В. Курило, В. Луговий, О. Сухомлинська, Д. Ягофарова та ін.); з проблем становлення й розвитку системи освіти та педагогічної думки в Україні (Л. Березівська, М. Гриценко, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, М. Євтух, Т. Завгородня, І. Зайченко, Г. Іванюк, Є. Коваленко, Н. Кузьменко, М. Левківський, О. Любар, В. Майборода, О. Микитюк, І. Стражнікова, Б. Ступарик, Г. Троцко, М. Ярмаченко та ін.); з історичного розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні (О. Вацеба, Е. Вільчковський, М. Зубалій, І. Іваній, А. Конох, Т. Круцевич, Н. Лазаренко, В. Лелека, Г. Малка, Г. Наталов, М. Пантюк, Є. Приступа, Г. Приходько, В. Прядченко, І. Рошцін, Л. Сергієнко, Ю. Теппер, О. Худолій, Є. Чернова, Ю. Черпак, Б. Шиян та ін.).

У ході дослідження використано комплекс **методів**: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння, ретроспекція – стали основними засобами вивчення різноманітних історико-педагогічних досліджень вітчизняних учених із розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст.; *історико-педагогічні* – *нарративний* – дав можливість упорядкувати та відобразити розмаїття історико-педагогічних інтерпретацій генези фізичного виховання дітей та молоді в Україні у досліджуваній період; *історико-структурний* – забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати історико-педагогічні праці з різних напрямів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, діяльності окремих педагогічних постатей, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст.; *історико-компаративістський* – застосовувався для порівняння й зіставлення, виявлення загального і особливого в історико-педагогічних дослідженнях вітчизняних учених щодо проблеми розвитку теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст.

Джерельну базу дослідження становлять:

– документи, що регулювали систему освіти в Україні в досліджуваний період (підзаконні нормативно-правові акти (постанови) тощо) та визначали особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді;

– архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ);

– праці громадських діячів, педагогів другої половини XIX – XX ст., у яких розкриваються питання фізичного виховання дітей та молоді;

– монографії та дисертації, які є основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про теоретичні й практичні аспекти фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений період;

– узагальнювальні праці, що розкривають генезу фізичного виховання дітей та молоді в Україні, колективні видання;

– дидактичні джерела: навчальні посібники, підручники; навчальні програми, плани;

– матеріали центральних та регіональних періодичних видань: «Багаття», «Вісник фізичної культури», «Життя і знання», «Киянин», «Краса і сила», «Молоде життя», «Наш світ», «Наша школа», «Рідна школа», «Світ молоді», «Спорт», «Сокільські Вісти», «Спортові Вісти», «Старт», «Теорія і практика фізичного виховання та спорту», «Фізкультурник України», «Фізкультура і спорт», «Шлях молоді», «Шлях освіти», «Українська школа», «Український Пласт», «Українське юнацтво», «Учитель», «Учительське слово» та ін.

Для пошуку джерел опрацьовано матеріали фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, Державної науково-технічної бібліотеки, Національної Парламентської бібліотеки України, науково-

довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), бібліотеки Національного університету фізичного виховання і спорту України (м. Київ).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– цілісно схарактеризовано історико-педагогічні дослідження розвитку теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. з позицій парадигмального, системного, синергетичного, культурологічного, аксіологічного, історіографічного, герменевтичного, історичної реконструкції педагогічного знання, історико-національного підходів; обґрунтовано періодизацію історіографічного процесу, що охоплює такі чотири основні періоди: становлення (друга половина XIX – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок XXI ст.), кожний з яких відображає тенденції нагромадження наукових знань щодо розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.; проаналізовано наукові розвідки з окремих напрямів проблеми; узагальнено дослідження, присвячені освітній діяльності та творчому доробку педагогічних персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні; розкрито рефлексії вітчизняних учених щодо становлення та розвиток професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в Україні в досліджуваний період;

– *уточнено* поняття «фізичне виховання», «фізична культура», «здоров'язбереження», «фізкультурно-масова робота», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «вітчизняний педагогічний дискурс», «педагогічні персоналії»; уявлення про творчість громадських діячів і педагогів, діяльність яких була пов'язана з розвитком фізичного виховання дітей та молоді в Україні і є ще малодослідженою;

– *подальшого розвитку набули* конкретизація критеріїв, принципів добору та класифікації джерел з історіографії педагогічної науки; наукові

підходи до з'ясування ступеня дослідженості історіографічних проблем та принципів групування пов'язаних з нею наукових публікацій; уявлення про розвиток фізичного виховання в Україні в досліджуваний період.

До наукового обігу введено широке коло архівних матеріалів, історико-педагогічних досліджень другої половини XIX – XXI ст., що стосуються розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення й науково обґрунтовані висновки дослідження щодо теорії і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі можуть бути використані для визначення стратегічних орієнтирів розвитку системи освіти в Україні. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, історії України, джерелознавства; для розширення та оновлення змісту навчальних курсів «Педагогіка», «Педагогіка фізичного виховання», «Виховні та дидактичні концепції в історичному вимірі», «Історія вищої школи», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні», «Актуальні зарубіжні та вітчизняні освітні концепції», «Історія фізичної культури», «Історія наукової думки у фізичній культурі»; при укладанні підручників, посібників із теорії та історії педагогіки, історії української фізичної культури і спорту, теорії та методики фізичного виховання, при розробці спецкурсів і спецсеминарів, при здійсненні керівництва курсовими й кваліфікаційними роботами.

Результати дисертаційної роботи *впроваджено* в освітній процес, Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка (довідка № 25/05 від 10 листопада 2025 р.), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-777 від 11 листопада 2025 р.), Центральноукраїнського державного університету імені

Володимира Винниченка (довідка № 63-н від 17 листопада 2025 р.), Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка № 06/36 від 26 листопада 2025 р.), Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (довідка № 01-01-296 від 27 листопада 2025 р.).

Особистий внесок автора в працях, опублікованих у співавторстві.

У працях, опублікованих у співавторстві, здобувачу належить: у статтях, які індексуються в наукометричних базах: «Innovative dimension of effectiveness in physical education student learning (співавтори: Dzhurynskyi P., Broiakovskiy O., Tsviakh O., Turchak A., Zalizniak A, англійською) автором доведено доцільність використання інноваційних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців з фізичної культури та спорту (авторський внесок – 35 %); «Physical education of students in the conditions of distance education» (співавтори: Babachuk Y., Mysiv V., Rodikov V., Ivanenko O., англійською) дисертантом обґрунтовано важливість професійно-прикладної фізичної підготовки та загальної спеціальної фізичної підготовки студента, проаналізовано методи та прийоми в умовах дистанційного навчання, які змінюють відношення студентів до свого здоров'язбереження (авторський внесок – 35 %); «La educación física como herramienta para la intervención social. Experiencias, escenarios comunitarios y posibilidades» (співавтори: Asauliuk I., Lisenchuk G., Kindrat V., Prudivus N., іспанською) здобувачем описано трансформаційний потенціал фізичного виховання як важливий інструмент для цілей соціального втручання (авторський внесок – 35 %); у статті в матеріалах науково-практичних конференцій: «Experience of the past, formation of the future: a dynamic history of student-centered education» (співавтори: Kozar Y, Kiriachok M., Poplavska S., Chernenko O., англійською) автором розкрито сучасний дискурс щодо педагогічних підходів студентоцентрованої освіти в контексті вищої освіти (авторський внесок – 25 %).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження апробовано на науково-практичних конференціях різного рівня, зокрема:

міжнародних – «Proceedings of 11th SWS International Scientific Conference on Social Sciences» (Албена, Болгарія, 2024), «Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності» (Тернопіль, 2024), «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (Суми, 2025), «Science in the modern world: innovations and challenges» (Торонто, Канада, 2025), «Педагогічна майстерність майбутнього вчителя: поступ, становлення, удосконалення і зростання» (Полтава, 2025).

всеукраїнських – «Фізичне виховання і спорт в закладах освіти на сучасному етапі: стан, напрямки та перспективи розвитку» (Кропивницький, 2024), «Європейське майбутнє: філософсько-освітні студії» (Херсон, Хмельницький, 2024), «Історія та філософія освіти в незалежній Україні: виміри історичної пам'яті (український і зарубіжний дискурси)» (Київ, 2024), «Іновації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту» (Кропивницький, 2024), «Філософія Григорія Сковороди: педагогіка і політика самопізнання» (Харків, 2024), «Іновації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту» (Кропивницький, 2025).

Публікації. Результати дисертаційної роботи висвітлено в 22 наукових працях, які відображають основні результати дослідження (19 – одноосібних), з яких: 3 статті у наукових виданнях, що входять до бази Web of Science Core Collection або Scopus, 18 статей у наукових виданнях, внесених до Переліку наукових фахових видань України, 1 розділ у колективній монографії. У 11 працях, додатково відображено наукові результати докторської дисертації, з них: 11 тез у матеріалах науково-практичних конференцій.

Кандидатську дисертацію на тему «Категорія соціальна зрілість особистості у науково-педагогічних дослідженнях (30-ті роки XX – початок XXI століття» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія

педагогіки захищено в 2019 році. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (всього 560 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 480 сторінок, із них 383 сторінки основного тексту. Робота містить 2 таблиці та 7 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Концептуальні засади дослідження

Визначення методологічних засад наукового дослідження завжди є важливим для його змісту, логіки, технології здійснення, на чому наголошують у своїх працях О. Адаменко [275], Л. Березівська [18], Л. Ваховський [54], С. Гончаренко [100], Т. Завгородня [144; 147], В. Курило [147; 239; 275], С. Савченко [147], О. Сухомлинська [416], Є. Хриков [275] та ін.

Дослідники наголошують на доцільності застосування у процесі аналізу різних навчально-виховних проблем як усталених, апробованих часом підходів, так й інноваційних методологічних стратегій. Такий збалансований підхід дозволяє уникнути порушення наступності педагогічного знання, забезпечує логічну послідовність у дослідженні проблематики та сприяє збереженню наукових традицій у педагогіці.

Методологія історико-педагогічного дослідження вирізняється конструктивністю, оскільки результати такого пізнання не лише відображають історико-педагогічну реальність, а й залежать від позиції науковця, його установки, ціннісного вибору, рефлексії. Це дає можливість отримати, крім об'єктивного, інтерпретоване (олюднене) історико-педагогічне знання [376].

Засоби історико-педагогічного дослідження повинні виступати як чітка система, що об'єднує на єдиній методологічній платформі всю сукупність використовуваних понять, принципів, методів і дослідницьких процедур. У цьому випадку вони забезпечують необхідну відповідно до наукових канонів глибину і якість аналізу розвитку знання в історико-педагогічному процесі. При цьому у формуваній системі важлива роль належить дослідницьким засобам, здатним розкрити особистісний, суб'єктний бік історико-педагогічного знання.

Ми виходимо з того, що рефлексія знання про фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. сприятиме визначенню провідних чинників, рушійних сил і результатів практичної діяльності соціальних інституцій, які були задіяні до фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений історичний період.

Діалектика предмета пізнання, яким визначено історико-педагогічні дослідження розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. полягає у виявленні тенденцій розвитку історико-педагогічного знання у взаємодії з іншими явищами. Тенденції теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. тлумачимо як найбільш характерні напрями розвитку історико-педагогічного дослідження та прагнення розвиватися по шляху втілення найбільш перспективних ідей і збагачення вітчизняного досвіду фізичного виховання підростаючого покоління.

Погоджуємося з думкою Ю. Загороднього, В. Курила, С. Савченко, які констатують, що «підхід» у педагогічній науці вживається частіше «як поняття, що визначає стратегію дослідницької та практичної діяльності» [147, с. 90]. Поняття «підхід» значною мірою «зумовлене соціальним контекстом, що розкриває зміст, характер і спрямованість дослідницької діяльності, оскільки виступає як специфічна основа освітньої парадигми, фундамент її концепції, вказує на спроби побудови тієї чи іншої освітньої системи» [147, с. 90].

У розділі встановлено, що, хоча поняття підходу і має широке використання в науковій літературі, його зміст відрізняється смисловою невизначеністю і неоднозначністю. Залежно від поставлених завдань це поняття вживається в різноманітних значеннях. В одних випадках підхід практично повністю вичерпується вказівкою на вихідний стратегічний принцип, що покладається в основу дослідження, або сукупність принципів. В інших – дане поняття відображає систему загальних наукознавчих або соціально детермінованих переконань суб'єкта пізнання, яким він прагне

слідувати, тобто воно фактично тотожне цілеспрямованому проведенню в дослідженні певної світоглядної позиції. У третій варіації використання певного підходу передбачає ще й одночасне застосування узгодженого набору правил, прийомів, методів, що слугують формою, способом і умовою реалізації відповідних принципів.

Проведене дослідження дозволило зробити висновок, що підхід виступає певною платформою, на основі якої і принцип, і метод, і дослідницька позиція, об'єднуючись, утворюють певну гносеологічну цілісність. Це дало нам можливість, по-перше, визначити методологічні засади історико-педагогічного дослідження насамперед як саме реалізовані в ньому підходи, а по-друге, в межах тих чи інших поставлених завдань оперувати поняттям підходу і в загальнонауковому плані, і в різноманітних аспектах, на рівні принципу, методу або позиції. Отже, поняття підходу пов'язується з фіксацією деякої принципової методологічної спрямованості дослідження, з його цільовою і технологічною орієнтацією, які в сукупності визначають загальну його стратегію і план. У даній інтерпретації основа підходу – це, по суті, певна дослідницька установка по відношенню до об'єкта дослідження, що підпорядковує собі логіку розуміння і оцінки досліджуваних фактів, явищ або подій, співвіднесення їх між собою і з навколишньою дійсністю в просторових і часових площинах. В цілому це дало нам підстави визначити методологічний підхід як гносеологічну цілісність, що включає дослідницькі установки щодо об'єктів історико-педагогічної дійсності, а також методологічні засоби вивчення цих об'єктів.

Методологічний підхід визначає розуміння логіки та етапів розвитку педагогічного процесу, регламентує відбір та інтерпретацію фактологічного матеріалу, закладає аксіологічні параметри оцінки досліджуваних історико-педагогічних явищ тощо.

Ми вважаємо, що різноманітність завдань, що вирішуються в дослідженні, визначає необхідність застосування комплексу підходів до вивчення проблеми.

Концепція нашого дослідження сприймається як головна ідея, єдиний, визначальний задум, що орієнтує на остаточний результат і базується на загальнонаукових та конкретно-наукових підходах.

До першої групи загальнонаукових підходів ми включаємо: парадимальний, системний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний підходи.

Друга група конкретно-наукових підходів передбачає рефлексію наукового знання за допомогою історіографічного, герменевтичного, історичної реконструкції педагогічного знання, історико-національного підходів.

Реалізуючи специфічні можливості, взаємодоповнюючи один одного, вони покликані забезпечити якість і скоординованість різних рівнів методологічної рефлексії досліджуваного об'єкта.

Кожен із визначених підходів має свій унікальний потенціал, завдяки чому ці підходи не є альтернативою один одному. Вони спрямовані на вирішення різних дослідницьких завдань. Зокрема, вони дозволяють виявити і розкрити поліструктурну природу і функціональний план педагогічного знання в аспекті його теоретичних і практичних характеристик. Дають можливість розглянути логіку і особливості взаємозв'язку та генезису різних форм педагогічного знання, розкрити співвідношення і відтворити логіку та механізми взаємозв'язку внутрішніх (внутрішньонаукових) і зовнішніх (соціокультурних) причин у ході реального процесу розвитку педагогічного знання. Допомагають виявити труднощі та обґрунтувати шляхи дослідження розвитку історико-педагогічного процесу та педагогічного знання в його структурі тощо.

Завдання обґрунтування специфічних можливостей і правил застосування зазначених підходів в історико-педагогічному дослідженні зумовило потребу їх сутнісного і змістовного розгляду, особливостей реалізації кожного із визначених підходів у контексті нашого дослідження.

Важливим у нашому дослідженні є застосування *парадигмального підходу*. Поняття «парадигма» дослідниками трактується «як сукупність теоретичних положень, сформульованих в результаті конкурентної боротьби між різними підходами до розв'язання певних педагогічних проблем, на основі яких формувалися і реалізовувалися на практиці освітні та виховні моделі» [54; 275, с. 7–8].

Підґрунтя парадигмального підходу закладено ще Т. Куном, який говорив про можливість виділення двох основних аспектів парадигми: епістемічного й соціального [238]. У епістемічному плані парадигма – це сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності. У соціальному – парадигма характеризується через поділяюче її конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає. Нова парадигма у розумінні Т. Куна виникає як заперечення старої, як «ненормальний» розвиток науки. «Сліди» старої парадигми завжди матимуть місце в розвитку педагогічної науки і практики в умовах нової парадигми. Просто нова парадигма як науковий підхід більш адекватно відображає реалії педагогічного життя [238, с. 112–113].

Парадигмальний підхід передбачає розгляд внутрішньої логіки розвитку педагогіки з точки зору виникнення, трансформації, взаємодії різних парадигм цілісних концепцій, що базуються на особливих онтогенетичних та гносеологічних ідеалізаціях й установах, поширених у науковому співтоваристві, які здатні по-новому організувати підґрунтя науки [376, с. 69].

Зміна парадигм, зазначає Є. Пінчук, є явищем історичним. Унаслідок природної зміни парадигм змінюються фундаментальні уявлення про цілі, зміст і методи необхідних перетворень [326]. Налаштовуючись на авторську логіку компонентного вибудовування освітніх стратегій (ідеї – парадигми – концепції – програми – проекти – механізми реалізації), будемо досліджувати проблему фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. в конкретних історичних умовах за різних ідеологічних

парадигм, суспільно-виховних ідеалів. Цілком логічним у зазначеному ключі видається й набуття актуальності розгляду концепцій і теорій, які впливали на системні зміни у теорії і практиці фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений період, на історико-педагогічні дослідження вчених із даної проблеми.

Наступним підходом є *системний*. Системний підхід вимагає врахування філософської суті поняття «система». Вчені вказують, що система – це цілісне утворення, комплекс компонентів, що тим чи іншим чином взаємодіють [20]. Компоненти системи у філософському розумінні – це ті структурні одиниці, взаємодія яких і забезпечує якісні особливості системи. Основним компонентом будь-якої соціальної системи завжди є людина як соціальна істота. Щоб усебічно пізнати систему, слід вивчити її внутрішню будову, склад її підсистем. Підсистеми в системі можуть розглядатись як окремі системи [253, с. 23].

Аналіз літератури засвідчує, що частковим, конкретним виявом поняття «система», є «педагогічна система», яку досліджують В. Абрамов [1], В. Арутюнов [1], В. Кушнір [248], В. Олійник [307] та ін. Це поняття розглядається ними як множина взаємопов'язаних структур і функціональних компонентів, що підпорядковані меті виховання, освіти і навчання.

Важливим методологічним підсумком і концептуальним орієнтиром є вислів В. Кременя: «Освіта в цілому – це поле комплексних досліджень, міждисциплінарного підходу і системного аналізу, оскільки вона є “системним” об'єктом, як і системним є її основні проблемні ситуації» [227, с. 14]. Ми вважаємо, що проблему теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі доцільно розглядати як у контексті дослідження освіти, екстраполюючи теоретичні підходу у площину практичної реалізації завдань історико-педагогічного дослідження.

Використання системного підходу вимагає розгляду педагогічної науки як певної множини елементів, взаємозв'язок яких зумовлює її цілісні якості,

розкриття цієї цілісності та механізмів, що її забезпечують, виявлення внутрішніх зв'язків і відносин у системі «педагогічна наука» та її взаємозв'язків із зовнішнім середовищем і зведення їх до єдиного теоретичного знаменника [275].

Системний підхід передбачає також системний результат дослідження і є обов'язковою умовою для досягнення об'єктивності історико-педагогічного знання. За системним підходом дослідження генезису педагогічної практики відбувається у контексті відповідної макросистеми [376, с. 70]. Означене положення інтерпретуємо у площині дослідження теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі.

Це налаштовує на дослідження явища фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі з урахуванням множинності елементів, що дають змогу схарактеризувати його найбільш повно й ґрунтовно.

Таку нову якість, що належить якості в цілому, прийнято називати системною якістю, або ж, інакше, властивістю емерджентності системи (від англ. *emergence* – виникнення, поява нового), якою не володіє жоден із компонентів самої системи, хоча якісні та кількісні параметри їх властивостей (адитивні властивості), що потерпають від певних змін при входженні їх до системи, в цілому зберігаються [505]. Відтак, досліджуючи системну якість теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі, будемо спиратися на теорію синергетики, яка ґрунтується на таких властивостях системи, як нелінійність, когерентність, відкритість систем.

Докорінні перетворення й трансформації системи цінностей і ціннісних орієнтацій, усього соціокультурного контексту вітчизняної освіти актуалізують проблему вивчення історії розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі через застосування синергетичного підходу.

Синергетичний підхід, за визначенням В. Кременя, виконує роль методологічного орієнтиру в пізнавальній і практичній діяльності, котра передбачає застосування сукупності ідей, понять, методів у дослідженні та управлінні відкритими нелінійними самодостатніми системами [226].

Слушною є думка вчених про логіку пізнання об'єкту за допомогою синергетичного підходу, який зумовлює способи аналізу, інтерпретації педагогічної інформації та закономірності педагогічного процесу, що забезпечує можливості проектування нових шляхів досягнення якісної інформації. Синергетичний підхід є умовою подолання розробленості педагогічного знання [376, с. 73].

Синергетичний підхід зосереджує основну увагу на якісному аналізі у зміні об'єкта спостереження, що супроводжується появою нових структу або нових функцій у системі. При такому переході в системі спостерігається поведінка (ефект), що характеризує систему в цілому і не простежується в окремих елементах. Цей ефект полягає в тому, що результат кооперативної діяльності буде кращим (якісно іншим), ніж в окремих частин, він отримав назву синергетичного ефекту. Ефект синерії, на погляд Г. Хакена, виявляється в об'єднанні різних сфер діяльності однієї організації чи в збільшенні ефективності взаємодії елементів у межах однієї системи [513].

Концепція нашого дослідження ґрунтується також на теорії систем Л. Берталанфі, який вирізняє такі базові характеристики, як: динамічність системи, складність, біфуркацію [510]. Виходячи з цієї теорії, проблема фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. є складною системою, параметри і властивості якої мають тенденцію до змін під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, що аналізуються нами у соціокультурному контексті розвитку суспільства впродовж означеного періоду. Крім того, характерним явищем є збільшення кількості елементів, а також динамічних зв'язків між ними, що поступово ускладнюють процеси керованості системою. Відтак, ускладнюється й процес дослідження теорії й

практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні, що потребує застосування комплексу міждисциплінарних методів наукового дослідження.

Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. є складною системою, оскільки до її складу входять різні елементи, що також мають системні ознаки, а відтак – наділені здатністю до самоорганізації.

Як відомо, біфуркації є фундаментальною особливістю поведінки складних систем, схильних до сильних впливів і напруження в момент вибору нового каналу еволюції. При організації системи (як цілого) утворюються нові властивості, які впливають на її частини (компоненти). Водночас компоненти також наділені якостями, які діють на саму систему і можуть змінювати її якості.

Зазначене вище налаштовує на сприйняття синергетичного підходу, що дає змогу по-новому розкрити науково-педагогічне знання про систему фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст., орієнтує на багатовимірність, поліфонічність пізнаваних процесів, виявлення в них недостатньо розкритих станів, визнання великої ролі випадковості в розвитку тенденцій.

Важливим у контексті нашого дослідження є *культурологічний підхід*. Культура розглядається як інтегральний показник рівня історичного розвитку людства та окремої особистості. Вона постає як складна, багатовимірна система з глибоким і різноплановим змістовим наповненням, що характеризується множинністю концептуальних підходів, інтерпретацій і типологій; у цій структурі вагоме місце посідає фізична культура як специфічний її різновид [7; 436; 498]. На думку відомого дослідника української культури Д. Антоновича: «В широкому розумінні цього слова культурою вважають все, що має людина чи громада людей, не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості, як в царині матеріальній, так і духовній, в царині громадського життя, звичаїв та побуту» [449, с. 17].

Культура постає як базисна основа функціонування суспільства та системоутворювальний чинник формування особистості, виконуючи водночас захисну функцію, що запобігає її деградації. Науковці В. Болгаріна і І. Лощенова зауважують: «Культура й освіта, як її компонент, значною мірою визначають рівень розвитку держави, суспільства» [34, с. 2]. Водночас реалізація культурою свого суспільно значущого потенціалу, зокрема у формуванні культурно розвиненої особистості та перетворенні її на нормативний компонент життєдіяльності індивіда, можлива лише за умови її цілеспрямованого засвоєння людьми [113, с. 32]. Реалізації зазначеного завдання сприяють системи освіти та виховання, оскільки саме вони забезпечують цілеспрямоване засвоєння культурних надбань і трансляцію соціально значущого досвіду «...система освіти – це надійний канал передавання соціокультурного досвіду людства» [34, с. 2].

На діалектику взаємозалежності освіти і культури звертає увагу В. Луговий [254]. Їх взаємини, як вважає вчений, визначаються, з одного боку, історичними перетвореннями культури як цілого, у складі котрої існує та еволюціонує освіта, з другого боку, в силу відносної самостійності освітньої підсистеми, – трансформаціями останньої.

Культурологічний підхід, на думку Ю. Бойчук, дає змогу розглядати педагогічні явища та педагогічну діяльність як сукупність культурних компонентів на широкому культурному фоні соціуму з урахуванням локальної культурної ситуації [33]. Педагогічні факти і явища при такому підході розкриваються з урахуванням реальних культурних процесів минулого, сьогодення та майбутнього.

Слушною є думка І. Зязюна про цінність методології культурологічного підходу як регулятиви побудови змісту освіти, в якому відображено основні досягнення людського розуму та людської діяльності, всього багатства людських культур, їх взаємозв'язку і взаємодії. Зазначені уявлення, за твердженням науковця, мають характеризуватися не фрагментарністю, а системністю, цілісністю та концептуальною завершеністю, бути необхідними

й достатніми для ефективної інкультурації суб'єкта освіти та його повноцінного входження у багатовимірний простір культури в усіх її проявах [161].

У нашому дослідженні культурологічний підхід дає змогу розглядати розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні в окреслений хронологічними межами дослідження як явище суспільної культури, як результат накопиченого суспільного досвіду.

У тісному зв'язку з культурологічним підходом є *аксіологічний підхід*.

О. Сухомлинська вважає ціннісний підхід «найпріоритетнішою виховною проблемою» в умовах «кризи моральності і правосвідомості, соціальної нестабільності, політичної дезорієнтації, деморалізації молоді» [416, с. 106].

У філософському дискурсі категорія цінностей інтерпретується як така, що репрезентує об'єкти та явища, наділені позитивною значущістю для індивіда і суспільства [468]. Цінності характеризуються конкретно-історичною зумовленістю та індивідуалізованістю проявів. У їхній структурі виокремлюють такі різновиди, як абсолютні, загальнолюдські, суспільні, національні, демократичні, громадянські та інші. До конкретних цінностей відносять такі базові категорії, як людина, Земля, мир, Батьківщина, свобода, демократія, права людини, знання, культура, здоров'я, фізична культура і спорт, природа, людське життя, справедливість та інші суспільно значущі феномени [107; 419]. Оскільки цінність є фундаментом для норм буття, важливо формувати ціннісні орієнтації як вибірково, відносно стійку систему спрямованості інтересів і потреб особистості в їх різноманітному змісті [101].

Для цілісного аналізу змісту виховних цінностей, їх структури та класифікації в історико-педагогічному контексті необхідне філософське осмислення аксіологічних пріоритетів виховання, яке дасть змогу визначити те спільне, що є характерним для виховної практики різних країн, народів, епох, цивілізацій. Саме філософські (зокрема й аксіологічні) основи дослідження, за словами О. Сухомлинської, є «базовими для забезпечення

реконструкції історії освіти і виховання» і мають бути методологічними засадами історико-педагогічних досліджень [419, с. 106].

Вивчення феномена цінностей дало підстави М. Боришевському стверджувати: «Особистість як суб'єкт регуляції власної активності на певному етапі розвитку самостійно обирає цілі і завдання власної поведінки й діяльності, планує свої дії і вчинки, контролює й оцінює їх результати» [41, с. 22]. Науковець доходить висновку, що саморегуляція поведінки трактується як переважно усвідомлений і цілеспрямований процес планування суб'єктом власної діяльності та вчинків відповідно до особистісно значущих цілей і актуальних потреб. Відтак цінності інтерпретуються насамперед у межах свідомої сфери психіки [41, с. 25]. Висловлена теза є особливо важливою в контексті виваженого й об'єктивного аналізу історико-педагогічних досліджень розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

Будь-яке наукове дослідження, незалежно від його первинних цілей та мотивів, позначається на житті суспільства. Наукове пізнання більше не може мислитися поза духовністю, моральними та іншими ціннісними вимірами [267]. Виходимо з того, що в цілому аксіологічний підхід виявляє ціннісно-сміслові орієнтири в історико-педагогічному досвіді з метою його використання для вирішення актуальних проблем фізичного виховання дітей та молоді в Україні у контексті визначених тенденцій, сприяє розкриттю ціннісно-гуманістичних засад фізичного виховання.

Методологічними орієнтирами для нашого дослідження слугують також конкретно-наукові підходи (історіографічний, герменевтичний, історичної реконструкції педагогічного знання), які віднесено нами до другої групи.

Історіографічний як загальнотеоретичний підхід до здійснення історико-педагогічних пошуків обґрунтував український учений Н. Гупан: «У вузькому розумінні історіографія – це дослідження окремої проблеми, наприклад, розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо, або аналіз

досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)» [116, с. 7–8].

На його думку, «історіографічний аналіз дає змогу розглянути розвиток історико-педагогічної науки як сукупності послідовних періодів та етапів, що відрізняються змістом, основними характеристиками і тенденціями, включаючи як соціокультурні та антропологічні основи, так і внутрішні чинники – зміни педагогічного дискурсу та наукової парадигми» [116, с. 7–8].

Отже, поступ наукового знання значною мірою залежить від рівня розвитку історіографічних досліджень. Без ґрунтовного історіографічного аналізу неможливо повноцінно простежити еволюцію певної галузі, виявити її недосліджені аспекти, окреслити подальші напрями наукового пошуку, а також показати спадкоємність і безперервність розвитку поколінь.

Об'єктивний історіографічний аналіз джерел і концепцій щодо предмета дослідження є, передусім, органічним елементом неупередженого пізнання минулого, а не формою прикладення до нього сьогочасного «соціального замовлення», яке не завжди правомірно співвідноситься з поняттям «актуальність теми дослідження». По-друге, хоч історіографія і вторинна щодо безпосередніх історичних досліджень, проте за умови їх критичного аналізу має сприяти тому, щоб, не порушуючи усталені контури наших знань предмета пізнання, поглиблювати їх, «копаючи дедалі глибше на дедалі вужчій ділянці». По-третє, історіографічний підхід дає змогу розглянути генезу наукового знання теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні в конкретний історичний період [376, с. 77].

Отже, цей підхід спрямовується на дослідження історії фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. як цілісного феномену та передбачає узагальнення, систематизацію, класифікацію всього надбаного знання через аналіз і синтез відповідних джерел.

Наступним важливим для нашого дослідження *герменевтичний підхід*. Герменевтика розуміється Г. Гадамером як методологія гуманітарних наук і як

цілісна філософська концепція [512]. Вихідним положенням герменевтичного підходу є розгляд розуміння тексту як процесу інтерпретації. На думку Г. Гадамера, «при усвідомленні того, що передано нам історичною традицією, не просто розуміються ті чи інші тексти, а виробляються певні уявлення й осягаються конкретні істини» [512, с. 38].

Герменевтичний підхід ґрунтується на вченні про способи тлумачення історико-педагогічних текстів, первинний смисл яких є неясним через їх давність або багатозначність. Феномен розуміння розглядається як [251, с. 39]: процес осягання смислу (або смислів) тексту та внутрішніх зв'язків у його змісті; опанування чужих переживань, думок і рішень, описаних у тексті; рух до знання та його активного засвоєння, відтворення ситуацій і дій, зображених у тексті.

«Як мистецтво й теорія тлумачення текстів герменевтика дозволяє поєднати абстрактну й конкретну рефлексію, сприяє творчому осмисленню досліджуваного тексту» [6, с. 80].

Ми виходимо з того, що система фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. формувалася поступово, у взаємозв'язках з іншими процесами, що відбувалися у сфері освіти.

З огляду на різноманітність наукових джерел, використаних у дослідженні (архівних матеріалів, монографій, дисертацій, наукових статей тощо), саме цей підхід дав змогу глибше осмислити й інтерпретувати змістові та смислові аспекти історико-педагогічних ідей вітчизняних дослідників, а також сформулювати власне бачення й трактування опрацьованого матеріалу.

Проблему фізичного виховання дітей та молоді доцільно розглядати також як процес, що характеризується певними етапами, з урахуванням впливу соціальних факторів і закономірностей, а також враховуючи еволюціонування педагогічних процесів. З огляду на це, у нашій роботі ми й будемо визначати та інтерпретувати змістові й смислові аспекти історико-педагогічних досліджень розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

Наведена вище теза детермінує ще один базовий принцип нашого дослідження – історизму знання, оскільки, як зазначає Дж. Лакатос, теоретичне розуміння є можливим лише за умови історичного погляду на динамічну структуру знання [517]. У нашому дослідженні таке знання зафіксовано в історіографічних джерелах й архівних документах.

Історична реконструкція може здійснюватися різними способами. Раціональна реконструкція заснована на аналізі історичних фактів з позицій якої-небудь раціональної моделі (монументальна історія, по Ніцше); архівна реконструкція полягає в розкритті та збереженні справжнього історичного змісту і прагне до максимальної об'єктивності (ан-тикварна історія); критична реконструкція пов'язана з рефлексією культурних підстав, способів, засобів, прототипів діяльності [376, с. 79].

У дисертаційному дослідженні застосовано архівний і критичний способи реконструкції історико-педагогічного знання про визначений предмет дослідження. За таких умов підхід історичної реконструкції знання дає змогу виявити динаміку наукової думки в її зумовленості внутрішніми і зовнішніми чинниками різної природи, уникаючи одномірностей раціональної реконструкції та надлишкової архівної фактології.

Наступним методологічним підходом нашого дослідження є *історико-національний*. Важливою передумовою вирішення теоретичних питань і конкретних проблем дослідження є визначення вихідних методологічних позицій, покликаних зумовлювати всю роботу по досягненню мети та завдань розкриття суті ціннісних пріоритетів сфери освіти і генезису процесу їх практичної реалізації. Відтак, предметом дослідження мають стати пріоритетні національні цінності освіти [376, с. 80].

Національний досвід фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст., має бути проаналізовано в контексті соціально-політичного розвитку країни, соціокультурних традицій української освіти й історії розвитку педагогічної думки.

Історико-національний підхід дозволив проаналізувати національний досвід фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. в контексті соціально-політичного розвитку країни, соціокультурних традицій української освіти й історії розвитку педагогічної думки).

Означені підходи ґрунтуються на сукупності методологічних принципів. Методологічні принципи наукового пізнання та практичної дослідницької діяльності є найбільш загальними приписами, що вказують на порядок здійснення пізнання та практичної діяльності і на вимоги, яким дослідницька діяльність повинна відповідати.

В основу обґрунтування системи методологічних принципів вивчення історико-педагогічного процесу нами було покладено дослідницьку установку, відповідно до якої дослідницькі засоби покликані забезпечити, по-перше, точність реалізації обраних методологічних підходів, а по-друге, можливість вирішення методологічних і теоретичних проблем, актуальних для сучасного етапу розвитку історико-педагогічної науки.

У результаті теоретичного аналізу було встановлено такі взаємопов'язані методологічні принципи: історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності, наступності, спадкоємності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ, розгляді проблеми у ретроспективі, забезпеченні міждисциплінарних та внутрішньопредметних зв'язків, що відображають основоположні ідеї наукового дослідження.

Ми будували своє дослідження, насамперед, на науковому *принципі історизму*. Для нас це означало вивчення проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі як розвиток знань в конкретних суспільно-історичних та педагогічних умовах. Така дослідницька позиція зумовила огляд вітчизняної педагогічної думки з питань фізичного виховання у ретроспективі та спеціальний аналіз проблеми на історичному етапі становлення незалежної України і розбудови національної системи освіти і виховання. Це дало

можливість осмислити необхідність оновлених загальнопедагогічних підходів до фізичного виховання дітей та молоді у сучасних умовах [253].

Застосування принципу *єдності історичного й логічного* передбачає розгляд становлення та еволюції ідей, форм, змісту й методів фізичного виховання у тісному зв'язку з конкретними історичними умовами, суспільно-політичними процесами, рівнем розвитку науки, освіти та культури відповідного періоду.

Історичний аспект цього принципу дає змогу простежити послідовність і етапність розвитку фізичного виховання, виявити причинно-наслідкові зв'язки між соціальними потребами суспільства та змінами в педагогічній теорії й практиці. Логічний аспект забезпечує узагальнення накопиченого історико-педагогічного матеріалу, виокремлення провідних тенденцій, закономірностей і концептуальних підходів до організації фізичного виховання дітей та молоді.

Єдність історичного й логічного в дослідженні уможливорює не лише опис фактів і подій, а й їх наукове осмислення, що сприяє глибшому розумінню специфіки розвитку фізичного виховання в Україні другої половини XIX – XX ст. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для критичного переосмислення історичного досвіду та його творчого використання в сучасній системі фізичного виховання.

Застосування у роботі *принципу об'єктивності, усебічності* забезпечує наукову достовірність, глибину й повноту аналізу історико-педагогічних явищ і процесів, забезпеченні міждисциплінарних та внутрішньопредметних зв'язків.

Принцип об'єктивності передбачає неупереджене вивчення фактів, подій і педагогічних ідей у сфері фізичного виховання з урахуванням реальних історичних умов їх виникнення та розвитку. Він вимагає опори на різноманітні джерела, критичного аналізу архівних матеріалів, нормативно-правових документів, різновидових наукових праць, а також уникнення ідеологічних спотворень та однобічних оцінок. Підтримуємо думку

І. Стражнікової, що «додержання цього принципу має особливе значення для проведення історіографічного дослідження, яке передбачає «подвійну суб'єктивізацію» пізнавального процесу, адже вчений-історіограф має справу не з «первинними», а «вторинними» джерелами у вигляді наукових праць, що являють результат науково-суб'єктивної роботи інших науковців» [407, с. 21].

Принцип усебічності орієнтує на комплексний розгляд розвитку фізичного виховання дітей та молоді, що охоплює соціально-економічні, культурно-освітні, наукові та організаційно-педагогічні чинники. Його реалізація дає змогу проаналізувати взаємозв'язок між теоретичними концепціями фізичного виховання, освітньою політикою, діяльністю педагогів і громадських діячів, а також реальною практикою фізичного виховання в закладах різних типів.

Поєднання принципів об'єктивності та усебічності уможливорює цілісне відтворення процесу нагромадження наукових знань про розвиток фізичного виховання в Україні другої половини XIX – XX ст., сприяє виявленню його закономірностей, суперечностей і провідних тенденцій, що є важливим для наукового осмислення історичного досвіду та його використання в сучасних педагогічних дослідженнях і практиці.

Реалізація *принципу цілісності* полягає в аналізі історико-педагогічних досліджень не ізольовано, а в системі взаємопов'язаних елементів: педагогічних ідей, теоретичних концепцій, нормативно-правового забезпечення, організаційних форм, методів і засобів фізичного виховання. Це дає змогу простежити єдність теорії та практики, виявити внутрішню логіку розвитку фізичного виховання дітей та молоді в різні історичні періоди.

Принцип цілісності також орієнтує на узгоджене вивчення внеску окремих педагогів, науковців, громадських діячів і освітніх інституцій у розвиток фізичного виховання, а також на врахування регіональних особливостей і загальнонаціональних тенденцій. Такий підхід забезпечує комплексне осмислення історико-педагогічних напрацювань та дозволяє

відтворити повну картину становлення й еволюції фізичного виховання в Україні другої половини XIX – XX ст.

Застосування принципу цілісності створює наукове підґрунтя для систематизації історико-педагогічних знань, виявлення закономірностей розвитку фізичного виховання та обґрунтування можливостей використання історичного досвіду в сучасній педагогічній теорії й практиці.

Принцип наступності та спадкоємності є одним із ключових методологічних принципів історіографічного дослідження. Він полягає у визнанні того, що історична наука розвивається не ізольовано, а як безперервний процес нагромадження, переосмислення та трансформації знань, концепцій, підходів і методів попередніх поколінь дослідників. Історіографія, таким чином, постає не лише як сукупність праць з певної проблематики, а як динамічний інтелектуальний простір, у якому зберігається зв'язок між минулим і сучасним науковим пізнанням.

Наступність в історіографії означає опору на вже напрацьований науковий доробок, використання попередніх інтерпретацій, фактологічних напрацювань і теоретичних моделей. Жодне серйозне історіографічне дослідження не може бути позбавлене аналізу попередніх праць, оскільки саме вони формують проблемне поле, визначають рівень вивченості теми та окреслюють дискусійні аспекти. Водночас наступність не зводиться до механічного повторення або беззастережного прийняття висновків попередників. Вона передбачає критичне осмислення, порівняння різних наукових позицій та виявлення їх сильних і слабких сторін.

Тісно пов'язаний із наступністю принцип спадкоємності. Принцип наступності – орієнтує на реалізацію прогностичної стратегії дослідження, пов'язаної, по-перше, з виявленням перспективних ліній, позицій, ідей і підходів, що сформувалися в минулому, але актуальних і для сьогодення, і для майбутнього педагогічної науки і практики, а по-друге, з пошуком шляхів їх актуалізації в контексті найбільш значущих завдань, вимог і прогнозів сучасної педагогіки. Принцип наступності акцентує увагу на збереженні та

передачі наукових традицій, дослідницьких шкіл і методологічних підходів. Спадкоємність проявляється у формуванні історіографічних напрямів, у межах яких відбувається розвиток певних ідей, концепцій і методів. Вона забезпечує стабільність наукового пізнання, дозволяє уникнути фрагментарності та хаотичності в інтерпретації історичного процесу. Завдяки спадкоємності історіографія зберігає внутрішню логіку розвитку та власну ідентичність як галузь наукового знання.

Разом із тим принципи наступності та спадкоємності не заперечують новаторства. Навпаки, саме на основі критичного засвоєння попереднього досвіду стає можливим виникнення нових підходів, перегляд усталених схем і формування альтернативних інтерпретацій. Зміна суспільно-політичних умов, розвиток суміжних наук, поява нових джерел або методів аналізу сприяють переосмисленню історіографічної спадщини та оновленню наукового знання. Таким чином, наступність і спадкоємність виступають не чинниками консервації, а умовами поступального розвитку історичної науки.

Особливого значення ці принципи набувають у національній історіографії, де проблема зв'язку між різними історичними періодами, ідеологічними впливами та науковими традиціями є особливо гострою. Аналізуючи історіографічний процес розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст., необхідно враховувати як досягнення попередників, так і обмеження, зумовлені їхнім історичним контекстом. Це дозволяє не лише об'єктивніше оцінити їхній внесок, а й вибудувати власну наукову позицію в межах ширшої історіографічної традиції.

Отже, принцип наступності та спадкоємності є фундаментальним для історіографічного дослідження. Він забезпечує зв'язок поколінь учених, сприяє накопиченню й удосконаленню наукового знання та створює підґрунтя для подальшого розвитку історико-педагогічної науки.

Суттєву роль у дослідженні відіграло використання *принципу міждисциплінарних та внутрішньопредметних зв'язків*. Застосування цього

принципу сприяло комплексному осмисленню об'єкта історико-педагогічного дослідження, виявленню його сутнісних характеристик і закономірностей розвитку, а також підвищує наукову цінність і практичну значущість отриманих результатів.

Ми виходили з того, що у процесі фізичного виховання підростаючого покоління, її центром є людина, індивід, особистість. Людина виступає об'єктом і водночас предметною сферою дослідження широкого кола суспільних і природничих наук, що аналізують різні аспекти її біологічного, психічного та соціального становлення. Акумуляовані в межах цих дисциплін знання інтегруються, збагачуючи цілісне наукове розуміння людини як комплексного феномена [113; 428].

Називаючи міжнаукові результати досліджень «конкретним продуктом інтегративної інтелектуальної праці», дослідники зазначають, що у вік міжнаукової інтеграції замкненість науки про виховання у власному предметі є неможливою [253]. Поділяючи зазначену позицію, у дослідженні було реалізовано міждисциплінарний підхід, що передбачав встановлення наукових зв'язків із філософією, теорією та історією педагогіки, соціальною педагогікою, культурологією, соціологією, медичними науками (зокрема фізіологією та гігієною), психологією фізичного виховання, а також теорією і методикою фізичного виховання та історією фізичної культури.

Було забезпечено реалізацію внутрішньопредметних зв'язків між такими складовими педагогічної науки, як історія педагогіки, загальні основи педагогіки, дидактика, теорія виховання, теорія фізичної культури та іншими. Особливу увагу було зосереджено, з одного боку, на забезпеченні інтеграції педагогічної науки з теорією та методикою фізичного виховання, а з іншого – на збереженні загальнопедагогічної спрямованості дослідження і недопущенні втрати його специфічних характеристик. Такі зв'язки сприяли реалізації думки, що «... наукове знання є організована система відомостей» [253, с. 28]. Це дозволяє простежити наступність і взаємозумовленість педагогічних ідей,

методів і форм фізичного виховання, а також еволюцію наукових підходів у межах самої галузі.

Для розуміння суті складного й багатогранного процесу фізичного виховання необхідне залучення теоретичних здобутків та фактологічних накопичень низки гуманітарних, природничих та інших наук.

На сьогодні в галузевій теорії й методиці окреслилося чимало нових напрямів, система знань істотно розширилась і структурувалась, окремі ділянки функціонують як самостійні розділи наукознавства. Серед вчених і педагогів спостерігається виразна спеціалізація, настільки різним є зміст соціально-гуманітарного, медико-біологічного, економіко-правового, механіко-математичного, комп'ютерно-технологічного циклів [245].

Поєднання міждисциплінарних та внутрішньопредметних зв'язків у дослідженні розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття сприяє комплексному осмисленню історико-педагогічного досвіду у розрізі й на перетині різних наукових галузей.

Наступний елемент системи методологічних засобів – метод – розглядався нами як спосіб пізнавальної діяльності, що сприяє найбільш успішному досягненню бажаного результату, і як специфічна форма знання про те, як в певних умовах треба діяти з метою пізнання. У роботі використано широка сукупність методів збору, аналізу та інтерпретації теоретичних і фактологічних даних. Виявлено, що найбільш значна роль відводиться методам аналізу. Звертаючись до різноаспорових наукових джерел, до відомих і слабо вивчених та напівзабутих праць з історії, теорії та методології науки, у дослідженні розкриваються напрямки, зміст, принципи проведення різного за характером і призначенням аналізу розвитку знання в історико-педагогічному процесі.

Беручи за основу нагальну потребу історико-педагогічної науки у розкритті, крім фактологічно-процесуального, ще й особистісного, суб'єктного плану історико-педагогічного знання, ми приділили особливу

увагу дослідницьким можливостям онтологічного, феноменологічного, інтерпретаційного та ряду інших видів аналізу.

У дисертації показано, що онтологічний і феноменологічний аналізи розвитку педагогічного знання, реалізовані як дві сторони цілісного аналітичного процесу, звертаються як до теоретичних, так і до особистісних його засад. У межах теоретичного основоположення знання виступає як абстрагована від конкретного змісту знакова конструкція, представлена у вигляді теоретичної схеми того чи іншого рівня: погляд, поняття, судження, ідея, проблема, гіпотеза, концепція, теорія тощо. Особистісний засадничий принцип звернений до суб'єктно-особистісного фону знання, що прояснює в деталях і нюансах його індивідуальну біографію та етапи процесу інкорпорації в науку.

У ході дослідження використано комплекс методів: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння, ретроспекція – стали основними засобами вивчення різноманітних історико-педагогічних досліджень вітчизняних учених із розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст.; *історико-педагогічні* – наративний – дав можливість упорядкувати та відобразити розмаїття історико-педагогічних інтерпретацій генези фізичного виховання дітей та молоді в Україні у досліджуваній період; *історико-структурний* – забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати історико-педагогічні праці з різних напрямів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, діяльності окремих педагогічних постатей, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст.; *історико-компаративістський* – застосовувався для порівняння й зіставлення, виявлення загального і особливого в історико-педагогічних дослідженнях вітчизняних учених щодо проблеми розвитку теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст.

Отже, наше дослідження ґрунтувалося на реалізації загальнонаукових (парадигмального, системного, синергетичного, культурологічного, аксіологічного) підходів, конкретнонаукових (історіографічного, герменевтичного підходів, історичної реконструкції педагогічного знання) підходів, принципах історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності, наступності та спадкоємності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ, розгляді проблеми у ретроспективі, забезпеченні міждисциплінарних та внутрішньопредметних зв'язків та комплексу методів (загальнонаукових, історико-педагогічних).

1.2. Аналіз базових понять дослідження

Здійснення дослідження як необхідну умову його результативності передбачало чіткість і впорядкованість використання понятійно-термінологічного апарату. «Категоріальний апарат педагогіки – система понять, в яких відображено предмет педагогіки, її знання про педагогічну дійсність» [101, с. 157]. У дослідженні виходили з положення, що чіткість і впорядкованість понятійно-термінологічного апарату визначає рівень достовірності та якості інформаційного й теоретичного матеріалу, а також ефективність його інтелектуальної обробки, зокрема процесів аналізу, порівняння, синтезу та узагальнення.

Перевага надавалась тому понятійно-термінологічному ряду, який представлений у наукових працях з педагогіки [148; 235; 473].

Необхідно обґрунтувати сутність і визначити спільні та відмінні риси ключових понять досліджуваної проблеми – «фізичне виховання», «фізична культура», «здоров'язбереження», «фізкультурно-масова робота», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «вітчизняний педагогічний дискурс», «педагогічні персоналії».

Кожне педагогічне явище характеризується відповідним процесом теоретичного осмислення й обґрунтування. Це стосується фізичного

виховання дітей як загальнопедагогічного феномену. Проаналізуємо зміст поняття «фізичне виховання» на основі різної джерельної бази.

Фізичне виховання як явище має тривалу історію й розвивалося безперервно, переходячи від етапів активного піднесення до менш інтенсивних [56; 77; 164].

Еволюція поняття «фізичне виховання» відображає зміну його концептуальних підходів: від початкового розуміння як результату фізичного розвитку до сучасного трактування як цілісного процесу формування особистості [231].

С. Марчук зазначає, що вітчизняна теорія фізичного виховання у другій половині XIX – на початку XX ст. пройшла складний шлях розвитку: від недооцінки її значення в суспільстві до загального визнання, від утвердження ідеї єдності фізичного, розумового й морального виховання до активних дискусій щодо створення національної системи фізичного виховання на гуманістичних і наукових засадах [266, с. 36].

Зауважує, що вагомим досягненням вітчизняних учених цього періоду стало наукове обґрунтування завдань і змісту фізичного виховання, визначення основних засобів (фізичних вправ, природних чинників і гігієнічних умов), розробка відповідних методів з урахуванням його специфіки, а також створення й упровадження системи організаційних форм. У практиці реалізації фізичного виховання в другій половині XIX – на початку XX ст. виокремлювалися два напрями – урядовий і громадський, що відрізнялися підходами та методами [266, с. 36].

У сучасній педагогічній науці розробляються новітні підходи до вирішення питань фізичного виховання і формування здорового способу життя.

У педагогічній науці фізичне виховання інтерпретується як соціально та педагогічно детермінований, цілеспрямовано організований процес, у межах якого розкривається його функціонально-цільова спрямованість, що охоплює фізичний розвиток особистості, удосконалення її морфологічних і

функціональних характеристик, а також формування морально-вольових якостей і забезпечення відповідним комплексом знань, умінь і навичок. В Українському педагогічному словнику, дається наступне визначення: «Під фізичним вихованням розуміють складову загального виховання, яка як соціально-педагогічний процес забезпечує зміцнення здоров'я, гармонійний фізичний розвиток і формування основних рухових навичок» [101, с. 345]. Термін «фізичне виховання» тісно взаємодіє з терміном «самовиховання». Український педагогічний словник визначає самовиховання як цілеспрямовану й регулярну діяльність людини, що полягає у вдосконаленні фізичних, розумових і естетичних якостей, зміцненні позитивних рис характеру та усуненні шкідливих звичок [101, с. 295].

Досліджуючи історичний розвиток фізичної культури і спорту в Україні, Н. Міцкевич підкреслює, що національна система фізичного виховання, як складова загальної культури, формувалася під впливом численних чинників. Вона є динамічною структурою, становлення та функціонування якої тісно пов'язані з економічними, політичними й соціальними умовами розвитку держави [278, с. 119].

О. Худолій визначає фізичне виховання як спеціально організований процес, спрямований на всебічний розвиток фізичних і морально-вольових якостей, а також на формування життєво необхідних рухових умінь і навичок людини [481].

Е. Вільчковський розглядає фізичне виховання як організований процес педагогічного впливу, спрямований на вдосконалення фізичного стану людини, формування необхідних рухових умінь, навичок і знань, а також розвиток моральних і вольових якостей; у школі цей процес здійснюється як на уроках, так і під час позакласних і позашкільних занять [85].

Т. Круцевич визначає фізичне виховання як організований процес систематичного впливу фізичних вправ, сил природи та гігієнічних умов, спрямований на оздоровлення організму, розвиток фізичних здібностей,

удосконалення його морфологічних і функціональних можливостей, а також формування рухових умінь, навичок і відповідних знань [233, с. 10].

А. Цьось вважає, фізичне виховання у школі виступає невід'ємною частиною навчально-виховного процесу, що охоплює всі роки навчання й реалізується переважно через класно-урочну форму [485, с. 20].

У наукових працях Б. Шияна фізичне виховання трактується як соціально-педагогічний процес, спрямований на зміцнення здоров'я та розвиток функцій організму людини, який здійснюється шляхом використання фізичних вправ, набуття відповідних знань і вмінь та загартування [498, с. 172]. Вчений зауважує, що система фізичного виховання, як і інші суспільні системи, має на меті задоволення потреб людини. Саме усвідомлення цих потреб і наявність умов для їх реалізації визначають правильність постановки мети, адже без цього вона не може бути досягнута [498].

Н. Маковецька підкреслює, що фізичне виховання є багатограним процесом, який включає навчання рухів, розвиток фізичних якостей, оволодіння спеціальними знаннями та формування усвідомленої потреби у фізичній активності [261, с. 35].

С. Марчук трактує поняття «фізичне виховання» як педагогічний процес, що забезпечує оволодіння людиною науково обґрунтованими знаннями про здоров'я та способи його зміцнення через організовану взаємодію педагога й учня, створюючи умови для розвитку фізичних можливостей, формування рухових умінь і навичок та гармонійного фізичного розвитку [266, с. 17].

На основі аналізу наукових джерел, С. Марчук узагальнює різні підходи до визначення фізичного виховання, що розглядається: як система заходів зі зміцнення здоров'я; як педагогічний процес спрямований на вдосконалення особистості; як складова загального виховання; як процес розвитку фізичних якостей і рухових навичок; як спеціально організована діяльність; як освітній компонент і як взаємодія учасників педагогічного процесу [266, с. 17].

Поняття «фізична культура» увійшло до наукового обігу на початку ХХ ст., тобто пізніше порівняно з терміном «фізичне виховання». Водночас становлення системи фізичного виховання відображало загальний розвиток фізичної культури як соціокультурного феномена, як у суспільстві загалом, так і в освітньому середовищі зокрема. Крім того, фізична культура особистості розглядається як невід'ємний структурний компонент процесу фізичного виховання [253].

На наш погляд, найбільш коректну дефініцію фізичної культури запропонувала дослідниця К. Огніста: «Фізична культура є складовою загальної культури суспільства, яка забезпечує зміцнення здоров'я та всебічний розвиток фізичних, інтелектуальних і морально-вольових здібностей особистості» [295, с. 13].

За Н. Малютенко, «фізична культура охоплює як практичну діяльність, так і ідеальні (психічні) аспекти розвитку особистості» [265, с. 96].

Н. Маковецька підсумовує, що вчені В. Бальсевич, М. Віленський, Л. Лубишева, В. Столяров, Н. Хакунов обстоюють солідарну позицію, згідно з якою фізична культура виходить за межі лише фізичної підготовки, адже вона виступає механізмом взаємодії природних і соціальних детермінант людини. Її здатність впливати як на фізичні, так і на психосоціальні характеристики обґрунтовує її важливість у формуванні особистості [261, с. 32].

Т. Круцевич та Г. Безверхня констатують, що фізична культура – це складова суспільної культури, що об'єднує духовні й матеріальні цінності та способи їх створення й використання задля оздоровлення населення та розвитку фізичних здібностей. Фізична культура, репрезентуючи вид культури людини та суспільства, являє собою діяльність людей і її результат по формуванню фізичної готовності до життя [234].

І. Кривенцова зазначає, що підхід до розуміння фізичної культури має ґрунтуватися на її сприйнятті як базової сфери культури, що забезпечує гармонізацію природних фізичних задатків і соціальних якостей, сформованих у процесі суспільного розвитку [229].

На думку М. Турянської, «фізична культура являє собою специфічний вид культури, результат людської діяльності, засіб і спосіб усебічного розвитку людей, а також практичного виконання ними своїх соціальних обов'язків» [445].

В. Ткаченко зауважує, що «фізична культура – складник загальної культури – наповнена власним змістом, має свій об'єкт, предмет, функції й результат, що стосуються характеристик усієї культури. Це специфічний, самостійний вид культури, що вирізняється особливостями, завданнями й метою, методами та засобами. Отже, на думку вченого, помилково кваліфікувати названий феномен у руслі лише духовної або матеріальної культури чи аналізувати його за межами культури, оскільки задоволення духовних і матеріальних потреб людини й суспільства не становить єдиної та основної її мети як соціального явища» [435, с. 29].

О. Логвіненко пропонуємо наступне визначення поняття «фізична культура учня» – це інтегрований показник фізичних і духовних якостей, який відображає рівень фізичної підготовленості, розвитку, обізнаності у сфері фізичної культури та вихованості й є невід'ємною частиною всебічного гармонійного розвитку особистості» [253, с. 70].

Аналіз наукових підходів до проблеми виховання фізичної культури учнів показав її актуальність у контексті сучасного розвитку освіти в Україні. Формування фізичної культури як складової загального культурного розвитку учнів зумовлюється впливом різних чинників – економічних, кадрових, педагогічних і наукових.

Одним із ключових елементів вітчизняної системи фізичного виховання виступає формування здорового способу життя і культури здоров'я особистості [407, с. 275]. Тому до основних терміноодиниць дослідження віднесено поняття «здоров'язбереження».

А. Бандурка та С. Воронько підкреслюють, що ідеї формування здорового способу життя особистості розвивалися безперервно в межах

фізичного виховання, сприяючи накопиченню та розвитку педагогічних знань у цій сфері [16, с. 5].

В. Ткаченко розглядає здоров'язбереження як процес, що поєднує формування у дітей навичок здорового способу життя, створення сприятливого освітнього середовища та профілактику негативних чинників, таких як стрес і перевантаження. Виконання цих завдань вимагає від майбутніх педагогів високого рівня професійної підготовки та володіння сучасними технологіями [435, с. 32].

Л. Іванова визначає фізкультурно-оздоровлювальну роботу як важливий напрям упровадження фізичної культури в освітній процес, що орієнтований на зміцнення здоров'я учнів з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Вона наголошує на необхідності модернізації підготовки майбутніх учителів, зокрема переходу до формування творчої, самостійної особистості з високим рівнем культури здоров'я [163, с. 65].

За трактуванням Л. Гарашенко, здоров'язбережувальна технологія – це організована система педагогічної взаємодії, що передбачає використання науково обґрунтованих методів і підходів до формування та збереження здоров'я, а також створення умов для його зміцнення і усвідомлення його цінності [94, с. 31].

В. Золочевський визначає організацію фізкультурно-масової роботи як планомірну діяльність державних та громадських органів щодо керівництва, планування, забезпечення (змістове, методичне, інформаційне, кадрове, матеріальне) та обліку фізкультурно-масової роботи, що спрямована на масове залучення молоді до фізкультурно-спортивного руху з метою гармонійного розвитку, зміцнення фізичного, психічного й духовного здоров'я, спортивного вдосконалення, згуртування молоді, забезпечення її активного відпочинку та дозвілля [159, с. 95].

За твердженням Б. Максимчука, спортивно-масова робота передбачає організацію масових фізкультурно-спортивних заходів для дітей, спрямованих на покращення фізичної підготовленості, виявлення здібних спортсменів і

формування здорового способу життя. Її основу становлять масові заходи, зокрема фізкультурні свята та розважально-показові події [262, с. 58].

Отже, фізкультурно-масова робота – це сукупність організованих форм і заходів, що забезпечують участь різних груп населення у регулярній фізкультурно-спортивній діяльності, сприяючи зміцненню здоров'я та формуванню здорового способу життя.

Фізкультурно-спортивний рух – це системне громадське явище, що має багато об'єктів (добровільні спортивні товариства, спортивні клуби, спортивні школи, колективи фізичної культури та ін.), пов'язаних між собою єдністю мети та завдань [245].

Проведене нами дослідження є історіографічним за своїм предметом і передбачає аналіз історико-педагогічних досліджень розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

Н. Гупан «історіографію у вузькому значенні розглядають як вивчення наукових досліджень, присвячених окремій проблемі або конкретному хронологічному періоду. У широкому значенні це систематизований аналіз майже всього масиву наукової літератури певної галузі, спрямований на відтворення процесу розвитку науки і відповідних дослідницьких підходів» [115, с. 27–28].

Під «історіографією» В. Великочий розуміє «спеціальну наукову галузь, яка вивчає історію розвитку знань, їхню еволюцію, методологічні засади та специфіку науково-історичного процесу в різних регіонах» [75, с. 26].

На основі узагальнення поглядів вітчизняних учених І. Стражнікова трактує «історіографію педагогічної науки, як спеціальну наукову педагогічну дисципліну, що вивчає суспільно детерміновані процеси розвитку педагогічної науки та нагромадження нею наукових знань» [407, с. 26].

І. Стражнікова пропонує використовувати поняття «українська історіографія педагогіки» для окреслення трьох взаємопов'язаних явищ: а) масиву педагогічної літератури, створеної в Україні впродовж певного історичного періоду; б) процесу формування та еволюції історико-

педагогічної науки на українських теренах; в) окремої наукової галузі, що досліджує стан і динаміку розвитку історико-педагогічного знання в Україні [407, с. 30].

У дослідженні історіографія проблеми фізичного виховання дітей і молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. розглядається як сукупність світоглядних ідей, наукових теорій, принципів, підходів, через які в наукових джерелах відображаються основні тенденції розвитку цього процесу.

Теоретичне значення для нашого дослідження мали праці, в яких проаналізовано терміни і поняття в історичному та соціокультурному контекстах, що сприяє усвідомленню різних дефініцій для позначення процесів, що відбувалися у суспільстві певної історичної формації розвитку. Порівнюючи концептуально-методологічні підвалини вітчизняної історіографії, ставимо за мету з'ясувати генезу розвитку понять у площині зазначеної проблеми. Їх об'єктивний аналіз допоможе виявити істотні ознаки такого феномену, як теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. [376, с. 17].

«Дискурс» – поняття, що має широкий спектр визначень, накопичених у результаті його дослідження вченими в різні історичні періоди.

У сучасному науковому розумінні дискурс – це система понять, уявлень, мовленнєвих практик та способів обговорення теми в певній сфері. Тобто, педагогічний дискурс – це сукупність ідей, теорій, обговорень, текстів і практик, що формують педагогічну науку та освіту як явище.

Спроби вчених конкретизувати поняття «дискурсу» та визначити його межі сприяли виявленню його характерних рис, а згодом – виведенню різних типологій. Наприклад, беручи за основу критерій «належність до конкретного соціального інституту», дослідники визначили низку різних типів дискурсу, серед яких є «педагогічний дискурс» [128; 129; 386].

Вітчизняний педагогічний дискурс – це сукупність наукових, освітніх і суспільно значущих текстів, ідей, концепцій та комунікативних практик, що сформувалися в межах національного (українського) освітнього простору й

відображають особливості розвитку педагогічної думки, теорії та практики виховання і навчання.

Поняття «історія вітчизняної педагогічної думки» означає галузь історико-педагогічних знань, що вивчає процес виникнення, розвитку та еволюції педагогічних ідей, теорій, поглядів і концепцій у межах певної країни (вітчизни) в конкретних історичних умовах.

Наукові розвідки останніх десятиліть засвідчують посилений інтерес вітчизняних учених до особистісно-біографічного виміру історії педагогіки, а також до осмислення індивідуальності як нової історичної форми узагальнення та передання педагогічного досвіду [386, с. 52].

У змістовому плані історія вітчизняної педагогічної думки охоплює аналіз педагогічних поглядів видатних мислителів, освітніх діячів, педагогів-практиків, а також ідей, що формувалися в освітніх інституціях, громадських рухах, культурних і релігійних середовищах. Вона досліджує не лише систематизовані педагогічні теорії, а й неоформлені концептуально уявлення про виховання, навчання й освіту, відображені в літературі, філософських творах, публіцистиці, законодавчих актах, традиціях і звичаях народу.

Важливою ознакою цього поняття є його тісний зв'язок із соціально-історичним контекстом. Педагогічна думка розглядається як продукт конкретної епохи, зумовлений рівнем розвитку суспільства, культури, науки, економіки та державності. Тому історія вітчизняної педагогічної думки простежує взаємозв'язок між освітніми ідеями та суспільними запитамі, ідеологічними впливами й національними традиціями.

Окрему увагу в межах цього поняття приділяють проблемі наступності й спадкоємності педагогічних ідей, виявленню традицій і новаторських тенденцій, а також критичному переосмисленню попереднього педагогічного досвіду. Це дозволяє не лише реконструювати минуле педагогіки, а й використати історико-педагогічні надбання для розв'язання сучасних освітніх проблем.

Отже, історія вітчизняної педагогічної думки – це наукова дисципліна, спрямована на цілісне осмислення розвитку національної педагогічної ідеї в історичній перспективі, її ролі у формуванні освітньої практики та значення для сучасної теорії й практики освіти.

Історіографію та педагогічну думку об'єднує спільна ознака – їхня «орієнтація на персоналізацію», оскільки в обох випадках ідеться про відображення авторських позицій, сформованих під впливом різноманітних суспільних чинників і особистісних обставин [407, с. 30].

Найкраще, на наш погляд, використовувати поняття у такому значенні, в якому вони розумілися людьми періоду, що досліджується. Це звільняє пошук від зайвих нашарувань суб'єктивності і водночас задовольняє принцип адекватності історичного дослідження, добирає слова, судження і речення дослідника відповідно до конотацій, які побутували в суспільстві в конкретний проміжок часу [376, с. 17].

З огляду на те, що розвиток фізичного виховання дітей і молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. був нерозривно пов'язаний із діяльністю особистостей, які в різні історичні періоди репрезентували певні педагогічні ідеї та концепції, у дослідженні вважаємо за доцільне звернутися до осмислення поняття «педагогічні персоналії».

За визначенням Н. Гупана, «педагогічні персоналії» охоплюють «творчі біографії та послідовне, систематизоване висвітлення комплексу педагогічних поглядів окремих педагогів або визначних діячів і мислителів, які працювали у сфері освіти й виховання» [115, с. 392].

Водночас О. Сухомлинська наголошує, що «педагогічна персоналія» – це поняття значно ширше, ніж наукова, освітня чи творча біографія; воно постає як персоніфікований процес формування культурних цінностей у межах гуманітарної традиції, своєрідна конкретизована модель цього процесу. У свою чергу, «персоналістика» трактується як ще ширше поняття, «яке персоніфікує історико-педагогічний процес і відображає його взаємозв'язки з багатьма соціокультурними явищами» [418, с. 42].

Добір та узгодження підходів до аналізу постаті й науково-теоретичної спадщини конкретного освітянина в межах педагогічної персоналістики є складним і суперечливим процесом. З одного боку, основною моделлю осмислення педагогічних ідей часто слугує творча біографія педагога. Це нерідко зумовлює зосередження дослідників на явищах, що «лежать на поверхні» й аналізуються з позицій сучасного стану педагогічної науки [415, с. 38].

Водночас, за зауваженням О. Сухомлинської, дослідник не може бути поза впливами своєї доби, її потребами й запитами; наукова валідність історико-педагогічних досліджень персоналій залежить від того, які саме питання ставляться до біографії та творчості педагога [415, с. 39].

У дослідженні ми вивчали педагогічні персоналії О. Анохіна, І. Боберського, О. Бутовського, Г. Ващенко, А. Волошина, Ю. Дзеровича, М. Демкова, О. Духновича, А. Макаренка, І. Миропольського, І. Ставровського, В. Сухомлинського та К. Ушинського та ін., які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні в досліджуваний історичний період.

Отже, у дослідженні обґрунтовано сутність ключових понять проблеми дослідження – «фізичне виховання», «фізична культура», «здоров'язбереження», «фізкультурно-масова робота», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «вітчизняний педагогічний дискурс», «педагогічна персоналія».

1.3. Історіографія та джерелознавча база дослідження

У дослідженні виходимо з положення, що історіографія теорії та практики фізичного виховання дітей і молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. постає як цілісний структурний компонент педагогічної науки, представлений системою джерел, які висвітлюють різноманітні аспекти означеної проблематики в контексті її історичної еволюції.

Вивчення наукової літератури з теоретичних і методологічних проблем розвитку історико-педагогічної науки в Україні (Л. Ваховського [54], Н. Гупана [116], Н. Дічек [129], О. Сухомлинської [414–416] та ін.) доводять, що історико-педагогічні дослідження мають базуватись на певній джерелознавчій основі, при цьому необхідно аналіз здійснювати за певною логікою та класифікацією джерел.

Відома вчена О. Сухомлинська акцентує, що «технологія підготовки історико-педагогічних досліджень завжди базується на застосуванні методології історії, історичних методів дослідження та широкого кола історичних джерел, на основі яких формуються історико-педагогічні причинні, еволюційні й функціонально-генетичні твердження» [414, с. 44].

У сукупності історико-педагогічні джерела формують основу джерельної бази педагогічної історіографії, на якій ґрунтується історико-педагогічне пізнання. Саме вона забезпечує можливість всебічно дослідити еволюцію освіти та педагогічної думки регіону в її цілісності й багатогранності.

Історіографія нашої проблеми ґрунтується на вивченні історико-педагогічних джерел, які, як зазначають дослідники, є результатом соціальної діяльності, що містить інформацію у вигляді знакової системи про суспільні процеси виховання і навчання, котра закріплює її і включає в систему історико-педагогічних знань [389].

Предметом історіографії виступає педагогічна теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.; накопичення наукового знання про провідні напрями, форми та засоби фізичного виховання дітей та молоді в Україні; освітню діяльність та творчий доробок педагогічних персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні; історія підготовки вчительських кадрів з фізичного виховання в Україні.

Передумовою розуміння цілісної картини історії педагогіки є поєднання досвіду минулого й сьогодення, врахування прорахунків і здобутків. Розвиток

теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні – це невід’ємна частина вітчизняного державотворення, складова національно-культурного відродження країни [376].

На сьогодні є різні підходи до класифікації джерел отримання знання. При визначенні джерельної бази дослідження керувалися певними методологічними засадами, що їх обґрунтовано для історико-педагогічних досліджень О. Адаменко [2], Н. Дем’яненко [120], О. Сухомлинської [414–416] та ін. Теоретичне значення для нашого дослідження мали авторська класифікація джерел (оповідальні, дидактичні, історико-педагогічні) Н. Гупана [116].

Комплекс історико-педагогічних джерел, на які ми спиралися у дослідженні, включає всі можливі напрями отримання, систематизації, узагальнення та оформлення інформації у визначених хронологічних межах.

У нашій роботі ми виходимо з розуміння історіографії проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. як сукупності світоглядних ідей, наукових теорій, принципів, функцій та методів відображення у наукових джерелах суті основних тенденцій, які зумовлюють розвиток цього процесу. Історіографія теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. є частиною педагогічної науки, що має специфічний об’єкт – групи джерел, які сприяють вивченню, науковому осмисленню історико-педагогічного дослідження, теоретичному узагальненню знань про визначений предмет дослідження.

Під історико-педагогічним джерелом розуміємо продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та має потенційні умови для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань [376, с. 91].

На підставі попереднього вивчення питання джерельну базу нашого дисертаційного дослідження складають різноманітні за походженням,

характером, формою та змістом матеріали, які разом з тим є взаємодоповнюючими. Оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми слід відзначити її достатню забезпеченість.

Усю досліджену й опрацьовану історично-педагогічну літературну спадщину було систематизовано і поділено нами на:

– документи, що регулювали систему освіти та визначали особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді в досліджуваний період (підзаконні нормативно-правові акти (постанови) залежно від суб'єктів, які їх видали тощо);

– архівні документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 100, Ф. 107, Ф. 166, Ф. 206, Ф. 701, Ф. 707); Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (Ф. 166).

– праці громадських діячів, педагогів другої половини XIX – XX ст., у яких розкриваються питання фізичного виховання дітей та молоді;

– монографії та дисертації, які є основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про теоретичні й практичні аспекти фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений період;

– дидактичні джерела: навчальні посібники, підручники; навчальні програми, плани;

– узагальнювальні праці, що розкривають генезу фізичного виховання дітей та молоді в Україні, колективні видання;

– періодичні видання, основними різновидами яких є газети, журнали та часописи: «Наша школа», «Учительське слово», «Фізична освіта і спорт», «Учитель», «Життя і знання», «Українська школа», «Киянин», «Українське юнацтво», «Шлях молоді», «Світ молоді», «Наш світ», «Рідна школа», «Шлях освіти», «Вісник фізичної культури», «Фізкультурник України», «Фізкультура і спорт», «Спорт», «Теорія і практика фізичного виховання та спорту»,

«Спортові Вісти», «Молоде життя», «Український Пласт», «Сокільські Вісти», «Багаття» та ін.

Розглянемо ці джерела детальніше.

До першої групи джерел з історії становлення й розвитку теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. ми включаємо підзаконні нормативно-правові акти (постанови) залежно від суб'єктів, які їх видали.

Документи урядових установ та організацій дали змогу вивчити законодавчі і правові ініціативи, на які спирались у своїй діяльності заклади освіти при розбудові системи фізичного виховання дітей та молоді України в досліджуваний період. Аналіз офіційних державних документів дає можливість простежити роль державних органів в управлінні освітою і розвитку системи фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

У дослідженні встановлено, що за досліджуваний період було прийнято низку нормативно-правових актів, які відображали державна політика у галузі фізичного виховання дітей та молоді. Статті, виступи й промови відображені в правових актах містять ґрунтовну інформацію щодо розвитку мережі та структури навчальних закладів, їх чисельності й складу, розмірів та джерел фінансування системи освіти, особливостей, провідних напрямів, форм і методів фізичного виховання дітей та молоді в Україні тощо.

Дослідження проблеми фізичного виховання дітей та молоді періоду другої половини XIX – XX ст. в Україні зумовила необхідність ретельного відбору передусім архівних документів і матеріалів, що мають безпосереднє відношення до проблеми. Виходячи з цього, до групи джерел включено архівні документи. Не вдаючись до конкретного опису кожної справи, наведемо їх загальну характеристику.

Для всебічного аналізу дослідження генези проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі має важливе значення вивчення фондів

Центрального державного історичного архіву України у м. Києві Ф. 100, Ф. 107, Ф. 166, Ф. 206, Ф. 701, Ф. 707).

У Центральному державному архіві вищих органів державної влади та державного управління України найбільша кількість документів, що мають безпосереднє відношення до нашої теми, сконцентрована у фондах 166.

Важливим джерелом дослідження є праці громадських діячів, педагогів, у яких розкриваються питання фізичного виховання дітей та молоді. Українські педагоги минулого приділяли особливу увагу тілесному розвитку дитини та, з метою реального вдосконалення теорії і практики фізичного виховання, здійснювали послідовну розробку всіх його основних аспектів. Найбільш вагомий вплив з боку українських педагогів теорія і практика фізичного виховання зазнали у період другої половини XIX – XX ст. [304]. У дисертації розглянуто розвідки О. Анохіна, І. Боберського, О. Бутовського, Г. Ващенка, А. Волошина, Ю. Дзеровича, М. Демкова, О. Духновича, А. Макаренка, І. Миропольського, І. Ставровського, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Монографії та дисертації стали основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про проблему фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. Цікавими для нашого дослідження є монографії та дисертації українських дослідників (Я. Боднар, С. Бугрій, А. Буценко, О. Вацеба, В. Вербицький, О. Винничук, Е. Вільчковський, О. Волошин, Л. Гаращенко, О. Гауряк, О. Гук, Г. Демеровська, Е. Дорошенко, В. Золочевський, М. Зубалій, М. Євтух, М. Карпенко, Т. Кравчук, О. Кречетов, М. Крук, В. Кульчицький, А. Кухтій, Є. Кучерган, М. Лук'янченко, С. Марчук, В. Мужичок, А. Окопний, Н. Пангелова, О. Півень, Р. Поліщук, Є. Приступа, Г. Приходько, О. Проніков, У. Проценко, І. Рошчін, Л. Сливка, М. Солопчук, В. Спіцин, В. Старков, Б. Трофим'як, Ю. Тумак, М. Турянська, Ю. Черпак, О. Худолій, С. Філь, А. Цьось, Г. Шепеленко, Б. Шиян та ін.). У цих дослідженнях висвітлено ключові події та постаті українського фізичного

виховання, історико-педагогічні особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді, основні етапи розвитку фізичної культури і спорту в Україні, історичні аспекти становлення та розвиток професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури.

Окрему групу джерел становлять дидактичні матеріали, що відіграють важливу роль у вивченні генези фізичного виховання дітей та молоді в Україні. До них належать навчальні посібники, підручники, освітні програми та навчальні плани, у змісті яких відображено еволюцію теоретичних засад, методичних підходів і практичних аспектів організації фізичного виховання в різні історичні періоди.

Аналіз зазначених джерел дає змогу простежити трансформацію цілей і завдань фізичного виховання, зміну його змістового наповнення, форм і методів роботи з дітьми та молоддю, а також визначити вплив суспільно-політичних, культурних і педагогічних чинників на розвиток галузі. Навчальні програми та плани, зокрема, відображають державні пріоритети у сфері освіти й фізичної культури, тоді як підручники й посібники репрезентують рівень науково-методичного осмислення проблеми на конкретному етапі історичного розвитку.

Отже, дидактичні джерела є важливим складником джерельної бази дослідження, оскільки забезпечують цілісне бачення становлення й розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Під узагальнювальними працями розуміємо переважно колективні наукові дослідження, у яких комплексно висвітлено генезу фізичного виховання дітей та молоді в Україні. Такі праці характеризуються широким хронологічним охопленням, системним підходом до аналізу історико-педагогічних процесів та прагненням інтегрувати результати попередніх наукових розвідок.

В узагальнювальних дослідженнях простежується еволюція теоретичних засад, організаційних форм і методів фізичного виховання, визначаються провідні тенденції його розвитку, а також окреслюється внесок

окремих науковців, педагогів і громадських діячів у становлення та розвиток фізичного виховання. Завдяки узагальнюючому характеру такі праці виконують систематизувальну та концептуалізувальну функції, створюючи цілісну картину історичного поступу фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Цінними джерелами для нашого дослідження є періодичні видання, які відіграли значну роль у розвитку теорії та методики шкільної фізкультури зокрема і фізичного виховання та спорту загалом. Для дослідження різних аспектів становлення та розвитку системи фізичного виховання фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. використано публікації видань з питань шкільництва: «Наша школа», «Учительське слово», «Наша книга», «Учитель», «Життя і знання», «Українська школа», «Шлях освіти», «Фізичне виховання в школі»; видань для молоді: «Українське юнацтво», «Шлях молоді», «Рідна школа», «Світ молоді», «Наш світ». Найбільше почерпнуто інформації зі спортивної періодики – «Вісник фізичної культури», «Фізична освіта і спорт», «Спорт» (1925), «Спортові Вісти», «Фізкультурник України», пластових видань – часописи, «Молоде життя» (1921), «Український Пласт» (1923), «Багаття» (1923).

Значну роль у вирішенні багатьох питань шкільної фізичної культури відігравали освітні періодичні видання «Шлях освіти», «Радянська школа» та ін. З початку 1920-х рр. на теренах України виходить перший масовий журнал – «Вестник физической культуры» (з 1929 р. № 4 – «Вісник фізичної культури» (українською мовою). У 1930 р. було засновано журнал «Фізкультурник України». Від 1936 р. видається журнал «Спорт». На їх сторінках друкували статті державних діячів, українських вчених, педагогів з проблем фізичного виховання дітей та молоді (М. Подвойського, В. Бляха, А. Буценка та ін.) [112].

З-поміж періодичних видань, у яких розкривалися роль організацій у фізичному вихованні дітей на певному історичному етапі треба відзначити

часописи: «Молоде життя» (1921), «Український Пласт» (1923), «Багаття» (1923) [63, с. 5].

Важливу для нашого дослідження інформацію містять публікації регіональних періодичних видань. Зокрема, помітними спортивними виданнями 1930-х рр. на західноукраїнських землях були газета європейського рівня «Змаг», часопис «Готові», тижневик «Спортові Вісти», журнал «Старт». Вони мали переважно інформаційний характер, але водночас були словесною трибуною для наукових дискусій, містили статті відомих теоретиків і практиків західноукраїнського «тіловиховання». Особливо велику роль у пропаганді наукових ідей, формуванні теоретико-методичних засад системи фізичного виховання відігравали «Сокільські Вісти» (відроджені в 1928 р.), які стали єдиним загальнокрайовим виданням спортивного характеру західноукраїнських регіонів до 1939 р. [63, с. 3–5].

Заслуговують також на увагу регіональні видання 1930-х рр., як-от: «Готовий до праці та оборони» (Харків), «Фізична культура» (Київ), «Фізкультурник Дніпропетровщини», «Фізкультурник Запоріжжя», «Фізкультурник-ударник» (Одеса), «Рупор фізкультурника» (Херсон). У них друкували відомості про організацію шкільної та позашкільної роботи з фізичного виховання на місцях, висвітлювали результати шкільних, обласних змагань, порушували, зокрема, і проблеми фізичного виховання дівчат [31, с. 92].

У публікаціях періодичних українських видань цього періоду, попри їх виразну ідеологічну спрямованість, порушувалися чимало актуальних питань з фізичного виховання дітей та молоді. Друкували матеріали наукових дискусій, конференцій, навчальні програми, комплекси фізичних вправ для дітей різного віку. Особливо об'ємною була інформація про фізкультурно-спортивні свята. Статті, огляди, хроніки, світлини, звіти широко відображали масові дійства, особливо популярні в 1920–1930-ті рр. [112].

Українські періодичні спортивні видання пропагували фізкультуру і спорт не лише як засіб виховання здорової людини, а й, що було не менш важливим для держави [387].

Виокремлені групи джерел попри певну умовність створюють необхідні передумови для всебічного аналізу процесу нагромадження наукових знань у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. про історію розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини ХІХ – ХХ ст.

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за такими основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним, персоніфікованим.

Особливості вітчизняної історії другої половини ХІХ – ХХ ст. зумовили застосування хронологічного підходу для з'ясування історико-педагогічних досліджень вчених щодо розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні та виокремлення таких періодів: становлення (друга половина ХІХ – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок ХХІ ст.).

Кожний із вищезазначених періодів має свої суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних теоретичних й практичних аспектів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, які зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження. Особливого значення набуває аналіз освітніх парадигм властивих цим періодам. З їх зміною відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

Для аналізу й систематизації масиву історико-педагогічних досліджень з проблеми розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині ХІХ – ХХ ст. використано проблемно-тематичний підхід, який дозволив, у залежності від зміни освітніх парадигм у відображенні історіографічних процесів, що значною мірою визначалися політико-суспільними трансформаціями в країні, у роботі розглянути рефлексії

вітчизняних учених про розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX–XX ст. та висвітлити історико-педагогічні дослідження з окремих напрямів проблеми, здійснити історико-педагогічний аналіз досліджень, присвячених освітній діяльності та педагогічному доробку вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні, узагальнити праці вітчизняних учених щодо становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в Україні в досліджуваний період.

Праці, присвячені теоретичним і практичним аспектам розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст., ми згрупували за проблемно-тематичним підходом так:

– праці, у яких досліджено теоретичні та практичні засади фізичного виховання дітей та молоді (Я. Боднар, С. Бугрій, М. Бунчук, А. Буценко, О. Вацеба, О. Винничук, Е. Вільчковський, Л. Гаращенко, Н. Гнесь, М. Гошко, О. Гук, Г. Дембровська, В. Золочевський, В. Коваль, М. Кость, М. Крук, М. Кухта, М. Лук'янченко, В. Мужичок, В. Окаринський, М. Олексюк, В. Пасічник, О. Півень, Є. Приступа, І. Рошцін, В. Русин, М. Солопчук, В. Спіцин, Б. Трофим'як, Ю. Тумак, С. Філь, О. Худолій, А. Цьось та ін.);

– праці, у яких досліджено проблему фізичного виховання в творчому доробку українських педагогів (Н. Белкіна, Г. Васянович, О. Гауряк, О. Даниско, Е. Дорошенко, І. Зайченко, В. Золочевський, Т. Єрмакова, А. Окопний, М. Карпенко, Т. Кравчук, М. Лук'янченко, С. Марчук, Р. Поліщук, Ю. Черпак та ін.);

– праці, у яких розглянуто історико-педагогічні аспекти професійної підготовки вчителів фізичної культури (Є. Євтушенко, Т. Кравчук, А. Кухтій, Г. Приходько, О. Проніков, У. Проценко, І. Рядинська, С. Степанюк, Л. Сущенко, М. Турянська, Г. Шепеленко, Б. Шиян та ін.) (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Наукові розвідки за проблемно-тематичним підходом

№	Проблемно-тематична група	Вчені
1	Праці, у яких досліджено теоретичні та практичні засади фізичного виховання дітей та молоді	Я. Боднар, С. Бугрій, М. Бунчук, А. Буценко, О. Вацеба, О. Винничук, Е. Вільчковський, Л. Гаращенко, Н. Гнесь, М. Гошко, О. Гук, Г. Дембровська, В. Золочевський, В. Коваль, М. Кость, М. Крук, М. Кухта, М. Лук'янченко, В. Мужичок, В. Окаринський, М. Олексюк, В. Пасічник, О. Півень, Є. Приступа, І. Роцін, В. Русин, М. Солопчук, В. Спіцин, Б. Трофим'як, Ю. Тумак, С. Філь, О. Худолій, А. Цьось та ін.
2	Праці, у яких досліджено проблему фізичного виховання в творчому доробку українських педагогів	Н. Белкіна, Г. Васянович, О. Гауряк, О. Даниско, Е. Дорошенко, І. Зайченко, В. Золочевський, Т. Єрмакова, А. Окопний, М. Карпенко, Т. Кравчук, М. Лук'янченко, С. Марчук, Р. Поліщук, Ю. Черпак та ін.
3	Праці, у яких розглянуто історико-педагогічні аспекти професійної підготовки вчителів фізичної культури	Є. Євтушенко, Т. Кравчук, А. Кухтій, Г. Приходько, О. Проніков, У. Проценко, І. Рядинська, С. Степанюк, Л. Сущенко, М. Турянська, Г. Шепеленко, Б. Шиян та ін.

Застосування персоніфікованого підходу зумовлено тим, що технологія персоніфікованого підходу, доцільна для визначення методологічних засад аналізу постаті та життєво-творчого шляху особистості, передбачає кілька ключових етапів: дослідження історичного періоду; з'ясування ролі й стану

розвитку освіти в цей час; висвітлення основних етапів життя і творчості персоналії; аналіз її педагогічних поглядів і напрямів освітньої діяльності; визначення ролі, місця та значення спадщини педагога для розвитку педагогічної науки [2].

На думку Н. Гупан, персоніфікований підхід до систематизації педагогічних праць дає змогу, з одного боку, простежити вплив спадщини видатних педагогів і діячів минулого на розвиток вітчизняної науки, а з іншого – розкрити внесок численних українських фахівців у становлення самої історії педагогіки України [115, с. 376].

Останнім часом помітно активізувалися дослідження персоналій різних регіонів України, що, на думку І. Стражнікової, спонукає науковців глибше аналізувати ментальні особливості досліджуваних постатей. Вона підкреслює, що «ці риси формуються під впливом не лише загальноєвропейських і національних цінностей, а й специфічних соціокультурних умов окремих регіонів» [407, с. 376].

У працях Т. Завгородньої запропоновано враховувати низку ключових позицій під час вивчення педагогічних ідей та освітньої діяльності конкретного діяча:

- регіональні особливості (зокрема географічне розташування, а також соціально-економічні, суспільно-політичні й родинні чинники);
- ментальність і характер населення, де вагоме місце посідають релігійність, рівень духовності, заснований на християнській моралі, традиціоналізм, естетизм тощо;
- різноспрямованість педагогічної діяльності особи (теоретичну, практичну, просвітницьку, освітню, громадську, управлінську);
- провідні освітні течії досліджуваного періоду [144, с. 20–25].

Застосування персоніфікованого підходу дозволило прослідкувати процеси розвитку вітчизняного історико-педагогічних дискурсу щодо вивчення творчої спадщини громадських діячів, педагогів-просвітителів

досліджуваного періоду та розкрити їхній внесок у генезу проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Аналіз джерельної бази з урахуванням теоретико-методологічних підходів авторів до висвітлення розвитку теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді дозволив систематизувати матеріал у вигляді критеріально обґрунтованої періодизації. Вибраним критерієм стали зміни освітніх парадигм у відображенні історіографічних процесів, що значною мірою визначалися політико-суспільними трансформаціями в країні. На цій основі було виділено чотири періоди, які детально розглянуті в параграфі 1.4 дисертації.

1.4. Обґрунтування основних періодів розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття

Важливим методологічним засобом вивчення розвитку педагогічного знання є періодизація, яка передбачає використання різних методів аналізу, дотримання певних принципів, використання прийомів, що дозволяють прояснити суть, впорядкувати зміст, побудувати факторний ряд, виявити значення й «історичну вагу» досліджуваного явища на різних етапах його вияву в історико-педагогічному процесі, що в сукупності відповідним чином організовує мислення вченого, детермінує вибір дослідницьких стратегій тощо. Вибір того чи іншого підходу до побудови періодизації розвитку науки як цілісного феномену, окремих типів знання, тих чи інших процесів визначається особливостями парадигмальних методологічних підходів, що обираються в якості основи дослідження; розумінням багатогранності педагогічної науки, сфери організованої практики і форми стихійно розвиваючої суспільної свідомості та суспільної практики; усвідомленням диференціації процесів розвитку історії педагогічної науки; індивідуальною

позицією вченого щодо системоутворюючих детермінант просторово-часової локалізації досліджуваного предмета.

«Періодизація – це складна абстракція, багатовимірний конструкт, створений вченим, що відображає його бачення історико-педагогічного процесу та є продуктом власних наукових рефлексій. Періодизація історіографії педагогічної науки – це нагромадження наукових знань і поступ самої науки» [407, с. 58].

Існує уявлення, що поділ історії педагогіки на періоди та періодизація історіографії педагогічної науки є різними послідовними процесами. У першому випадку йдеться про відображення розвитку освіти й виховання, тоді як у другому – про накопичення наукових знань і еволюцію самої науки. Водночас ці процеси тісно пов'язані й взаємно зумовлюють один одного. Учені вже досягли значних результатів у створенні періодизацій історико-педагогічних явищ, які буде розглянуто далі. Натомість досвід побудови відповідних історіографічних моделей є більш обмеженим, тому дослідники цілком закономірно спираються на напрацювання історичної та інших гуманітарних наук [407, с. 58].

Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. є історико-педагогічним поняттям, а тому реконструкцію його розвитку як теоретичного конструктору і педагогічної практики виконаємо крізь призму методологічних орієнтирів і підходів, що їх застосовано різними вченими.

З метою обґрунтування власних підходів щодо визначення хронології подій та нагромадження наукових знань педагогічною наукою з проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. до уваги бралися різні періодизації дослідників.

Вагомим внеском в історико-педагогічну науку є праця О. Сухомлинської [417], де крізь призму розробленої періодизації української педагогічної думки визначено тенденції розвитку шкільної освіти в Україні на різних етапах її розвитку. О. Сухомлинська обрала культурно-

антропологічний та півлізаційний підходи. З цих позицій нею виокремлені 7 періодів розвитку української педагогічної думки і етапи у межах періоду 1920–1991 рр. (українська педагогічна думка й школа за радянських часів): експериментування і новаторства (1920–1933 рр.); українська педагогіка як складова «російсько-радянської» культури (1933–1958 рр.); українська педагогічна думка у змаганні за педагогічний розвиток (1958–1985 рр.); становлення сучасного етапу розвитку української педагогічної думки в рамках радянського дискурсу (1985–1991 рр.); розвиток педагогіки і школи в Україні (1991 – сьогодні) [451].

Аналіз архівних документів, теоретико-методологічних праць учених, історико-педагогічної літератури та даних педагогічної преси надав можливості І. Сірій обґрунтувати основні етапи розвитку теоретичних ідей і розкрити основні напрями розробки вченими питань дидактики та історії педагогіки на таких етапах: 20–30-ті рр., 40–60-ті рр., 60–80-ті рр. ХХ ст. [396].

В основу дослідження Л. Березівської покладено системно-хронологічний підхід до розгляду реформування шкільної освіти в Україні як складного і суперечливого, безперервного і нелінійного процесу, що відбувався під впливом суспільно-політичних, економічних і педагогічних детермінант. Чинником виявлення характерних особливостей реформування, зокрема організаційних аспектів та змістових складових змін у шкільній освіті, стали критерії типологізації вітчизняних реформ (суспільно значущий вимір реформ, персоніфікована їх характеристика, масштабність і перспективність, змістова характеристика реформ, процесуальні зміни, усталені назви за іменами керівників реформ), на основі якої була розроблена періодизація (періоди та етапи) реформування шкільної освіти, починаючи з 1900 р. й понині [19].

Т. Єрмаковою виділено етапи становлення та розвитку проблеми формування здорового способу життя у вітчизняній педагогіці другої половини ХХ ст.: «Перший етап (50-ті – 60-ті рр. ХХ ст.) – становлення

питань формування ЗСЖ школярів як педагогічної проблеми; другий етап (70-ті – 80-ті рр. ХХ ст.) – інтенсивного розвитку науково-методичних засад формування ЗСЖ; третій етап (90-ті рр. ХХ ст.) – розвитку уявлень про формування ЗСЖ учнів як системи, заснованої на гуманістичних засадах» [140, с. 26–27].

Здійснивши історико-методологічний аналіз впровадження тестового контролю і оцінки фізичної підготовленості учнівської молоді, О. Куц, В. Стефанишин виділяють чотири періоди масового тестування учнівської та студентської молоді: «1-й період: 1920–1940 рр. – період масових вимірів з метою вивчення основних показників фізичного розвитку і фізичної підготовленості молоді; 2-й період: 1946–1960 рр. – подальше вивчення фізичної підготовленості молоді в залежності від її морфо-функціональних особливостей. Створення передумов науково-теоретичного обґрунтування їх взаємозв'язку; 3-й період: 1961–1985 рр. – період комплексних масових досліджень в залежності від клімато-географічних особливостей регіонів країни з застосуванням сучасних методів дослідження і методів обробки отриманих результатів; 4-й період: 1986 р. до теперішнього часу – період пошуку ефективних методик підвищення фізичного стану і здоров'я молоді в умовах екологічних і соціальних негараздів» [246, с. 16–21].

Цінною в контексті нашого дослідження є періодизація В. Золочевського [159], який обґрунтував етапи розвитку ідеї організації фізкультурно-масової роботи з молоддю наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. Оперуючи такими критеріями, як нормативні документи, що визначали планомірність, структуру й послідовність організації фізкультурно-масової роботи; урядові розпорядження, що регламентували діяльність управлінських органів; програми й методичні рекомендації, що визначали зміст і форми фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю, дослідником виокремлено чотири етапи розвитку ідеї організації фізкультурно-масової

роботи зі студентською молоддю (1889–1917 рр., 1918–1929 рр., 1930–1940 рр., 1944–1949 рр.).

Дослідником аргументовано, що етап становлення фізкультурного руху і масової роботи зі студентською молоддю характеризувався науковим обґрунтуванням фізичної культури як доцільного навчального предмета, визнанням значення спорту для загального розвитку кожної людини; утворенням перших масових спортивних товариств і клубів спортивного та фізкультурно-патріотичного спрямування; розробкою інструкцій та положень на рівні міністерства народної освіти та інших відомств, які мали рекомендаційний характер; державним централізованим управлінням фізкультурно-масовою роботою із студентською молоддю; спрямуванням фізкультурно-масової роботи на підвищення фізичної активності молоді, зміцнення здоров'я, популяризацію різних видів спорту. Серед суб'єктів, що брали участь в організації фізкультурно-масової роботи на першому етапі активними були учені-фізіологи, лікарі-гігієністи, спортсмени.

Другий етап – 1918–1929 рр. – визначено як етап накопичення досвіду державного управління організацією фізкультурно-масової роботи з молоддю. Його характеристики: упровадження всезагального військового навчання, складником якого була фізкультурно-масова робота, сувора ідеологізація, паралельне управління фізкультурно-масовою роботою з боку держави і громадськості, плановий характер змісту, інтенсивний чисельний ріст бойових дружин, фізкультурних гуртків, пролетарських спортивних клубів. На цьому етапі мета фізкультурно-масової роботи полягала в залученні молоді до громадсько-політичного життя країни, розв'язання культурно-господарчих завдань партії. Спостерігалось посилення державної централізації управління через обов'язкову підпорядкованість профспілок з комітетами комсомолу.

Третій етап – 1930–1940 рр. – характеризувався активізацією у формуванні добровільних спортивних товариств студентської молоді. Фізкультурно-масова робота розвивалася засобами пропаганди, проведення видовищних свят, спартакіад, олімпіад, парадів. Цьому етапові було

властивим колективні заліки і масові змагання, обов'язкове складання комплексу ГПО усіма молодими людьми, виконання нормативів та розрядів єдиної всесоюзної спортивної класифікації, політизація управління такою роботою, відомчий розподіл повноважень низових фізкультурних колективів, утворення навчальних закладів і установ для підготовки інструкторських та тренерських кадрів.

Четвертий етап – 1944–1949 рр. – отримав назву відновлення і вдосконалення організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю. З метою якісного вирішення завдань комуністичного виховання на цьому етапі відбувалося наукове обґрунтування фізичної культури і спортивного руху, створювалися спортивні секції, науково-методичні відділи. Проводилися заходи щодо реформування органів управління фізкультурно-масовою роботою [159, с. 98–99].

Заслуговує на увагу ще одна періодизація, автором якої є Ю. Черпак, у дослідженні щодо громадсько-педагогічних ініціатив розвитку фізичного виховання дітей і молоді на теренах Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) вчений в історіографії досліджуваної проблеми виділяють кілька періодів.

Перший період (остання третина XIX ст. – 1917 р.) збігається з хронологією дослідження і характеризується інформаційно-оповідним підходом до матеріалів про громадські фізкультурно-спортивні ініціативи (І. Альошинцев, М. Антонович, А. Вешке, І. Деркачов, Г. Дюперрон, А. Коваржик, Ф. Лагранж, Д. Любченко, І. Радецький та ін.). Широке розповсюдження отримали спортивні хроніки та публікації в журналах і газетах «Краса і сила», «Одеський спортивний листок», «Ніколаєвська газета», «Сокіл», «Цикліст» та ін. Водночас у пресі висвітлювалися критичні матеріали про стан фізичної освіти в імперії (П. Борзаковський, С. Зенченко та ін.). Значну групу джерел становлять теоретичні праці, які обґрунтовували фізичний розвиток як невід'ємний елемент формування особистості (П. Лесгафт, С. Миропольський, К. Ушинський та ін.).

Другий період (1917–1921 рр.) через коротку тривалість і складну суспільно-політичну ситуацію (громадянська війна, боротьба за незалежність) не дав значних результатів. Водночас на теренах Наддніпрянської України з'являються національно орієнтовані публікації про поширення фізичної культури, заснованої на народних традиціях, і розвиток спорту серед дітей та молоді західноукраїнських земель (С. Русова, Т. Франко, Я. Чепіга та ін.).

Третій період (1921–1991 рр.) відзначався спрощеним і схематизованим підходом до висвітлення діяльності масових фізкультурних товариств в імперську добу. Пріоритет класового критерію та применшення ролі особистості визначали моноідеологічний характер досліджень (Ш. Ганелін, М. Заволока, Є. Зеліксон, М. Кулінко, Л. Кун, П. Погиба, Н. Поліщук, Г. Шахвердов, А. Шушпанов та ін.).

Четвертий період (1991 р. – сучасність) відзначається науковою об'єктивністю та прагненням заповнити «білі плями» у реконструкції історії фізичного виховання та спорту в Україні. Сучасна історіографія відрізняється олюдненням історії, поверненням забутих імен діячів громадсько-фізкультурного руху та дослідженням явищ з нових методологічних позицій, без підпорядкування класовим чи іншим інтересам, окрім загальнолюдських (Л. Бадья, В. Вербицький, В. Золочевський, М. Зубалій, О. Лях-Породько, Г. Приходько та ін.) [491, с. 7].

У ході дослідження ми дійшли певних узагальнень і висновків, які мають значення для обґрунтування періодизації теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі.

По-перше, в більшості наукових праць порушено проблеми історії освіти або окремих її напрямів, аналізуються історіографічні аспекти дослідження проблеми. По-друге, автори спираються на визначені істориками основні етапи розвитку історії України в XX ст. або історії розвитку шкільництва і педагогічної думки. По-третє, актуальними для науковців

залишаються соціально-політичні й культурно-ідеологічні детермінанти розвитку суспільства.

Кожна із запропонованих періодизацій має певною мірою суб'єктивний характер за критеріями історико-педагогічного знання, що взято авторами за основу при визначенні конкретних періодів дослідження. Водночас усі періодизації відображають еволюцію педагогічного знання в цілому, лише подану з різних позицій [376].

Хронологічні межі дослідження охоплюють історико-педагогічні дослідження, опубліковані впродовж другої половини XIX – початку XXI ст., у яких висвітлено історію розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. Визначення нижньої хронологічної межі – 50–60-ті рр. XIX ст. – зумовлено тим, що саме в цей період відбувається народження нових педагогічних ідей, концепцій, які виникали внаслідок низки економічних та освітніх реформ та активізували громадсько-педагогічні ініціативи, що призвели до розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні. Верхня хронологічна межа (з 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст.) – обґрунтовується соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в українській державі в 90-ті рр. XX ст. – перше десятиріччя XXI ст. та фіксує сучасний стан дослідження проблеми, нову методологію досліджень і національну спрямованість наукових досліджень з історії розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст.

Історіографічні напрацювання у сфері дослідження фізичного виховання дітей та молоді впорядковано й розподілено на періоди відповідно до змін у теоретико-методологічних підходах учених до аналізу цих проблем, з урахуванням освітньо-педагогічних детермінант (стану освіти, специфіки освітніх парадигм, розвитку педагогічної думки тощо).

Періодизація розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. допомагає систематизувати наукові знання, виявити

закономірності та етапи становлення цієї галузі, а також простежити вплив соціально-політичних, культурних і освітніх чинників на її розвиток.

Із огляду на цей факт зауважимо, що аналіз історіографічного процесу передбачає окреслення не лише загальних тенденцій накопичення наукових знань, а й його персоніфікацію – предметний розгляд окремих досліджень, у яких висунуто оригінальні новаторські ідеї та сформульовано самобутні висновки [407, с. 54].

Визначено чотири основні періоди: становлення (друга половина XIX – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок XXI ст.).

Кожний із вищезазначених періодів у відповідності до встановлених хронологічних меж має конкретну особливість та тенденції розвитку, суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних теоретичних й практичних аспектів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, які зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження.

У цьому контексті слушною є думка, щоб відокремити одні тенденції від інших, необхідно «теоретичний аналіз освіти сполучати з емпіричними, фактологічними, історичними, порівняльними дослідженнями» [254, с. 158]. Це зумовлено й тим, що тенденції, які простежуються у розвитку якого-небудь явища або процесу, в якому відбуваються зміни, не завжди мають однозначний характер [411].

У дисертаційній роботі тенденції ми розглядаємо у таких площинах, як: напрям розвитку основних форм та методів фізичного виховання дітей та молоді в Україні упродовж певного історичного періоду; певна послідовність подій, спричинених соціально-економічними і політичними трансформаціями українського суспільства впродовж другої половини XIX – XX ст.; спрямованість освіти України на послідовну модернізацію наприкінці XX ст., що відображається на теорію і практику фізичного виховання дітей та молоді

в Україні. Тобто, педагогічні тенденції є певними закономірностями розвитку об'єкта, що підлягає аналізу, в яких простежується взаємозв'язок між історичним досвідом фізичного виховання дітей та молоді в Україні, сучасним станом і прогнозованими подіями у світлі модернізації системи фізичного виховання підростаючого покоління в освітньому і науковому просторі.

Ключовим чинником історичного, структурно-функціонального аналізу об'єкта, що перебуває у стані розвитку, є виокремлення провідної – загальної тенденції періоду, що зумовлена державотворчими, нормативно-правовими ініціативами, основними реформаційними і модернізаційними процесами у розбудові освітньо-наукового простору. Важливим є визначення специфічних тенденцій, які пов'язані з особливостями історичної доби і тими вимогами та очікуваннями, які суспільство висувало до фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Історіографічні напрацювання щодо вивчення фізичного виховання дітей і молоді було систематизовано та періодизовано за критерієм зміни методологічних підходів дослідників до аналізу цієї проблематики, що зумовлювалися трансформацією теоретико-ідеологічних засад висвітлення історичних подій у різні історичні періоди.

Зупинимось більш детально на характеристиці кожного з виокремлених періодів.

Перший період – *становлення*: (друга половина XIX – 1917 р.) позначився такими тенденціями та особливостями: проблема фізичного виховання дітей та молоді почала розглядатися на державному рівні, актуалізувалося питання підвищення фізичної активності дітей та молоді, зміцнення їхнього здоров'я, запроваджувалася популяризація різних видів спорту (світових і національних).

В історії вітчизняної педагогічної думки відбулися значні суспільні, економічні перетворення, зміни у галузі культури, освіти. Зокрема посилювався інтерес до фізичної культури як частини загальної культури. На цьому етапі спостерігалися процеси визнання фізичної культури як доцільного

навчального предмета, поступового піднесення значення спорту для загального розвитку кожної людини, утворення перших національних спортивних товариств і клубів фізкультурного спрямування. Спостерігався активний процес вивчення видів спорту з метою їх запозичення і упровадження у практику вітчизняного фізичного виховання. Ідея широкого залучення молоді до фізичної культури і спорту привела до народження і популяризації мережі спортивних організацій, які були носіями фізичного виховання як необхідного елементу національної культури [159, с. 64].

Перший період характеризується формуванням теорії та методики фізичного виховання як самостійної наукової та навчальної дисципліни [164, с. 9]. На цьому етапі властивим стало наукове обґрунтування значення фізкультури і спорту для загального розвитку молоді. Переважали праці, у яких подавався загальний аналіз існуючої системи освіти, огляд фактів життя, змісту і напрямів творчості освітніх діячів та їхньої ролі у розвиток фізичного виховання дітей та молоді. Педагогічні дослідження того часу здебільшого зосереджувалися на описі існуючих практик, підготовці навчальних програм і пропаганді фізичних вправ як важливої складової фізичного виховання. Цей період також ознаменувався появою низки наукових праць, де проблеми фізичного виховання дітей і молоді розглядалися в органічній єдності з питаннями національного патріотичного виховання [159, с. 68].

Другий період – *міжвоєнний* – (1918–1930-і рр.) позначився такими тенденціями та особливостями: висувалися завдання запровадження фізичної культури як навчального предмета, розробки масового самодіяльного фізкультурного руху, залучення до фізичної культури широких мас трудящих і учнівської молоді, акцент на ідеологічну та соціальну роль фізичного виховання. На другому етапі продовження отримала тенденція централізації управління фізичним вихованням дітей та молоді. Фізкультурна робота набувала все більше масового характеру: виробнича і гігієнічна гімнастика, групи здоров'я, туризм, спортивні клуби, спартакіади, табори. На цьому етапі

обов'язковою стала ідеологічна основа фізичної культури і масових спортивних заходів для молоді, паралельне управління фізкультурно-масовою роботою з боку держави і громадськості, забезпечено плановий характер розвитку фізкультурно-масової роботи з молоддю та посилення державної централізації її управління наприкінці цього етапу» [159, с. 95]. У цей період відбулася стабілізація фізичного виховання, прийняття комплексів ГПО та БГТО (для шкільного віку), які завершили формування тогочасної системи фізичного виховання [112].

Домінуючим напрямом у науковій літературі було висвітлення класової боротьби більшовиків за школу, демонстрація переваг радянської освіти над капіталістичною. Дореволюційний досвід роботи школи та освіти, особливо XIX ст., оцінювався лише в негативному напрямі [115, с. 174].

Другий період, незважаючи на його нетривалість та складні суспільно-політичні обставини, характеризується пошуком наукових підходів та організація фізичного виховання дітей та молоді. Цей період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання [164, с. 9]. Наукові дослідження фізичного виховання набули більш системного характеру. На теренах України було зафіксовано національно зорієнтовані публікації, у яких обґрунтовувалася необхідність поширення фізичної культури, заснованої на народних традиціях, а також висвітлювалися питання розвитку спорту серед дітей і молоді західноукраїнських земель [491, с. 7]. На цьому етапі вивчалися питання методики проведення занять, організації спортивних секцій і гуртків, а також формування державної політики у сфері фізичної культури. З'являються перші комплексні педагогічні концепції, що поєднують фізичний розвиток із моральним, інтелектуальним і соціальним вихованням.

Третій період (тоталітарний) – (1940–1980-і рр.) позначився такими тенденціями та особливостями: в Україні посилювався командно-адміністративний метод управління вихованням та освітою, спостерігається активізація питань фізичного виховання, фізкультурно-масової роботи з

дітьми та молоддю та вдосконалення досвіду її організації, пропаганда фізичної культури і спорту, формування здорового активного способу життя, відновлення працездатності молоді, розробка наукових основ занять фізкультурою і спортом.

Для цього періоду характерним був спрощений і схематичний підхід до висвітлення питань фізичного виховання дітей та молоді, що зумовлювався применшенням ролі особистості та домінуванням класового критерію істини.

Розвиток фізичного виховання в Україні у 1940–1960-і рр. відбувався в складних історичних умовах, пов'язаних із наслідками Другої світової війни, повоєнною відбудовою та утвердженням радянської системи освіти. У цей період фізичне виховання розглядалося як важливий чинник зміцнення здоров'я населення, підготовки молоді до праці та оборони країни, що зумовило його основні тенденції та особливості.

У 1940-і рр. пріоритетною була військово-прикладна спрямованість фізичного виховання. Навчально-виховний процес орієнтувався на розвиток витривалості, сили, швидкості, формування навичок, необхідних для військової підготовки. Значного поширення набули комплекси ГПО, масові фізкультурні заходи, військово-спортивні ігри, що сприяли мобілізації фізичних і морально-вольових якостей молоді.

У повоєнний період фізичне виховання стало складовою процесу відновлення здоров'я дітей та молоді, які зазнали наслідків війни. Однією з тенденцій було розширення мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, секцій і гуртків, активний розвиток масового спорту. Водночас фізичне виховання залишалось жорстко централізованим і регламентованим, із чітко визначеними програмами, нормами та вимогами до фізичної підготовленості.

У 1950–1960-і рр. посилювався науково-методичний супровід фізичного виховання. Розвивалися теоретичні основи фізичної культури, удосконалювалися методи навчання рухових дій, упроваджувалися елементи вікового та диференційованого підходів. Фізична культура закріпилася як обов'язковий навчальний предмет у закладах загальної та професійної освіти.

Зазначений період позначений інституціоналізацією підготовки фахівців у галузі фізичного виховання, що виявлялася у відкритті профільних факультетів, розробленні перших освітніх програм і навчальних планів, а також у стандартизації змісту та організаційних форм теоретичної й методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури в системі педагогічної вищої освіти [371, с. 17].

Цей період ознаменувався початком демократичних процесів в організації фізкультурно-масової роботи, посиленням ролі громадських та самоврядних організацій в управлінні зазначеною роботою, її спрямуванням на підвищення рівня спортивних досягнень молоді для виходу на міжнародну арену та виборювання світової першості з найважливіших видів спорту, що потребує окремого дослідження [159, с. 9].

Важливою особливістю цього періоду було поєднання оздоровчих, виховних і ідеологічних завдань фізичного виховання. Через фізичну культуру формувалися колективізм, дисципліна, патріотизм і готовність до виконання суспільно значущих обов'язків. Разом із тим увага до індивідуальних потреб і інтересів учнів залишалася обмеженою.

Отже, фізичне виховання в Україні у 1940–1960-і рр. характеризувалося військово-прикладною та масовою спрямованістю, високим рівнем державного контролю й поступовим розвитком науково-методичних засад, що стало підґрунтям для подальшого вдосконалення системи фізичної культури та спорту.

Цей період характеризується систематизацією теоретичних і практичних знань у сфері фізичного виховання. Розробляються методичні посібники, стандарти навчання та програми для шкіл і позашкільних закладів. Особлива увага приділяється поєднанню загального фізичного розвитку з підготовкою до праці, а також розвитку колективних форм фізичної активності. Розробки в галузі теорії управління в сфері фізичної культури та спорту на цьому етапі переважно були спрямовані на те, щоб описати, як повинно бути влаштовано

управління фізичної культури та спорту, виходячи із загальних положень теорії соціалістичного управління суспільством [245].

1970–1990-і рр. позначився такими тенденціями та особливостями. Фізичне виховання дітей та молоді розвивалося під впливом соціально-політичних, ідеологічних і науково-педагогічних чинників, що зумовило його специфічні тенденції та особливості. Цей період охоплює пізній радянський етап і початок трансформаційних змін, пов'язаних із перебудовою та становленням незалежних держав.

Однією з провідних тенденцій було посилення державної регламентації фізичного виховання. Воно розглядалося як важливий засіб формування всебічно розвиненої, фізично загартованої особистості, готової до праці та захисту Батьківщини. Навчальні програми з фізичної культури мали уніфікований характер, чітко визначали нормативи фізичної підготовленості та орієнтувалися на масовість і обов'язковість занять.

Характерною особливістю фізичного виховання цього періоду була тісна інтеграція з військово-патріотичним вихованням. Значна увага приділялася розвитку сили, витривалості, швидкості, прикладних рухових умінь. Поширеними були комплекси ГПО (готовий до праці і оборони), спортивно-масові заходи, змагання, туристичні походи та військово-спортивні ігри.

Водночас у 1970–1980-і рр. спостерігалося зростання наукового інтересу до проблем фізичного розвитку дітей і молоді. Розвивалися теорія та методика фізичного виховання, упроваджувалися елементи диференційованого підходу з урахуванням віку, статі та рівня фізичної підготовленості учнів. Проте домінування нормативно-контрольної системи часто обмежувало індивідуалізацію навчального процесу. Питання фізичного виховання стабільно входили до змісту підручників і навчальних посібників з педагогіки.

Цей період характеризується відкриття факультетів фізичного виховання, створення перших навчальних програм і планів, уніфікація змісту і

форм теоретичної та методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури у педагогічних ВНЗ.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. намітилися зміни, пов'язані з гуманізацією та демократизацією освіти. Посилилася увага до оздоровчої спрямованості фізичного виховання, збереження здоров'я дітей та молоді, формування мотивації до самостійних занять фізичною культурою. Водночас соціально-економічна криза негативно вплинула на матеріально-технічну базу та організацію фізкультурно-оздоровчої роботи.

Отже, фізичне виховання дітей та молоді у 1970–1990-і рр. характеризувалося поєднанням жорсткої нормативності, ідеологічної спрямованості та поступового переходу до більш особистісно орієнтованих і оздоровчих підходів, що створило підґрунтя для подальших реформ у сфері фізичної культури та освіти.

Цей період характеризується розширення наукових досліджень, де фізичне виховання дітей і молоді в Україні розглядається у комплексі соціально-педагогічних, психологічних і медико-біологічних чинників; культурологічного підходу у педагогіці до фізичного виховання. Активно впроваджуються нові методики, спортивні технології, експериментальні дослідження. Розвиваються дослідження з адаптації фізичного виховання до потреб різних груп учнів і розвитку різноманітних форм спортивної та оздоровчої діяльності. Цей період характеризується пошуком оптимальних, стабільних варіантів навчальних планів і програм, науковим обґрунтуванням врівноваження складових теоретичної та методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури [371, с. 18]. Водночас цей період характеризується обмеженим доступом до архівних джерел та посиленні ролі цензури.

Четвертий період – *модернізаційно-плюралістичний* – (із 1990-і рр. – початок ХХІ ст.) позначився такими важливими тенденціями й рисами: переосмислення історичного розвитку освіти та шкільництва, формування нової генерації науковців, які починають вивчати досвід фізичного виховання українського народу та здобутків національної

педагогічної думки у цій галузі, появою нових підходів до вирішення проблеми здоров'язбереження і формування здорового способу життя, поширенням науково об'єктивного підходу, спрямованого на заповнення «білих плям» у відтворенні історії розвитку фізичного виховання та спорту в Україні.

Наприкінці ХХ ст. фізичне виховання дітей та молоді зазнало суттєвих змін, зумовлених суспільно-політичними трансформаціями, реформуванням системи освіти та переосмисленням цінностей фізичної культури. Цей період характеризується переходом від жорстко регламентованої, нормативно-ідеологізованої моделі до більш гуманістичної, особистісно орієнтованої та оздоровчої парадигми.

Провідною тенденцією стало посилення оздоровчої спрямованості фізичного виховання та розширення зв'язків з органами охорони здоров'я. Фізична культура дедалі більше розглядалася як засіб збереження й зміцнення здоров'я дітей та молоді, профілактики захворювань, формування здорового способу життя. У навчальних програмах акцент переносився з обов'язкового виконання нормативів на розвиток рухової активності, інтересу до занять і позитивної мотивації.

Важливою особливістю цього періоду була гуманізація та демократизація освітнього процесу. Запроваджувалися варіативні програми з фізичної культури, з'являлася можливість вибору видів рухової діяльності відповідно до інтересів, стану здоров'я та фізичної підготовленості учнів. Поширення набули нові види фізкультурно-оздоровчої діяльності: фітнес, аеробіка, шейпінг, спортивні ігри рекреаційного спрямування.

Суттєвою тенденцією стало впровадження особистісно орієнтованого та диференційованого підходів у фізичному вихованні. Ураховувалися індивідуальні особливості розвитку дітей і молоді, рівень фізичного стану, медичні показники. Зросла роль лікарсько-педагогічного контролю та корекційно-оздоровчих програм.

Цей період характеризується модернізацією системи організації, теоретичної й практичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури.

Водночас фізичне виховання в 1990-і рр. відбувалося в умовах соціально-економічних труднощів, що негативно позначалося на матеріально-технічній базі закладів освіти, кадровому забезпеченні та масовості спортивних занять. Наприкінці ХХ ст. поступово активізувалися процеси модернізації: оновлювалися державні стандарти освіти, інтегрувалися європейські підходи, посилювалася увага до компетентнісного підходу та формування фізкультурної компетентності особистості.

Отже, фізичне виховання дітей та молоді наприкінці ХХ століття характеризується переорієнтацією на цінності здоров'я, особистісного розвитку та самореалізації, що визначило основні напрями його подальшого вдосконалення в сучасній освітній практиці.

Цей період характеризується «утвердженням нової національної парадигми осмислення історії освіти і шкільництва в Україні» [407, с. 61], інтеграцією наукових знань і гуманізацією фізичного виховання дітей та молоді. Відзначається поширенням міждисциплінарних підходів, інтеграцією психології, педагогіки, медицини та соціології у вивчення фізичного виховання. Підкреслюється значення індивідуалізації навчально-виховного процесу, розвитку творчих здібностей, самостійності та соціальної активності дітей і молоді. Виникає необхідність використання історичного досвіду для модернізації сучасної системи фізичного виховання. Цей період характеризується зростанням кількості фундаментальних досліджень, у яких усебічно висвітлюються різні аспекти історії фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині ХІХ – ХХ ст.

Аналіз джерел свідчить, що в останні десятиріччя значно зростає науковий інтерес до історії становлення та розвитку фізичного виховання в Україні. Це пояснюється, насамперед, розбудовою незалежної національної держави, посиленням уваги до культурного розвитку українського народу, розширенням джерельної та інформаційної бази досліджень, а також

усуненням ідеологічних обмежень щодо вивчення внеску окремих історичних діячів у формування національної культури, зокрема фізичного виховання [491, с. 6].

Періодизація розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні узагальнено у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Періодизація розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні

Період	Назва	Тенденції наукових пошуків
Перший період (друга половина XIX – 1917 р.)	Становлення	Переважали праці, у яких подавався загальний аналіз існуючої системи освіти, огляд фактів життя, змісту і напрямів творчості освітніх діячів та їхньої ролі у розвиток фізичного виховання дітей та молоді. Педагогічні дослідження того часу здебільшого зосереджувалися на описі існуючих практик, підготовці навчальних програм і пропаганді фізичних вправ як важливої складової фізичного виховання. Цей період також ознаменувався появою низки наукових праць, де проблеми фізичного виховання дітей і молоді розглядалися в органічній єдності з питаннями національного патріотичного виховання.

Другий період (1918–1930-і рр.)	Міжвоєнний	Незважаючи на його нетривалість та складні суспільно-політичні обставини, характеризується пошуком наукових підходів та організація фізичного виховання дітей та молоді. Цей період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання. На цьому етапі вивчалися питання методики проведення занять, організації спортивних секцій і гуртків, а також формування державної політики у сфері фізичної культури; з'являються національно зорієнтовані публікації, у яких обґрунтовувалася необхідність поширення фізичної культури, заснованої на народних традиціях; розробляються перші комплексні педагогічні концепції, що поєднують фізичний розвиток із моральним, інтелектуальним і соціальним вихованням.
------------------------------------	------------	--

Третій період (1940–1980-і рр.)	Тоталітарний	Характеризується розширення наукових досліджень, у яких фізичне виховання дітей і молоді в Україні розглядається у комплексі соціально-педагогічних, психологічних і медико-біологічних чинників. Активно впроваджуються нові методики, спортивні технології, експериментальні дослідження. Розвиваються дослідження з адаптації фізичного виховання до потреб різних груп учнів і розвитку різноманітних форм спортивної та оздоровчої діяльності. Здійснюється пошук оптимальних, стабільних варіантів навчальних планів і програм, наукове обґрунтування складових теоретичної та методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Водночас цей період характеризується обмеженим доступом до архівних джерел та посиленні ролі цензури.
------------------------------------	--------------	--

Четвертий період (1991 р. – початок XXI ст.)	Модерніза- ційно- плюралістич- ний	Характеризується зростанням кількості ґрунтовних наукових розвідок, у яких усебічно висвітлено різні аспекти історії фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст., досліджено проблему фізичного виховання в творчому доробку українських педагогів, розглянуто особливості професійної підготовки вчителів фізичної культури.
--	---	--

У ході наукового пошуку встановлено, що з середини XIX ст. й до початку XXI ст. йшов поступальний процес нагромадження наукових знань про розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. Отже, виокремлені періоди та особливості наукових пошуків учених на кожному з них, дозволили цілісно й системно представити генезу теорій й практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні в досліджуваний період.

Висновки до першого розділу

Концепція нашого дослідження сприймається як головна ідея, єдиний, визначальний задум, що орієнтує на остаточний результат і базується на загальнонаукових та конкретно-наукових підходах.

До першої групи загальнонаукових підходів включаємо: парадимальний, системний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний підходи.

Друга група конкретно-наукових підходів передбачає рефлексію наукового знання за допомогою історіографічного, герменевтичного, історичної реконструкції педагогічного знання, історико-національного підходів.

Реалізуючи специфічні можливості, взаємодоповнюючи один одного, вони покликані забезпечити якість і скоординованість різних рівнів методологічної рефлексії досліджуваного об'єкта.

Кожен з визначених підходів має свій унікальний потенціал, завдяки чому ці підходи не є альтернативою один одному. Вони спрямовані на вирішення різних дослідницьких завдань. Зокрема, вони дозволяють виявити і розкрити поліструктурну природу і функціональний план педагогічного знання в аспекті його теоретичних і практичних характеристик. Дають можливість розглянути логіку і особливості взаємозв'язку та генезису різних форм педагогічного знання, розкрити співвідношення і відтворити логіку та механізми взаємозв'язку внутрішніх (внутрішньонаукових) і зовнішніх (соціокультурних) причин у ході реального процесу розвитку педагогічного знання. Допомагають виявити труднощі та обґрунтувати шляхи дослідження розвитку історико-педагогічного процесу та педагогічного знання в його структурі тощо.

В основу обґрунтування системи методологічних принципів вивчення історико-педагогічного процесу було покладено дослідницький підхід, відповідно до якого дослідницькі засоби покликані забезпечити, по-перше,

точність реалізації обраних методологічних підходів, а по-друге, можливість вирішення методологічних і теоретичних проблем, актуальних для сучасного етапу розвитку історико-педагогічної науки.

У результаті теоретичного аналізу було встановлено такі взаємопов'язані методологічні принципи: історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності, наступності, спадкоємності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ, розгляді проблеми у ретроспективі, забезпеченні міждисциплінарних та внутрішньопредметних зв'язків, що відображають основоположні ідеї наукового дослідження.

Обґрунтовано сутність та виявлено ознаки спорідненості та відмінності базових понять дослідження – «фізичне виховання», «фізична культура», «здоров'язбереження», «фізкультурно-масова робота», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «вітчизняний педагогічний дискурс», «педагогічні персоналії».

Проведене дослідження є історіографічним за своїм предметом. У нашій роботі ми виходимо з розуміння історіографії проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. як сукупності світоглядних ідей, наукових теорій, принципів, функцій та методів відображення у різновидових джерелах суті основних тенденцій, які зумовлюють розвиток цього процесу.

Ключовою одиницею понятійно-термінологічного апарату нашого дослідження є вітчизняний педагогічний дискурс. Це поняття розглядаємо як сукупність наукових, освітніх і суспільно значущих текстів, ідей, концепцій та комунікативних практик, що сформувалися в межах національного (українського) освітнього простору й відображають особливості розвитку педагогічної думки, теорії та практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Історіографія проблеми дослідження ґрунтується на вивченні історико-педагогічних джерел, які є результатом соціальної діяльності, що містить

інформацію у вигляді знакової системи про суспільні процеси виховання і навчання, котра закріплює її і включає в систему історико-педагогічних знань.

Основу джерельної бази дослідження склали: документи, що регулювали систему освіти та визначали особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді в досліджуваній період (підзаконні нормативно-правові акти (постанови) залежно від суб'єктів, які їх видали тощо); архівні документи; праці громадських діячів, педагогів другої половини XIX – XX ст., у яких розкриваються питання фізичного виховання дітей та молоді; монографії та дисертації, які є основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про теоретичні й практичні аспекти фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений період; дидактичні джерела (навчальні посібники, підручники); навчальні програми, плани; узагальнювальні праці, що розкривають генезу фізичного виховання дітей та молоді в Україні, колективні видання; матеріали періодичних видань. Кожна з груп джерел має власні змістові, інформаційні та інші характерні риси й виконує особливу функцію у формуванні та накопиченні наукового знання про історичний розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст.

Класифікацію джерельної бази дослідження було здійснено з урахуванням його предметної специфіки, а також напрацювань історико-педагогічної науки й досягнень історичного джерелознавства. Незважаючи на певну умовність і недосконалість, така схема дає змогу достатньо повно відобразити інформаційний потенціал різних груп історіографічних джерел, а також врахувати специфіку й закономірності розвитку історіографічного процесу у вітчизняній педагогіці. Це, своєю чергою, створює належні передумови для послідовного та системного вирішення поставлених у дослідженні завдань.

Проаналізовані в дисертації праці систематизувались за такими основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним, персоніфікованим.

Особливості вітчизняної історії другої половини XIX – XX ст. зумовили застосування хронологічного підходу для з'ясування історико-педагогічних досліджень вчених щодо розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні та виокремлення відповідних періодів.

Для аналізу й систематизації масиву історико-педагогічних досліджень з проблеми розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст. використано проблемно-тематичний підхід, який дозволив, у залежності від зміни освітніх парадигм у відображенні історіографічних процесів, що значною мірою визначалися політико-суспільними трансформаціями в країні, у роботі розглянути рефлексії вітчизняних учених про розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. та висвітлити історико-педагогічні дослідження з окремих напрямів проблеми, здійснити історико-педагогічний аналіз досліджень, присвячених освітній діяльності та педагогічному доробку вчених, які зробили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні, узагальнити праці вітчизняних учених щодо становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в Україні в досліджуваний період.

Застосування персоніфікованого підходу дозволило прослідкувати процеси розвитку вітчизняного історико-педагогічних дискурсу щодо вивчення творчої спадщини громадських діячів, педагогів-просвітителів досліджуваного періоду та розкрити їхній внесок у генезу проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Аналіз ступеня розробленості теми дисертації свідчить про відсутність спеціальних історіографічних праць, безпосередньо присвячених цій проблематиці, а також про фрагментарність і недостатню цілісність вивчення рівня наукового осмислення окремих педагогічних питань, що входять до її предметного поля. Водночас суспільна значущість і наукова актуальність теми зумовлюють необхідність здійснення комплексного аналізу напрацювань

дослідників різних періодів щодо теорії і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини ХІХ – ХХ ст.

Опрацювання джерел крізь призму узагальнення теоретичних і методологічних підходів дослідників до висвітлення проблеми становлення та розвитку теорії й практики фізичного виховання дітей і молоді дало змогу впорядкувати їх у вигляді періодизації, обґрунтованої чіткими критеріями. Як основний критерій визначено еволюцію історіографічних парадигм у трактуванні гуманітарних процесів, що значною мірою зумовлювалися суспільно-політичними змінами в державі.

Відповідно до цього виділено чотири основні періоди: становлення (друга половина ХІХ – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок ХХІ ст.). Кожний з яких у відповідності до встановлених хронологічних меж має конкретні особливості та тенденції розвитку, суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних теоретичних й практичних аспектів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, які зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та соціокультурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження.

Встановлено, що у перший період (друга половина ХІХ – 1917 р.) – переважали праці, у яких подавався загальний аналіз існуючої системи освіти, огляд фактів життя, змісту і напрямів творчості освітніх діячів та їхньої ролі у розвиток фізичного виховання дітей та молоді. Педагогічні дослідження того часу здебільшого зосереджувалися на описі існуючих практик, підготовці навчальних програм і пропаганді фізичних вправ як важливої складової фізичного виховання. Цей період також ознаменувався появою низки наукових праць, де проблеми фізичного виховання дітей і молоді розглядалися в органічній єдності з питаннями національного патріотичного виховання.

Другий період (1918–1930-і рр.) – незважаючи на його нетривалість та складні суспільно-політичні обставини, характеризується пошуком наукових підходів та організація фізичного виховання дітей та молоді. Цей період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання. На цьому етапі вивчалися питання методики проведення занять, організації спортивних секцій і гуртків, а також формування державної політики у сфері фізичної культури; з'являються національно зорієнтовані публікації, у яких обґрунтовується необхідність поширення фізичної культури, заснованої на народних традиціях; розробляються перші комплексні педагогічні концепції, що поєднують фізичний розвиток із моральним, інтелектуальним і соціальним вихованням.

Третій період (1940–1980-і рр.) – характеризується розширенням наукових досліджень, у яких фізичне виховання дітей і молоді в Україні розглядається у комплексі соціально-педагогічних, психологічних і медико-біологічних чинників. Активно впроваджуються нові методики, експериментальні дослідження. Розвиваються дослідження з адаптації фізичного виховання до потреб різних груп учнів і розвитку різноманітних форм спортивної та оздоровчої діяльності. Здійснюється пошук оптимальних, стабільних варіантів навчальних планів і програм, наукове обґрунтування складових теоретичної та методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Водночас цей період характеризується обмеженим доступом до архівних джерел та посиленні ролі цензури.

Встановлено, що пошук нових методологічних підходів на початку 90-х рр. ХХ ст. зумовив збільшення фактографічної бази; відкритість і доступність архівних джерел уможливили істотну інтенсифікацію науково-дослідницького процесу.

Четвертий період (1991 р. – початок ХХІ ст.) – характеризується зростанням кількості ґрунтовних наукових розвідок, у яких усебічно висвітлено різні історико-педагогічні аспекти розвитку фізичного виховання

дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст., досліджено проблему фізичного виховання в творчому доробку українських педагогів, розглянуто особливості професійної підготовки вчителів фізичної культури.

Матеріали першого розділу представлені в працях автора [205; 216; 217; 219; 220; 508].

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Історіографічний огляд становлення та розвитку вітчизняної системи фізичного виховання у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття

Досліджуючи проблему становлення та розвитку вітчизняної системи фізичного виховання у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в історико-педагогічному дискурсі варто зазначити, що значущість будь-якого процесу в суспільстві не можливо усвідомити без розуміння та знання зовнішніх і внутрішніх чинників, які його спричинили. Це певною мірою стосується й передумов становлення і розвитку теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні. Не реально уявити його поза історично-педагогічним полем, без урахування усіх умов, що тим чи іншим чином впливали на розвиток досліджуваного процесу.

Зауважимо, що ХІХ ст. цікаве різким зростанням інтересу суспільства до фізичного виховання і фізичної культури в цілому: пов'язано це з діяльністю громадських діячів, вчених-педагогів – переосмислення попереднього досвіду фізичного виховання вийшло на перший план. У другій половині ХІХ ст. проблематика фізичного виховання як важливої складової загальної освіти та гармонійного розвитку особистості набула визнання у філософських, педагогічних дослідженнях. У своїх працях вчені розвивали ідею про єдність людського організму і психіки, виступали проти дуалізму гармонійного виховання людини. Вважали, що гармонійний розвиток людини включає розумове, моральне, естетичне і фізичне виховання [345].

Г. Приходько у своїй науковій розвідці (1998) [345] до передумов зародження наукових основ вітчизняної системи фізичного виховання

відносить: розвиток у XIX ст. психолого-педагогічної та медичної науки; погіршення стану здоров'я учнівської та допризовної молоді; потреба реформування військової сфери та підготовки військових резервів; вплив накопиченого досвіду західноєвропейських країн у галузі фізичного виховання. Авторка стверджує, що на наступних етапах розвитку педагогіки ці ж фактори стимулювали активність науково-педагогічної, медичної думки та визначали офіційну політику в даній галузі педагогіки.

О. Худолій у праці (2008) [481] зауважує, що найважливішими результатами досліджень у сфері фізичного виховання стали: формування теорії єдності організму людини та його взаємозв'язку з навколишнім середовищем; встановлення залежності форми тіла та будови його органів від їхніх функцій; а також виявлення фізіологічних закономірностей розвитку рухових умінь і навичок. «Якщо у першій половині XIX ст. панувала думка, що органи людського тіла можна розвивати ізольовано один від одного, то вже в другій половині цього століття провідною стала концепція цілісності організму та взаємозумовленості його функціонування з навколишнім середовищем» [481, с. 18–19].

Варто відзначити, що 60–70-ті рр. XIX ст. в історії держави характеризувалися початком суспільного піднесення і соціально-економічних перетворень: скасуванням кріпосного права, підготовкою і проведенням реформи освіти, введенням загальної військової повинності, міграцією населення до міст тощо [472].

Питання фізичного виховання особистості привернуло увагу передової громадськості у зв'язку з підготовкою і проведенням шкільних реформ 60–70-х рр. Підтвердженням тому стало збільшення кількості публікацій в цей період з даної проблеми. Так, у наукових і критичних статтях, хроніці подій в освіті розглядалися питання фізичного виховання. Поява в періодиці перекладних робіт предметно-теоретичного характеру іноземних авторів вказувала на зростання інтересу вітчизняної громадськості до досягнень зарубіжної науки в цьому напрямку.

Вивчення історико-педагогічних джерел другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчить про те, що «епоха великих реформ», а також наступне десятиліття (60–80-ті рр. ХІХ ст.) були періодом постановки проблеми фізичного виховання особистості у вітчизняній педагогічній науці. У численних публікаціях цих років авторами прямо чи опосередковано вказувалися причини, що викликали активізацію уваги держави, наукової громадськості до досліджуваної проблеми [345].

В. Іващенко та О. Безкопильний у своїй праці (2005) [164] зазначають, що «цей період характеризується формуванням теорії та методики фізичного виховання як окремої наукової й освітньої галузі» [164, с. 9].

Г. Приходько вказує, що у 60–70-х рр. предметом обговорення в періодичній пресі були такі питання: значення і зміст фізичного виховання особистості; роль школи і сім'ї в реалізації його завдань; засоби фізичного розвитку людини; необхідність введення гімнастики в курс навчання навчальних закладів. Поряд із зазначеними питаннями зверталася увага на навчально-методичні, програмні та організаційні аспекти фізичного виховання [345].

Дослідження джерел показало [345; 472], що вітчизняна теорія і практика фізичного виховання значною мірою відставала в розвитку від інших напрямків педагогіки і не була оформлена в певну концепцію, як, наприклад, теорія морального виховання. У цей час досягли значних успіхів суміжні з педагогікою науки, що мають безпосередній взаємозв'язок з фізичним вихованням: анатомія, фізіологія, гігієна. Причому за кордоном, в силу історично сформованих причин, вже були певні досягнення в галузі фізичного виховання і існували самостійні наукові школи (англійська, шведська, німецька та ін.).

Слід зауважити, що до 60–70-х рр. ХІХ ст. в країні вже були певні теоретичні та практичні розробки в медичній науці з фізичного виховання дітей та молоді. У них у змісті фізичного виховання розглядалися гігієна харчування, одягу, взуття та житла, догляд за новонародженими дітьми та за

тілом, прищеплення правил особистої гігієни. Причому ці аспекти були досить детально обґрунтовані внаслідок високого рівня розвитку медицини в досліджуваній період. Педагогічна складова даної проблеми розглядалася лише у дошкільному вихованні у контексті популярної в другій половині ХІХ ст. системи Фребеля, у якій одним із засобів фізичного розвитку дітей були рухливі ігри.

Гімнастика та інші фізичні вправи в ці роки, в цілому, не входили до арсеналу педагогічних засобів виховання і навчання та виконували насамперед професійно-прикладну функцію. Так, ще в першій половині ХІХ ст. вони застосовувалися у військових навчальних закладах. В окремих випадках гімнастика і фехтування використовувалися і в навчальних закладах з найбільш прогресивною системою навчання, наприклад, в ліцях. У той же час існували приклади використання фізичних вправ як засобів фізичного розвитку, зокрема, представниками дворянства, гімнастичними товариствами. Ці заняття були результатом приватної ініціативи та вважалися однією із форм розваг [345].

Згідно архівний документів У 1856–1857 рр. вийшли «Малюнки гімнастичних вправ», а в 1859 р. – «Урочні таблиці вільних гімнастичних вправ і початкового фехтування». Це свідчило про включення гімнастики та фехтування до навчальних дисциплін і створення умов для масового розвитку занять. Того ж 1859 р. було прийняте перше навчальне видання з гімнастики під назвою «Правила для навчання гімнастики у військах», у якому були представлені вільні вправи, елементи шведської гімнастики, вправи зі зброєю, а також заняття на паралельних брусах і гімнастичному коні та описи вправ із подолання перешкод. Водночас керівництво не базувалося на педагогічних принципах і не містило рекомендацій щодо методики проведення занять [159, с. 52].

М. Філь у праці (1927) [470] зазначає, що «таке ґрунтовне теоретичне обґрунтування сприяло тому, що на рівні нормативів, за якими реформувалася

освітня система в 1863–1864 рр., фізичне виховання було впроваджене позаурочно для охочих відвідувати заняття з гімнастики» [470, с. 185].

Г. Приходько зауважує, що фізичне виховання і гімнастика до 70-х рр. XIX ст. в країні мали різні завдання, зміст, розвивалися самостійно, паралельно один одному і охоплювали незначну частину населення, зокрема, дворянство, офіцерський корпус, і дуже обмежено – дітей дошкільного віку [345].

У 60-і рр. XIX ст. в педагогічній пресі, зокрема на шпальтах газети «Києвлянин» (1861) обговорювалися питання фізичного виховання та масової фізичної культури серед дітей і молоді. Певною мірою намагалися модернізувати процес викладання предметів фізичного спрямування у чоловічих навчальних закладах шляхом запровадження західноєвропейських методик [293, с. 23].

Вивчення історико-педагогічних джерел 70-х рр. XIX ст. показало, що постановка педагогами питання про єдність навчання і виховання, взаємозв'язок складових виховання стала предметом дискусій на з'їздах народних учителів, зборах училищ і товариств. Так, з цього часу проблема фізичного виховання з медичної, з вирішенням суто оздоровчих завдань, поступово почала переходити в педагогічну площину з вирішенням виховних та освітніх завдань.

Визнання важливості проблеми фізичного виховання дітей та молоді серед громадськості актуалізувало питання про визначення змісту та засобів фізичного виховання. Вітчизняні педагоги пропонували доповнити наявні засоби фізичними вправами і, зокрема, гімнастикою. У зв'язку з цим, у періодичній пресі почали активно виходити статті, у яких відстоювалася думка про те, що фізичні вправи здатні відновити вищу гармонію між тілом і духом, створити єдність в освіті, всебічно розвинути здібності та особистісні якості людини.

Визнання гімнастики ефективним засобом фізичного розвитку особистості вже саме по собі стало значним прогресивним кроком у

педагогіці. Однак подальша розробка даного питання мала певні недоліки: офіційна влада та вчителі вважали достатнім лише практичне впровадження окремих гімнастичних вправ у курс навчання шкіл, без належного науково-методичного обґрунтування, – зазначає Г. Приходько [345].

Так, у 60–80 рр. ХІХ ст. при підборі фізичних вправ педагоги, зазвичай, брали за основу: історичну спадщину стародавніх народів, яка виділила гімнастичні вправи як основу фізичного виховання; практичний досвід, накопичений військими навчальними закладами, приватними гімнастичними товариствами; окремі фізичні вправи, що входили до зарубіжних гімнастичних систем (шведської, німецької). Отже, в практику навчальних закладів цього періоду почали вводити гімнастичні вправи на снарядах з німецької системи, вільні вправи зі шведської системи, стройові військові вправи. Теоретичний аспект підбору засобів фізичного виховання, в цілому, недооцінювався педагогами. Ця обставина, на думку Г. Приходько, призвела до численних негативних наслідків й істотно загальмувала процес розвитку фізичного виховання в країні. Так, гімнастика в навчальних закладах проводилася в позаурочний час і була необов'язковим предметом. Водночас вчителі, які навчали учнів фізичним вправам, у переважній більшості не мали спеціальної підготовки, а школи, як правило, не мали інвентарю, обладнання та спеціальних місць для проведення занять. Нерозробленість науково-методичного аспекту фізичного виховання, відсутність науково-методичної літератури, навчальних програм, точних інструкцій з організації занять і контролю за їх виконанням надавали повну свободу вибору змісту навчання, як правило, непідготовленим вчителям і зводило гімнастику до суто прикладного застосування [345].

Необхідно підкреслити, що пропаганда трудового виховання як альтернативи фізичному була характерною рисою цього періоду. У 70–80-х рр. ХІХ ст. почали з'являтися публікації, у яких вказувалося, що «гімнастика має незначне педагогічного значення» на відміну від фізичної праці та «вивчення ремесел».

Аналіз джерел [159; 345] засвідчує, що запровадження у 1874 р. загального військового обов'язку загострило проблему розвитку фізичного виховання молоді, зокрема чоловіків від 20 років незалежно від їхнього соціального походження. Термін служби було скорочено з 20 до 6 років: для осіб із вищою освітою – до пів року, із середньою – до півтора року, для випускників міських училищ і прогімназій – до 3 років, а для тих, хто мав лише початкову освіту – до 4 років. Унаслідок цього військове відомство приділило особливу увагу впровадженню фізичного виховання до навчальних планів і програм цивільних освітніх установ [159].

Суспільне незадоволення наслідками впровадження фізичного виховання в навчальних закладах призвело до перегляду ставлення до нього як до педагогічної проблеми. Тому з кінця 1870-х рр. активізувався науковий пошук щодо розробки питань фізичного виховання. На цьому етапі вітчизняні вчені зосередили пильну увагу на вивченні та аналізі зарубіжних теорій і практик, що знайшло своє відображення в публікаціях 70–80-х рр. і проявилось в різкому збільшенні кількості різновидових публікацій зарубіжних вчених, критичних статей на перекладні видання, звітів про поїздки за кордон. Поява фундаментальних праць іноземних авторів у вітчизняній пресі робила їх доступними не лише для вузького кола теоретиків, а й для вчителів-практиків.

Про широту інтересів вітчизняних фахівців можна судити за науковою тематикою публікацій та змістом питань, що в них аналізуються. Так, у ці роки увазі читачів були представлені роботи зарубіжних авторів, зокрема, з педагогіки, фізіології, гігієни та психології, у яких досліджували різні аспекти фізичного виховання: обґрунтовувалася важливість рухової активності як умови нормальної життєдіяльності людини, визначався зміст, форми та засоби фізичного виховання, а також розглядалися взаємозв'язки різних сторін виховного процесу. Також особлива увага приділялася організаційним аспектам реалізації фізичного виховання в навчальних закладах і спеціальній підготовці вчителів гімнастики [345].

Активізація уваги вітчизняних вчених до зарубіжного досвіду збіглася з переломним моментом в історії розвитку західноєвропейських систем фізичного виховання: почалося поступове перетворення їх змісту. Цей процес характеризувався: кризою національних гімнастичних систем, зумовленою інтенсивним розвитком капіталізму, що вступив у стадію монополістичних відносин; незадоволеністю потреб суспільства засобами фізичного розвитку у зв'язку з початком зміни загальнолюдського ідеалу з романтизму на реалізм і висуненням на передній план громадянських якостей особистості; посиленням впливу англійської педагогічної школи на процес інтеграції європейських гімнастичних систем; зростанням популярності спорту в суспільстві; незадоволеністю передових представників педагогіки змістом фізичного виховання в школі, заснованого на гімнастиці [345].

Науковий пошук засвідчує, що починаючи з 80-х рр. XIX ст., під впливом помилок і негативних наслідків, викликаних непродуманим введенням гімнастики в зміст навчання шкіл, вивчення зарубіжної теорії та практики, власного практичного досвіду, в науково-педагогічному середовищі починають переоцінюватися і приводитися в логічну систему висунуті раніше теоретичні ідеї щодо фізичного виховання особистості. Відтоді фізичне виховання почали розглядати як процес, спрямований на формування всебічної гармонійно розвиненої особистості, на зміцнення здоров'я учнів і відновлення організму після втоми, отриманої в результаті розумової діяльності [345].

У цей період у вітчизняній теорії фізичного виховання поступово розгортався процес становлення системи організаційних форм. Варто наголосити, що орієнтація на зміцнення здоров'я учнів сприяла тому, що науковці зосереджувалися на обґрунтуванні та впровадженні передусім форм активного відпочинку: фізкультурних пауз під час занять, рухливих перерв між уроками, позаурочних занять фізичними вправами, а також прогулянок [78]. Аналіз публікацій, присвячених даному питанню, показав, що в досліджуваний період у вітчизняній педагогічній теорії були закладені та

обґрунтовувалися насамперед такі форми фізичного виховання, основне завдання яких полягало у зміцненні здоров'я учнів та відновлення організму дитини від втоми, отриманої в процесі розумової діяльності.

До 80-х рр. ХІХ ст. слід віднести і появу перших фундаментальних праць вітчизняних вчених з теорії фізичного виховання. В 70-ті рр. ХІХ ст. вийшли в світ нечисленні, але, прогресивні для того часу роботи вітчизняних педагогів, історична спадщина яких досі мало вивчена. Один із них – представник релігійно-морального напрямку С. Миропольський.

Необхідно відмітити, що кінець ХІХ ст. характеризується швидким розвитком капіталізму, що давав об'єктивні підстави для розвитку освіти. Економічна та соціальна боротьба, притаманна тому періоду, призвела до руху за демократизацію школи. Цей рух сприяв розширенню мережі навчальних закладів, стимулював широке обговорення та конкретні спроби упровадження загального початкового навчання, підвищення рівня викладання у вищих навчальних закладах. Особливого значення набули питання фізичного виховання дітей та молоді [159, с. 61].

В. Золочевський у своїй науковій розвідці (2001) [159] зазначає, що розвиток фізичної культури поступово ставав символом культури нації і держави. До причини такого стану речей дослідник відносить: перша група причин – розвиток гігієни як науки відкрив низку суттєвих недоліків в організації виховання, унаслідок чого лікарі і гігієністи авторитетно указували на необхідність розгортання справи фізичного виховання молоді поза межами навчальних закладів, організації систематичного медичного обстеження молоді. Друга група причин – виховні [159, с. 61].

Зазначимо, що відсоток хворих дітей і молоді у цей час був дуже високим, відповідальність за такий стан покладалася на навчальні заклади і сім'ю: «Але пани педагоги, а з ними і несвідомі батьки не звертають на це ніякої уваги, і сумні результати їх ретельних підтягувань і придушення будь-якої жвавості в дітях анітрохи не хвилюють їх!» [548].

Прогресивні просвітяни позитивно відгукувалися на такий хід справ. У своїй доповіді «Гімнастика як спосіб, що сприяє фізичному вихованню людського організму» Н. Гагман вказує: «Нарешті було усвідомлено, з чого має починатися будь-яке виховання! Зрозуміли, що без належного фізичного виховання неможливе правильне розумове та моральне виховання, і що існуюча навчально-виховна система, повільно, але невідворотно, призводить до спотворення людської природи» [548].

У 1889 р., було затверджено «Інструкцію та програму викладання гімнастики в чоловічих навчальних закладах» відомства Міністерства народної освіти, видану Міністром народної освіти від 26 квітня того року [546]. Цей факт засвідчив, що проблема фізичного виховання молоді стала предметом розгляду на державному рівні.

Аналіз джерел засвідчує, що наприкінці XIX ст. спостерігався активний процес вивчення видів спорту з метою їх запозичення і упровадження у практику вітчизняного фізичного виховання. У цьому значною мірою прислужилися огляди періодичних видань, в яких не лише подавалася інформація про нові видання з питань теорії та методики навчання спортивної боротьби, англійського боксу тощо, а ще читачам пропонувалася інформація про спортивне життя за кордоном, про хід змагань з різних видів спорту, спортивні досягнення та рекорди спортсменів [159, с. 64].

Традиції фізичної культури упевнено укорінювалися у вітчизняну теорію і практику фізичного виховання. Однак, зауважує В. Золочевський, цей процес не міг не зазнати суттєвих змін, що були пов'язані з національною культурною традицією: «Якими не гарними є закордонні рухливі ігри, але вони залишаються чужими, запозиченими» [211]. Спорт, як чинник, оздоровлення населення певної нації, і як стимул, що прищеплюється у максимальній мірі, тільки в тому єдиному випадку повністю виконує своє призначення, якщо основою його є, перш за все, народна творчість, рідні ігри, свої спортивні системи, а вже потім, і тільки потім – все запозичене [159, с. 65].

В. Золочевський вказує, що у цей період набув активне поширення футболу та хокею як масових видів спорту. Починаючи з 1897р., стали регулярно організовуватися офіційні футбольні змагання. У всіх великих містах виникали гуртки любителів футболу. Масові видовищні футбольні змагання сприяли не лише фізичному загартуванню, а й стимулювали загальне оздоровлення молоді у Харкові, Києві, Миколаєві та інших містах [159].

Так, Ю. Войцеховський у своїй статевій публікації (1933), розміщеній у журналі «Фізкультурник України» наголошує, що «Одеський Британський атлетичний клуб» став першим масовим футбольним клубом України [86].

Досліджуючи історія фізичної культури та спорту М. Солопчук у своїй праці (2001) [399] зазначає, що перші ігри в хокей були проведені у 1898 р. З 1900 р. стали з'являтися хокейні клуби. Теніс же залишався видом спорту для представників аристократичних кіл. Більшість тенісних клубів були закритими. Хоча про певні зрушення у напрямі масовості тенісу, на думку автора, свідчить той факт, що з 1903 р. вітчизняні тенісисти стали брати участь у міжнародних спортивних змаганнях [399].

Із Звіту про роботу ФК, вміщеному в архівах дізнаємося, що в цей період виникали й інші клуби. Так, «перший гурток шанувальників важкої атлетики було створено у 1885 р., а легкої атлетики – у Києві в 1887 р. У 1899 р. виникло Товариство сприяння розвитку раціональних народних розваг, осередки якого функціонували в Херсоні, Полтаві, Києві та Одесі. Окрім цього, діяли різноманітні об'єднання, зокрема «Гурток спортсменів», ковзанярські клуби, товариства прихильників лижного спорту, гуртки любителів бігу та ін.» [549].

Науковий пошук засвідчує, що з розвитком фізичної культури пов'язується також процес поширення на теренах України різних видів спорту. Нерідко спортивні організації розглядалися передусім як засіб відбору найсильніших спортсменів і досягнення високих результатів. Проте низка педагогів рішуче заперечувала таке вузьке трактування, наголошуючи, що

поняття «спорт» має включати ширше залучення людей до регулярних занять фізичною культурою. Вони вважали, що головною метою спортивно-гімнастичних товариств і об'єднань є не встановлення рекордів, здобуття призів чи формування чемпіонів, а піклування про здорове покоління. Тому до особливостей цього періоду можна віднести і виділення лікувально-профілактичних функцій фізкультурно-масової роботи з молоддю, появою в категорії суб'єктів такої діяльності лікарів і батьків молодих людей. Так, наприклад, в одній із публікацій зазначалося: «Якщо ж батьки своєчасно не втрутяться в цю справу і, як і раніше, залишатимуться пасивними спостерігачами. Якщо чекати на офіційне запрошення до участі, яке надходитиме лише від вищих інстанцій або дилетантів у сфері виховання, то зрозуміло, що програма фізичного виховання залишатиметься фактично під контролем цих самих дилетантів» [159, с. 66].

В історико-педагогічних джерелах зацентровано увагу, що у цей період в Україні виникли перші спортивні товариства, гуртки та організації, які популяризували фізичну культуру, поширювали наукові знання про різні види спорту та залучали до занять спортом молодь і юнацтво. Так, зокрема, виникло і стало масовим товариство велосипедистів-любителів. З 1890 р. організовувалися перші туристичні походи серед молоді [131; 159; 489].

Перед лікарями ставилося завдання підняти фізичну культуру на вищий рівень шляхом правильного фізичного виховання застосування різних виховних підходів і методів із урахуванням вікових особливостей дітей та молоді. Завдячуючи лікарям та спортивно-гімнастичним товариствам вітчизняна теорія і практика фізкультурно-масової роботи з молоддю збагатилася досягненням – масажем. У той час стали з'являтися спеціальні матеріали з питань мистецтва масажу та його ролі в галузі фізичної культури і спорту [47]. Масаж почали застосовувати у процесі тренувань та щоденних занять фізичними вправами, у ході проведення спортивних турнірів, змагань в юнацьких і молодіжних спортивних організаціях [159, с. 66].

Яскравим свідченням залучення громадськості до організації фізичного виховання молоді в Україні стало створення в Одесі «Товариства фізичного виховання дітей». Ініціатором цього проєкту був І. Радецький – вчитель гімнастики та організатор спортивних арен для дітей і дитячого садка. Головною причиною створення таких товариств був незадовільний рівень здоров'я молоді та поширенням епідемічних захворювань, які щороку спричиняли загибель значної кількості юнаків і дівчат [551].

Так, у звіті про роботу Товариства фізичного виховання дітей в Одесі вказується, що, у зв'язку з активізацією вказаних процесів була створена спеціальна комісія, яка мала розв'язати низку нагальних питань:

1) розвиток суспільних організацій з метою фізичного виховання дітей дошкільного віку у яслах, дитячих садках, на ігрових майданчиках, їх об'єднання і залучення до цієї справи самоврядних місцевих і земських органів;

2) належна організація фізичного виховання та фізичної освіти у шкільному віці шляхом уведення в програми фізичних вправ з відповідною підготовкою викладацьких кадрів;

3) сувора регламентація використання гімнастичних вправ залежно від віку і фізичного стану дітей [551, с. 3].

Товариства й об'єднання відігравали важливу роль у поширенні фізичної культури та спорту серед молоді й широких верств населення, організовуючи фізкультурні свята та різноманітні змагання. У цих заходах брали участь члени організацій, тоді як глядачами ставали люди різного віку, статі, соціального походження та професійної належності.

Для цього етапу властивим було національне спрямування фізкультурно-масових об'єднань, і спортивних у тому числі. В. Золочевський у своєму дослідженні (2001) [159] зауважує, що спортивні організації були носіями фізичного виховання як необхідного елементу національної культури. Фізичне зміцнення населення почали сприймати як справу загальнонаціонального значення. Дослідник підкреслює, що на галицьких

землях активно розгорталася діяльність спортивно-гімнастичних товариств, а близькість до європейських країн сприяла поширенню фізичної культури та зростанню масовості спортивних занять. [159, с. 69].

Так, зокрема, з публікації (1898) [323], вміщеній на шпальтах видання «Київська старина» зазначалося, що в 1892 р. у Львові було створене товариство «Сокіл» [405]. Це поклало початок інтенсивній діяльності з формування національної системи фізичного виховання на галицьких територіях. У 1895 р. київський лікар Є. Гарнич-Гарницький організував атлетичний гурток [323].

У тогочасному періодичному виданні «Одеський спортивний листок» (1904) було опубліковано повідомлення, де підкреслювалося, що «місцеві спортивні товариства вже об'єднують тисячі членів і десятки тисяч прихильників» [480, с. 2].

Газета «Київлянин» (1913) [162] інформувала про проведення зльоту «Соколів» у Києві, приуроченого до I Всеросійської олімпіади. У заході взяли участь представники організацій із різних регіонів України, зокрема з Одеси, Катеринослава, Харкова та Чернігова [162, с. 18].

Із архівних джерел дізнаємося, що на 1 січня 1915 р. в Україні діяло 196 спортивних клубів, союзів і гуртків загальна чисельність молоді в них – понад 8000 осіб [552, с. 3–4].

Аналіз історико-педагогічних праць показує, що на початку ХХ ст. на території України найчисленнішими національними об'єднаннями фізкультурно-масового спрямування були: «Пласт», «Сокіл», «Січ», «Луг», клуби «Спорт» і «Санітас» у Києві, «Спортінг-клуб» та Шереметьєвський спортивний гурток в Одесі. У Чернівцях функціонували клуби «Баск», «Ян», «Макабі», «Вікторія», секція футболу, українські спортивні об'єднання «Монастирська толока», а також товариства «Довбуш» і «Запорож», тоді як у Львові існував спортивний союз. Усі ці організації гуртували студентську молодь, учнів гімназій і представників робітничого середовища [159, с. 68].

В. Золочевський акцентує увагу, що «у цей період помітною тенденцією стало об'єднання спортивних організацій у ліги та союзи. Саме тоді розроблялися проекти та статuti спортивних товариств, а також здійснювався збір офіційних даних про стан фізичної культури у вищих навчальних закладах» [159, с. 69–70].

В історико-педагогічних джерелах [159; 245] звертається також увага на роль скаутських організацій в фізичному вихованні. Однією з ключових передумов появи скаутських організацій в Україні дослідники вважають глобальне поширення скаутського руху.

У дослідженнях підкреслюється, що скаутські організації в окремих країнах ґрунтувалися на універсальних закономірностях і принципах, водночас вирізняючись чітко окресленою національною специфікою. Зокрема, назва української організації «Пласт» має козацьке походження: у добу козацтва так іменували військових розвідників. Розгорнутий опис побуту й діяльності пластунів подав український письменник Я. Кухаренко на сторінках журналу «Основа» (1862) [242, с. 59].

Одна з перших скаутських організацій в Україні була заснована на Катеринославщині у 1909 р. під керівництвом Ю. Гончаріва-Гончаренка. Згодом аналогічні осередки з'явилися в Ізюмі, Слов'янську, Луганську, Харкові та інших містах.

Суспільно-політичні перетворення на початку ХХ ст. зумовили виникнення скаутських організацій на території Наддніпрянщини. Їх організаторами виступали представники української інтелігенції, які були добре обізнані з практикою світового скаутизму, педагогічними основами фізичного виховання молоді в них.

1 серпня 1917 р. Є. Слабченком був створений «Перший Білоцерківський курінь українських юнаків-скаутів» [452; 162].

«Ці факти є яскравим свідченням поширення і популяризації фізкультурно-масової роботи серед молоді», – пише Е. Золочевський [159, с. 74].

Слід зауважити, що в цей період термін «фізична культура» було дещо розширене: якщо раніше його розуміли лише як певний набір фізичних вправ, то вчені-педагоги дійшли висновку, що воно має охоплювати всі санітарно-гігієнічні чинники, методи вдосконалення й підтримання функціонального стану організму, а також практичні навички й уміння виконання різноманітних комплексів фізичних вправ. Фізична культура розглядалася як єдність взаємопов'язаних складників – фізичного виховання та фізичної освіти. Певна диференціація щодо застосування цих компонентів свідчила про те, що перший компонент зазнавав широкого вжитку і розвитку в освітній практиці, а другий компонент (фізична освіта) знаходив своє відображення на сторінках наукових видань, педагогічних часописів, документів, що регламентували діяльність освітніх та позашкільних установ. Таким чином завдяки емпіричному досвіду на території України поширювалися нові види спорту, знання про європейські системи фізичного виховання набували масового визнання, популяризувалися фізкультурно-масові заходи, утворювалися фізкультурні молодіжні, студентські товариства [159].

Науковий пошук засвідчує, що на початку 90-х рр. XIX ст. відновився підйом суспільної активності в питанні фізичного виховання учнів. На вимогу суспільства звернути увагу на критичний рівень фізичного розвитку дітей підкріплювалася поглибленою теоретичною розробкою проблеми педагогами та лікарями. Про інтенсивність розвитку різних аспектів фізичного виховання на межі XX ст., на думку дослідників, можна судити з різкого зростання кількості монографій, посібників, журнальних статей з даної проблеми. Якщо до 90-х рр. XIX ст. було видано лише 58 праць, то в наступні роки – понад 300 монографій. У періодичній пресі різнопланові публікації з проблеми фізичного виховання також займали істотне місце [345, с. 43].

Вивчення сучасної наукової літератури [159; 310; 343; 345; 377 та ін.] дозволило встановити, що у період 1890–1910 рр. на обговорення в пресі підлягали такі питання: роль і місце фізичного виховання в новій концепції освіти; необхідність медичних, психологічних, історичних, філософських

знань для розвитку теорії фізичного виховання особистості; завдання і зміст фізичного виховання; підбір засобів всебічного фізичного розвитку дитини; специфіка фізичного виховання дівчат; організаційні форми проведення занять фізичними вправами зі школярами; умови, що забезпечують ефективність навчально-виховного процесу [345, с. 43].

Аналіз Циркулярів і розпоряджень МНО цього періоду свідчить, що в цей час робилися перші спроби організувати централізоване управління фізичним вихованням дітьми та молоддю. Так, у 1913 р. було запроваджено посаду головного наглядача за фізичним вихованням народонаселення держави. Йому підпорядковувалися відомчі комітети, до яких входили і вищі професійні навчальні заклади, олімпійський комітет, представництва великих спортивних клубів, військова фехтувально-гімнастична школа [550, с. 4].

Цей період ознаменувався появою низки наукових праць, де проблеми фізичного виховання дітей і молоді розглядалися в органічній єдності з питаннями національного патріотичного виховання. Періодична преса інформувала читачів про такі видання. Наприклад, журнал «Руський спорт» за 1910–1912 рр. подавав огляди вітчизняної та зарубіжної літератури з питань фізичної культури. Серед них: Лукаш «Приблизні програми гімнастики і дитячих ігор», Любченко «Народна освіта і сокольські товариства у чехів», Мали «Сокольські різні гімнастичні вправи без снарядів», А. Оченашек «Короткий огляд історії гімнастики» [159, с. 68].

Так, зокрема, з цього спортивного журналу дізнаємося (1914) [306], що за ініціативи Одеського навчального округу 5–6 травня 1914 р. було організовано дводенні олімпійські змагання, програма яких охоплювала спортивну ходьбу, гімнастичні композиції, біг із бар'єрами, п'ятиборство, естафети, вільні вправи, а також виступи на гімнастичних снарядах та ігри – теніс, крокет, кеглі, баскетбол і футбол [306, с. 4].

Важливою віхою в історії української журналістики стала поява першого найбільш авторитетного періодичного видання, спеціально присвяченого питанням фізичного виховання журналу під назвою «Краса і

сила», що видавався у м. Києві в 1913 р. Першим редактором журналу був О. Роханський (редагував перші шість номерів), а, починаючи з сьомого номера, редакційну колегію очолювали видатні та шановані в Україні фахівці в галузі фізичної культури та спорту О. Анохін і В. Крамаренко. Журнал був ілюстрованим виданням, що друкувався раз на два тижні. Всього вийшло 18 номерів. Журнал продавався за ціною 10 копійок за номер і був досить доступним для громадськості [345].

У традиціях вітчизняної преси початку ХХ ст. журнал «Краса і сила» для читачів відрізнявся, в першу чергу, своєю системою поглядів на проблему фізичного виховання і спорту. У самій назві журналу була відображена ідейна позиція його засновників, які були глибоко переконані, що тільки «поєднання краси і сили, під загальним покривом здоров'я, може дати справжню фізично розвинену людину» [91, с. 1].

Журнал «Краса і сила», незважаючи на такий нетривалий період видання (один рік), за оцінкою сучасників і сучасних вчених, був одним із найавторитетніших і найвпливовішим спеціалізованим періодичним виданням початку ХХ ст., першим українським виданням європейського типу.

Популярність журналу забезпечував, перш за все, авторський колектив його співробітників, серед яких видатні фахівці зі всієї України. Варто зазначити, на відміну від інших видань, вперше в журналі була виділена окрема рубрика, присвячена фізичному вихованню та спорту жінок.

Аналіз теоретичних, методичних і практичних матеріалів журналу «Краса і сила» показав, що на його сторінках висвітлювалися актуальні суспільні проблеми свого часу, а саме пропагувався здоровий спосіб життя серед різних груп населення, обговорювалися педагогічні, психологічні, медичні та філософські аспекти національної системи фізичного виховання і розвитку спорту, напрями діяльності передової української громадськості щодо реалізації завдань фізичного виховання, піддавався різкій критиці бюрократизм місцевих чиновників, які гальмують розвиток фізкультурно-спортивної практики [345].

Важливим джерелом дослідження проблеми є архівні матеріали. Так, зокрема, в архівних джерелах вказується, що у 1914 р. голова комісії з позашкільного нагляду за учнями середніх навчальних закладів м. Києва сповістив міського голову про те, що у місті різко збільшується кількість учнів, які бажають займатися фізичними вправами і спортом, а також повідомляв про те, що найпоширенішими видами спорту стали гімнастика, футбол, лаун-теніс, велосипедний спорт, легка атлетика, веслування, плавання. У зв'язку з цим, комісія пропонувала київському міському голові та міській владі наступне: «Місту Києву, – що з кожним роком все більше і більше розростається і прагне досягнення ідеалу міського благоустрою, давно слід подумати про потреби підростаючого покоління... і відвести в різних частинах міста ділянки міської землі для фізичних вправ. Для правильного проходження курсу плавання, веслування і засвоєння правилами користування моторними човнами, байдарками необхідно міському управлінню потурбуватися улаштуванням школи плавання і греблі» [159, с. 74].

В архівних матеріалах вміщено інформацію, що у серпні 1917 р. в Києві відбувся Другий Всеукраїнський учительський з'їзд, на якому стояли питання організації позашкільної освіти в Україні. У доповіді «Соціалізація народної освіти» Я. Чепіга висунув вимоги до школи щодо організації фізичного виховання. С. Русова у доповіді «Позашкільна освіта в Україні» зазначала про те, що «...У Києві при Генеральному Секретаріатові Народної Освіти створюється окреме бюро позашкільної освіти, яке мало опікуватися також організаціями, відповідальними за здоров'я та фізичний розвиток підлітків, юнацтва й молоді». До них С. Русова зараховувала клуби та екскурсії [555].

15–20 грудня 1917 р. відбулася Нарада у справі організації народної освіти в Україні. На ній були заслухані доповіді, в яких також розглядалися окремі аспекти фізкультурно-масової роботи з молоддю: «План управління справою освіти на Україні» (доповідач П. Холодний), «Національна школа» (С. Русова), «Підвалини національної школи» (П. Нюрнберг), «Організація керування національною школою» (П. Калиновський) та ін. [556].

Проведений аналіз широкого кола сучасних історико-педагогічних джерел засвідчує, що українські науковці зробили вагомий внесок у розробку проблеми дослідження.

Г. Приходько у дисертації (1998) [345] досліджує генезу основоположних концепцій, теорій та методик фізичного виховання у період 1890–1917 рр. У роботі також представлено стан висвітлення передового досвіду організації фізичного виховання на сторінках педагогічної преси другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Водночас цілісного вирішення поставленої проблеми в цій дисертації не подано. Попри це, варто відзначити висвітлення проблеми фізичного виховання особистості у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ ст. як важливої соціально-педагогічної теми. Звертається увага на те, що фізичне виховання, будучи одним із найактуальніших напрямків розвитку педагогічної науки того часу, посідало значне місце в багатьох загальнопедагогічних журналах того часу [345].

Цінним в контексті нашого дослідження є висновки А. Приходько, яка у результаті аналізу та узагальнення поглядів публіцистів 60–80-х рр. ХІХ ст., у своєму дослідженні зазначає:

1. Питання фізичного виховання вперше стало предметом уваги прогресивної громадськості та державної влади в 60–70-х рр. ХІХ ст. До цього часу фізичне виховання розглядалося в контексті «вчення про здоров'я людини» і стосувалося, в основному, гігієнічного аспекту її життя, а застосування фізичних вправ було спрямоване на вирішення, переважно, професійно-прикладних завдань і в комплекс педагогічних засобів не входило. У 70-ті рр. ХІХ ст. створені умови сприяли об'єднанню гігієнічного і практичного аспекту та розширенню меж проблеми від суто медичної до соціально-педагогічної.

2. У 60–70-х рр. ХІХ ст. педагоги недооцінювали значення теоретичного опрацювання проблеми, що призводило до різних негативних наслідків у шкільній практиці: висловлювалося невдоволення змістом і якістю

викладання гімнастики, а також пропонувалося замінити її трудовим вихованням.

3. Пошук шляхів вирішення проблеми зумовив звернення вітчизняних вчених до поглибленого вивчення зарубіжного досвіду з фізичного виховання, а також сприяв появі перших фундаментальних праць, програмних розробок вітчизняних учених [345, с. 40].

А. Кухтій у своїй науковій розвідці (2002) [245] зауважує, що фізкультурно-спортивний рух в Україні, як окреме соціальне явище, з'явився в кінці XIX – на початку XX ст. Понад як столітній період розвитку фізкультурно-спортивний рух в Україні зазнав багато змін та перетворень, що в свою чергу вплинуло на утворення сучасних форм його організації.

Досліджуючи становлення та розвиток фізкультурно-масової роботи з молоддю, В. Золочевський у дисертації (2009) [159] вказує, що у період з 1889–1917 рр. ця робота перебувала на стадії становлення. Цей етап позначився такими тенденціями та особливостями. В меті фізкультурно-масової роботи – визнання обов'язкового характеру фізичної культури в освіті. В завданнях: орієнування на розвиток національних культурних традицій, просвітньо-агітаційну пропаганду потреби зміцнення здоров'я молоді через масові заняття спортом. До суб'єктів такої діяльності, крім студентів і громадських активістів, долучалися фізіологи, лікарі, гігієністи [159, с. 75].

Дослідник відзначає, що у змісті фізкультурно-масової роботи переважали види спорту, популярні у світі, народні рухливі ігри, масаж. Інтенсивне запозичення європейського і світового досвіду організації фізкультурно-масових заходів на прикладі перших олімпійських змагань та популяризація видів спорту спиралася на глибинні народні традиції та національну культурну і виховну традицію. У формах фізкультурно-масової роботи: виникнення перших добровільних спортивних і гімнастичних об'єднань національного спрямування.

До негативних тенденцій в організації фізкультурно-масової роботи з молоддю на цьому етапі В. Золочевський відносить: «недостатню участь громадськості у справі фізичного виховання, що призводила до швидкого розпаду спортивних об'єднань; формальний або недостатній контроль керівництва вищих навчальних закладів за організацією фізкультурно-масової роботи зі студентами; а також відсутність фахівців-педагогів, здатних професійно організувати цю діяльність» [159, с. 76].

Цінною в контексті нашого дослідження є праця В. Вербицького та І. Бондаренка (2014) [77]. На підставі всебічного аналізу історико-педагогічних аспектів розвитку фізичного виховання у другій половині XIX – на початку XX ст. дослідники визначили чотири основні етапи розвитку фізичної культури в середніх навчальних закладах.

Перший етап (1864–1889 рр.) пов'язаний із зародженням практики фізичного виховання у середній школі. Його особливістю стали насамперед трансформації в системі народної освіти: у результаті освітніх реформ фізичне виховання поступово інтегрувалося в структуру середньої школи, а уроки гімнастики набули визначеного місця в навчальних планах гімназій і реальних училищ.

Другий етап (1889–1901 рр.) характеризується домінуванням військової гімнастики та стройових вправ. Серед його позитивних особливостей варто відзначити те, що саме в цей період уперше в практику середньої школи було запроваджено єдину інструкцію, яка містила програму викладання цього предмета. Поступово вдосконалюється матеріально-спортивна база: у навчальних закладах облаштовуються гімнастичні зали, на шкільних подвір'ях створюються спеціальні майданчики для занять (так звані гімнастичні містечка), а в містах за ініціативи освітніх установ, за підтримки місцевої влади та спортивних товариств організовуються спільні спортивно-ігрові простори. У практику середніх навчальних закладів починають вводитися нові підходи до фізичного виховання й активного дозвілля учнів,

зокрема позашкільні заняття водними видами спорту, рухливі ігри, екскурсійна діяльність і прогулянки.

В. Вербицького та І. Бондаренка також виокремлюють й низку недоліків, притаманних цьому етапу: у навчальних закладах значно зросла кількість викладачів фізичного виховання з військовим досвідом, що призвело до фактичного зведення занять до стройової підготовки. Унаслідок цього учні втрачали інтерес до таких уроків і намагалися всіляко їх уникати; недостатнім залишалося фінансове та матеріально-технічне забезпечення. Навчальні заклади відчували гостру нестачу спеціально обладнаних приміщень і спортивного інвентарю. Через це заняття часто проводилися в непридатних умовах – у коридорах, класах, актових залах чи навіть їдальнях. Унаслідок цього замість покращення фізичної підготовки та зміцнення здоров'я учнів такі заняття нерідко спричиняли погіршення їхнього самопочуття і виникнення різних захворювань.

На думку В. Вербицького та І. Бондаренка, третій етап (1900–1914 рр.) характеризувався розширенням позашкільних форм фізичного виховання, спортивної діяльності й рухливих ігор, а також утвердженням змагального підходу. У цей період зміст і організація фізичного виховання учнів середніх навчальних закладів зазнали помітних якісних трансформацій. Зокрема, активно поширювалися позаурочні та позашкільні форми діяльності, серед яких – футбол, гімнастичні заняття, рухливі ігри, екскурсії, прогулянки, а також літні оздоровчі «дачі-колонії». Характерною рисою для освітніх установ південного регіону стало широке впровадження водних видів спорту – веслування, плавання, вітрильного спорту. Поширеною практикою стає організація масових спортивних заходів як місцевих, так і загальнодержавних рівнів – гімнастичних свят, морських оглядів, а також різних видів спортивних турнірів. Для їх проведення в містах активно облаштовуються спортивно-ігрові майданчики (в Одесі, Херсоні, Харкові), створюється учнівський яхт-клуб у Миколаєві, а також поступово зміцнюється матеріально-технічна база шкільного спорту. Завдяки активній роботі

адміністрацій навчальних округів значно зросла кількість закладів, у яких систематично проводилися заняття з гімнастики. Водночас урізноманітнилися й методичні підходи до фізичного виховання: поряд із традиційними уроками гімнастики та стройової підготовки до навчальних програм було включено легку атлетику, рухливі ігри, фехтування та танці. Покращилася й кадрова ситуація: у країні почали діяти тимчасові гімнастичні курси, спрямовані на підготовку фахових учителів фізичного виховання. Унаслідок цього в гімназіях зменшилася частка викладачів із військовим досвідом, що позитивно позначилося на якості викладання предмета.

Водночас автори підкреслюють, що поряд із активним розвитком фізкультурно-оздоровчого та спортивно-масового руху посилюється увага держави до військового виховання молоді. У програмі занять із фізичного виховання й надалі домінували стройова підготовка та вправи з військової гімнастики. Типовим проявом військово-патріотичного виховання стало формування так званих «потішних» і скаутських підрозділів.

Четвертий етап (1914–1917 рр.) позначився спадом у сфері фізичного виховання школярів, згасанням масового спортивного руху, а також встановленням пріоритету допризовної військової підготовки молодого покоління. З початком воєнних дій позитивні зрушення, що відбулися на початку ХХ ст., поступилися місцем посиленій військовій орієнтації виховання. Це спричинило негативні наслідки: значно скоротилися або й зовсім припинилися заняття гімнастикою, рухливими іграми, позашкільною спортивною діяльністю та проведення фізкультурно-оздоровчих заходів у навчальних закладах, – пишуть В. Вербицький та І. Бондаренко [77, с. 68–69].

Ю. Черпак у низці наукових розвідок [491; 492] зазначає, що «на початку ХХ ст., на фоні теоретичних суперечок щодо призначення системи фізичного виховання та вибору ефективних форм її здійснення, поступово формувалися та розвивалися вітчизняна теорія й система фізичного виховання. Вона поєднала у своїй як складові іноземних авторських

гімнастичних систем, так і найефективніші методи та науково-методичні напрацювання українських дослідників» [492, с. 256].

Грунтовні праці О. Вацеби [62], Б. Трофим'яка [439; 441] та інших дослідників розглядають еволюцію фізичної культури крізь призму організаційного й ідеологічного оформлення спортивного руху на території України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. До нього вони відносять як спеціалізовані товариства й клуби з окремих видів спорту, так і різноманітні молодіжні організації, що реалізовували широкий спектр виховних завдань. Саме ці структури забезпечили перехід від стихійних форм фізичного виховання до впорядкованої, системної діяльності та заклали підвалини позашкільної роботи з молоддю. Аналізуючи методи й організаційні форми їхньої діяльності, науковці з різних позицій аргументують масовий характер фізкультурно-спортивного руху, підкреслюючи його значення для становлення професійного спорту й поширення оздоровчої роботи серед молодого покоління [407, с. 273].

Аналізуючи розвиток ідей формування здорового способу життя особистості в українській педагогічній традиції, А. Бандурка та С. Воронько доходять висновку, що питання виховання фізичної культури та збереження здоров'я учнів безперервно еволюціонувало в межах фізичного виховання, становлячи постійний процес збагачення національної педагогічної думки [16, с. 5].

Отже, аналіз джерел цього періоду засвідчує, що на цьому етапі властивим стало наукове обґрунтування значення фізкультури і спорту для загального розвитку молоді. Переважали праці, які містили загальний аналіз існуючої системи освіти, огляд фактів життя, змісту та напрямів діяльності освітніх діячів, а також висвітлювали їхню роль у розвитку фізичного виховання дітей і молоді. Педагогічні дослідження того часу здебільшого зосереджувалися на описі існуючих практик, підготовці навчальних програм і пропаганді фізичних вправ як важливої складової фізичного виховання, поширення західноєвропейських методик фізичного виховання. Спостерігався

активний процес вивчення видів спорту з метою їх запозичення і упровадження у практику вітчизняного фізичного виховання. Цей період також ознаменувався появою низки наукових праць, де проблеми фізичного виховання дітей і молоді розглядалися в органічній єдності з питаннями національного патріотичного виховання. З'являються перші періодичного видання, спеціально присвяченого питанням фізичного виховання дітей та молоді, на яких сторінках висвітлювалися актуальні суспільні проблеми свого часу, а саме пропагувався здоровий спосіб життя серед різних груп населення, обговорювалися педагогічні, психологічні, медичні та філософські аспекти національної системи фізичного виховання і розвитку спорту, роль школи і сім'ї в реалізації його завдань, напрями діяльності передової української громадськості щодо реалізації завдань фізичного виховання.

Фізична культура почала трактуватися вже не як комплекс окремих вправ, а розглядалася ширше – із включенням санітарно-гігієнічного забезпечення та системи заходів для підтримки фізичної активності людини. Фізичне виховання дітей почали сприймати як важливу складову формування особистості, яка не лише забезпечує нормальну життєдіяльність, а й сприяє духовному зміцненню, запобігає нервовим і розумовим перевантаженням. У цьому контексті велика увага приділялася обговоренню змісту, методів і форм організації фізичного виховання.

Проведений аналіз широкого кола сучасних історико-педагогічних джерел з досліджуваної проблеми свідчить, що українські науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми. Дослідники простежують трансформації, що відбулися другій половині XIX – на початку XX ст. у середовищі педагогів і громадськості щодо осмислення фізичного виховання дітей та молоді, розглядають еволюцію фізичного виховання крізь призму організаційного оформлення фізкультурно-масової роботи з молоддю, розвитку спортивного руху в Україні, розкривають роль спортивних організацій і товариств у розвитку фізкультурно-масової роботи, що

популяризували фізичну культуру та поширювали наукові знання про різні види спорту, залучаючи до занять молодь і юнацтво.

У своїй сукупності науковий доробок сучасних учених окреслює ключові підходи та загальну модель вивчення фізичного виховання дітей та молоді в досліджуваний період.

2.2. Особливості фізичного виховання дітей та молоді у вітчизняній педагогіці міжвоєнного періоду в історико-педагогічному дискурсі

Вагомий інтерес у цьому контексті нашого дослідження становить міжвоєнний період (1918–1941 рр.), адже саме у цей період відбулися суттєві перетворення в системі фізичного виховання молоді. Фізичну культуру запровадили як обов'язковий навчальний предмет у розкладах усіх освітніх закладів, а також було створено перші навчальні програми з цієї дисципліни. Водночас загальні зміни в організації спортивно-масової роботи з молоддю та розвитку системи фізичного виховання зберігали виразну військово-прикладну спрямованість [398, с. 49].

Цей період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання [164, с. 9].

Більшість дослідників [77; 159; 112] вважають, що історію фізичного виховання міжвоєнного періоду доцільно поділити на два етапи. Перший етап (1917–1929 рр.) характеризується визначенням завдань, пошуком ефективних шляхів і проведенням перших практичних заходів щодо розвитку тогочасної системи фізичного виховання [77, с. 56–57]. Другий етап (1930–1941 рр.) відзначається формуванням загальнодержавної системи фізичної культури та спорту.

Розвиток фізичного виховання в Україні у міжвоєнний період дослідники трактують як проблему загальнодержавного значення. Її врегульовували спеціально створені урядові та адміністративні інституції, а

нормативно-правові акти визначали зміст, методи, форми й засоби реалізації фізичного виховання у навчальних закладах різних типів.

В освіті, як і в усіх інших сферах культурного життя, точилися гострі дискусії з питань становлення та розвитку нової її системи, організації навчального процесу, зокрема з фізичного виховання. Такий стан справ спонукає нову владу до прийняття кардинальних заходів щодо організації, визначення змісту та завдань фізичного виховання молодого покоління [112].

Так, зокрема, В. Золочевський у своїй науковій розвідці (2009) [159] період із 1918–1929 рр. визначає як етап накопичення досвіду державного управління організацією фізкультурно-масової роботи з молоддю.

У архівах вміщено інформацію, що Декрет Радянського уряду від 22 квітня 1918 р. «Про всезагальне військове навчання» проголошував фізичне виховання, фізкультурно-масову роботу як важливий засіб трудової і військової підготовки народу; цим документом вводилося обов'язкове навчання військовому мистецтву усієї молоді [558]. Висувалися завдання запровадження фізичної культури як навчального предмета, розробки масового самодіяльного фізкультурного руху. Останній мав формуватися на суворій ідеологічній основі. Тому передбачалося закриття попередніх «буржуазних» фізкультурних клубів, спортивних секцій, гуртків та інших об'єднань.

У період з 1918–1929 рр. фізкультурно-масова робота була спрямована на: залучення до фізичної культури широких мас трудящих і учнівської молоді, мобілізація сил для бойової підготовки, викорінення буржуазної ідеології із практики фізичної культури і спорту. «В меті фізкультурно-масової роботи відійшли від визнання пріоритету особистісного фізичного розвитку молоді людини, перенесли акцент на ідеологію та соціальну роль фізкультурно-масової роботи» – зазначає В. Золочевський [159, с. 76].

У квітні 1919 р. I Всеукраїнський з'їзд працівників фізичної культури та допризовної підготовки поставив перед організаціями Всеобучу й освітянами завдання налагодження систематичної роботи з фізичного розвитку молоді та

спонукав перших до розробки змісту занять фізкультурою з дітьми. Основну роль у формуванні й управлінні фізкультурою та спортом відіграло Головне управління загального військового навчання – Всеобуч – одна з провідних державних структур, за участю якої активно розвивалась шкільна фізична культура. «Органи Всеобучу взяли також під контроль діяльність старих спортивних організацій, ставили до керівництва ними відданих владі людей, разом з комсомолом боролися проти аполітичності в спорті, очищали ряди спортивних організацій від так званих класових ворожих елементів». Разом із тим, органи Всеобучу будували на місцях новий тип спортивних організацій: воєнно-спортивні клуби та гуртки фізичної культури на підприємствах і в навчальних закладах [112].

Є. Бутакова у своїй публікації (2006) [48] зазначає, що на основі партійних рішень у квітні 1919 р. І з'їзд з фізкультури і допризовної підготовки розробляє програму розвитку радянського фізичного виховання і спортивного руху. Створення системи фізичного виховання і спорту РКП(б) почала із введення в неї державних органів управління. У 1917–1920 рр. цю функцію виконували Народний комісаріат освіти (НКО) та Всеобуч, у складі якого був відділ фізичної підготовки військовослужбовців та допризовників. 1919 р. він розробив зміст занять із дітьми та підлітками, адже з перших років радянської влади шкільна фізкультура стала складовою військової підготовки молодого покоління [48, с. 194–196].

В. Дмитрук у публікації (2009) [130] вказує, що у 1919 р. відділ фізичного виховання Всеобучу розробляє зміст занять фізичною культурою з дітьми та підлітками, який став основою для складання програм губернськими відділами народної освіти. Він зауважує, що розроблені вчителями, інструкторами та інспекторами фізичної культури, людьми з різними поглядами на зміст, методи та форми здійснення фізичного виховання, губернські програми помітно різнилися між собою. Часто їх зміст залежав від місцевих реалій, від позицій губернської влади та органів освіти щодо фізичного виховання. Тому одні з них були частинами загальноосвітніх

програм і містили короткий перелік фізичних вправ, інші виступали як самостійні документи, що визначали зміст, методи, прийоми та форми безпосередньо фізичної культури як шкільного навчального предмета [130, с. 176].

Аналіз джерел [48; 112; 130; 159 та ін.] свідчить, що 1919 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом було видано наказ про запровадження загального військового навчання на всій території України. За цим наказом у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Дніпропетровську, Херсоні, Миколаєві, Чернігові створені відділи Всеобучу несли відповідальність за розв'язання завдань загальновійськової підготовки, запроваджувалися види спорту (плавання, фехтування, багнетний бій, легка атлетика, лижний і ковзанярський спорт, рухливі ігри) [312].

Наприкінці 1919 р. на більшості земель Східної України остаточно закріпилась радянська влада. О. Гук у своїй науковій розвідці (2014) [112] вказує, що фізкультура і спорт визначалися важливою складовою проголошеної більшовицькою партією культурної революції, метою якої було створення людини нового типу. Влада розглядала фізкультуру і спорт не лише як засіб фізичного розвитку та оздоровлення, а й як засіб виховання молодого покоління в дусі комуністичних ідей. Особливу увагу приділяли роботі з дітьми та шкільною молоддю [112, с. 119].

Ідейною основою організації фізкультурно-масової роботи, як свідчить дослідження [159], була ідеолого-політична та формальна єдність з практикою заходів, які спрямовувалися на поширення ідей комунізму і соціалізму у суспільстві. В. Золочевський вказує, що на цьому етапі продовження отримала тенденція централізації управління фізкультурно-масовою роботою з молоддю. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в 1920 р. при Всеобучі було створено координуючий орган – Вищу раду фізичної культури (ВРФК), а при Державній комісії у справах народної освіти – відділ школи медицини і гігієни, що опікувалися питаннями фізичного виховання, спорту і охорони здоров'я молоді. На місцевому рівні створювалися губернські, окружні та

повітові ради, які були дорадчими органами. Від цього часу керівництво фізкультурно-масовою роботою використовувало фізичну культуру і спорт для фізичного виховання молоді в умовах військового часу [159, с. 79].

Керівництво фізкультурно-масовою роботою із учнівською і робітничою молоддю на цьому етапі відбувалося на рівні дорадчих повноважень державних органів влади: Головвсеобучу, Наркомосу, Наркомвійськмору. Громадські органи управління – представники комсомолу, профспілок, самодіяльних гуртків.

Дослідник зазначає, що на цьому етапі розвитку фізкультурно-масової роботи утвердилися принципи управління організацією фізкультурно-масовою роботою із молоддю. Перший – виробничий і територіально-виробничий підхід до формування фізкультурних об'єднань. Цей принцип забезпечував змістовний зв'язок з виробничою галуззю, реалізовував завдання всебічного розвитку молоді, розглядався як умова масовості та забезпечення зв'язку фізкультурно-масової роботи із програмою проголошеною в новій країні.

Другий принцип – демократичної централізації і колективний характер керівництва фізкультурно-масовою роботою. Цей принцип декларував виборність керівних посад, наступність управлінських функцій, єдність дій державних і громадських органів управління, їхню підзвітність, обов'язковий громадський контроль (відкриті засідання, наради, пленуми, конференції).

Третій принцип – плановий характер, звітність роботи і контроль. Він забезпечувався упровадженням річних і чотирирічних планів фізкультурно-масової роботи.

Четвертий принцип – єдності науково-методичного керівництва роботи з фізичної культури, який забезпечувався обов'язковим дотриманням єдиних типових державних планів, підготовкою і виданням навчальних посібників популярної літератури, поширенням періодичних видань фізкультурного спрямування [158, с. 157].

Всеобуч поставив фізкультурно-масову і спортивну роботу на дружинну основу. Тобто, учнівська і робітничка молодь об'єднувалася у військові групи – дружини, такі об'єднання мали демократичний склад, обов'язкове членство і масовість форм діяльності.

Серед завдань фізкультурно-масової роботи на цьому етапі було визначено й такі: сприяти соціалістичному будівництву, створювати належні умови для повноцінної трудової і військової підготовки молодих людей. У той час відбувалося зародження фізкультурного руху, фізкультура набувала планового характеру. Мали місце приклади наукового обґрунтування фізичної культури і виховання [159].

Чільне місце в історіографічному аналізі проблеми розвитку системи фізичного виховання в загальноосвітніх закладах України в міжвоєнний період посідають питання визначення основних тенденцій становлення, розвитку та функціонування досліджуваної системи та її складових [112].

М. Лук'янченко у праці (2010) [257] зазначає, що у 1920-х рр. ХХ ст. головними завданнями фізичної культури визначалися зміцнення здоров'я та фізичний розвиток населення через організацію занять фізичними вправами і формування гігієнічних навичок. Важливим напрямом також було поширення знань із фізичної культури серед різних категорій фахівців, насамперед лікарів і педагогів, для їх подальшого використання у роботі з учнівською молоддю та широкими верствами населення.

Характерними тенденціями розвитку фізичного виховання молоді в цей період стали його масовість і доступність, що зумовило посилення оздоровчої спрямованості фізичної культури. Провідними принципами формування системи фізичного виховання виступали ідеї всебічного розвитку особистості та підвищення її фізичної витривалості. Водночас зміни в організації спортивно-масової діяльності молоді й загалом у системі фізичного виховання мали виразну військово-прикладну орієнтацію, – пише автор публікації [257, с. 74].

О. Гук у своєму дослідженні (2014) [112] підкреслює, що неоднозначне, часом упереджене, ставлення до фізичної культури як навчального предмета, затяжні дискусії, прийняття систем закордонних теоретиків, невиправданих у той час в умовах радянських шкіл, призводило до значних помилок, недоліків в організації фізичного виховання. До основних чинників, які сповільнювали розвиток фізичного виховання дітей, дослідник відносить, зокрема, політичну та економічну нестабільність після Першої світової війни, революції 1917 р., громадянської війни початку 1920-х рр. [112].

Аналіз історико-педагогічної літератури [112; 159; 245; 257] засвідчує, що на початку цього періоду на території України для проведення уроків з фізкультури не було не лише гімнастичних залів чи спортивних майданчиків, а й взагалі місця для виконання фізичних вправ. Тому школи обмежувались вивченням елементів гігієни, санітарії, іграми, екскурсіями, наданням гарячих сніданків. Така ситуація була типовою, особливо для сільських шкіл. «Зрозуміло, що про окремі нормативи для хлопчиків та дівчаток, урахування їх статевих особливостей чи поділ на групи певний час навіть не йшлося» [112, с. 45].

До негативних тенденції цього періоду дослідники О. Гук [112], В. Золочевський [159], А. Кухтій [245] відносить ліквідацію скаутських організацій, однієї із популярних серед дітей та підлітків позашкільної форми роботи з всебічного виховання, зокрема й фізичного. Так, на II з'їзді РКСМ (1919) у рішенні «Про фізичний розвиток молоді і скаутизм» вказувалося на буржуазний характер скаутів і «юків» (юних комуністів) та висловився за їх ліквідацію [245]. На з'їзді також було прийнято рішення про заборону сокольських, пластунівських молодіжних фізкультурних організацій як «буржуазних» [159, с. 69–70].

А. Кухтій зазначає, що на з'їзді пропонувалося комсомольським організаціям виділити політруків на пункти допризовної підготовки та створити військово-спортивні відділи при комітетах Комуністичного союзу молоді. Робота політруків на пунктах допризовної підготовки і у військово-

спортивних клубів, активна участь у діяльності Всеобучу в створенні перших фізкультурних гуртків та спортивних команд, будівництво спортивних майданчиків і залів, проведення змагань і свят в Україні – це найбільш характерні фізкультурно-спортивні справи цих осередків 20-х рр., – зазначає А. Кухтій [245, с. 27].

О. Гук зазначає, зважаючи на англійське, а тому «буржуазне» за більшовицькими мірками походження скаутського руху, керівництво країни змінює його ідеологічний напрям, і натомість у 1922 р. виникає «піонерський рух», складовою якого також було фізичне загартування дітей [112].

Дослідник В. Вербицький та І. Бондаренко у праці (2014) [77] зауважує, що українські сокільські організацію продовжують своє функціонування на теренах Східної Галичини. Відзначає, що своїй діяльності сокільські товариства широко застосовували спортивні змагання, фізичні здвиги, виступи, туристичні походи, а також створювали бібліотеки, аматорські мистецькі колективи, пожежні бригади тощо. Зокрема, за даними звітів, у 1936 р. «Сокіл» провів 365 руханкових виступів, 383 спортивні змагання, 445 культурно-освітніх заходів і 354 походи. Після приєднання Західної України до СРСР у 1939 р. всі сокільські товариства були ліквідовані, а їхнє майно передано державі [77, с. 106].

Досліджуючи роль гімнастично-спортивних організацій у національно-виховному русі Галичини Б. Трофим'як у монографії (2001) [439] відзначає, що спортивні організації, будучи позашкільними об'єднаннями регіону, здійснювали значну роботу з фізичного виховання учнів. Вчений зауважує, що впливовими у сфері освіти, зокрема в галузі фізичного виховання дівчат, були спортивно-просвітницька організація «Пласт» руханково-пожежне товариство «Січ», (пізніше – «Луг»), культурно-просвітні структури «Рідна школа», «Просвіта», «Союз українок». Усім спортивним життям Галичини в досліджуваній період керував Український Спортивний Союз, створений у 1924 р. У становленні та розвитку українського спортивного руху в Західній

Україні з другої половини 1920-х рр. йому належить провідне місце [439, с. 452].

Досліджуючи громадську роль «Пласту» у міжвоєнний період В. Окаринський [296] підкреслює, що у цей період ваговою складовою національно-державного відродження був «Пласт» – організація, що в 1920-ті рр. набуває найбільшого розвитку серед шкільної молоді, виходить за межі «тіловиховної» і відіграє особливо важливу роль у фізичному і патріотичному вихованні учениць загальноосвітніх закладів Західної України. Пробуджуючи національну свідомість широких мас українського народу, ставлячи високі вимоги до своїх членів, «Пласт» стає елітарно-селекційною організацією, світоглядом цілого покоління, – пише дослідник [296, с. 35].

У свою чергу М. Олексюк у праці (1997) [305], вивчаючи особливості українського спортивно-гімнастичного руху у Західній Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. вказує, що організаційні структури «Пласту», перейнявши традиції англійського скаутингу, доповнили їх основами української національної фізкультури і основне завдання організації вбачали у патріотичному вихованні [305, с. 79].

Г. Коренець у публікації (1968) [190] наголошував, що «Пласт» вирішував проблеми патріотичного та фізичного виховання, які були не під силу школі. Діяльність «Пласту» будувалась на пошані до своєї нації, бажанні якнайбільше прислужитися їй. Гарт духу і тіла, культ героїв – борців за волю України, почуття соборності й життя серед природи були вирішальними чинниками системи пластового виховання, – пише автор [190, с. 25].

Згідно історичних джерел, на 1 січня 1920 р. в Україні налічувалося 1500 спортивних клубів, у яких було об'єднано 165 тисяч молоді [112].

В. Московін та Х. Шур у праці (1931) [282] зазначають, що 10–18 вересня 1921 р. у Харкові відбулася 1-а Всеукраїнська олімпіада на площадці заводу «Серп і молот». У програмі були: легка атлетика, футбол, боротьба, силові вправи, велоспорт. Всього було 150 учасників з Києва, Одеси, Харкова, Чернігова, Полтави, Херсону [282].

О. Гук зазначає, що вагомий внесок у розвиток фізичної культури і спорту 1920-х рр. зробили профспілки. Фізкультурна робота стала складовою частиною діяльності їх культвідділів, які здійснювали керівництво гуртками фізичної культури, виділяли кошти на її розвиток. З середини 1920-х рр., коли перестали існувати органи Всеобучу, розвитком фізкультури і спорту, зокрема в Україні, фактично займалися профспілки. «Вочевидь, що між багатьма намірами партійних, освітянських та інших керівних органів та їх впровадженням у практику була істотна різниця», – пише вчений [112, с. 101].

Ю. Тимошенко у статті (2011) [433] зауважує, що, не зважаючи на складність ситуації в освіті, у 1920-ті рр. активно розробляють не лише організаційні, а й науково-методичні шляхи вирішення завдань фізичного виховання школярів. Серед основних напрямків розвитку фізичної культури Народний Комісаріат Освіти визначив, зокрема, навчально-методичний та науково-дослідний. Завдяки спільним зусиллям та скорегованим діям комітету охорони здоров'я, вченим-педагогам, гігієністам, медикам за порівняно невеликий час вдалося запровадити фізичне виховання в усі загальноосвітні навчальні заклади, що функціонували в Україні на кінець 1920-х рр. Відповідні органи та заклади в міжвоєнний період здійснювали значну роботу в напрямку методичного забезпечення фізкультури як шкільного предмета, розробляли положення та інструкції щодо створення матеріально-технічної бази для фізичного виховання. Зокрема, положення про районні шкільні зали та майданчики фізкультури, шкільні зали фізкультури, майданчики при школах, стандарти їх обладнання. Рекомендувалось використання посиленої роботи самих учнів у створенні пришкільних спортивних майданчиків [433, с. 13].

Дослідження українських вчених [158; 159] свідчать, впродовж 1923–1926 рр. урядом України було ухвалено низку рішень, спрямованих на розвиток фізкультурно-масової роботи з молоддю. Так, у жовтні 1923 р. було прийнято постанову Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) «Про вищу, округові і районні

ради фізичної культури в Україні». За цією постановою створювалася Всеукраїнська вища рада фізичної культури (ВРФК) та округові ради фізичної культури (ОРФК) трьох типів: перший – Харків, Київ, Одеса, другий – Катеринослав, Запоріжжя, Миколаїв, Артемівськ, третій – 34 інших міст України. Вища рада фізичної культури повинна була працювати при ВУЦВК і забезпечувати практику фізичної культури і фізичного виховання в Україні. ОРФК підпорядковувалася ВРФК і сприяла загальній спрямованості керівництва і об'єднанню справи фізичного розвитку молоді на місцях у таких секціях: організаційно-адміністративна, науково-навчальна, лікувально-контролююча, агітаційно-просвітницька [312].

У 1923 р. посилювався державний контроль і значення фізкультурно-масової роботи. Уряд України у цей період затвердив низку положень про необхідність введення фізичної культури в середні і вищі навчальні заклади як невід'ємної складової освітнього процесу. Серед них: положення про фізичну культуру у школах профосвіти і політосвіти (1924), постанови про заняття фізичною культурою в установах соцвиху (1925), школах ФЗУ та фізичне виховання студентів вищих навчальних закладів (1926). У цих документах висувалося одне завдання – обов'язково увести фізичне виховання до планів роботи навчальних закладів, державних установ і громадських організацій [112].

У 1924 р. у Харкові було відкрито Всеукраїнський будинок фізичної культури з відділами: антропометричним кабінетом, кабінетом корегуючої гімнастики та залом педагогічної гімнастики. На базі будинку діяли шестимісячні курси, які готували фахівців з фізичної культури для установ соціального виховання, професійної освіти і клубів [359].

У 1924 р. також було розроблено положення про гурток фізичної культури при профспілкових клубах. Це були самодіяльні об'єднання. Керівником гуртка призначався інструктор, його заступником – староста. Це свідчило про централізацію управління. Організувалися фізкультурні гуртки за клубно-територіальним принципом. Розмаху набув клуб «Спартак». Того ж

року 14–18 серпня у Харкові було проведено другу спартакіаду. Набули поширення спортивні свята [359].

Дослідник В. Золочевський зауважує, що фактично Рішенням оргбюро ЦК РКП (б) від 13 липня 1925 р. «Про завдання партії в галузі фізичної культури» було проголошено нову мету організації фізкультурно-масової роботи з молоддю: залучення молоді до громадсько-політичного життя країни. Завдання групувалися навколо культурної, господарчої і військової підготовки молоді. Визначено також було нове завдання – засобом фізкультурно-масової роботи сприяти зміцненню інтернаціональних зв'язків з робочою молоддю інших країн.

Згідно цієї Постанови, фізичну культуру розглядали як одну із сторін культурно-господарської та військової підготовки молоді, метод виховання, засіб згуртування трудового колективу та включення молоді у громадсько-політичне життя. Указувалося, що серед форм фізкультурно-масової роботи головну увагу слід приділяти індивідуальному характерові змагань, гуртковій роботі, просвітницькій і культурній діяльності профспілок. Наголошувалося на необхідності політичного керівництва фізкультурним рухом, не допускати відриву фізкультурно-масової роботи від діяльності масових професійних і політичних організацій.

За вказаною Постановою для управління фізкультурно-масовою роботою створювалися профспілки, органи Наркомосу. Основними принципами управління фізкультурно-масовою роботою було визначено громадянську ініціативу. Серед недоліків в організації фізкультурно-масової роботи за цим документом увага наголошувалася на таких: невідповідність запитам тогочасної молоді, «рекордсменський» ухил, чемпіонство, розбіжність і паралелізм в управлінні. Основним визнавався низовий фізкультурний колектив. Такі колективи об'єднувалися в спортивні секції. Секції організовували спортивні змагання на рівнях: першість вузу, товариські матчеві зустрічі, заочні змагання, республіканські, всесоюзні змагання, – пише В. Золочевський [159, с. 82].

Учений приходить до висновку, що на цьому етапі фізкультурно-масова робота стала дійовим засобом залучення до громадсько-політичного життя країни. Завдання фізкультурно-масової роботи розширювалися так: політичне керівництво (через губернські ради), масовий характер заходів, відомчий спосіб розподілу повноважень. Керівництво всією роботою фізкультурних колективів відбувалося на рівні профспілок усередині колективу [159].

Після 1925 р. фізкультурно-масова робота нормативно передбачала оздоровлення трудящих мас, зміцнення соціалістичного будівництва, зміцнення обороноздатності країни, об'єднання молоді. Наголос робився на розвитку республіканських добровільних об'єднань. Форми контролю були двох видів: державний і громадський (рівень профспілок). У вказаний історичний період найголовнішим недоліком фізкультурно-масової роботи було визначено невідповідність запитам широких мас. У 1925–1926 рр. фізкультурна робота набувала все більше масового характеру: виробнича і гігієнічна гімнастика, групи здоров'я, туризм, спортивні клуби, спартакіади, табори, – зазначає В. Золочевський [159, с. 83].

О. Буценко у своїй праці (1928) [51] зауважує: «Загальне фізичне загартування дітей і молоді, зокрема їх оздоровлення, боротьба з хуліганством, алкоголізмом, не може успішно розв'язатися без широкого розвитку фізкультури». Згідно з його даними, від середини 1920-х рр. помітно зростає кількість фізкультурників – учнів навчальних закладів України: 1925 р. – 91000; 1926 р. – 138 000; 1927 р. – 341 425; 1928 р. – 370 000 [51, с. 12].

Дослідники цього періоду називають найбільш поширеним серед педагогів-теоретиків і практиків «соціалістичний» напрямок, представники якого нав'язували спрощену схему фізичного виховання, зводячи його лише до «сприятливої та корисної» ігрової діяльності. Прихильники «медико-гігієнічного» спрямування пропонували взагалі усунути з жіночого фізвиховання такі «буржуазні» види спорту, як гімнастика на снарядах, важка атлетика і низку інших, неприйнятних для дівчат занять. Вони рекомендували

дівчатам лише заняття гігієнічними вправами, лікувальною гімнастикою, іграми, туризмом. Деякі науковці відстоювали позиції напрямку художнього фізичного виховання – «Пролеткульту», намагаючись замінити вправи класичної гімнастики, у їх сприйнятті «буржуазні», «трудовою» гімнастикою, вправи якої відображали рухи трудових процесів робітників та селян: роботу з відбійним молотком чи лопатою, загрибання вугілля, стругання [231, с. 66].

У праці (1983) [384] П. Савицкий звертає увагу на резолюцію XII з'їзд партії, який відбувся в квітні 1923 р.: «Зміцнена серед молоді тяга до спорту повинна бути використана партією як для фізичного оздоровлення підростаючого покоління робочого класу, так і для підсилення зближення комуністичного союзу молоді з загальною масою молоді. На фабриках і заводах варто об'єднати молодь в гуртки фізичної культури» [384, с. 5].

А. Кухтій у науковому дослідженні (2002) [245] вказує, що це дало поштовх для об'єднання людей у гуртки для занять фізкультурою. Але ці гуртки носили більш пропагандистський характер і виконували функцію впливу на формування ідейної свідомості мас. У фізкультурній роботі траплялися, на думку дослідника, абсурдні речі. Теоретики Пролеткульту проповідували відмову від використання досягнень минулого в сфері фізичної культури, заперечували низку видів спорту (бокс, футбол, спортивну гімнастику та інші) лише тому, що вони виникли та культивувались в буржуазному суспільстві. «Геть спорт!», «Геть бруси!», «Створимо свої пролетарські вправи та приладдя!» – це гасла, що висувались пролеткультивцями. Замість занять фізичними вправами пропонувались робочі рухи типу ударів молотобійця по ковадлу, – зазначає А. Кухтій [245, с. 98].

Аналіз історико-педагогічних джерел [112; 145; 387] свідчить, що у міжвоєнний період в Україні значну роль у становленні теорії та методики фізичного виховання школярів відігравали також періодичні видання спортивно-оздоровчого спрямування.

Так, зокрема, Г. Задорожна зазначає, що вже в 1920-ті рр. формуються державні видавництва фізкультурно-спортивного напрямку: «На варті»,

«Фізкультура». Власні видання мали Український науково-дослідний інститут фізичної культури і Державний інститут фізичної культури України (Харків) [145, с. 101].

О. Гук вважає 1922 р. «роком народження української спортивної періодики» [112], адже саме в цей час у Харкові та в Києві було започатковано вісім спортивних видань.

Помітним явищем спортивної преси був київський журнал «Красний спорт» (1922–1923). Ю. Сазонова у своїй праці (2013) [387] підкреслює, що, незважаючи на те, що цей часопис виходив лише рік, він відігравав значну роль в об'єднанні всіх спортивних сил України, сприяв популяризації різних видів спорту. Серед численних публікацій видання чільне місце посідали розгорнуті замітки на тему «Спорт і фізичний розвиток в школах», авторами яких були відомі вчені, державні діячі, лікарі (В. Підгаєцький, В. Крамаренко, М. Подвойський та ін.) [387, с. 95–97].

На початку 1920-х рр. на території України виходить перший масовий журнал «Вестник физической культуры» (з 1929 (№ 4) – «Вісник фізичної культури»). Засновано журнали «Фізкультурник України» (1930) та «Спорт» (1936). На їх сторінках друкувалися статті українських вчених-педагогів, фахівців фізичної культури А. Буценка, В. Бляха та ін. [112].

Як показали дослідження, у публікаціях українських періодичних видань, попри їхню явну ідеологічну спрямованість, порушували чимало актуальних питань з фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл, зокрема його змісту і методів у роботі з дівчатами. Друкували навчальні програми, комплекси фізичних вправ для дітей різного віку й окремо для дівчат; матеріали наукових дискусій та конференцій, серед яких значне місце посідали питання теоретичного і методичного забезпечення фізичного виховання.

Вивчаючи особливості розвитку сокольської періодики Західної України О. Вацеба та І. Парійчук у публікації (2000) [63] зазначають, що у середині 1920-х рр., після тривалих років занепаду часів лихоліття, воєн і

революцій, відновила свою діяльність періодична преса Західної України, зокрема і спортивні видання: журнал «Спорт» (1925), пластові часописи «Вісник» (1921), «Український Пласт» (1921) «Молоде життя» (1921) та ін. Відзначають, що помітними спортивними виданнями 1930-х рр. були газета європейського рівня «Змаг», часопис «Готові», тижневик «Спортові Вісти», журнал «Старт». Вони мали переважно інформаційний характер, але водночас були словесною трибуною для наукових дискусій, містили статті відомих теоретиків і практиків західноукраїнського «тіловиховання». Особливо велику роль у пропаганді системи фізичного виховання, на думку вчених, відігравали «Сокільські Вісти» (відроджені в 1928 р.), які стали єдиним загальнокрайовим виданням спортивного характеру західноукраїнських регіонів до вересня 1939 р. [63, с. 3–5].

Саме на сторінках «Сокільських Вістей» друкували свої праці М. Тріль, В. Тихоліз, Я. Благітка, С. Гайдучок, М. Приходова та інші відомі фундатори західноукраїнської системи фізичного виховання. Їхні теоретичні напрацювання, обґрунтовані рекомендації та практичний досвід були науковою основою розвитку теоретико-методичних засад шкільної фізичної культури, – пише О. Гук [112, с. 89].

Зокрема, Я. Благітка, прихильник гімнастичного методу, багато своїх публікацій присвячує науковому його обґрунтуванню з урахуванням природних чинників, фізіологічних особливостей дитячого організму. Цікаві методичні вказівки щодо врахування вікових та статевих особливостей організму, обов'язкового медичного контролю містить праця Я. Благітки «Діточий вік та фізичне виховання» [22]. Про «руханку», як метод сокільського виховання, та вільні вправи, як засіб його здійснення, пишуть у своїх статтях М. Тріль [438].

Варто зазначити, що у виданні «Сокільських Вістей» також активно обговорювалися питання фізичного виховання дівчат, зокрема, цій проблемі присвячено низку публікацій В. Тихоліза «Жінка й

тіловиховання» (1938), «Діточий вік та фізичне виховання» (1930), «Жіноцтво і приладівка» (1938) [112].

У своїй навчальному посібнику М. Крук (2011) [230] звертає увагу на виданий у 1923 р. циркуляр «План роботи по охороні здоров'я дітей на місцях», у якому особливу увагу було зацентовано на проведенні літньої оздоровчої кампанії, організації відпочинку та фізичного загартування дітей у позаміських літніх таборах, які мали найсприятливіші умови для фізичного виховання і загартування школярів. Цьому сприяли, на думку вченого, підготовленість колективу, наявність обладнання, перебування на свіжому повітрі, природні чинники. Виявлено, що для дітей, які залишалися в місті, працювали літні майданчики. Швидке зростання їх кількості свідчить про результативне виконання поставлених завдань. Кожен сектор соцвиху складав свою програму з фізичного виховання на літній період, яка обов'язково містила бесіди, лекції, практичні заняття із санітарно-просвітницької роботи [230, с. 163].

Роботу з дітьми проводили за спеціальними програмами, застосовували різні рухливі ігри, дихальні вправи, порядкові рухи, біг, стрибки, гімнастичні вправи, які виконувались під керівництвом вчителя-фахівця та контролем лікаря. Тривало заняття одну годину. Обов'язково враховували вікові та статеві особливості дітей. Задіяні були діти від 4 до 14 р. Змагання на результат були заборонені. Не практикували футбол, гімнастичні кільця, біг на довгі дистанції [231, с. 78].

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що у 1923/1924 н. р. в навчальних закладах великих міст, промислових центрів відбуваються певні зрушення у фізичному вихованні школярів [112].

Так, зокрема, з квітня 1923 р. було розпочато заняття з фізичної культури в Луганській трудовій школі № 2. Дівчата віком 7–11 рр. входили до 6 груп. У Луганській залізничній школі двічі на тиждень проводили заняття з фізичної культури у 29 групах, половину учасників яких становили дівчата (435 осіб). Восени 1923 р. фізкультурні заняття проводили в семи трудових

школах міста (по 10 хлопчиків та дівчаток 7–11 рр., по 25 хлопців та дівчат 12–16 рр.). Фізичний розвиток школярів здійснювали за єдиною програмою для шкіл Луганська, яку виробила ОРФК [437, с. 26–28].

Дослідники у своїх працях [112; 245; 384] звертають увагу, що з метою покращення керівництва фізкультурним рухом, узгодження та об'єднання наукової, навчальної та організаційної діяльності різних відомств та організацій з фізичного виховання трудящих в червні 1923 р. було створено Вища рада фізичної культури (ВРФК). Були також створені республіканські, губернські та повітові ради фізичної культури [384, с. 5–15]. Створення Вищої ради фізичної культури, на думку дослідників, стало визначальною подією для формування організаційних основ галузі. Це дало змогу покращити стан фізкультурної роботи і в Україні, де було створено республіканську раду фізичної культури [245].

Відразу ставиться питання про обов'язкове введення уроку фізичної культури до всіх навчальних планів, яке зобов'язує окружні та губернські відділи наросвіти розробити навчальні програми з фізичної культури для єдиної трудової школи-семилітки, що мала два центри і була найпоширенішим закладом соціального виховання в Україні на той час. Характерними ознаками цієї програми були відмова від старих методів навчання, надання переваг оздоровленню, елементам гігієни, урахування вікових особливостей учнів, уникнення навантаження, розвиток дихальної системи дитячого організму. До кінця 1923 р. ВРФК затверджує й основні положення методики фізичного виховання в школі з урахуванням змісту новоскладених програм для єдиної трудової школи-семилітки.

Науковий пошук засвідчує, що у 1924 р. формування нормативної бази фізичної культури, як обов'язкового предмета в закладах соціального виховання та профосвіти, триває. ВРФК України виробляє програми занять з фізичної культури для двох вікових груп учнів – 9–12 рр. і 13–15 рр. Дослідники зауважують, що в них був відсутній футбол – найпоширеніше

спортивне захоплення дітей та молоді. Для хлопчиків його замінили гандболом, для дівчаток пропонували баскетбол.

Постанова «Про завдання партії в області фізичної культури» від 13 липня 1925 р. визначила єдині шляхи розвитку, основи змісту, структури, основні напрямки соціалістичної системи фізичного виховання. Особливо наголошувалось на її високій ідеологічній спрямованості та народності [112].

Аналіз праць засвідчує, що фізичне виховання дівчат за межами школи в 1920-ті рр. здійснювалось у позашкільних установах, добровільних спортивних товариствах, літніх таборах відпочинку, на літніх оздоровчих майданчиках. Значного поширення набули в той час і шкільні майданчики фізкультури, що функціонували впродовж усього року. Роботу на них проводили за спеціальними програмами. Фізичні вправи виконували під керівництвом вчителя-фахівця та контролем лікаря. Врахування вікових та статевих особливостей дітей було обов'язковим [288].

Значна активність у створенні спортивних клубів та гуртків пов'язана з рішенням XV конференції ВКП(б) (листопад 1926 р.). Першочерговим завданням її постанови була перебудова організаційної та методичної позакласної та позашкільної роботи з фізичної культури у загальноосвітніх закладах. Спортивні гуртки та фізкультурні секції з окремих видів спорту визнавались найбільш прийнятними формами позашкільної роботи. Водночас, дослідники [112; 130; 245] зазначають, що у практику позашкільного фізичного виховання гуртки та секційні заняття впроваджувались досить повільно [288].

Також у історико-педагогічних дослідженнях звертається увага, що у 20-і рр. різними організаціями робились спроби створювати спеціальні комплекси фізичних вправ, а ті, хто виконав ці норми, нагороджувався спеціальними значками. Так, у 1921–1923 рр. були введені вимоги на значок «Нормальний атлет», у 1928 р. були розроблені вимоги на значок «Нормальний фізкультурник» [245].

Досліджуючи історичні аспекти розвитку шкільних програм з фізичної культури В. Дмитрук в праці (2009) [130] зазначає, що 16 лютого 1926 р. було прийнято постанову «Про посилення роботи з фізичної культури», у центрі уваги якої були, знову ж таки, завдання, форми розвитку фізичної культури і спорту. Дискусії, що суперечили політиці партії в даному питанні, фактично заборонялись. На основі зазначених партійних постанов у 1927 р. було прийнято нову програму з фізичного виховання для шкіл І ступеня, що мала більш науковий зміст та була першою єдиною і обов'язковою для усіх регіонів країни, визначала основні завдання фізичного виховання учнів, засоби і методи уроку фізичної культури, спрощувала його структуру. Пояснювальна записка до програми наголошувала на використанні «методу моторного виховання», що сприяв правильному розвитку форми тіла і гнучкості в суглобах. Перевагу надавали гімнастичним вправам [130, с. 176–177].

У науковій розвідці [112] О. Гук підкреслює, що відповідно до цієї програми основними завданнями фізичної культури, як шкільного предмета проголошувались формування рухових і розвиток фізичних якостей учнів, зміцнення здоров'я, виховання морально-вольових рис особистості. Також зауважує, що переліку обов'язкових для засвоєння на уроках фізичного виконання вправ програма 1927 р. не містила, даючи педагогам свободу вибору змісту і порядку проведення занять фізичними вправами. Робота з фізичної культури в школах І ступеня мала проводитись як обов'язкові навчальні години не менш ніж тричі на тиждень у кожній групі. Доповнювальними до уроків формами занять було визначено ранкову гімнастику і вправи на повітрі [112].

В. Золочевський у праці [159] звертає увагу, на Другу Всеукраїнську науково-методичну нараду з фізичної культури (1926), в якій розглядалися підсумки роботи ВРФК в Україні та аналізувався стан фізичного виховання молоді. У звітних документах даної наради указувалося, що в Україні набули поширення такі форми фізкультурно-масової роботи (за М. Філем): клубна, лікувально-профілактична, сільська, організаційно-методична, суддівська,

науково-контролююча [270]. На основі аналізу матеріалів наради, вчений робить висновок про відсутність у цей період чіткої класифікації форм фізкультурно-масової роботи, що, на його думку, певним чином ускладнювало узагальнення та обмін педагогічним досвідом [159].

О. Гук зауважує, що Державна Вчена Рада та інститут фізкультури, який брав участь у розробці програми, певною мірою відійшли від популярних на початку 1920-х рр. французьких методів фізвиховання, за якими урок мав складатися з шести частин: порядкових вправ, профілактичних вправ, метання та вправ на рівновагу, вправ на піднімання та лазіння, швидкої ходьби і бігу, дихальних вправ [112].

Проти цього цього виступив відомий у 1920-ті рр. фахівець з питань фізичної культури А. Вишневський, який на шпальтах видання «Фізкультура і спорт» (1929) [83] пропонував урок «ігровий», який складається з чотирьох частин: зарядка, ігри з метання, вправи для тулуба, ігри з бігом і стрибками, заключні вправи [83, с. 2–3.]. Між прихильниками цих типів уроків на сторінках спортивно-освітнянських видань спалахнула дискусія. Шкільна практика показала, що кожен із них мав як свої переваги, так і свої недоліки. З огляду на дослідження науковців, досвід вчителів-практиків, думку фахівців з гігієни; враховуючи неналежне забезпечення шкіл гімнастичним приладдям, наявність лише двох чи навіть одного уроку на тиждень, стає зрозумілим, що ефективно методика роботи з фізичного виховання могла будуватися з використанням як ігрового, так і гімнастичного методів [112].

Досліджуючи історію української школи і педагогіки О. Мешко та О. Янкович у праці (1998) [276] вказує, що впродовж 1928/1929 н. р. Наркомос УРСР неодноразово переглядав навчальні програми з фізичної культури. З'явилося кілька її нових варіантів, але всі вони базувались на основі так званої «комплексно-проектної системи», яка на думку фахівців, мала значні недоліки. Відомо, що важливою ланкою загальноосвітньої системи 1920-х рр. були школи ФЗУ (фабрично-заводського учнівства) для молоді 15–16 рр.,

створені для ліквідації неписьменності, надання освіти і необхідних професійних навичок, поєднання навчання з виробництвом [276, с. 63–64].

Як свідчать архівні дані, у навчальних планах шкіл ФЗУ фізичного виховання не було. Допускалось ведення гуртків. Окремі заклади замість повноцінних занять проводили режимну гімнастику – зарядку і роззарядку. Користуючись таким станом справ, керівництво заводів і фабрик у багатьох школах ФЗУ України зменшувало або взагалі не виділяло годин на фізичний розвиток, обмежувало його фінансування, забиравало на свої потреби спортивні зали [358, с. 24].

Досліджуючи зміст педагогічної парадигми у вихованні шкіл УРСР (1920–30-і рр.) Ю. Тимошенко у публікації (2011) [433] відзначає, проведену у 1928 р. Всеукраїнська науково-методичну конференцію з фізичної культури, на якій було розроблено форми обліку знань із фізичного виховання (яке на той час було вже обов'язковим в усіх загальноосвітніх закладах України) для старшого концентру трудових шкіл і шкіл ФЗУ. Облік знань учнів складався з трьох частин: перша, лікарсько-антропометричний контроль, була обов'язкова для всіх вікових груп обох статей; друга частина була іспитом з фізичного виховання і проводилась для трьох вікових груп, як для хлопців, так і для дівчат: 12–14 рр., 15–16 рр., 17–18 рр. і старших; третя складова частина, педагогічний контроль, передбачала врахування ставлення учениці до занять із фізичного виховання, відвідування, знання пройденого теоретичного курсу, особистої гігієни дівчини, знання нею головних гігієнічних процедур [433, с. 12–14].

У «Пораднику по соціальному вихованню» (1929) [341] звертається увага, що влітку 1929 р. Всеукраїнська методична нарада затверджує нові навчальні плани, які запроваджували 2 обов'язкові щотижневі години фізичної культури в усіх групах шкіл ФЗУ, окремо від військовізації, санітарії та гігієни. Програма з фізичної культури 1928/1929 н. р., зокрема, передбачала різні для дівчат і хлопців нормативи з легкої атлетики та у виконанні військово-спортивних вправ [341, с. 264].

Досліджуючи розвиток фізичної культури і спорту в Україні Є. Чернова у праці (1959) [490] підкреслює, що велике значення для розгортання спортивної масової роботи серед учнівської молоді мав I Всеукраїнський зліт піонерів і школярів, що відбувся в Харкові на стадіоні «Металіст» у серпні 1929 р. На зліт з'їхалось понад 15 тис. дітей, з них – 9 тис. дівчат з усіх областей України. На ньому були присутні також школярі з Китаю, Німеччини, Франції. Під час зльоту було проведено Всеукраїнську спартакіаду піонерів і школярів, в ході якої відбулися дівочі змагання серед дівчат з легкої атлетики, плавання, волейболу [490, с. 40].

Дослідники акцентують увагу, що визначну роль у розвитку фізичного виховання школярів відігравали в 1923–1931 рр. туристична, екскурсійна робота, змагання, свята юних фізкультурників, які були невід'ємною складовою, результатом тогочасного фізкультурно-спортивного руху [260].

П. Савицький у праці (1983) [384] звертає увагу, що у вересні 1929 р. ЦК ВКП(б) прийнято постанову «Про фізкультурний рух», в якій визначалися шляхи подальшого піднесення фізкультури і спорту в країні, підвищення організованості фізкультурного руху та вдосконалення форм управління ними. Вказувалось також на необхідність посилення державного керівництва фізкультурним рухом. У зв'язку з цим, весною 1930 р. Президія ЦВК прийняла рішення про створення Всесоюзної ради фізичної культури – органу державного керівництва і контролю за всією роботою з фізичної культури та спорту в країні [384].

У свою чергу В. Золочевський зауважує, що Постанова ЦК ВКП (б) від 23 вересня 1929 р. «Про фізкультурний рух» визначила акцент на фізкультурно-масову роботу профспілкових комітетів з молоддю і трудящими у селі. Ці об'єднання утворювалися на засадах громадської ініціативи, самодіяльності, за принципами відтворюваності, звітності. Відтоді фізкультурно-масова робота мала носити плановий характер. Постала потреба розширення масштабів такої роботи. Наголос робився на організації фізкультурно-масової роботи на селі з культурно-просвітницькою метою.

Опрацювання нормативу свідчить, що поряд з позитивними зрушеннями в нормативному забезпеченні фізкультурно-масової роботи не було цілісності, єдності організаційно-методичних основ [159, с. 84].

Учений також звертає увагу, що ця Постанова проголошувала принцип державної централізації управління фізкультурно-масовою роботою. Було створено Всесоюзну раду фізичної культури, відділи республіканські, крайові, галузеві. Централізовано розв'язувалися питання підготовки інструкторських і тренерських кадрів, планування, підготовки громадського активу для пропаганди фізичної культури і спорту, обміну досвідом [159, с. 84].

В. Золочевський приходить до висновку, що цей етап характеризувався ідеологічною спрямованістю, плановим характером фізкультурно-масової роботи з робітничою і учнівською молоддю. Спостерігалось посилення централізації в управлінні, збільшення чисельності добровільних спортивних об'єднань. У змісті фізкультурно-масової роботи з молоддю нормативно пропагувалася індивідуалізація занять фізичною культурою, політичне керівництво фізкультурним і спортивним рухом. Основною формою на цьому етапі були низові фізкультурні колективи. Масовість фізкультурної роботи та занять спортом підтверджувалася чисельністю молоді, яка брала участь у всеукраїнських і всесоюзних спартакіадах. Розвиток масовості фізкультурної роботи зі студентською молоддю, на думку дослідника, гальмувала відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів [159].

Досліджуючи історію фізичної культури та спорту в Україні В. Вербицький та І. Бондаренко у посібнику (2014) [77] вказують, що в 1920-х рр. почала формуватися організована система проведення спортивних змагань, серед яких особливо виділялися масові спортивні свята, олімпіади, спартакіади тощо [77, с. 152].

На думку авторів посібника, у 1929–1930 рр. в країні «здійснювалася перебудова всієї системи фізичного виховання, водночас тривали пошуки дієвої моделі його організації та управління спортивно-масовим рухом» [77, с. 155].

У публікації [166], надрукованій у газеті «Учительське слово» (1938) зазначається, що 1920–1930-ті рр. були особливо важливими і плідними не лише в плані боротьби за існування національної освіти. Актуальним було і питання змісту освіти, пошуку нових методів, форм і засобів навчання загалом і фізичної культури зокрема. Ішлося про «побудову навчально-виховного процесу на основі сучасних досягнень психолого-педагогічної думки» [166, с. 69–71].

С. Гайдучок у своїй статейній публікації [92], вміщеній у виданні «Сокільські Вісти» (1928) зазначає, що в 20–30-ті рр. ХХ ст. в західноукраїнському шкільництві спостерігалось ототожнення термінів «фізичне виховання», «тіловиховання» та «гімнастика», яку частіше називали «руханкою», тому загальноприйнятої назви фізичного виховання, як шкільної дисципліни, в навчальних закладах того часу немає [92, с. 5–6]. В організації шкільного «тіловиховання» та розробці його навчальних планів західноукраїнські педагоги-практики керувалися принципами народності, зв'язку навчання з реальним життям, психологізму, господарсько-практичної спрямованості, систематичності й послідовності, самовиховання, гуманізму, науковості, поєднання різноманітних методів і форм у здійсненні навчально-виховного процесу.

Б. Шиян у своїй праці (2002) [498] вказує, що зміст фізкультурно-спортивної роботи в загальноосвітніх закладах досліджуваного періоду характеризується орієнтацією не тільки і не стільки на загальний фізичний розвиток. Постають вимоги виховання, особливо в дівчат, естетики рухів, вироблення правильного дихання; здатності швидко мислити, орієнтуватись; формуються почуття колективізму, товариськості [498, с. 234–236].

О. Гук підкреслює, що на початку 1930-х рр., у зв'язку зі значним зростанням популярності фізичної культури в Україні, масового характеру, виникає необхідність у створенні нової методичної основи системи фізичного виховання. У ці роки цілеспрямованою і методично обґрунтованою ставала пропаганда фізкультури і спорту. Почали готувати методистів та інструкторів

фізкультури, проводити фізкультурні лекторії, усні журнали, вечори запитань і відповідей. Було утворено Народний університет фізичної культури в Києві (1930) [112].

Здійснивши ретроспективний аналіз організації фізкультурно-спортивного руху в Україні А. Кухтій у праці (2002) [245] приходять до висновки, що 20–30-і рр. ХХ ст., були періодом зародження галузі спорту як окремого соціального явища. Це був період активного утворення різноманітних спортивних осередків та товариств. Саме на цей період припадає початок впливу радянської влади на організацію фізкультурно-спортивної роботи та її воєнізацію. У 30-і рр. ХХ ст. відбулося об'єднання виробничих колективів фізкультури за профспілковою належністю у добровільні спортивні товариства (ДСТ) профспілок.

А. Кухтій вказує, що 1930 р. також використовувались норми комплексної перевірки фізичного розвитку для масових випробувань фізкультурників-гуртківців. Широкого поширення всі ці нововведення не отримали, однак, на думку вченого, вони мали вплив на створення програмної та нормативної основи тогочасної системи фізичного виховання [245].

Дослідники [159; 245; 313] приходять до висновку, що, в основному, формування тогочасної системи фізичного виховання закінчилося у 30-і рр ХХ ст. Політичне життя суспільства визначалося діяльністю партійних організацій. Установка на пріоритетну роль регульованого державного виробництва, підпорядкування життя людини діяльності трудових колективів і забезпечення воєнної сили армії визначали політику в галузі фізичного виховання. Фізичне виховання було покликане забезпечити розвиток фізичних якостей на відповідні запити виробництва й армії. Конкретним вираженням цієї політики було гасло «Комплекс ГПО – основа тогочасної системи фізичного виховання».

У збірнику постанов (1933) [230] з-поміж завдань Вищого комітету визначено було: об'єднання і загальне спрямування діяльності навчальних закладів і професійних установ; розробка основ діяльності, програм,

положень, статутів, інструкцій щодо визначення змісту і форм фізкультурно-масової роботи для розвитку і зміцнення здоров'я трудящих; розробка і затвердження планів типових споруд для занять фізичною культурою і спортом; влаштування загальнореспубліканських свят фізичного виховання, виступів, змагань, виставок, з'їздів, нарад тощо; керівництво агітаційною роботою і пропагандою ідей фізичної культури [312].

В. Парфьонов у публікації (1996) [313] вказує, що така політика призвела до того, що теоретична думка в галузі фізичної культури контролювалася і була суворо обмежена ідеологічними установками. Навіть боязкі спроби роздуму про суть і перспективи фізичної культури рішуче припинялись [313, с. 19–21].

В. Золочевський [159] звертає увагу, що урядовими розпорядженнями 1932–1934 рр. здійснено перехід від клубно-територіальних гуртків фізичної культури до виробничих колективів фізичної культури з поступовим об'єднанням їх за профспілковою належністю в Добровільні спортивні товариства (ДСТ) профспілок, що повністю завершило формування двох гілок управління у сфері фізичної культури і спорту – громадської (самодіяльної) і державної. Для всіх ДСТ було розроблено типові нормативні акти, атрибутику (прапор, емблема, значки, форма) [155].

У 1936 р. з метою посилення державного контролю створили виконавчий комітет у справах фізкультури і спорту. Документально було визначено завдання масових занять фізичною культурою і спортом: виховання активних будівничих і борців за соціалізм, підвищення працездатності трудящих мас. Виконавчий комітет мав сприяти розвитку самодіяльного фізкультурного руху, діяльності добровільних фізкультурних і спортивних об'єднань. Того ж року було утворено Всесоюзний комітет у справах фізичної культури і спорту [159].

Досвід спортивних об'єднань «Динамо», «Спартак» склали методичну базу для розгортання діяльності їхніх профспілок. Ці об'єднання здійснювали

пропаганду фізичної культури через паради. Перший такий парад пройшов в Україні у 1937 р. [5].

О. Гук вважає період 1932–1939 рр. – етапом стабілізації фізичного виховання, прийняття комплексів ГПО та БГТО (для шкільного віку), які завершили формування радянської системи фізичного виховання [112].

Введення комплексу ГПО, для школярів його ступеня БГПО, на думку вченого, приводить до стабілізації тогочасної системи фізичного виховання. Він забезпечував єдність системи фізичного виховання в школі, став організаційною основою шкільної та позакласної фізкультури. Усі подальші програми з фізичної культури будувались на основі ГПО та БГПО, який містив 16 нормативів, передбачались вікові категорії дітей і поділ за статтю. Істотної різниці змісту і форм здійснення фізичного виховання для хлопців і дівчат навчальні програми шкіл радянської України не передбачали, тільки відрізнялися нормативами.

О. Гук звертає увагу, що система фізичного виховання в школах на початку 1930-х рр. помітно змінюється, що було пов'язано з заходами влади щодо зміцнення радянської школи, зумовленими законом «Про загальне обов'язкове навчання» (1930), ухвалами ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931), «Про навчальні програми і режим в початкових і середніх школах» (1932). На основі аналізу цих документів, дослідник приходять до висновку, що вони були спрямовані на скасування в школах комплексних методів та проєктів, відновлення окремих шкільних предметів, зокрема й фізичного виховання. Урок визнавався основною формою навчальних занять. Уроки з фізкультури проводилися систематично і сприяли загальному фізичному загартуванню учнів [112, с. 39].

В. Дмитрук у публікації (2009) [130] звертає увагу, що у 1930-ті рр. навчальний процес із фізичного виховання базувався на основі стабільних програм, основою яких стали уроки фізичної культури з їх освітньою спрямованістю. У 1932 р., з'являється пояснювальна записка до програм, яка чітко визначала форми, зміст предмета «фізична культура в школі»,

планування уроку, форми контролю та засвоєння навчального матеріалу. Передбачалося знання учнями елементарних даних із галузі фізичної культури, уміння надати першу медичну допомогу в разі нещасного випадку. Вводився перелік обов'язкових вправ, що поділялись на дві основні групи: загальнопідготовчі та прикладні (що мали безпосереднє практичне застосування) [130, с. 177–178].

У результаті аналізу навчальних програм з фізкультури, дослідники [12; 130; 230] приходять до висновку, що в 1930-ті рр. навчальних програм з фізкультури, продовжують планомірну і наполегливу воєнізацію фізкультурної роботи в школах. У 1930 р. в Харкові виходить «Програма з фізкультури для ФЗС (фабрично-заводських семирічок) і ШКМ (шкіл колгоспної молоді V, VI, VII груп II концерну). Серед основних завдань фізичного виховання вона визначала розвиток моторних умінь, необхідних для майбутньої трудової діяльності, оздоровчу роль фізичної культури, оволодіння прикладними фізичними вправами [358, с. 147].

М. Крук у праці (2002) [231] зазначає, що у 1930 р. значне місце у воєнізації фізичного виховання досліджуваного періоду займає введення в школах курсу «Військова справа», програма якого була спільною для дівчат і хлопців 9–10 класів ФЗД (фабрично-заводських десятирічок) та ШСМ (шкіл селянської молоді) з однією годиною на тиждень [231, с. 30].

У березні 1931 р. ВРФК при ЦВК СРСР затверджує фізкультурний комплекс «Готовий до праці та оборони СРСР» I ступеня, а із січня 1933 р. – II ступеня. Він став основою побудови єдиної системи фізичної культури країни, показником фізичної підготовленості молодого покоління до ударної праці та захисту Батьківщини [230].

Питання воєнізації фізичної культури та перебудови навчально-виховного процесу у зв'язку з уведенням комплексу ГПО обговорювалися на першому пленумі Вищої ради фізичної культури України, який відбувся у квітні 1931 р. у Харкові. Секретар ВРФК України В. Блях у своїх доповідях відзначали, що воєнізація фізичної культури – основний її напрям [105].

Наукові дослідження вчених [112; 159; 230] засвідчують, що у січні 1934 р., знову ж таки, за пропозицією ЦК ВЛКСМ, було розроблено і затверджено комплекс для дітей шкільного віку – «Будь готовий до праці та оборони» (БГПО). У нього ввійшли 16 нормативів спортивно-технічного характеру, знання основ санітарного мінімуму, правил для однієї зі спортивних ігор, уміння грати і судити її. Згідно з нормативами БГПО, було перероблено попередні програми з фізичної культури, розроблено комплекси видів і норм для дітей та підлітків на значки «Будь готовий до праці та оборони» і «Здорова пролетарська зміна» (ЗПЗ). Нормативи комплексу розроблялися для двох вікових категорій: I – хлопців 16–17 р. – БГПО та дівчат 15–16 р. – БГПО; II – хлопців 14–15 р. – ЗПЗ та дівчат 13–14 р. – ЗПЗ [230].

О. Гук відзначає, що суттєвим у навчальних програмах загальноосвітніх шкіл з фізичної культури 1930-х рр. було те, що в них певною мірою враховували статеві особливості щодо проведення занять з фізичної культури. До уваги брали фізіологічні особливості учнів, починаючи з 5 класу. Програма з фізичної культури 1932/1933 н. р. складалася з трьох розділів: фізичні вправи, основні теоретичні відомості, фізкультурно-організаційні та санітарно-гігієнічні навички. Для дівчат зазначались відмінні від хлопців нормативи з метання та прикладних вправ: бігу, стрибків у висоту і довжину, підтягування, ковзання, вправи на рівновагу, ходьби на лижах [370, с. 45–46].

Навчальна програма передбачала і проведення уроків фізичної культури у 5–7 кл. з відокремленням дівчаток в окремі групи на ті частини заняття, які потребували різного з хлопцями навантаження та особливого добору вправ. Останній урок у 10 кл. для дівчат відводився на бесіду з лікарем за темою «Значення фізичної культури для організму дівчат». Заняття передбачало також розучування спеціальних вправ для зміцнення м'язів черевного пресу в період вагітності та пологів.

За програмою 1933/1934 н. р. в основі уроків фізичної культури був ігровий метод, який містив рухливі ігри, танці, імітаційні рухи. На заняттях зі

старшими групами переважали гімнастичний і змагальний методи, вводились елементи змагань. Пропонувався єдиний план побудови уроку, метою якого було забезпечення поступового, рівномірного розвитку дитячого організму; виховання свідомої дисципліни, почуття колективізму. Враховуючи чотириразовий на рік облік розвитку фізичних навичок і вмінь, програма містила нормативні показники фізичних вправ для оцінки досягнень учнів початкової школи. Аналізуючи їх, бачимо, що вони однакові для дівчаток і хлопчиків і різняться лише віком дітей [370, с. 53].

На основі аналізу значної кількості програм, впроваджених у 1920–1930-ті рр., О. Гук стверджує, по-перше, про нестабільність наукових, теоретично-методичних основ; по-друге, нові програми приймали, як правило, після чергових партійних, комсомольських чи урядових постанов, тому вони спрямовувались на розв'язання не лише освітніх та оздоровчих завдань, а й ідеологічних. Найбільшою мірою це стосувалося форм і видів організації позакласної роботи з фізичного виховання [112, с. 105].

М. Крук у праці (2002) [231] вказує, що дана програма поєднувала реалізацію навчальної та позаурочної фізкультурно-масової роботи: уроки, заняття з теорії фізичної культури, позакласні, позашкільні заходи, гурткову роботу, оздоровчі заходи в режимі шкільного дня. За постановою оргбюро ЦК РКП(б) від 13 липня 1935 р., яка визначала завдання в галузі фізичної культури «Програми з фізичного виховання для трудових шкіл» вносили чіткість у структуру фізкультури як навчальної дисципліни в школі, організацію та проведення уроку, його тривалість, систему оцінювання учнів, обов'язкове включення нормативів комплексу «БГТО» [231].

У своїй монографії (2010) [321] О. Петренко зазначає, що програма з фізичної культури 1934/1935 н. р. вміщувала курс «Норми дитячого фізкультурного значка» «Будь готовий до праці й оборони» та «Здорова пролетарська зміна», що вказував завдання відповідно для хлопців і для дівчат [321, с. 182–185].

Значні зміни у зміст шкільної фізичної культури внесла програма 1937 р.

В. Дмитрук у своїй праці (2009) [130] звертає увагу, що нова програма з фізичної культури 1937 р. передбачала не лише спортивну, а й загальну фізичну підготовку учнів, вводилися нові вправи, навчальний матеріал класифікувався за видами спорту [130, с. 177–178].

О. Гук зазначає, що навчальний матеріал у програма 1937 р. поділявся на основний і додатковий, був розрахований на просте обладнання і доступний для більшості дівчат. У цій програмі навчальний матеріал з фізкультури поділявся не за основними рухами, а за видами спорту. Ця програма вперше вводила вправи на кільцях, на перекладині, паралельних брусах. Для оцінки засвоєння учнями навчального матеріалу програма вказувала контрольні вправи і нормативні показники, зумовлені вимогами комплексу БГПО [112].

Н. Пангелова у посібнику з історії фізичної культури (2010) [310] зазначає, що у шкільні програми 1939/1940 н. р. до фізичного виховання включено початкову і допризовну підготовку, військовий стрій, стрількову справу, навички рукопашного бою, правила протиповітряної оборони та протихімічного захисту. Більшість з названих елементів військової підготовки передбачалась і для дівчат. Воєнізація шкільних програм з фізичної культури кінця 1930-х – початку 1940-х рр. була тотальною, охоплювала всіх учнів обох статей від початкової школи до старшокласників. Тому, закономірним, на думку вченої, було введення військової підготовки як окремого обов'язкового навчального предмету в навчальні плани для загальноосвітніх шкіл на 1940/1941 н. р. [310, с. 200].

Дослідники С. Філь, О. Худолій, Г. Малка у своїй праці (2003) [472] відзначають, що з метою підвищення спортивної майстерності молоді у 1937 р. було введено «Єдину всесоюзну спортивну класифікацію», що «передбачала встановлення норм і вимог до рівня спортивної підготовленості – присвоєння розрядів і звань у десяти видах спорту» [472].

О. Гук зауважує, що вересень 1939 – червень 1941 р. характеризується значними суспільно-політичними подіями, які значною мірою вплинули на розвиток фізичного виховання дівчат шкільного віку. У вересні 1939 р. до радянської України було приєднано землі Західної України, що внесло радикальні зміни в усі сфери її громадянського життя, зокрема й шкільництво, яке зазнало корінних нововведень. Основним завданням радянської школи було не навчати учнів мислити самостійно, а виховувати їх у комуністичному дусі. Уже з 1939/1940 н. р. в західноукраїнських школах впроваджують радянські навчальні плани. Фізичне виховання школярів використовується владою як дієвий засіб насадження комуністичної ідеології. Спостерігається знищення традицій класичної і національної освіти. Були ліквідовані жіночі та приватні навчальні заклади, заборонені всі громадські освітні та «спортивно-руханкові» організації. Подальший розвиток системи фізичного виховання в школах західноукраїнського регіону відбувається за принципами централізованого керівництва в дусі радянської ідеології. З ініціативи профспілок в західноукраїнських регіонах вже в грудні 1939 р. були створені добровільні спортивні товариства (ДСТ), які базувались за професійним принципом. Зокрема, для студентів – «Наука», для учнів загальноосвітніх шкіл – «Знання», – пише О. Гук [112, с. 131].

О. Вацеба у своїй працях [56–59] підкреслює прогресивний характер та орієнтацію на найкращі європейські зразки науково-методичної літератури з фізичного виховання і спорту, виданої у Західній Україні до 1939 р. Вказує, що в цей період побачило світ понад 150 назв різноманітних книг, посібників та інших друкованих праць у галузі фізичного виховання і спорту загальним накладом щонайменше 100 тисяч примірників. До початку Першої світової війни основну увагу зосереджували на виданні статутів, альманахів і звітів про діяльність товариств за окремі роки. Водночас наприкінці 1930-х рр. переважну більшість українських видань становили праці методичного спрямування – описи гімнастичних вправ, збірники дитячих рухливих ігор та інші подібні матеріали [59, с. 7–10].

На думку вченого, «поява перших українських підручників з окремих видів спорту сприяла становленню національної спортивної термінології та позитивно впливала на зростання популярності занять спортом серед дітей і молоді» [57, с. 98].

О. Гук також звертає увагу на те, що значну кількість науково-методичних праць з фізичного виховання школярів, гігієнічної гімнастики, військово-прикладної фізичної підготовки, основ тренування з популярних серед дівчат видів спорту публікують у 1930-ті – на початку 1940-х рр. Зусиллями провідних фахівців був підготовлений перший у країні навчальний посібник «Теорія і методика фізичного виховання» за редакцією І. Короновського (1940) [112].

Дослідники приходять до висновку, що міжвоєнний період, незважаючи на його нетривалість та складні суспільно-політичні обставини, характеризується пошуком наукових підходів та організація фізичного виховання дітей та молоді. Цей період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання [164, с. 9]. Наукові дослідження фізичного виховання набули більш системного характеру. На території України було зафіксовано національно зорієнтовані публікації, у яких обґрунтовувалася необхідність поширення фізичної культури, заснованої на народних традиціях, а також висвітлювалися питання розвитку спорту серед дітей і молоді західноукраїнських земель. На цьому етапі вивчалися питання методики проведення занять, організації спортивних секцій і гуртків, а також формування державної політики у сфері фізичної культури. З'являються перші комплексні педагогічні концепції, що поєднують фізичний розвиток із моральним, інтелектуальним і соціальним вихованням.

Незважаючи на відмінності в суспільно-політичних умовах і масштабах фізкультурно-спортивного руху, дослідники в обох випадках акцентують увагу на характерних для цього періоду процесах та явищах: державній регламентації; прогалинах у підготовці педагогічних кадрів; вирішальній ролі

громадського чинника у розвитку масової фізкультури; ідейній спрямованості, яка в одному випадку проявлялася у формуванні національних, а в іншому – радянських ідеалів [407, с. 275].

Науковий пошук засвідчує, що в цей період формуються державні видавництва фізкультурно-спортивного напрямку. Активного розвитку набула українська спортивна періодика. Як показали дослідження, у публікаціях українських періодичних видань, попри їхню явну ідеологічну спрямованість, порушували чимало актуальних питань з фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл, зокрема його змісту і методів у роботі з дівчатами. Друкували навчальні програми, комплекси фізичних вправ для дітей різного віку й окремо для дівчат; матеріали наукових дискусій та конференцій, серед яких значне місце посідали питання теоретичного і методичного забезпечення фізичного виховання.

2.3. Наукова інтерпретація історичного розвитку фізичного виховання у другій половині ХХ століття

Аналіз історико-педагогічних джерел свідчить, що в 1940-х рр. умови воєнного часу вимагали залучення всіх наявних ресурсів для здобуття перемоги. Фізкультурні організації України спрямували свою діяльність на підтримку фронту та організацію масової військово-фізичної підготовки населення. Особливий акцент робився на опануванні навичок рукопашного бою, плавання, лижного спорту та бігу по пересіченій місцевості [77, с. 159].

Незважаючи на відмінності в суспільно-політичних умовах і масштабах фізкультурно-спортивного руху, дослідники в обох випадках акцентують увагу на характерних для цього періоду процесах та явищах: «мілітаризації» та державній регламентації; прогалинах у підготовці педагогічних кадрів; вирішальній ролі громадського чинника у розвитку масової фізкультури; ідейній спрямованості.

У дослідженнях історико-педагогічних аспектів фізичного виховання в Україні чітко переважають підходи, що розглядають його як цілеспрямований процес розвитку фізичних і морально-вольових якостей особистості та засвоєння систематизованих знань, фізичних вправ і навичок їх самостійного застосування впродовж життя. У публікаціях домінує тлумачення мети фізичного виховання пов'язується із задоволенням потреб окремих державних структур або етнічних спільнот у підготовці всебічно розвиненої особистості, здатної до продуктивної праці та захисту Батьківщини. Водночас дослідження засвідчують появу нових рис формальної сторони фізичної культури, що проявлялися у динамічних змінах систем рухів, урізноманітненні видів фізичної підготовки, спорту й змагань, а також у розвитку форм організації занять з фізичного виховання [407, с. 275].

У післявоєнні роки розвиток фізичної культури та спорту вимагав особливої уваги. Відбудова системи фізичного виховання і спортивного руху проходила в умовах значних труднощів. На території України було зруйновано велику кількість спортивних залів у школах і закладах вищої освіти. Крім того, багато фахівців з фізичного виховання та кваліфікованих тренерів загинули або стали непрацездатними.

А. Кухтій у дослідженні (2002) [245] вказує, що з перших мирних днів після закінчення Другої світової війни одним з невідкладних завдань стала робота з масового розвитку фізичної культури та спорту. На керівні посади галузі активно призначалися громадські активісти. Багато активістів було призначено на керівні посади (на громадських засадах) у колективи фізичної культури, направили на курси інструкторів, в школи тренерів [245].

Незважаючи на труднощі, пов'язані з відновленням народного господарства, держава не припиняла приділяти увагу розвитку фізкультурних організацій. Поступово наслідки воєнних руйнувань у спортивній сфері було подолано: збільшилася кількість людей, які регулярно займалися спортом, для підвищення рівня підготовки запровадили посади державних тренерів з

окремих видів спорту, а також створили спортивні школи для молоді [245, с. 122].

В. Золочевський у своїй науковій розвідці (2009) [159] 1944–1949 рр. визначає як період відновлення фізкультурно-масової роботи з молоддю та вдосконалення досвіду її організації.

Учений зауважує, що після війни мета фізкультурно-масової роботи спрямовувалася на зміцнення здоров'я і відновлення працездатності молоді. Звертає увагу, зокрема, що 1944 р. у фізкультурно-масовій роботі було запроваджено заходи з лікувальної фізкультури: лікувальна гімнастика, заняття фізкультурою у групах людей, об'єднаних діагнозом.

У 1945 р. було ухвалено постанову, спрямовану на підтримку та вдосконалення діяльності комітетів у справах фізичної культури і спорту. У документі наголошувалося, що фізкультурно-масова робота має забезпечувати гармонійний розвиток особистості та належне функціонування організму. Особливу увагу приділяли розширенню масової участі у внутрішніх змаганнях, кубкових матчах, спортивних стартах, днях здоров'я, а також популяризації туризму й участі у спартакіадах.

В. Золочевський наводить така дані: у період 1944–1949 рр. кількість спортивних товариств і об'єднань зросла вдвічі порівняно з 1920–1930 рр. Вони набули професійно-прикладного спрямування, забезпечуючи спеціалізовану спортивну підготовку та вдосконалення майстерності. Серед провідних принципів особливе значення надавалося впорядкуванню діяльності фізкультурно-масових організацій, зокрема запровадженню ступенів комплексу ГПО та спортивних розрядів. Починаючи з 1949 р., значну увагу приділяли організації фізкультурно-масової роботи в сільській місцевості шляхом створення сільських спортивних товариств.

Для цього етапу характерною, на думку вченого, стала більш глибока диференціація підготовки професійно-педагогічних та інструкторських кадрів, активне будівництво спортивних споруд, виробництво спортивного

інвентарю, а також розвиток і популяризація міжнародних спортивних змагань.

Постановою від 27 грудня 1948 р. було окреслено основні завдання фізкультурно-масової роботи серед молоді: популяризацію фізичної культури серед сільської молоді, забезпечення масовості спортивного руху та розвиток наукових засад занять фізичною культурою і спортом. У цей період значного поширення набули такі напрями, як гігієна і виробнича гімнастика, масовий молодіжний туризм, а також піші та лижні прогулянки. В управлінні фізкультурно-масовою роботою із студентською молоддю на цьому етапі акцент робили на розвитку органів місцевого самоврядування.

Практичне втілення цих документів стало поштовхом до розвитку демократичних засад в організації фізкультурно-масової роботи, посилило роль громадських і самоврядних організацій у її управлінні та спрямувало діяльність на підвищення рівня спортивних досягнень молоді з метою виходу на міжнародну арену й здобуття світового лідерства у провідних видах спорту, – пише В. Золочевський [159].

Огляд наукових джерел свідчить, що демократичні зміни в організації фізкультурно-масової роботи набули подальшого розвитку у 1950-ті рр., де в низці постанов основною фізкультурно-масової роботи визначено творчість і ініціативу, самодіяльність фізкультурників, демократизацію керівних органів.

Інструктивним листом Міністерства вищої і середньої освіти СРСР від 10 лютого 1959 р. за № П-12 фізкультурно-масова робота відносилася у розряд позанавчальної і проводилася за напрями: навчальна, оздоровча, фізкультурна, спортивна [159].

Перші розробки в галузі теорії управління в сфері фізичної культури та спорту на цьому етапі переважно були спрямовані на те, щоб описати, як повинно бути влаштовано управління фізичної культури та спорту, виходячи із загальних положень теорії соціалістичного управління суспільством.

Цікавим є той факт, що при сформованому на той час соціально-економічному устрою в державі, вівся постійний пошук оптимальних

організаційних форм системи фізичного виховання та спорту. Спроба скасувати Всесоюзний комітет у справах фізичної культури і спорту в березні 1953 р. і передати його функції Міністерству охорони здоров'я не дала позитивних результатів [245].

На цьому етапі, «Починаючи з 1961 р. в Україні розпочалося створення спортивних шкіл-інтернатів, які поступово перетворювалися на центри розвитку юнацького спорту та перебували під безпосереднім державним контролем» [245].

Як свідчать наукові дослідження, практична діяльність фізкультурних організацій в ці роки оцінювалась не за розвитком масової фізкультурно-оздоровчої роботи, а за кількістю здобутих спортивних кубків, грамот і медалей, за підготовкою лише окремих спортсменів [245].

На основі аналізу основні положення програмних документів (1966 р.) з'їздів щодо розвитку фізичної культури і спорту, П. Савицький у праці (1983) [384] вказує, що всі профспілкові та фізкультурні організації закликали «ширше укорінювати в побут населення масові види фізичної культури та спорту, звертаючи особливу увагу на їх розвиток в загальноосвітніх школах, у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах» [384, с. 19]. Також автор зазначає, що державні органи впливали не тільки на робітничу та селянську молодь, а й втручалися у фізкультурну роботу навчальних закладів з метою впливу на ідейне виховання учнів та студентів [384].

Дослідники [230; 236; 245] підкреслюють, що однією з помітних особливостей розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні у цей період стало запровадження 1 березня 1972 р. нового Всесоюзного фізкультурного комплексу «ГПО». Він відрізнявся від попередніх комплексів значним розширенням вікового діапазону учасників, які складали нормативи – від 10 до 60 років. Значні зміни та доповнення до комплексу «ГПО» були внесені також у 1985 та 1988 рр. Впродовж усієї історії фізкультурно-спортивного руху цей комплекс залишався єдиною програмною та нормативною основою тогочасної системи фізичного виховання [245].

О. Проніков, у докторській дисертації (2014) [371] звертає увагу на розробках учених в 60-х рр. ХХ ст. щодо організації позакласної роботи з дітьми, акцентується увага на недоліках позакласної масової фізкультурної роботи в закладах загальної середньої освіти, зокрема на надмірній вузькій спеціалізації спортивної діяльності шкіл. Це, у свою чергу, зумовлює орієнтацію педагогів переважно на фізично більш розвинених учнів, що обмежує реалізацію принципу масовості та індивідуального підходу.

На підставі ґрунтовного аналізу наукових праць означеного періоду О. Проніков дійшов висновку, що завдання фізичного виховання у позакласній і позашкільній діяльності є близькими за змістом до завдань навчального процесу. До них належать забезпечення гармонійного фізичного розвитку, підвищення рівня рухової працездатності та формування здатності до раціонального використання власних фізичних можливостей, оволодіння технікою рухів і формування вмінь її практичного застосування, удосконалення морально-вольових якостей у процесі занять, а також загартування організму [371].

На основі вивчення програм (1969) [363], (1970) [364] можна зробити висновок, що позакласні заняття з фізичного виховання характеризувалися виразною спортивною спрямованістю, яка реалізовувалася переважно через систему спортивного тренування.

Аналіз праць [245; 371] з проблеми виховної роботи у сфері фізичного виховання засвідчує, що у 60-х рр. ХХ ст. як ефективну та педагогічно доцільну форму організації виховної діяльності з фізичної культури рекомендували шкільні спортивно-оздоровчі та туристичні табори. Передбачалося, що такі заклади доцільно організовувати переважно для учнів старших класів (8–10). У період канікул вони мали забезпечувати поєднання оздоровчого відпочинку з різноманітними корисними видами діяльності. З цією метою в літній період рекомендувалося використовувати наметові табори, тоді як узимку – орендовані приміщення при спортивних і туристичних базах, а також у радгоспах, колгоспах і дачних поселеннях.

Відповідно до тогочасних програм [363; 364; 365], основою всіх внутрішкільних змагань рекомендувався зміст комплексу ГПО (БГПО), який був програмною і нормативною основою всієї тогочасної системи фізичного виховання, а також програми дитячих всесоюзних спортивних ігор: «Старти надій», військово-спортивних ігор «Зарниця» та «Орлятко». Змагання, як правило, для молодших школярів пропонувались не більш ніж 2 год., учнів середніх класів – 3 год., старшокласників – до 4 год. [364, с. 3].

Туристичні походи рекомендувалося організовувати з урахуванням вікових особливостей школярів. Для учнів молодших класів передбачалися маршрути довжиною до 3–4 км із відпочинком посеред шляху. Для дітей 10–11 рр. – одноденні походи загальною протяжністю до 6 км (в обидва боки). Учні 12–13 та 14–15 рр. могли брати участь в одно-, дво- або триденних походах із ночівлею, довжина яких сягала 12–15 км. Необхідною умовою проведення таких заходів вважалася присутність медичного працівника [365, с. 14].

Цікавою формою виховної роботи були дитячі екскурсійно-туристські станції (ДЕТС), створені за територіальним принципом: республіканські, крайові, обласні, міські. Їх метою було надання допомоги школам і позашкільним закладам у проведенні екскурсійної, туристичної і краєзнавчої роботи. ДЕТС мали організовувати навчальні, масові і інструктивно-методичні заходи, створювати для юних туристів туристсько-екскурсійні бази, табори і пункти прокату туристського обладнання, проведення зльотів і змагань юних туристів. Всіма питаннями навчальних заходів з туризму займався відділ організаційно-масової роботи, який мав постійний лекторій, необхідний туристський інвентар, туристський табір [360, с. 12].

У праці (1973) [176] Б. Кобзар виділяє дві форми проведення позакласної роботи: «1) систематичні заняття в секціях (гуртках) шкільного колективу фізичної культури та 2) епізодична робота: прогулянки, відвідування ковзанок, катання з гір на санках, фізкультурні змагання, свята» [176, с. 23].

Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження Г. Дембровської (2017) [121], у якому здійснено комплексне дослідження проблеми фізичного виховання дітей і молоді в системі позашкільних закладів у 1950–1970-х рр. ХХ ст. Розкрито основні етапи розвитку фізичного виховання учнів у школах і позашкільних установах як історико-педагогічну проблему. Аналіз історії українського шкільництва загалом і позашкільної освіти зокрема дав змогу дослідниці дійти висновку, що на кожному етапі суспільного розвитку фізичне виховання має специфічний зміст, форми та методи, зумовлені соціальними, економічними, політичними й культурними чинниками.

У роботі простежено генезу становлення фізичного виховання, розвиток фізичної культури та спорту через діяльність позашкільних навчальних закладів у контексті розвитку шкільної освіти в Україні відповідного періоду. Визначено провідні напрями, зміст і форми спортивної роботи в системі позашкільної освіти, окреслено специфіку освітньо-педагогічної діяльності щодо реалізації завдань фізичного виховання в закладах загального й профільного типу, а також проаналізовано стан і особливості організації навчально-виховного процесу в спортивних позашкільних установах того часу [121, с. 2–3].

Науковий пошук засвідчує, що вдосконалення фізичної підготовки учнів у цей період передбачалось також на заняттях з фізичними вправами [364; 366].

Аналіз навчальних програм 60-х–70-х рр. ХХ ст. [360; 361; 362] дозволяє стверджувати, що для учнів середніх і старших класів, які виявляли підвищений інтерес до вправ силового спрямування (зокрема з використанням гантелей, штанги, гир), виконання окремих елементів спортивних ігор вважалося недоцільним. Також для цієї категорії здобувачів освіти не рекомендувалося залучення до командних ігор, таких як футбол, баскетбол і волейбол, з огляду на їх значну фізичну інтенсивність та підвищене навантаження.

Як ефективне підґрунтя зміцнення здоров'я учнів, організації їх активного відпочинку, підтримання працездатності, закріплення навчального матеріалу з фізичної культури, а також формування стійкого інтересу і звички до систематичного використання засобів фізичної культури і спорту розглядалися щоденні фізкультурні заняття в групах подовженого дня [367]. Рекомендувалося організовувати такі заняття тривалістю одна година як для першої, так і для другої зміни. Їх зміст передбачав використання навчального матеріалу, опанованого учнями на уроках фізичної культури, а також вправ, що входили до комплексу ГПО.

Крім того, акцентувалася увага на принципових відмінностях між заняттями фізичними вправами та іграми в межах спортивної години і уроками фізичної культури. Наголошувалося, що спортивні заняття суттєво відрізняються від уроку, для якого характерна жорстка регламентація як змісту, так і організаційної структури. З урахуванням інтересів школярів у межах спортивної години доцільним вважалося використання вправ, спрямованих на розвиток їхньої творчої самостійності та активності [371].

П. Савицкий у своїй праці (1984) [384] зазначає, що в інструктивно-нормативних документах зазначалося, що визначення кількості спортивних секцій має здійснюватися за погодженням з адміністрацією закладу освіти на підставі рішення колективу фізичної культури. Основний зміст таких занять орієнтувався на використання вправ, спрямованих на забезпечення всебічного фізичного розвитку учнів, зокрема й вправ спортивного характеру. Рекомендувалося організовувати заняття як з окремих видів фізичних вправ, так і з поєднання кількох (2–3) видів, наприклад легкої атлетики, гімнастики та баскетболу [384, с. 65].

Згідно з матеріалами комплексних програм фізичного виховання учнів 1–10 класів загальноосвітніх шкіл досліджуваного періоду [97], науковими працями В. Качашкіна [172] передбачалося, що кожен навчальний день у школі має розпочинатися з гігієнічної гімнастики. Ця форма організації фізкультурно-оздоровчої діяльності розглядалася як обов'язковий елемент

шкільного режиму, спрямований на впорядкування початку навчального процесу, підвищення працездатності учнів на уроках, активізацію обмінних процесів в організмі, а також поліпшення їхнього самопочуття та емоційного стану. Водночас вона виконувала виховну функцію, сприяючи формуванню в учнів стійкої звички до систематичного використання фізичних вправ у повсякденному житті та набуттю відповідних умінь і навичок їх правильного виконання.

Гімнастика перед початком навчальних занять передбачала виконання комплексу з 4–7 фізичних вправ, які попередньо опановувалися учнями на уроках фізичної культури. Оновлення таких комплексів здійснювалося не рідше одного разу на місяць. Важливим компонентом ранкової гігієнічної гімнастики був музичний супровід, що сприяв підвищенню організованості та концентрації уваги учнів, а також їхньому позитивному емоційному налаштуванню на навчальну діяльність.

Відповідно до програм, ефективність гімнастики до початку уроків значною мірою визначалася методикою її організації. До проведення занять, окрім учителів фізичної культури, рекомендувалося залучати фізкультурний актив школи. Контроль за виконанням вправ покладался на вчителів загальноосвітніх дисциплін, у яких були перші уроки. Для виконання гігієнічної гімнастики учнів зазвичай об'єднували у вікові групи класів: 1–3, 4–6, 7–8, 9–10. Водночас, залежно від умов, заняття могли проводитися як окремо з кожним класом, так і одночасно для всієї школи.

З метою підвищення зацікавленості учнів до гімнастики періодично доцільним вважалося застосування змагальної форми організації занять, зокрема проведення конкурсів між класами на якість її виконання [360, с. 10].

А. Кухтій зауважує, що у числі завдань, передбачених директивами XXIV з'їзду згідно п'ятирічного плану розвитку народного господарства в країні на 1971–1975 рр. є і такі: «Покращити умови для занять широких мас трудящих фізичною культурою і спортом, розгорнувши будівництво нових та

підвищивши використання діючих спортивних споруд. Здійснити заходи з широкого розвитку туризму, зміцнити його матеріальну базу» [245, с. 129].

Дослідник зазначає, що певні зрушення у фізкультурному русі відбулися після рішення XXV з'їзду (1976 р.), де з метою зміцнення здоров'я населення та кращого використання вільного часу передбачено вдосконалювати організацію активного відпочинку працюючих, розвивати туризм та екскурсійне обслуговування, продовжити будівництво туристичних комплексів та баз, мотелів і кемпінгів, розширити виробництво спортивного і туристичного інвентарю, розвивати на підприємствах і в установах, в навчальних закладах і за місцем проживання населення масову фізкультуру та спорт. Найбільшим позитивом цього рішення, на думку А. Кухтія, є розбудова спортивних споруд, збільшення форм організації активного відпочинку та розширення виробництва спортивного обладнання [245].

Особливим напрямом виховної роботи, за даними В. Медведєва, вважались «загальношкільні фізкультурні та спортивно-масові заходи, зокрема, щомісячні дні здоров'я і спорту, спортивні змагання, свята, а також туристичні походи» [273, с. 11]. Так, зокрема, щомісячні дні здоров'я і спорту рекомендувалось проводити для учнів усієї школи у групах класів один раз на місяць впродовж навчального року, організовувати різні змагання, туристські походи та ігри. «Тривалість днів здоров'я і спорту не повинна була перевищувати 1,5–2 години для молодших школярів, 2–4 год. для учнів середніх класів та 4–5 год. для старшокласників» [273, с. 12].

У дисертаційному дослідженні Н. Верзіліної (1983) [80], позаурочна робота з фізичного виховання розподілена на фізкультурно-оздоровчу роботу в режимі дня школи та позакласну роботу з фізичної культури спорту і туризму (спортивно-масова робота з фізичної культури).

Дослідник історії фізичної культури та спорту в Україні В. Вербицький у посібнику (2014) [77] зазначає, що в цей період упроваджувалися нові організаційні форми фізичного виховання. Зокрема, створювалися культурно-спортивні комплекси, фізкультурно-оздоровчі групи на засадах

самоокупності, дитячо-юнацькі клуби за місцем проживання, об'єднання любителів фізичної культури, школи здоров'я, а також госпрозрахункові структури, що надавали платні фізкультурно-оздоровчі послуги населенню (типу «Фізкультура і здоров'я») та інші. Окрім цього, у діяльність виробничих підприємств і державних установ активно впроваджувалася виробнича гімнастика [77].

М. Бака у своїй праці (1986) [13] вказує, що у багатьох областях України почали діяти координаційні ради з розвитку фізичної культури і спорту. Функціонувала координаційна рада з впровадження виробничої фізкультури на підприємствах та будовах, в колгоспах та радгоспах республіки. Під керівництвом державних органів проводилася робота з підбору, розташуванню та вихованню фізкультурних кадрів, велика увага приділялась вдосконаленню стилю та методів діяльності спортивних організацій, пропаганді фізичної культури та спорту [13, с. 18].

За даними С. Букреєва, у період 1965–1989 рр. в Україні спостерігалось значне зростання фізкультурно-спортивної інфраструктури та активності населення: кількість колективів фізкультури збільшилась на 5812, а число осіб, які систематично займалися фізичною культурою та спортом, зросло на 325 413. Кількість фізкультурних працівників із науковими ступенями (кандидат наук, доктор наук) зросла майже в 10 разів – до 579 науковців. Кількість стадіонів із місткістю глядачів від 1,5 тис. і більше зросла на 341; спортивних залів стало майже утричі більше – 15 426, а плавальних басейнів – удвічі, до 4194. Споруди зі штучним льодом збільшилися з 3 до 24, а стрілецькі тирі – утричі, із 3488 до 9308.

За період 1975–1980 рр. норми комплексу ГПО (БГПО) охопили понад 40 тис. школярів, із яких понад половина – учні молодших і середніх класів. В обласних центрах шкільні та позашкільні заклади залучили до позакласної фізкультурної роботи близько 60 % учнів, що сприяло розвитку популярних видів спорту.

У 1970-х рр. на основі шкіл-інтернатів спортивного профілю сформувався новий тип середніх спеціалізованих навчальних закладів – училища олімпійського резерву [45, с. 98].

Фізкультурна робота в школі охоплювала три основні напрямки: навчальну діяльність; фізкультурно-оздоровчу роботу, інтегровану в режим дня школи; позакласну роботу з фізичної культури, спорту та туризму. Уроки фізичного виховання були обов'язковими для всіх учнів загальної групи, їх зміст визначався державними програмами та враховував вікові особливості школярів. Програми будувалися з диференційованим підходом для різних груп класів (1–3, 4–8, 9–10 класи) і містили чітко прописані форми та методи проведення занять різними спортивними видами.

Особливе місце в організації фізкультурної роботи посідали:

– ранкова гімнастика тривалістю 12–15 хв. для учнів усіх класів проводилася на відкритих майданчиках або в добре провітрюваних шкільних приміщеннях (залах, терасах, коридорах) і складалася з 8–10 вправ. Завершення занять відбувалося за 5 хв. до початку першого уроку;

– фізкультурні хвилинки на окремих уроках (зазвичай на 3–4-му уроці) та уроках праці, що склалися з 6–7 вправ; перед їх проведенням клас провітрювався;

– ігри та фізичні вправи під час перерв, переважно на великій перерві та на свіжому повітрі, що виконували функцію активного відпочинку;

– дні фізичної культури і спорту (так звані «дні здоров'я») проводилися шість разів протягом навчального року за участю всіх учнів. За сприятливої погоди заходи організовувалися поза межами школи – у лісах, парках – і передбачали походи, прогулянки, екскурсії, купання, спортивні розваги, рухливі ігри та найпростіші загальношкільні змагання [45, с. 97].

С. Букреев зауважує, що розвиток фізичної культури і спорту стримувався відомчими обмеженнями у використанні спортивної інфраструктури та домінуванням адміністративно-бюрократичних методів управління. Недосконалість системи залучення населення до рухової

активності в радянський період була зумовлена декларативністю й недостатнім ресурсним забезпеченням відповідних партійно-державних рішень, ігноруванням міжнародної стратегії «спорт для всіх», а також збереженням застарілих програмно-нормативних підходів до фізичного виховання різних верств населення, що реалізовувалися через комплекс ГПО [45, с. 98].

В. Вербицький, І. Бондаренко у праці (2014) [77] вказують, що, починаючи з 1960-х і до 1980-х рр. проводилися тематичні симпозиуми та наукові конференції з історії фізичного виховання та спорту, які стали важливим етапом налагодження контактів між дослідниками історії фізичної культури та сприяли зміцненню наукового співробітництва. У цей же період були видані підручники та навчальні посібники з історії фізичної культури та спорту для навчальних закладів, що готують фахівців у галузі фізичного виховання. Крім того, у країні проводилися дослідження актуальних проблем спорту, результати яких успішно впроваджувалися у тренувальний процес і застосовувалися в лікувальній медицині [77].

Варто зазначити, що у другій половині ХХ ст. питання зміцнення та збереження здоров'я підростаючого покоління привертало особливу увагу. А. Бандурка та С. Воронько у своїй праці (2020) [16] відзначають, що в цей період проблема здоров'я дітей та підлітків була актуалізована на державному рівні. Завдяки зусиллям медиків, психологів і педагогів було окреслено методологічні засади національної теорії та практики формування здорового способу життя. Водночас, відсутність системності в поглядах на цю проблему та значний розрив між проголошеними принципами і їх практичним застосуванням у межах існуючої освітньої системи спонукали педагогів-практиків шукати нові шляхи організації формування здорового способу життя, виводячи його за межі суто гігієнічного та фізичного виховання [16, с. 7].

Дослідники підкреслюють, що у системі вітчизняної шкільної освіти зазначені зміни проявлялися через такі тенденції: розроблення та

впровадження державних освітніх програм, у яких пріоритетним визнавалося завдання формування здорового підростаючого покоління; посилення уваги до гігієнічного виховання учнів, зумовлене оздоровчою спрямованістю освітньої реформи 1984 р.; запровадження лікарсько-педагогічного контролю за фізичним розвитком і станом здоров'я школярів; підвищення ролі фізичного виховання в структурі освітнього процесу; утвердження концепції особистісно орієнтованого підходу у вихованні як теоретичної основи для дослідження проблем формування особистості та здорового способу життя учнів [16, с. 8].

У дисертації (2002) [245] А. Кухтій акцентує увагу, що розвитку фізичної культури та спорту заважали численні відомчі перешкоди у використанні спортивних споруд, фізкультурних кадрів, адміністративно-бюрократичні методи управління фізкультурним рухом. В 1983 р. було прийнято рішення про створення культурно-спортивних комплексів (КСК). До складу КСК могли належати спортивні клуби, Будинки культури, бібліотеки, музеї, стадіони та інші спортивні споруди, музичні та спортивні школи тощо. КСК створювались та використовувались для поєднання зусиль культурно-освітніх, спортивних закладів та інших організацій, зацікавлених у комплексному підході до ідейно-політичного, трудового, естетичного та фізичного виховання населення. На думку дослідника, створення культурно-спортивних комплексів позитивно вплинуло на організацію фізкультурно-спортивного руху в Україні. «Утворення КСК було спробою пошуку нових форм організації галузі, замість тих, що ставали неефективними», – зауважує А. Кухтій [245].

Огляд джерел свідчить, що у 1970-х – 80-х рр., в умовах застійних процесів в економічній та соціокультурній сферах, дещо сповільнився розвиток мережі спортивних клубів за місцем проживання, оновлення навчальних програм у закладах освіти, удосконалення діяльності ДЮСШ і спортивно-оздоровчих таборів, а також розвиток олімпійських видів спорту й наукових досліджень. У фізкультурному русі посилювався дисбаланс між

масовим спортом і спортом вищих досягнень, причому пріоритет надавався останньому.

На початку 1970-х рр. з'являються наукові праці, у яких з позицій різних підходів наукознавчого, культурологічного, філософського, соціологічного та інших – обґрунтовується необхідність формування теорії фізичної культури як окремої наукової дисципліни. Упродовж 1975–1985 рр. опубліковано низку досліджень, присвячених визначенню її предмета, структури, змісту та категоріального апарату. Відтоді теорію фізичної культури почали розглядати як науку, спрямовану на вивчення її основних складових, сутнісних характеристик і взаємозв'язків, що відображають її як багатовимірне явище, а також на виявлення загальних закономірностей, які визначають різні форми її функціонування.

Так, особливостям становлення та розвитку фізичної культури і спорту в Україні, зокрема, в західному регіоні на різних етапах розвитку присвячено кандидатські дисертації М. Гошко (1980) [106], В. Русіна (1973) [382], Б. Трофим'яка (1973) [439]. Автори характеризують стан фізичної культури і спорту в західних областях України, аналізують діяльність сокільських, січових, пластових, лугових та інших спортивних товариств як своєрідних форм організації фізичного виховання, визначають напрями розвитку фізкультури та спорту на цій території після її приєднання до України.

Певні раціональні положення щодо розвитку фізичного виховання та спортивного руху, якщо відмежуватися від ідеологічних нашарувань, можна знайти в таких дослідженнях цього періоду, це, зокрема дисертації В. Прядченка (1972) [374], Б. Трофим'яка (1973) [442]. Водночас ці праці майже не торкаються дидактико-виховних аспектів проблеми, зосереджуючись передусім на змінах, пов'язаних із масовим залученням молоді до занять спортом і створенням відповідної матеріально-технічної бази.

Науковий пошук засвідчив, що проблема розвитку фізичного виховання у другій половині ХХ ст. неодноразово привертала увагу педагогів-науковців, фахівців-методистів і викладачів з фізичної культури.

Отже, аналізуючи історію розвитку проблеми фізичного виховання дітей та молоді, розвиток фізкультурно-спортивного руху в Україні, можна побачити постійний вплив державних органів влади на форми його організації, ідейно-теоретичні основи, кадрову політику.

У період домінування тоталітарного режиму розвиток теоретичної думки у сфері фізичної культури був суттєво обмежений ідеологічними настановами. За таких умов теорія фізичного виховання не мала можливості звертатися до альтернативних підходів, зокрема орієнтованих на пріоритети цілісного тілесно-духовного розвитку особистості. У системі професійної фізкультурної освіти вона фактично набувала характеру «вибіркового» поєднання знань із педагогіки, психології, соціології та історії фізичної культури [313, с. 19–20].

У 1990 р. було розроблено концепцію, щодо визначення головних напрямків розвитку фізичної культури і спорту в УРСР.

Пріоритними напрямками розвитку фізичної культури і спорту в Україні у 1990 р. (за концепцією М. Баки) були: вдосконалення системи управління фізичною культурою та розширення зв'язків з органами охорони здоров'я, подальший розвиток виробничої фізкультури, підвищення її ролі у зміцненні здоров'я трудівників, покращення фізичного виховання дошкільнят, учнів та студентської молоді, підвищення ефективності фізкультурно-оздоровчої роботи за місцем проживання населення, зміцнення матеріально-технічної бази та підвищення ефективності її використання, удосконалення спорту вищих досягнень, підготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів фізичної культури, пропаганда фізичної культури та спорту.

У процесі демократизації і вдосконалення системи управління фізичною культурою, розвитку масового спорту в концепції передбачалась реалізація таких конкретних заходів:

1. З метою розвитку масового спорту та розширення співробітництва з госпрозрахунковими фізкультурними об'єднаннями, клубами і кооперативами створити республіканську госпрозрахункову асоціацію “Фізкультура і спорт”.

2. Для координації роботи всіх напрямків фізичного виховання та здійснення функцій спорту вищих досягнень створити Національний олімпійський комітет республіки.

3. Сприяти наданню більших повноважень, прав і самостійності місцевим фізкультурним організаціям, фізкультурно-спортивним клубам, підприємствам.

4. В управлінні розвитком фізичної культури виходити із пріоритету територіального принципу, на основі розширення суверенних прав і самоуправління місцевих фізкультурних органів; підвищити самостійність і розширення права громадських органів управління – рад фізкультурно-спортивних товариств і клубів, спортивних федерацій та інших об'єднань [245].

Таким чином, організація фізкультурно-спортивного руху в Україні обумовлювалася функціями, що покладалися на галузь з урахуванням специфіки соціально-політичної та економічної ситуації в республіці. Галузь функціонування з дотриманням певних принципів, які визначали особливості у напрямках її організації та ролі у загальній структурі організації життя республіки. Зміна форм організації фізкультурно-спортивного руху в УРСР свідчить про постійний пошук оптимальної структури галузі, яка змогла б ефективно виконувати покладені на неї функції. Саме ці зміни і дають нам можливість визначити ефективність кожної з існуючих на практиці схем організації галузі та дозволяють використати цей досвід при моделюванні схеми ефективно організації фізкультурно-спортивного руху в сучасній Україні.

Огляд джерел засвідчує, що з часу проголошення незалежності України сфера фізичної культури і спорту посідала важливе місце в суспільному житті держави. Водночас яскраво виявились і деструктивні тенденції у

функціонуванні галузі (втрата завойованих українськими спортсменами позицій на світовій спортивній арені, руйнування матеріально-технічної бази, відтік кваліфікованих кадрів та інше). Однією з головних причин такого стану справ є недосконалість системи управління, яка сьогодні увійшла в протиріччя з сучасними вимогами до управління сферою фізичної культури і спорту.

Для покращення матеріально-технічного і фінансового забезпечення галузі в 1992 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову «Про впорядкування фінансування і матеріального забезпечення в області спорту». За ініціативою Держкомспорту розроблені проекти законів України «Про внесення змін і доповнень в деякі законодавчі акти про оподаткування» та «Про лотереї». Прийнято також низку законодавчих та нормативних актів, спрямованих на покращення матеріального стимулювання провідних спортсменів і тренерів, олімпійських чемпіонів, видатних діячів фізичної культури та спорту [245].

З початку 1990-х рр. наукові дослідження дедалі більше зосереджуються на вивченні можливостей фізичної культури як засобу гармонійного розвитку духовного й фізичного потенціалу вільної та самостійної особистості.

Аналіз сучасної літератури, звітів та коментарів провідних діячів та керівників галузі дозволяє нам стверджувати, що існуюча в Україні система фізичної виховання і спорту, яка перебуває в умовах складних структурних перетворень, пов'язаних з суспільно-політичними, економічними, правовими перетвореннями державного будівництва не може задовольнити потреб, що постають перед нею. Це зумовлено дією низки об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку існуючої системи фізичного виховання і спорту. У навчально-виховній сфері це пов'язано з відсутністю ефективного дидактичного наповнення змісту фізичного виховання, недостатнім обсягом рухової активності, низькою якістю навчального процесу з фізичного виховання. Ухвалена Указом Президента України від 22.06.94 р. № 384/94 «Державна програма розвитку фізичної культури і спорту в Україні на період 1994-1997 рр.» відіграла роль стабілізатора у період розпаду адміністративно-

командної системи управління і певною мірою сприяла формуванню нових підходів до діяльності галузі на етапі розбудови української державності. Водночас її реалізація не дозволила ефективно протидіяти руйнівним процесам, яких зазнала галузь. Це обумовлено деструктизацією системи державного управління, відсутністю прямого державного фінансування, низьким рівнем інформаційного забезпечення тощо [245].

Ідеологічні основи теорії фізичного виховання цього періоду, затверджені в «Концепції фізичного виховання в системі освіти України» від 23 квітня 1997 р. Ця концепція виступає базовим програмним документом, що окреслює державну політику у сфері фізичного виховання на період становлення національної системи освіти в Україні до 2000 р. [304, с. 8].

У програмних доповідях (1999) заступників голови Державного комітету України з фізичної культури і спорту М. Костенка та М. Марценюка зазначалося, що з часу проголошення незалежності України були зроблені важливі кроки з формування законодавчої бази розвитку спорту в країні, прийнято Закон України «Про фізичну культуру і спорт», видано низку Указів Президента України і постанов Кабінету Міністрів України, затверджено «Положення про Держкомспорт України» тощо [245].

Аналіз історико-педагогічних рефлексій вчених засвідчив, що проблема становлення та розвитку фізичного виховання посідала важливе місце в їхніх дослідженнях і виступала самостійним об'єктом наукового осмислення. Наголошувалося на провідній ролі державної політики, зокрема значенні нормативно-правових актів – інструкцій і постанов – у стимулюванні розвитку фізкультурної діяльності серед населення. Водночас підкреслювалася вага функція всеобучу як ініціатора систематичного залучення широких верств населення до масових занять фізичною культурою і спортом. Показником ефективності фізкультурної роботи в країні розглядалися перші спортивні досягнення атлетів. Як засвідчили результати дослідження, у наукових працях значна увага приділялася впровадженню комплексу ГПО як ефективного засобу забезпечення всебічної фізичної підготовки, формування широкого

спектра умінь і навичок, а також стимулювання масового розвитку фізичної культури і спорту.

Автори здійснили ґрунтовний аналіз усіх основних напрямів і структурних компонентів навчальної, спортивно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи з учнями, зокрема висвітлили специфіку навчальної й виховної діяльності у сфері фізичної культури, а також форми та організаційно-педагогічні умови її реалізації. Особливий акцент фахівці зробили на функціонуванні фізкультурних гуртків і секцій, діяльності спортивно-оздоровчих та туристичних таборів, а також на питаннях організації і проведення спортивних змагань та фізкультурних свят. У наукових працях також висвітлено різноманітні форми позашкільної діяльності з фізичної культури, зокрема екскурсії, прогулянки, заняття в дитячо-юнацьких спортивних школах, дитячих екскурсійно-туристських станціях, а також у спортивних гуртках, клубах і секціях за місцем проживання.

У працях було охарактеризовано основні, визначальні засади розвитку системи фізичного виховання та фізкультурно-спортивного руху. Керуючись цими основними засадами, дослідники розглянули не тільки особливості фізичного виховання дітей та молоді в означений період, а й проаналізували розвиток фізкультурно-спортивного руху в Україні з погляду ідейного (ідеологічного) підґрунтя, схеми організації спортивного руху, науково-методичного та програмно-нормативного забезпечення.

Висновки до другого розділу

З'ясовано, що у другій половині XIX – на початку XX ст. в історії вітчизняної педагогічної думки відбулися значні суспільні, економічні перетворення, зміни у галузі культури, освіти. Зокрема посилювався інтерес до фізичної культури як частини загальної культури. На цьому етапі спостерігалися процеси визнання фізичної культури як доцільного навчального предмета, вивчення різних видів спорту з метою їх запозичення і впровадження у практику вітчизняного фізичного виховання.

У досліджуваній період у вітчизняній теорії фізичного виховання розпочався поступовий процес формування системи організаційних форм. Слід підкреслити, що акцент на необхідності зміцнення здоров'я учнівської молоді спонукав учених до обґрунтування та впровадження в практику передусім форми активного відпочинку, основне завдання яких полягало у зміцненні здоров'я учнів та відновлення організму дитини від втоми, отриманої в процесі розумової діяльності.

У процесі впровадження завдань фізичного виховання в освітній та позаосвітній практиці другої половини XIX – початку XX ст. виразно окреслюються два основні напрями – державний і громадський, що характеризуються принциповими відмінностями у застосовуваних підходах, методах і педагогічних засобах.

Таким чином, цей період позначився такими тенденціями та особливостями: проблема фізичного виховання дітей та молоді почала розглядатися на державному рівні, актуалізувалося питання підвищення фізичної активності дітей та молоді, зміцнення їхнього здоров'я, запроваджувалася популяризація різних видів спорту (світових і національних).

Аналіз джерел цього періоду засвідчує, що на цьому етапі властивим стало наукове обґрунтування значення фізкультури і спорту для загального розвитку молоді. Переважали праці, які містили загальний аналіз існуючої

системи освіти, огляд фактів життя, змісту та напрямів діяльності освітніх діячів, а також висвітлювали їхню роль у розвитку фізичного виховання дітей і молоді. Педагогічні дослідження того часу здебільшого зосереджувалися на описі існуючих практик, підготовці навчальних програм і пропаганді фізичних вправ як важливої складової фізичного виховання, поширення західноєвропейських методик фізичного виховання. Цей період також ознаменувався появою низки наукових праць, де проблеми фізичного виховання дітей і молоді розглядалися в органічній єдності з питаннями національного патріотичного виховання. З'являються перші періодичного видання, спеціально присвячені питанням фізичного виховання дітей та молоді, на сторінках яких висвітлювалися актуальні суспільні проблеми того часу, а саме: пропагувався здоровий спосіб життя серед різних груп населення, обговорювалися педагогічні, психологічні, медичні та філософські аспекти національної системи фізичного виховання і розвитку спорту, роль школи і сім'ї в реалізації його завдань, напрями діяльності передової української громадськості щодо реалізації завдань фізичного виховання.

Фізична культура почала трактуватися вже не як комплекс окремих вправ, а ширше – із включенням санітарно-гігієнічного забезпечення та системи заходів для підтримки фізичної активності людини. Фізичне виховання дітей почали розглядати як важливу складову формування особистості, яка не лише забезпечує нормальну життєдіяльність, а й сприяє духовному зміцненню, запобігає нервовим і розумовим перевантаженням. У цьому контексті велика увага приділялася обговоренню змісту, методів і форм організації фізичного виховання.

В історико-педагогічних джерелах зацентровано увагу, що у цей період в Україні виникли перші спортивні товариства, гуртки та організації, які популяризували фізичну культуру, поширювали наукові знання про різні види спорту та залучали до занять спортом молодь і юнацтво. Для цього етапу властивим було національне спрямування фізкультурно-масових об'єднань, і спортивних у тому числі. Спортивні організації були носіями фізичного

виховання як необхідного елементу національної культури. Фізичне оздоровлення народу стало розглядатися як загальнонаціональна справа. Саме ці структури забезпечили перехід від стихійних форм фізичного виховання до впорядкованої, системної діяльності та заклали підвалини позашкільної роботи з молоддю. Аналізуючи методи й організаційні форми їхньої діяльності, науковці з різних позицій аргументують масовий характер фізкультурно-спортивного руху, підкреслюючи його значення для становлення професійного спорту й поширення оздоровчої роботи серед молодого покоління.

До негативних тенденцій в організації фізкультурно-масової роботи з молоддю у цей період дослідники відносять недостатню участь громадськості у справі фізичного виховання, що призводила до швидкого розпаду спортивних об'єднань, формальний контроль керівництва навчальних закладів за організацією фізкультурно-масової роботи з молоддю, а також відсутність фахівців-педагогів, здатних професійно організувати цю діяльність.

Проведений аналіз широкого кола історико-педагогічних джерел з досліджуваної проблеми свідчить, що українські науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми. Дослідники простежують трансформації, що відбулися другій половині XIX – на початку XX ст. у середовищі педагогів і громадськості щодо осмислення фізичного виховання дітей та молоді, розглядають еволюцію фізичного виховання крізь призму організаційного оформлення фізкультурно-масової роботи з молоддю, розвитку спортивного руху в Україні, розкривають роль спортивних організацій і товариств у розвитку фізкультурно-масової роботи, що популяризували фізичну культуру та поширювали наукові знання про різні види спорту, залучаючи до занять молодь і юнацтво.

Вагомий інтерес у контексті нашого дослідження становить міжвоєнний період, адже саме у цей період відбулися суттєві перетворення в системі фізичного виховання молоді. Фізичну культуру запровадили як обов'язковий навчальний предмет у розкладах усіх освітніх закладів, а також було створено

перші навчальні програми з цієї дисципліни. Водночас загальні зміни в організації спортивно-масової роботи з молоддю та розвитку системи фізичного виховання зберігали виразну військово-прикладну спрямованість.

На цьому етапі продовження отримала тенденція централізації управління фізичним вихованням дітей та молоді. Фізкультурна робота набувала все більше масового характеру: виробнича і гігієнічна гімнастика, групи здоров'я, туризм, спортивні клуби, спартакіади, табори. Обов'язковою стала ідеологічна основа фізичної культури і масових спортивних заходів для молоді, паралельне управління фізкультурно-масовою роботою з боку держави і громадськості, забезпечення планового характеру розвитку фізкультурно-масової роботи з молоддю та посилення державної централізації її управління наприкінці цього етапу. У цей період відбулася стабілізація фізичного виховання, прийняття комплексів ГПО та БГТО (для шкільного віку), які завершили формування тогочасної системи фізичного виховання.

Таким чином, міжвоєнний період позначився такими тенденціями та особливостями: висувалися завдання запровадження фізичної культури як навчального предмета, розробки масового самодіяльного фізкультурного руху, залучення до фізичної культури учнівської молоді, акцент на ідеологічну та соціальну роль фізичного виховання.

Домінуючим напрямом у науковій літературі було висвітлення класової боротьби більшовиків за школу, демонстрація переваг радянської освіти над капіталістичною. Дореволюційний досвід роботи школи та освіти, особливо XIX ст., оцінювався лише в негативному напрямі.

Дослідники приходять до висновку, що міжвоєнний період, незважаючи на його нетривалість та складні суспільно-політичні обставини, характеризується пошуком наукових підходів та організація фізичного виховання дітей та молоді. Цей період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання. Наукові дослідження фізичного виховання набули більш системного характеру. На території України було зафіксовано національно зорієнтовані

публікації, у яких обґрунтовувалася необхідність поширення фізичної культури, заснованої на народних традиціях, а також висвітлювалися питання розвитку спорту серед дітей і молоді. На цьому етапі вивчалися питання методики проведення занять, організації спортивних секцій і гуртків, а також формування державної політики у сфері фізичної культури. З'являються перші комплексні педагогічні концепції, що поєднують фізичний розвиток із моральним, інтелектуальним і соціальним вихованням.

Незважаючи на відмінності в суспільно-політичних умовах і масштабах фізкультурно-спортивного руху, дослідники акцентують увагу на характерних для цього періоду процесах та явищах: державній регламентації, прогалинах у підготовці педагогічних кадрів, вирішальній ролі громадського чинника у розвитку масової фізкультури, ідейній спрямованості, яка в одному випадку проявлялася у формуванні національних, а в іншому – радянських ідеалів.

Учені зауважують, що визначну роль у розвитку фізичного виховання школярів відігравали у цей період туристична, екскурсійна робота, змагання, свята юних фізкультурників, які були невід'ємною складовою, результатом тогочасного фізкультурно-спортивного руху.

Науковий пошук засвідчує, що в цей період формуються державні видавництва фізкультурно-спортивного спрямування. Активного розвитку набула українська спортивна періодика. Як показали дослідження, у публікаціях українських періодичних видань, попри їхню явну ідеологічну спрямованість, порушували чимало актуальних питань з фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл, зокрема його змісту і методів у роботі з дітьми. Друкували навчальні програми, комплекси фізичних вправ для дітей різного віку й окремо для дівчат; матеріали наукових дискусій та конференцій, серед яких значне місце посідали питання теоретичного і методичного забезпечення фізичного виховання.

Відновила свою діяльність періодична преса Західної України, зокрема і спортивні видання, вони мали переважно інформаційний характер, але

водночас були словесною трибуною для наукових дискусій, містили статті відомих теоретиків і практиків західноукраїнського «тіловиховання».

У результаті наукового пошуку встановлено, що вагомим у структурно-тематичному плані є науково-аналітичний доробок з освітньо-виховної роботи різних громадських товариств. Досить ґрунтовно досліджена різнобічна діяльність українських товариств з організації фізичного виховного у Західному регіоні України.

Історіографічний аналіз засвідчив, що для третього тоталітарного періоду характерним був спрощений і схематичний підхід до висвітлення питань фізичного виховання дітей та молоді, що зумовлювався применшенням ролі особистості та домінуванням класового критерію істини.

Фізичне виховання дітей та молоді розвивалося під впливом соціально-політичних, ідеологічних і науково-педагогічних чинників, що зумовило його специфічні тенденції та особливості. Однією з провідних тенденцій було посилення державної регламентації фізичного виховання. Воно розглядалося як важливий засіб формування всебічно розвиненої, фізично загартованої особистості, готової до праці та захисту Батьківщини. Навчальні програми з фізичної культури мали уніфікований характер, чітко визначали нормативи фізичної підготовленості та орієнтувалися на масовість і обов'язковість занять.

Фізичне виховання дітей та молоді у цей період характеризувалося поєднанням жорсткої нормативності, ідеологічної спрямованості та поступового переходу до більш особистісно орієнтованих і оздоровчих підходів, що створило підґрунтя для подальших реформ у сфері фізичної культури та освіти.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. намітилися зміни, пов'язані з гуманізацією та демократизацією освіти. Посилилася увага до оздоровчої спрямованості фізичного виховання, збереження здоров'я дітей та молоді, формування мотивації до самостійних занять фізичною культурою. Водночас

соціально-економічна криза негативно вплинула на матеріально-технічну базу та організацію фізкультурно-оздоровчої роботи.

Таким чином, третій період позначився такими тенденціями та особливостями: в Україні посилювався командно-адміністративний метод управління вихованням та освітою, спостерігається активізація питань фізичного виховання, фізкультурно-масової роботи з дітьми та молоддю та вдосконалення досвіду її організації, пропаганда фізичної культури і спорту, формування здорового активного способу життя, відновлення працездатності молоді, розробка наукових основ занять фізкультурою і спортом.

Аналіз історико-педагогічних рефлексій вчених показав, що другій половині ХХ ст. предметом вивчення були питання становлення та розвитку фізкультурного руху.

На початку 1970-х рр. з'являються наукові праці, у яких з позицій різних підходів наукознавчого, культурологічного, філософського, соціологічного та інших – обґрунтовується необхідність формування теорії фізичної культури як окремої наукової дисципліни. Упродовж 1975–1985 рр. опубліковано низку досліджень, присвячених визначенню її предмета, структури, змісту та категоріального апарату. Відтоді теорію фізичної культури почали розглядати як науку, спрямовану на вивчення її основних складових, сутнісних характеристик і взаємозв'язків, що відображають її як багатовимірне явище, а також на виявлення загальних закономірностей, які визначають різні форми її функціонування.

З'ясовано, що у період домінування тоталітарного режиму розвиток теоретичної думки у сфері фізичної культури був суттєво обмежений ідеологічними настановами. За таких умов теорія фізичного виховання не мала можливості звертатися до альтернативних підходів, зокрема орієнтованих на пріоритети цілісного тілесно-духовного розвитку особистості. У системі професійної фізкультурної освіти вона фактично набувала характеру «вибіркового» поєднання знань із педагогіки, психології, соціології та історії фізичної культури.

Виявлено, що з початку 1990-х рр. наукові дослідження дедалі більше зосереджуються на вивченні можливостей фізичної культури як засобу гармонійного розвитку духовного й фізичного потенціалу вільної та самостійної особистості.

Науковий пошук засвідчив, що у дослідженнях сучасних учених охарактеризовано основні, визначальні засади розвитку системи фізичного виховання та фізкультурно-спортивного руху. Керуючись цими основними засадами, дослідники розглянули не тільки особливості фізичного виховання дітей та молоді в означений період, а й проаналізували розвиток фізкультурно-спортивного руху в Україні з погляду ідейного (ідеологічного) підґрунтя, схеми організації спортивного руху, науково-методичного та програмно-нормативного забезпечення.

Матеріали другого розділу представлені в працях автора [194; 195; 196; 197; 199; 200; 201; 202; 203; 209; 211; 212; 213; 215; 216; 217; 220; 221].

РОЗДІЛ 3

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ НАУКОВЦІВ

3.1. Наукова оцінка ролі педагогічних персоналій другої половини ХІХ – початку ХХ століття у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні

Сьогодні відкриваються нові можливості для перегляду теоретичних засад і оновлення системи фізичного виховання. Водночас помітного прогресу на концептуальному й теоретичному рівнях поки що немає. Особливо відчутною є нестача ґрунтовних досліджень із належним методологічним підґрунтям. У такій ситуації вагомим ресурсом стає науково-педагогічна спадщина українських освітян попередніх поколінь.

Сучасне цілісне історико-педагогічне дослідження передбачає не лише аналіз процесів становлення національних освітніх і виховних систем, а й комплексне вивчення діяльності та педагогічної спадщини освітян і громадських діячів, вплив яких на розвиток педагогічної теорії та практики мав визначальний характер [304, с. 5].

Окремої уваги заслуговує блок історико-педагогічної джерел, який висвітлює різні аспекти теорії та практики фізичного виховання і водночас відображає специфіку наукових і ментальних підходів до його осмислення. Серед таких досліджень виділяється група праць, що розкривають різні проблеми фізичного виховання в контексті історії розвитку української педагогічної думки.

У період державної незалежності в розвитку педагогічної персоналістики в Україні виділяють два етапи: перший охоплює 90-ті рр. ХХ ст., другий – початок ХХІ ст. Хоча такий поділ є умовним і дещо

спрощеним, він допомагає простежити зміни в загальній парадигмі та науково-методологічному рівні цієї галузі.

На першому етапі осмислення проблематики відбувалося переважно в руслі пострадянської концепції «повернення незаслужено забутих імен» та «реабілітації історії», що часто обмежувалося реконструкцією біографій діячів і реферативним описом їхньої творчої та практичної діяльності. У подальшому з'являються ґрунтовні комплексні дослідження, які базуються на широкому історичному матеріалі та застосуванні розвиненого наукового інструментарію, що відповідає методологічним засадам наукової персоналістики [407, с. 323].

Наукові дослідження 1990-х рр. суттєво трансформували ландшафт педагогічної персоналістики, включивши в його фокус нові та маловідомі постаті й імена.

Наукові розвідки останніх десятиліть засвідчують посилений інтерес вітчизняних учених до особистісно-біографічного виміру історії педагогіки, а також до осмислення індивідуальності як нової історичної форми узагальнення та передання педагогічного досвіду [386, с. 52]. У центрі їхніх наукових пошуків перебувають питання розширення джерельної бази, забезпечення репрезентативності джерел і, на цій основі, переосмислення або суттєвого оновлення уявлень про становлення, розвиток і концептуалізацію педагогічних ідей у різні історичні періоди.

Українські педагоги минулого приділяли значну увагу фізичному розвитку дитини та, прагнучи реально вдосконалити теорію і практику фізичного виховання, послідовно опрацьовували всі його складові. Найбільш помітний внесок у розвиток цієї галузі було здійснено в другій половині XIX – початку XX ст., коли їхні ідеї істотно вплинули на формування відповідних підходів і практик. Це спостерігається в діяльності вчених як на території України яка перебувала владі Російської імперії, так і під владою Австро-Угорщини [304, с. 5]. Це знаходило свій відбиток у їхніх працях: книгах, підручниках, статтях, програмах, епістолярній спадщині тощо. Всі вони

визначали фізичне виховання дітей одним з найважливіших компонентів у процесі становлення особистості, хоч в їхніх поглядах не завжди спостерігається однастайність в обґрунтуванні тих чи інших проблем фізичної культури та фізичного виховання [132].

Науково-педагогічна спадщина українських педагогів в напрямі фізичного виховання є значним внеском в історію фізичної культури та історію педагогіки. Також є важливим джерелом збагачення змісту системи фізкультурної освіти та виховання учнівської молоді. Дослідження проблем фізичного виховання у творчій спадщині українських педагогів розширює й поглиблює уявлення про історію національної педагогіки та фізичної культури, збагачуючи їх новими фактами, ідеями та теоретичними підходами. Саме тому повернення в науковий обіг культурних здобутків вітчизняних учених і активне використання їхніх методичних та теоретичних напрацювань у сфері фізичного виховання сприятиме зміцненню національної ідеї, формуванню почуття національної ідентичності в молодого покоління та подальшому розвитку освітньої системи України [304, с. 5].

Зазначимо, що найбільш результативним з позиції вивчення творчої спадщини українських педагогів, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні в працях українських педагогів є період, який бере свій початок із 90-х рр. ХХ ст. Різні аспекти цієї проблеми розглядаються в публікаціях сучасних дослідників О. Гука [112], О. Дениско [118], Е. Дорошенка [132], В. Золочевського [159], А. Окопного [304], Т. Кравчук [224], С. Марчука [266], Р. Поліщука [330] та ін.

Беручи до уваги значний науковий доробок з цієї проблеми, доцільно провести його аналіз за проблемним принципом, узагальнюючи типові риси, досягнення, прогалини та специфіку вітчизняного педагогічного дискурсу.

Дослідники підкреслюють вагоме значення науково-педагогічної діяльності українських учених у процесі становлення національної системи тіловиховання та в контексті ширшого українського національного

відродження. Водночас обґрунтовується, що ідеологічні засади системи фізичного виховання мають формуватися на поєднанні національних традицій і загальнолюдських гуманістичних цінностей із урахуванням регіональної специфіки та кращих досягнень світового досвіду в цій галузі [497, с. 30].

Вивчення фізичного виховання в творчості українських педагогів зумовлено значною актуальністю для нашого часу їх педагогічної спадщини, в основі яких лежить ідеалістичне світосприйняття наукових ідей у поєднанні з високою людяністю. Їхні імена пов'язані із збагаченням теорії фізичного виховання багатоплановими, різноаспектними психолого-педагогічними думками у формуванні здорового покоління.

Оскільки українські педагоги різних поколінь і історичних епох приділяли значну увагу розробці проблем мети й змісту фізичного виховання, підготовки фахівців у галузі тіловиховання, а також осмисленню виховного ідеалу, ними було обґрунтовано принцип природовідповідності як один із провідних у теорії та практиці фізичного виховання [304, с. 8].

Здійснивши історико-педагогічний аналіз досліджень, присвячених творчій діяльності педагогів, просвітителів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в напрямі фізичного виховання встановлено, що історико–педагогічні студії по суті зосереджені на вивчені таких визначних постатей означеного періоду – Олександр Духнович, Костянтин Ушинський, Іван Ставровський, Михайло Демков, Григорій Ващенко, Олександр Анохін, Юліян Дзерович, Іван Миропольський, Іван Боберський, Олександр Бутовський.

Перш ніж перейти до аналізу історико-педагогічних досліджень з даного питання, зупинимося на внеску вітчизняних педагогів означеного періоду в розвиток проблеми фізичного виховання підрастаючого покоління.

Помітний вплив на розвиток теорії фізичного виховання другої половини ХІХ ст. мала постать відомого українського педагога, просвітителя та релігійного діяча – Олександра Духновича (1803–1865), який у тогочасних умовах наполегливо й результативно втілював свої демократичні ініціативи, спрямовані насамперед на поліпшення умов життя широких верств населення.

О. Духнович найважливішим виховними інститутами вважав родину і сім'ю, вказуючи, що саме вони зумовлюють подальший процес становлення особистості. Серед чинників виховання, зокрема фізичного, педагог називає спадковість і зазначає, що щастя людини залежить багато у чому від народження, проте більше від виховання [135, с. 198].

О. Духнович покладав на батьків відповідальність за народження здорової дитини, вказуючи цим самим на те, що турбота про фізичне здоров'я повинна починатися задовго до народження дитини: «Плод здоровий будет, если родители чада намерением добрым плодят, то есть, от законного брака, ибо слава человеку от чести отца его зависит...» [135, с. 200]. Автор наголошував, що для того, щоб діти народжувалися здоровими, батьки мають дотримуватися здорового способу життя, проявляти доброту й розсудливість, адже саме вони формують особистість дитини, оскільки «Із гнізда совиного нікогда не происходит соловий, но всегда только ухатая сова» [135, с. 200].

Сутність виховання (фізичного, духовного, трудового) пов'язував із реалізацією принципу природовідповідності, який передбачає цілеспрямований і гармонійний розвиток природних задатків дитини з урахуванням її вікових та індивідуальних особливостей. Обґрунтовуючи принцип природовідповідності, педагог порівнює дитину з диким деревом, плоди якого несмачні і стають корисними людям лише тоді, коли прищепити на ньому «благородную віточку». Завдання і сутність виховання, за О. Духновичем, полягають у тому, щоб «сили людські, тілесні і духовні, від природи дані, з молодості зберігати і вдосконалювати... Для цього наставники хай наслідують природу» [135, с. 37]. Педагог наполягав, щоб вчителі розвивали душевні і тілесні сили вихованців поступово і відповідно до їхнього віку. Цей принцип він поклав в основу своїх дидактичних ідей, а також системи фізичного та трудового виховання. Виходячи з того, що кожна дитина від народження має певні природні задатки, О. Духнович підкреслював необхідність ґрунтовного вивчення її анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей. Учений наголошував, що педагог у процесі як інтелектуальних,

так і фізичних занять має враховувати природні схильності дитини, адже це є основою реалізації індивідуального підходу в навчанні [377].

Важливим засобом фізичного виховання О. Духнович уважав працю, бо вона «сили зміцнює» і «розум розвиває» [304].

О. Духнович наголошував на нерозривній єдності фізичного та духовного виховання, розглядаючи тіло як «знаряддя духу». У цьому контексті педагог підкреслював, що фізичні вправи виконують не лише функцію розвитку тілесних сил, а й сприяють духовному зміцненню особистості, формуванню її характеру та внутрішньої стійкості. Педагог погоджується з Платоном, коли останній «того хромим називає, хто токмо в душевних силах упражнюється, а тіло в лінивості оставляє» [377, с. 202].

Щодо засобів фізичного виховання, О. Духнович виокремлював передусім природні чинники, зокрема свіже повітря, воду, сонячне випромінювання, раціональне харчування та належні умови відпочинку. Водночас педагог наголошував на важливості самостійності дитини у процесах її росту й розвитку, критично оцінюючи надмірну опіку з боку дорослих. Зокрема, він заперечував практику постійного носіння дітей на руках, підкреслюючи, що така поведінка обмежує можливості дитини до самостійної активності, випробування власних сил і формування життєвої витривалості.

О. Духнович розглядав фізичне виховання у тісній єдності з розумовим розвитком особистості. Для реалізації цього процесу він рекомендував застосовувати комплекс різноманітних засобів, зокрема фізичні вправи (стрибки, біг, лазіння), рухливі та водні ігри, танці, різні види боротьби, а також трудову діяльність (копання землі, садіння рослин тощо). Особливого значення педагог надавав фізичним вправам як засобу розвитку органів і функціональних систем організму, зміцнення тіла та підготовки молоді до продуктивної праці.

Розглядаючи свободу як необхідний елемент фізичного розвитку, О. Духнович обстоював думку про те, що слід дати дитині шанс повністю

задовольнити потребу в русі: «Потрібно єсть дітям дозволити упражненія тілеснія, щоб они бігали, скакали, на дерево лізли, подати їм. Ігрушки, забавки, наприклад: лопту бити, пуги грати, в річці купатися, по лісу ходити за ягодами, черешнями, грибами, рибки ловити і пр., ибо через такое упражненіє тіла і дух бодрствует, і тіло биваєт лучшее орудіє духа» [377, с. 202].

Особливі вимоги ставить О. Духнович до учителя, вважаючи, що вчителем може бути лише той, хто має для цього вроджений дар. Щодо гігієнічного аспекту виховання, то педагог окремо зупиняється на відношенні учителя до хворих та ослаблених дітей. Він вважає, що вчитель повинен володіти елементарними медичними знаннями, щоб вчасно надати необхідну допомогу хворій дитині. Як людина глибоко релігійна, О. Духнович уважав, що дієвою допомогою з боку інших учнів хворому може бути молитва: «Когда некоторая дитина болізуєт, то учитель в школі повелит всім мученикам молитися о болізнующем...» [377, с. 202].

Особливості фізичного виховання в творчому доробку О. Духновича узагальнено на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Особливості фізичного виховання в творчому доробку О. Духновича

Дослідженню теоретичних й практичних аспектів фізичного виховання в педагогічній спадщині О. Духновича присвячено наукові розвідки українських учених М. Балух [76], Г. Бигар [76], Н. Белкіна [21], Г. Бугайцева [43], О. Вацеби [58], В. Вербець [76], Е. Дорошенка [132], М Євтуха [137; 138], О. Кречетова [228], М. Лук'янченко [256; 258], С. Марчук [266], А. Окопного [304] та ін.

Основний прогрес у розвитку вітчизняної педагогічної персоналістики відображають монографічні та дисертаційні дослідження. Так, окремі погляди О. Духновича на фізичного виховання дітей та молоді розглянуто у дисертаційних дослідженнях Е. Дорошенка [132], А. Окопного [304].

Зокрема, у дисертації Е. Дорошенка (2001) [132] узагальнено історичні передумови та особливості становлення фізичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також проаналізовано погляди українських педагогів на роль і значення фізичного виховання у формуванні особистості, зокрема А. Волошина, О. Духновича та К. Ушинського. Е. Дорошенко зауважує, що «педагогічна спадщина О. Духновича містить положення щодо народнопедагогічних засад виховання підростаючого покоління, які спираються на об'єктивні закономірності природного розвитку людського організму. У зв'язку з цим, у сучасному науково-педагогічному дискурсі, зокрема при аналізі проблем фізичного виховання крізь призму принципу природовідповідності, доробок ученого може бути продуктивно й творчо використаний» [132, с. 56].

А. Окопний у кандидатській дисертації (2001) [304] відзначає вагомий внесок О. Духновича у розвиток освіти на Закарпатті та в інших регіонах Західної України. Його активна просвітницько-педагогічна діяльність припадає на середину ХІХ століття – період інтенсивного розгортання національно-визвольного руху на українських і західнослов'янських землях. У цей час система народної освіти на Закарпатті перебувала у вкрай складному стані: значна частина шкіл функціонувала лише формально, не забезпечуючи належного освітнього процесу. Виходячи з окреслених соціально-освітніх

умов, О. Духнович обґрунтовував необхідність запровадження в кожному селі інституту «шкільного куратора», на якого покладалися функції організації фінансової підтримки освіти. Зокрема, йшлося про акумулювання коштів на будівництво та утримання шкільних приміщень, оплату праці вчителів, а також формування спеціального фонду для забезпечення сиріт і дітей із малозабезпечених родин навчальними посібниками та учнівським приладдям, – пише А. Окопний [304, с. 79].

Дослідник акцентує на принципі природовідповідності як концептуальній основі педагогічних поглядів О. Духновича, відповідно до якого обґрунтовується необхідність гармонійного та рівномірного розвитку фізичних і інтелектуальних сил дитини, що забезпечує її всебічне становлення.

Також вчений відмічає, що педагогічні погляди О. Духновича, його прагнення щодо розвитку науки, освіти й культури, а також ідея всебічного розкриття здібностей дітей тривалий час залишалися нереалізованими. Головним завданням виховання він вважав формування в дітей почуття патріотизму. Учений наголошував на необхідності навчання в українській школі, заснованій на національних традиціях, адже саме така освітня система здатна сприяти зростанню національної свідомості народу [304, с. 80].

А. Окопний стверджує, що за свою діяльність, яка сприяла прагненню українського народу до освіти та знань, О. Духнович вважається одним із найвизначніших представників культурно-освітнього руху не лише Закарпаття, а й Західної України [304].

Досліджуючи історію спортивного руху в Західній Україні О. Вацеба у своїй праці (1997) [57] вказує, що ім'я О. Духновича як видатного педагога, культурного діяча, письменника та популяризатора фізичного виховання було настільки відомим і шанованим серед населення, що в 1930-х рр. на Закарпатті новостворені спортивні клуби в містах Мукачево та Тячів отримували назву «Духнович» [57, с. 152].

М Євтух у публікації (1998) [137], присвяченій 195 річниці від дня народження О. Духновича підкреслює, що «в історії української педагогічної думки саме Олександр Духнович одним із перших розглянув працю як необхідну складову фізичного, морального й естетичного виховання, підкреслюючи її значення для зміцнення здоров'я дітей і формування в них так званого “народного характеру”» [137, с. 41].

М. Лук'янченко у своїй статтейній публікації (2012) відзначає серед відомих популяризаторів ідей фізичного виховання молоді другої половини ХІХ – початку ХХ ст. О. Духновича. Автор зазначає, що його спадщина містить численні праці різних жанрів, проте найвідомішою є «Народна педагогія», де містяться практичні поради щодо виховання дітей, зокрема фізичного. Зауважується, що «О. Духнович надавав великого значення праці як ефективному засобу фізичного виховання, підкреслюючи, що вона не лише зміцнює фізичні сили людини, а й сприяє розвитку її інтелектуальних можливостей» [258, с. 26].

Досліджуючи витоки ідеї формування здорового способу життя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., О. Кречетов у своїй праці (2011) [228] зазначає, що одним із перших українських педагогів, який науково обґрунтував значення здорового способу життя для підростаючого покоління, був О. Духнович. Дослідник акцентує на поглядах педагога щодо проблеми фізичне виховання, зокрема, зауважує, що він трактував фізичне виховання як невід'ємну складову цілісного розвитку дитини, тісно пов'язану з її інтелектуальним і моральним становленням, розглядаючи його як основу зміцнення розумових здібностей і гармонійного формування особистості. О. Духнович підкреслював, що передусім цей процес має відбуватися в сімейному середовищі. Розробив ряд гігієнічних вимог для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, зокрема щодо харчування, одягу, сну та організації дозвілля, і давав батькам практичні поради щодо фізичного виховання від народження до вступу до школи, включно з чіткою системою вправ.

За словами О. Кречетова, «О. Духнович наголошував, що провідна роль у формуванні в учнів навичок збереження здоров'я належить учителеві. У зв'язку з цим він акцентував увагу на потребі врахування вікових особливостей дітей, застосування індивідуального підходу та раціонального розподілу фізичних навантажень відповідно до віку школярів» [228, с. 12].

У статті «Проблема здоров'ябереження в педагогіці: історичний аспект» (2024) [76] автори описують педагогічні здобутки щодо збереження здоров'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а також обґрунтовані та впроваджені в освітню практику підходи до формування здорового способу життя молодого покоління. Проведено теоретичний аналіз різних підходів того періоду. Значний внесок у розвиток освіти та збереження здоров'я дітей зробили наукові дослідження таких педагогів, як І. Ставровський, О. Духнович, К. Ушинський, Г. Ващенко, С. Русова та ін. [76, с. 194].

Серед прогресивно налаштованих педагогів-реформаторів вітчизняної освіти особливо різко висловлювався щодо незадовільного рівня фізичного виховання молоді Костянтин Ушинський (1824–1870). Відомий педагог і просвітник, автор оригінальної антропологічної концепції, він розглядав фізичне виховання як невід'ємну складову гармонійного розвитку особистості, а також як важливий чинник інтелектуального й морального становлення людини.

З-поміж джерел, які ми залучили для вивчення поглядів К. Ушинського на фізичне виховання дітей та молоді важливе місце посідають праці самого вченого [456; 458; 460; 461 та ін.].

Тлумачення понять «виховання» та «фізичне виховання» К. Ушинський подає вже в перших розділах «Педагогічної антропології». Педагог наголошував, що розділ фізичного виховання в педагогіці «повинен базуватися на глибокому знанні анатомії, фізіології, патології», щоб забезпечити правильне та достовірне застосування правил [464, с. 33]. На його думку, методологічну основу фізичного виховання мають становити саме ці науки, а також медицина, гігієна та психологія.

Аналіз праць К. Ушинського засвідчує, що у поглядах на процес виховання він завжди зважав на обов'язкову єдність теорії та практики, у великій мірі це стосується теорії та практики фізичного виховання: «Безпідставна, відірвана від практики теорія є такою ж марною, як і окремий факт чи досвід, що не породжує жодного узагальнення, не спирається на ідею і не веде до неї. Теорія не може існувати без зв'язку з реальністю, так само як і факт втрачає цінність без осмислення» [461, с. 34].

К. Ушинський був прихильником принципу народності у вихованні. У своїх працях він неодноразово підкреслював, що виховання настільки складний процес, що обмежитися рамками лише однієї виховної інституції було б неправильним. Все, з чого складається життя народу: релігія, природа, сім'я, перекази, закони, промисловість, література – становить справжню школу. Окрім цього педагог виступав проти сліпого наслідування чужих, навіть надто прогресивних виховних теорій, бо вважав, що бездумне їх запозичення може принести лише шкоду. Він вказував, що нема і не може бути загальної системи народного виховання для всіх народів не лише на практиці, але й в теорії. Поряд з цим досвід народного виховання інших народів є, на думку педагога, дорогоцінною спадщиною, подібно до всесвітньої історії, що належить усім народам. Кожен народ повинен витворити і випробувати власну виховну систему, яка буде приведена у відповідність його культури, звичаям, характеру. Звідси логічним є висновок про те, що фізичне виховання народу повинно опиратися на його віковічні традиції, культуру, звичаєве право тощо. Проте окрім виховання існує ще наука, яка є загальною для всіх народів і веде за собою оригінальну виховну традицію кожного окремо взятого народу.

Проведений аналіз праць ученого дає підстави стверджувати, що у К. Ушинський у своїх педагогічних поглядах опирався на принцип природовідповідності. Часто для того, щоб проілюструвати певне наукове положення використовував аналогії людина – природа, цим ще раз підкреслюючи важливість врахування у виховному процесі спадковості і

правильного виховання з раннього віку: «Проведіть легку риску на корі молодого деревця, і ця риска, коли дерево виросте, перетвориться у величезну тріщину або у потворний наріст; маленька пташка, посидівши на молодесенькій гілці дерева, визначить, можливо, той майбутній напрям товстого і міцного сучка, який здається нам справою химерного випадку» [458, с. 220]. Педагог вказує, що фізичне виховання опирається на фізіологічні закони розвитку. Подібно до рослинного і тваринного світу, людський організм може змінюватися під впливом «прямого впливу на процес живлення, на їжу і на обставини, що зумовлюють живлення, – вологу, світло, температуру й повітря...». Знання фізичної природи дитячого організму дає змогу сприяти найуспішнішому розвиткові і навіть видозмінювати форми цього розвитку [456, с. 68].

Успіх втілення принципу природовідповідності залежить, на думку К. Ушинського, від здібностей і компетенції вихователя. Останній не лише регламентує і дозує мускульну і нервову діяльність дитячого організму, але й урізноманітнює її, поступово посилює чи послаблює, припиняє її і повертається до неї знову після тривалого відпочинку. Вихователь може посилювати діяльність окремої групи м'язів і нервів за рахунок іншої, безпосередньо впливаючи на розвиток того чи іншого органу або усієї м'язової чи нервової системи [456, с. 68].

Теоретичним підґрунтям усього мистецтва виховання видатний педагог вважав фізіологію: «Фізіологія та психологія, а точніше антропологія, тісно взаємопов'язані й разом утворюють (або принаймні мають утворювати) підґрунтя мистецтва виховання, яке, за словами Й. Песталоцці, охоплює людину в її цілісності – як тілесній, так і духовній» [462, с. 102].

У своїй праці «Проект учительської семінарії» [460] К. Ушинський вказує на необхідність вивчення повного курсу фізіології окрім курсів педагогіки та психології. Вивчення цих дисциплін педагог вважав необхідною складовою професійної підготовки вчителя. З метою правильної організації життя дітей в межах школи К. Ушинський підкреслював важливість введення

в навчальні програми коротких практичних курсів гігієни, вони мали б також поширитися серед «простого народу». Поширення таких знань повинно проходити, вказував педагог, через «живі особи», таким чином це навчання буде ефективніше, ніж через книги. Окрім дотримання гігієнічних норм, педагог вважав доцільним ознайомлювати народних учителів із основами практичної, доступної для всіх медицини [460, с. 261]. Сільський вчитель був особою, на якій лежала відповідальність не лише за навчальний процес, але часто й за життя та здоров'я школярів та їхніх родичів. Для успіху прищеплення гігієнічних та медичних знань вихованцям учительських семінарій К. Ушинський вказував також на необхідність практичної підготовки у цій галузі: «З цією метою доцільно було б навіть залучати семінаристів до відвідування міських лікарень, принаймні тих, що функціонують при сирітських установах, щоб вони набували практичних навичок – навчалися розпізнавати ознаки захворювань і надавати необхідну допомогу хворим» [460, с. 261]. Ці знання повинні були сприяти правильній організації фізичного виховання дітей, розвивати вміння надавати елементарну медичну допомогу під час захворювань чи нещасних випадків [132, с. 56].

Виховання К. Ушинський розглядав розвиток особистості як єдиний, цілісний процес формування розумових, моральних і фізичних сил. Він виходив із положення про неподільність людського організму, у якому нервова система, органи чуття (зокрема слуху та зору) функціонують як взаємопов'язані складові єдиного цілого, а отже, діяльність кожного з них впливає на розвиток інших. Таке трактування закономірностей функціонування та розвитку організму дало підстави педагогу обґрунтувати необхідність цілісного підходу до виховного процесу [453, с. 151].

Так, зокрема, у праці [456] К. Ушинський наголошував, що в будь-якій педагогічній системі важливе місце посідає розділ фізичного виховання, а його положення можуть бути науково обґрунтованими, точними й

достовірними лише за умови опори на широкий спектр знань з анатомії, фізіології та патології.

Для ефективної організації фізичного виховання, підкреслював К. Ушинський, надзвичайно важливим є чіткий розпорядок дня, що включає сон, харчування, працю та відпочинок. Саме такий режим забезпечує відновлення фізичних сил і нервової системи, виснажених у процесі життєдіяльності. Водночас відпочинок не має бути пасивним – він повинен приносити користь і задоволення: після інтелектуальної діяльності доцільно переходити до фізичної активності [456].

Вагому роль у фізичному розвитку людини відіграє також зміцнення її інтелектуальних можливостей, чому, безперечно, сприяє фізичне виховання. Під його впливом такі психічні процеси, як мислення, пам'ять і увага, удосконалюються, набуваючи більшої швидкості, гнучкості та ефективності. Педагог має розуміти, що фізіологічна основа пам'яті пов'язана з діяльністю нервової системи. Саме тому гімнастичні вправи, прогулянки на свіжому повітрі та загалом усі засоби, які зміцнюють нервову систему і запобігають як її виснаженню, так і перенапруженню, мають значно більшу цінність для розвитку пам'яті, ніж будь-які інші методи [456].

Педагог підкреслював значущість фізичних вправ для повноцінного психічного розвитку особистості, зазначаючи, що ефективність пам'яті значною мірою залежить від здорового стану нервової системи, а підтримувати його доцільно саме за допомогою регулярної фізичної активності [453, с. 112].

К. Ушинський розглядав працю як один із ключових засобів фізичного виховання. Він обґрунтовував, що поєднання трудової діяльності дитини з гімнастичними вправами сприяє зміцненню м'язів, розвитку спритності та точності рухів. Фізична праця, на його думку, є необхідною умовою підтримання здоров'я, розвитку фізичних сил, а також формування практичних умінь і корисних звичок.

До засобів фізичного виховання, окрім праці, К. Ушинський зараховував і гімнастику, яку поділяв на два різновиди – розумову та фізичну. Під «гімнастикою розуму» він розумів цілеспрямований розвиток пам'яті й мислення. Водночас педагог наголошував, що така інтелектуальна діяльність буде корисною лише за умови свідомого й осмисленого засвоєння навчального матеріалу, інакше вона може не дати позитивного результату.

Фізичну гімнастику К. Ушинський розглядав як систему вправ, спрямованих на розвиток м'язів і зміцнення нервової системи. Водночас він підкреслював, що зміст фізичного виховання має визначатися з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей. Педагог повинен добре їх знати й відповідно організовувати виховний процес: коригувати фізичні недоліки, а також впливати на формування волі й характеру вихованців.

До змісту фізичного виховання К. Ушинський включав і гру як важливий засіб розвитку як пізнавальних, так і фізичних можливостей дитини. Він розглядав гру як вільну діяльність, у якій гармонійно формуються всі сторони особистості – інтелект, почуття та воля. Педагог підкреслював, що гра має подвійне значення: з одного боку, у ній проявляються природні схильності дитини та рівень її розвитку, а з іншого – сама ігрова діяльність активно впливає на становлення її здібностей і формування характеру [464].

Видатний педагог висловлював низку важливих положень щодо значення дитячих ігор у фізичному й моральному становленні особистості:

- слід уважно спостерігати за ігровою діяльністю дитини, адже саме в ній найяскравіше розкривається її внутрішній світ;
- гра певною мірою визначає майбутнє дитини, оскільки для неї вона є більш захопливою та значущою реальністю, ніж навколишнє життя;
- під час гри дитина переживає повноцінне життя, і цей досвід залишає глибший слід, ніж багато подій реального життя;
- у ранньому віці гра має навіть більший вплив на розвиток, ніж навчання;

– поведінкові моделі, засвоєні в грі (звичка керувати або підкорятися), можуть закріплюватися й проявлятися у подальшому житті [464, с. 295–297].

К. Ушинський так відзначає систему знань учителя, який керує фізичним вихованням дітей: після того як учні в останніх двох загальних класах опанують певні основи фізіології, можна переходити до викладення базових положень фізичного виховання, систематизувавши їх за відповідними напрямками таким чином: 1) норми та правила харчування; 2) вимоги до умов перебування (приміщення) й одягу; 3) значення та організацію повітряного середовища; 4) регуляцію м'язової та нервової діяльності як взаємопов'язаних складових фізичного розвитку. На думку К. Ушинського, відповідний рівень знань, необхідний для здійснення ефективного виховання, має бути притаманний не лише педагогам, але й кожній матері, яка бере участь у вихованні дитини. Зокрема, оволодіння закономірностями фізичного виховання передбачає наявність у вихователя міждисциплінарної підготовки, що охоплює знання з фізики, хімії та анатомії як наукової основи розуміння процесів розвитку організму [371].

Низка робіт К. Ушинського присвячена вивченню виховної та дидактичної системи Швейцарії [455; 457].

Об'єктом вивчення К. Ушинського стали різні типи швейцарських навчальних закладів, очолюваних різними керівниками. У кожному з них педагог прагнув віднайти раціональні елементи, запровадження яких у вітчизняній школі могло б принести максимальну користь як суспільству загалом, так і окремій особистості. Проведений ним ґрунтовний аналіз навчальних програм засвідчив, що невід'ємною складовою освітнього процесу в цих закладах були заняття гімнастикою та рухливими іграми, поряд з релігією, вправлінням органів чуття, оповіданням та малюнками, лічбою, читанням і письмом, співами та рукоділлям [455, с. 55].

У «Звіті відрядженого...» К. Ушинський, аналізуючи діяльність елементарних шкіл за кордоном зауважує, що дівчатка в початкових школах не займаються гімнастикою, «окремі гімнастичні зали для дівчаток

влаштовані поки що в дуже небагатьох місцях» [455, с. 55]. Водночас це свідчить про поступове посилення уваги до фізичного виховання наймолодших дітей, зростання інтересу до питань фізичного розвитку організму, його загартування та збереження природного здоров'я [132, с. 56].

Педагог також указує, що на гімнастику дітей чоловічої статі і в Німеччині і в Швейцарії звернено велику увагу. Вчителі гімнастики самі були добрими фахівцями в галузі фізичної культури і, перш за все, власним прикладом прищеплювали дітям любов до гімнастики. К. Ушинський відзначає, що у багатьох зарубіжних містах створено спеціальні гімнастичні майданчики та зали, де діти й молодь можуть займатися фізичними вправами безкоштовно або за символічну плату [455, с. 226].

Особливості фізичного виховання в творчому доробку К. Ушинського узагальнено на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Особливості фізичного виховання в творчому доробку К. Ушинського

Вагомий внесок у дослідження ідей фізичного виховання, становлення фізичного здоров'я та збереження здоров'я в педагогічній спадщині

К. Ушинського здійснили українські науковці-педагоги О. Адаменко [4], А. Бондар [38], Е. Дорошенко [132], В. Золочевський [159], В. Кошель [193], Є. Кучерган [247], С. Марчук [266], А. Окопний [304], Р. Поліщук [330], Ю. Черпак [493], Т. Чирва [488], А. Цьось [488] та ін.

На загальному тлі наукових студій про різні аспекти теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді у творчій спадщині К. Ушинського, заслуговують на увагу дисертаційні дослідження.

У дисертації (2001) [132] Е. Дорошенко, узагальнюючи історичні аспекти формування фізичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці другої половини ХІХ – початку ХХ ст., особливу увагу приділяє поглядам К. Ушинського на фізичне виховання.

Вітчизняна система фізичного виховання, звичайно, не могла будуватися на голому ґрунті. Важливою складовою її були традиції народної фізичної культури, природні засоби загартування і оздоровлення, народне хореографічне мистецтво, система народних ігор тощо. Окрім цього, педагоги, які усвідомлювали значення фізичної культури як складової загального розвитку особистості, прагнули ґрунтовно вивчати й осмислювати досвід інших народів у цій сфері. Не був винятком і К. Ушинський. Як високоосвічений фахівець, він безпосередньо ознайомлювався із зарубіжною практикою, ретельно її аналізував і виокремлював найбільш цінні та раціональні ідеї для впровадження у вітчизняну педагогічну теорію та практику, – пише Е. Дорошенко [132, с. 56].

Дослідник звертає увагу на обґрунтований педагогом принципи народності та природовідповідності виховання. Відзначає також, що він розкрив взаємозв'язки фізіологічних, психологічних, педагогічних, медичних і антропологічних наук у вирішенні завдань фізичного розвитку дітей. Автор виокремлює ключові засоби фізичного виховання за К. Ушинським: працю, гімнастику, гру та раціональний режим дня. Відзначає прогресивність поглядів видатного педагога щодо підготовки вчителів фізичного виховання.

Цінною в контексті нашого дослідження є дисертація (2001) [304] О. Окопного, вперше здійснено ґрунтовний аналіз інтересу українських педагогів другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. до теорії та практики фізичного виховання того часу. До наукового обігу в Україні введено низку маловідомих праць із проблем тіловиховання, а також розглянуто практичне використання засобів і методів фізичного виховання та відповідних наукових напрацювань у педагогічній діяльності вітчизняних освітян зазначеного періоду [304, с. 11].

Досліджуючи педагогічну спадщину К. Ушинського, А. Окопний у науковій розвідці зазначає, що напрацювання вченого-педагога в 40–60-х рр. ХІХ ст. з проблеми фізичного виховання сприяло встановленню вітчизняної теорії і практики гармонійного розвитку особистості.

Дослідник звертає увагу, що питання фізичного виховання разом із іншими питаннями навчання і виховання К. Ушинський розглядав з позицій принципу народності виховання, для вирішення завдань виховання справжніх патріотів.

Також підкреслює, що в педагогічній спадщині видатного педагога простежується концепція органічної взаємодії фізичного та трудового виховання, а також інтеграції фізичного розвитку з розумовим, моральним і естетичним вихованням як взаємопов'язаних складових цілісного формування особистості.

Учений акцентує на значному внеску педагога в удосконалення фізичного виховання вчителів і їх учнів була розробка в програмі педагогіці спеціального розвитку з фізичного виховання. Хоча К. Ушинський не вважав себе достатньо компетентним у галузі медицини та теорії й практики фізичного виховання, він сформулював низку як загальних, так і конкретних рекомендацій, спираючись на ґрунтовні знання з фізіології, психології та педагогіки. Запропоновані ним положення сприяли впровадженню елементів гімнастики в освітній процес ще задовго до офіційного включення фізичної культури до переліку обов'язкових навчальних дисциплін. Його ідеї щодо

фізичного виховання особистості стали вагомим внеском у світову педагогічну думку. Постать К. Ушинського посідає визначне місце в історії педагогіки як одного із засновників наукової педагогіки та народної школи. Він обґрунтував провідну роль рідної (материнської) мови в навчанні й вихованні дітей, підкреслив необхідність формування національної системи виховання та заклав теоретичні основи вітчизняної концепції фізичного виховання. Загальнопедагогічні положення К. Ушинського «суттєво позначилися на розвитку теорії фізичного виховання у другій половині ХІХ ст., що дає підстави беззаперечно вважати його одним із засновників української педагогічної теорії фізичного виховання», – зауважує А. Окопний [304].

У дисертаційному дослідженні (2009) [159] В. Золочевський, розглядаючи витoki ідей організації фізкультурно-масової роботи з молоддю у вітчизняній педагогіці, наголошує, що з-поміж прогресивних педагогів-реформаторів особливо критично до стану фізичного виховання молоді ставився К. Ушинський. Першим він підкреслив необхідність фізкультурних перерв під час розумових занять та визначив важливість фізичних вправ для гармонійного психічного розвитку людини. На переконання дослідника, педагогічні ідеї К. Ушинського стали підґрунтям для успішної організації масових занять фізичними вправами серед підлітків і молоді [159, с. 53].

Дисертацію Г. Приходько (1998) [345] присвячено вивченню проблеми фізичного розвитку особистості в педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Особливу наукову значущість у контексті цієї тематики становлять висновки дослідниці щодо аналізу теорії та практики фізичного виховання в другій половині ХІХ ст. – періоду активної діяльності К. Ушинського, зокрема:

– проблематика фізичного виховання особистості вперше стала предметом уваги прогресивної громадськості та державних структур у 60–70-ті рр. ХІХ ст. У той час її розглядали переважно в межах так званого «навчання про здоров'я», зосереджуючись передусім на гігієнічних питаннях

– догляді за тілом, організації харчування, раціональному поєднанні праці й відпочинку тощо;

– проблеми зі станом здоров'я учнів того часу свідчили про недостатню результативність чинної системи фізичного виховання і зумовили потребу у пошуку нових методів і засобів, з-поміж яких: співпраця лікарів і педагогів, які пропонували школу як центр фізичного виховання учнів, цю позицію відстоював і К. Ушинський;

– у 60–70-ті рр. ХІХ ст. педагоги недооцінювали значення теоретичного осмислення фізичного виховання, що призводило до негативних виявів у шкільній практиці, критичного ставлення до змісту й рівня викладання гімнастики, а також висунення пропозиції щодо її заміни трудовим вихованням.

У цьому контексті Г. Приходько зауважує, що пошук шляхів вирішення проблеми спонукав українських учених активно вивчати зарубіжний досвід. У цей час були опубліковані перші науково-теоретичні роботи та програмні розробки вітчизняних учених, зокрема і К. Ушинським [345, с. 8–9].

Р. Поліщук у науковій розвідці (2015) [330, с. 66–67] систематизував окремі положення педагогічної спадщини К. Ушинського, які безпосередньо або опосередковано стосуються проблематики фізичного здоров'я та становлять науковий інтерес у контексті сучасних досліджень:

– здоров'я дитини значною мірою залежить від спадковості («...організм батьків з усіма його характеристичними природженими особливостями і з усіма змінами, внесеними в нього і духовним життям людини у найрізноманітніших комбінаціях передається дітям і становить для них увесь обсяг природжених нахилів» [453, с. 96];

– ество кожної людини (дитини) «складається завжди з двох елементів: природного, що корениться в тілесному організмі людини, і духовного, що формується в житті під впливом виховання і обставин» [453, с. 93]; при цьому, за К. Ушинським, душа «владарює» над тілом – «Ця ж влада душі над тілом

дає нам змогу не тільки руйнівню, а й рятівно діяти на здоров'я тілесного організму...» [453, с. 421];

– у процесі фізичного виховання та зміцнення здоров'я провідне значення має праця, причому не лише фізична, але й інтелектуальна діяльність як чинник всебічного розвитку особистості («Що фізична праця необхідна для розвитку і підтримання в тілі людини фізичних сил, здоров'я і фізичних здібностей, цього доводити нема потреби. Але необхідність розумової праці для розвитку сил і здорового, нормального стану людського тіла не всі усвідомлюють чітко» [453, с. 108];

– суттєвим чинником зміцнення здоров'я та оптимізації фізичного стану дитини є варіативність видів діяльності, їх доцільне чергування з відпочинком, а також дотримання раціонального режиму харчування й загального розпорядку дня як необхідних умов гармонійного розвитку («Безперестанна ж зміна розумової праці фізичною, праця на свіжому повітрі, у полі й саду, помірна, але здорова їжа, відсутність усього, що розбещує або подразнює нерви, заняття музикою і гімнастикою підтримують здоров'я молодих людей у найквітучішому стані» [453, с. 141];

– фізичний стан і здоров'я дитини перебувають у тісному взаємозв'язку з її психічним благополуччям, взаємозумовлюючи та взаємопосилуючи один одного в процесі розвитку особистості («Нерви втомлюються так само, як і м'язи, так само після тривалої діяльності потребують вони відпочинку, під час якого черпають, без сумніву, з процесу живлення нові сили для діяльності» [453, с. 222];

– фізичний стан дитини детермінується рівнем гармонізації або дисгармонії складових її всебічного розвитку, які перебувають у взаємозалежності та взаємовпливі («Будь-який передчасний розумовий розвиток, що випереджає розвиток сил тілесних, є вже само по собі більше чи менше нервово подразнення, і на цьому явищі саме ґрунтується потреба здійснювати одночасно і розумовий, і тілесний розвиток. Гімнастика, різні тілесні вправи, тілесна втома, що потребує сну і їжі, прогулянка на свіжому

повітрі, прохолодна спальня, холодні купання, механічні роботи... – ось кращі засоби для того, щоб завжди тримати нервовий організм у нормальному стані...» [453, с. 226];

– кожна дитина характеризується індивідуальними особливостями фізичного та психічного розвитку, що зумовлює необхідність застосування диференційованого та індивідуалізованого підходу у виховному процесі («Неважко помітити, що нервова система надзвичайно відмінна в різних людей...» [453, с. 223]; «...діти, а також і дорослі, так по-різному переносять одні і ті самі хвороби» [453, с. 440].

Здійснивши аналіз творчої спадщини видатного педагога, Т. Кравчук у дисертації (2004) [224] констатує, що у педагогічних творах і практичній діяльності К. Ушинський розглянув окремі аспекти фізичного виховання на підставі різних наукових підходів, що визначали багатогранність його впливу на особистість людини. Також дослідниця звертає увагу на праці К. Ушинського про доцільність педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання, у яких відстоюється думка про те, що майбутні фахівці з фізичного виховання повинні були здобувати ґрунтовні загальнопедагогічні та спеціально-методичні знання. Їх упровадження в освітню практику, на його думку, мало сприяти зміцненню здоров'я й гармонійному фізичному розвитку учнівської молоді. Отже, видатний педагог одним із перших у вітчизняній педагогічній думці висловив і науково обґрунтував ідею необхідності спеціальної професійної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання, – вказує Т. Кравчук [224].

Заслуговує уваги дисертаційне дослідження С. Марчука (2015) [266]. Ґрунтовне системне вивчення творчої спадщини К. Ушинського дозволило автору всебічно схарактеризувати його педагогічні ідеї про фізичного виховання дітей та молоді. Так, зокрема, вчений високо оцінює працю К. Ушинського «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології», де дано численні практичні поради щодо формування фізичних якостей у дітей та удосконалення методики розвитку сили й витривалості. За

оцінкою С. Марчука, ця праця «за своєю структурою, глибиною думок і різноманітністю підходів до аналізованих явищ є справжньою педагогічною енциклопедією та практичним психологічним посібником» [266, с. 57].

У дослідженні С. Марчук також виокремлено низку актуальних положень щодо здорового способу життя, відображених у працях К. Ушинського. Серед них – необхідність активної рухової діяльності, дотримання гігієни праці та відпочинку, повноцінного сну, раціонального харчування, формування у школярів позитивного психоемоційного стану, розвитку волі, оптимізму й цілеспрямованості, а також відмова від шкідливих звичок [266, с. 187–189].

У праці «Педагог-демократ К. Д. Ушинський» (1959) [314] підкреслюється, що К. Ушинський розглядав гру як важливу складову фізичного виховання і дієвий засіб розвитку як пізнавальних, так і фізичних можливостей дитини. Гра трактується як природна, вільна діяльність, у межах якої формується цілісна особистість – розвиваються інтелект, емоційна сфера та воля. Педагог наголошував, що ігрова діяльність має подвійне значення: з одного боку, вона виявляє індивідуальні нахили та рівень розвитку дитини, а з іншого – активно впливає на становлення її здібностей і формування характеру, визначаючи в певній мірі майбутній життєвий шлях. Гра вимагає уяви, фантазії, мислення, винахідливості, вміння швидко і спритно бігати, стрибати, повзати. Все це зміцнює дитину як фізично, так і психічно [314].

Важливим джерелом для дослідження є статті, присвячені питанням фізичного виховання та здоров'язбереження в педагогічній спадщині К. Ушинського.

У цьому контексті заслуговує уваги праця (1974) [316], у якій розглядаються погляди К. Ушинського на фізичне виховання дітей. Зокрема, акцентується на таких поглядах видатного педагога: К. Ушинський розглядав фізичне виховання як процес поступового формування системи стійких позитивних навичок і звичок у дітей. Провідне місце серед них він відводив здатності до самоконтролю, що охоплює вміння керувати власними рухами,

мімікою та емоційними проявами. На думку педагога, оволодіння руховою діяльністю в процесі фізичного розвитку є необхідною умовою становлення особистості, оскільки кожен акт свідомого контролю над рухами водночас сприяє зміцненню волі. «Влада над пересуванням сил набувається поступово, ледве помітними щаблями, а не разом, і цієї звички треба набувати з дитинства: стримування крику, сміху – ось перші кроки в ній; ходьба, мова – другі, гімнастика природна і навчальна, танці, співи, звертання уваги на предмет навчання, – ось ці форми росту влади душі над тілом... І ось у який бік має бути звернена особлива увага сучасного виховання» [316].

А. Бондар у публікації (1974) [38] зауважує, що велику роль у справі фізичного виховання К. Ушинський надавав педагогові, його кваліфікації. Видатний педагог відстоював думку про те, що для кращого розуміння законів фізичного виховання, розвитку думки учитель мусить мати знання з гігієни, медицини, анатомії та фізіології [38].

М. Гончаров у праці (1974) [102] вказує, що поради К. Ушинського щодо фізичного виховання дітей допомогли прогнати тугу і зціпеніння із класів, оживити увагу учнів активізувати їх пам'ять, мобілізувати волю на переборювання труднощів навчальної діяльності [102].

А. Окопний, вивчаючи місце фізичного виховання молодого покоління в творчій спадщині К. Ушинського, у публікації (1998) [297] зазначає, що видатний педагог трактував фізичне виховання як органічне поєднання фізичної культури та трудової діяльності людини. На його переконання, саме фізична праця й гімнастика виступають джерелом і важливим чинником розвитку фізичних, інтелектуальних і моральних сил особистості [297].

Досліджуючи корені й особливості олімпійського менталітету українців, В. Лабскір у статті (1997) [249] звертає увагу на погляди К. Ушинського щодо правильно організованого фізичного виховання, яке підвищує активне відношення дітей до навчання, занять. Видатний педагог вважав, що при довготривалому сидінні над підручниками звичайні гімнастичні вправи у

вигляді вставання, збуджують нервову систему, підвищують увагу, активність мозку [249].

У колективній монографії (2016) [395] автори звертають увагу на ключові природні чинники фізичного виховання визначені К. Ушинським – сонце, повітря, воду, які разом із фізичними вправами (гімнастикою та іграми) посилюють оздоровчий ефект для учнів. Гігієнічні чинники включають раціональне організування режиму праці, харчування, відпочинку та сну. Ці норми визначають щоденний розпорядок школяра, який коригується відповідно стану здоров'я, рівня працездатності, умов життя та індивідуальних особливостей школярів. К. Ушинського можна вважати засновником української педагогічної теорії фізичного виховання, що ґрунтується на медико-біологічних та психолого-педагогічних засадах розвитку та виховання дітей [395, с. 34].

Так, досліджуючи історію проблеми здоров'язбереження в педагогічній думці, Є. Кучерган у своїй публікації (2016) [247] зазначає, що К. Ушинський першим у педагогіці піднімав питання оздоровлення народу як фундаментальної основи здорової держави. На думку автора, ці погляди свідчать, що фізичне, духовне та соціальне здоров'я людини забезпечується через формування здорового покоління, здатного шанувати свій народ і примножувати його фізичні та духовні цінності. Автор акцентує увагу на тому, що К. Ушинський вважав, що це можливе лише за умови створення власної держави та розвитку народної педагогіки. Народна мудрість, на його думку, була підвалиною, на якій мала ґрунтуватися вся педагогічна і державна система. У своїх трактатах він доводив, що основою наукової педагогіки повинна бути мораль народної педагогіки. Отже, «педагогічна система здоров'язбереження К. Ушинського поєднувала намагання створити педагогічну науку на основі народності», – пише Є. Кучерган [247, с. 115].

Досліджуючи проблему розвитку тіла і волі дитини у творах К. Ушинського, Ю. Черпак у статті (2023) [493] вказує, що його спадщина містить численні праці, присвячені вихованню та загальному розвитку дітей.

Автор відзначає, що найповніше наукові та педагогічні міркування щодо фізичного розвитку дитини викладені у фундаментальній праці К. Ушинського «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології», яка містить такі окремі розділи: «Фізична теорія тілесних рухів», «Фізіологічна теорія тілесних рухів», «Фізичні причини ліні», «Психічні причини ліні», «Нервова втома і нервове напруження», «Воля як влада душі над тілом». За словами Ю. Черпака, «посутні міркування педагога про значення, роль, кореляцію та взаємозв'язок фізичної сфери людини розкидані також іншими сторінками цього новаторського наукового твору» [493, с. 112].

Відомим представником передової педагогічної думки на Закарпатті в другій половині XIX ст. був Іван Ставровський (1822–1887), який надавав великого значення розвитку фізичного виховання молоді та формуванню в неї основних навичок здорового способу життя.

Окремі ідей фізичного виховання, здоров'язбереження в педагогічній спадщині І. Ставровського досліджували українські вчені С. Гаркуша [95], М. Євтух [138], М. Лук'янченко [256], А. Окопний [304] та ін.

У нарисах «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)» (1991) [377] високо оцінюється праця І. Ставровського «Педагогія» (1846), у якій він виклав думки щодо освіти, навчання, виховання, яка не була надрукована. Її було знайдено через 120 років після написання. Праця складається із вступу, двох основних частин і 53 параграфів. У вступі автор пояснює сутність педагогіки, значення розвитку і вдосконалення тілесних та розумових сил дитини. У першій частині, під назвою «Розвиток сил тілесних», яка складається з чотирьох розділів, педагог розкриває роль та місце фізичного виховання у загальному вихованні дітей, наголошує на могутності впливу тіловиховання у формуванні особистості; пояснює зміст санітарно-гігієнічної освіти батьків та дітей, умови збереження здоров'я (чисте повітря, режим харчування, сну, відпочинку, чистота тіла, одягу,

житла), застерігає від вживання алкоголю, який «губить тіло і душу дитини» [377].

У другій частині – «Розвиток сил духовних» (розумових, моральних, естетичних) просвітитель наголошує, що вирішальним чинником у формуванні особистості є виховання, від якого залежить доля і щастя дитини, добробут народу, розвиток держави.

У нарисах зазначається, що вагомим здобутком І. Ставровського є його прагнення створити методику виховання всебічно розвиненої особистості через гармонійне поєднання фізичного, морального, розумового та естетичного виховання. Він наголошував на необхідності тісного взаємозв'язку між розвитком тілесних і духовних сил дитини, а також рішуче виступав проти застосування фізичних покарань як у родині, так і в освітніх закладах [377].

У праці (1994) [138] М. Євтух, розглядаючи педагогічну спадщину видатного закарпатського просвітителя, вказує, що він приділяв значну увагу розвитку фізичного виховання молоді та формуванню в них базових навичок здорового способу життя. Автор підкреслює, що І. Ставровський наголошував на необхідності фізичного розвитку дитини, оскільки існує тісний взаємозв'язок між фізичним і розумовим вихованням, що визначає формування гармонійно розвиненої особистості.

Значну роль у його педагогічній практиці І. Ставровського, зауважує М. Євтух, відводиться самовихованню, формуванню гігієнічних і здоров'язберезувальних навичок та самооздоровленню. Для зміцнення власного здоров'я дитина, на думку просвітителя, повинна усвідомлювати важливість регулярних фізичних вправ, загартовування, дотримання гігієнічних правил, режиму харчування та розпорядку дня [138].

Досліджуючи педагогічну спадщину І. Ставровського, А. Окопний у дисертаційному дослідженні (2001) [304] зазначає, що він розглядав здоров'я як фундамент гармонійного розвитку особистості, що досягається завдяки цілеспрямованому процесу фізичного виховання. У зв'язку з цим

І. Ставровський у праці «Педагогія» передусім обґрунтовує засади теорії тіловиховання, і лише згодом звертається до проблематики розвитку духовних сил людини.

У своїй роботі дослідник звертає увагу, що основною метою виховання педагог вважав формування патріотично налаштованої особистості, здатної виступати активним захисником інтересів трудового народу та орієнтованої на ідеали свободи й духовного поступу. Відповідно до цього цільового орієнтиру особлива увага приділялася забезпеченню систематичних і ґрунтовних знань як необхідної передумови всебічного розвитку особистості.

У ході аналізу творчого доробку І. Ставровського, А. Окопний приходить до висновку, що його педагогічна спадщина є цінним внеском у скарбницю вітчизняної педагогічної науки, його практична освітньо-педагогічна діяльність, передові педагогічні ідеї відіграли значну роль у розвитку та популяризації фізичного виховання [304].

У статті (2011) [256] М. Лук'янченко висвітлює погляди І. Ставровського щодо формування здорового способу життя підростаючого покоління ґрунтувалися на переконанні, що кожна молода людина має добре знати особливості власного організму, володіти основними способами збереження здоров'я, а також розуміти принципи профілактики захворювань і запобігання шкідливим звичкам [256].

У публікації (2015) [95] С. Гаркуша, акцентуючи на значущості поглядів І. Ставровського про здоров'язбереження в історії вітчизняної педагогічної науки, вказує, що педагог-просвітитель також досліджував чинники, що гальмують фізичний розвиток дитини та несприятливо позначаються на формуванні здорового способу життя. Серед них він виділяв поведінку вихователя, зокрема застосування фізичного покарання, що шкодить здоров'ю учня, та психологічний тиск, який негативно впливає на розумовий розвиток. До негативних чинників також відносили недотримання правил особистої гігієни, порушення розпорядку дня, а також дозволене читання у вечірній час за недостатнього освітлення [95, с. 24].

У контексті аналізу витоків українського національного виховання дітей дошкільного віку особливого значення набуває дослідження та критичне осмислення педагогічної думки початку ХХ ст., репрезентованої у спадщині Юліана Дзеровича (1871–1943) – галицького педагога, церковного та освітньо-культурного діяча. Не пройшли повз увагу педагога проблеми фізичного виховання дітей. У своїй «Педагогіці» (1937) він розглядає їх як один з важливих чинників у роботі педагога і присвячує змісту фізичних вправ та заходів окремий розділ підручника [119].

Як стверджує Н. Лисенко у публікації (1995) [252] Ю. Дзерович доводить, що виховання – це планове, всестороннє, гармонійне розвивання й утворення духовних і тілесних сил дитини за допомогою відповідних засобів. Людина в своєму житті повинна вільно й самостійно сповняти свої життєві обов'язки, супроти Бога, ближніх і самої себе.

Живучи на межі двох епох, коли одні постулати та ідеали виховання змінювалися іншими, він не втратив відчуття реальності в потрібному напрямі роботи. А любов до українського народу та бажання йому допомогти спонукали Ю. Дзеровича звернутися до проблем виховання підростаючого покоління. Опираючись на нові педагогічні принципи, відтворюючи значення педагогіки народу, він належно оцінив ідеї виховання особистості з дошкільного віку й висловив своє бачення питань національного дошкілля в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Ю. Дзерович пропонує періодизацію розвитку дитини, яка переноситься на фізичне виховання у такому вигляді: – від народження до 5 років – доба інтенсивного розвитку. У цьому періоді педагог закликає максимально задовольняти потреби дитини в руховій діяльності; від 5 до 7 років – перехідна доба, в «якій помітна повільна зміна зацікавлень дитини; це доба звільнення темпу в розвитку, або доба першого застою»; від 7 до 11 років – об'єктивна доба інтенсивного психічного розвитку; від 11 до 14 років – перехідна доба другого застою, що охоплює вік упертості; від 14 до 17 років – доба дозрівання; від 17 до 21 року доба гармонізації; після 21 року – зрілий вік.

Н. Лисенко зазначає, що, працюючи над проблемами виховання, Ю. Дзерович доходить висновку, що виховання є передусім практичною діяльністю, яка водночас має ґрунтуватися на міцній теоретичній основі, що зумовлює необхідність ґрунтовної підготовки та високого рівня теоретичних знань у тих, хто прагне присвятити себе цій сфері. Будучи глибоко релігійною особистістю, педагог розглядав гармонійний розвиток людини як неможливий поза духовними засадами віри. Метою виховання визначається формування цілісної особистості, що охоплює розвиток усіх її фізичних і психічних потенцій, із пріоритетом естетичного та морального становлення. Водночас у процесі виховання необхідно враховувати духовний вимір, зокрема ставлення людини до Бога, яке розглядається не лише як важливий компонент, а й як вихідна засада та кінцева мета виховного процесу. Ю. Дзерович розглядав педагогіку як комплексну міждисциплінарну галузь знань, джерельну базу якої вбачав у сукупності філософських дисциплін, зокрема педології, логіки, естетики та історії педагогіки. Водночас учений акцентував на її тісному зв'язку з природничими науками (анатомією, фізіологією, гігієною, патологією) та суспільними дисциплінами, зокрема релігією і соціологією, – пише Н. Лисенко [252, с. 151].

Вагомий внесок у розроблення проблеми виховання здорового покоління зробив Олексій Бутовський (1838–1917), якого справедливо вважають засновником системи фізичного виховання військовослужбовців. В основі його науково-педагогічної спадщини лежить ідея гармонійної єдності інтелектуального, морального, естетичного й фізичного розвитку особистості.

Окремі аспекти фізичного виховання та збереження здоров'я у педагогічній спадщині О. Бутовського стали предметом наукових досліджень українських учених С. Гаркуші [95], О. Даниско [118], О. Кречетова [228], Ю. Черпака [492].

На всебічне наукове осмислення здобутку О. Бутовського претендує дисертаційне дослідження О. Даниско (2013) [118], у якому обґрунтовано особливості формування здорового способу життя особистості у спадщині

вченого, а також актуалізовано його ідеї в сучасних умовах. На основі історико-педагогічного аналізу архівних матеріалів і узагальнення науково-методичних джерел визначено рівень дослідженості проблеми та окреслено провідні напрями її вивчення у науково-педагогічній спадщині О. Бутовського.

У роботі проаналізовано життєвий і творчий шлях ученого, з'ясовано передумови та чинники формування його педагогічних ідей. Розкрито ключові положення щодо становлення здорової особистості, а також обґрунтовано роль фізичної культури як основи оволодіння знаннями, уміннями та навичками самовиховання і самовдосконалення. Визначено рівні та педагогічні умови практичної реалізації процесу формування здорового способу життя в діяльності О. Бутовського. Окремо виокремлено цільовий, змістовий і операційно-діяльнісний компоненти цього процесу в його науково-педагогічному доробку.

О. Даниско зазначає, що вчений трактував здоров'я як необхідну передумову гармонійного розвитку особистості та як вияв її культурного рівня, що формується через поєднання фізичного, розумового й морального виховання.

Дослідник виокремлює ключові ідеї, що дають змогу визначити наукові засади формування здорового способу життя у педагогічній спадщині О. Бутовського: мету – всебічний і гармонійний розвиток особистості; завдання – формування свідомого й позитивного ставлення до власного здоров'я, прагнення до його збереження й зміцнення, а також набуття практичних оздоровчих умінь і навичок; зміст – забезпечення належної рухової активності дітей і підлітків, дотримання гігієнічних норм, організацію раціонального режиму дня та харчування, загартування, розвиток культури почуттів і поведінки.

О. Даниско звертаю увагу, що вчений виокремлював дві основні групи завдань фізичної освіти молодого покоління. По-перше, це виховання свідомого, емоційно позитивного ставлення до власного здоров'я, формування

прагнення його зберігати й зміцнювати. По-друге, набуття практичних умінь і навичок оздоровлення організму через систематичні фізичні вправи, участь у спортивній діяльності, загартування, раціональне харчування та належний догляд за тілом.

Дослідник звертає увагу, що серед ефективних засобів формування здорового способу життя вчений виділяв рухливі та спортивні ігри, єдиноборства, гімнастичні й загальнорозвивальні вправи, військові елементи, щоденну фізичну зарядку, плавання, загартування, раціональне харчування та використання природних чинників.

Водночас важливою умовою ефективності цього процесу він уважав високий рівень професійної підготовки педагогів, дотримання санітарно-гігієнічних вимог, систематичне вивчення фізичного розвитку і стану здоров'я учнів, раціональне чергування розумових і фізичних навантажень, а також просвітницьку роботу з батьками.

О. Даниско зауважує, що О. Бутовський надавав особливого значення професіоналізму вчителя. Він підкреслював, що викладати тілесні вправи може лише той, хто сам володіє ними на практиці та особисто відчув їхній вплив – як у процесі формування навичок, так і у процесі загального психофізіологічного розвитку. У своїх лекціях для майбутніх викладачів він неодноразово наголошував на необхідності систематичних занять фізичними вправами та здобуття фізкультурної освіти, яка сприяє всебічному розвитку організму й особистості через спеціально організовану діяльність, зокрема систему вправ і видів спорту, спрямованих на зміцнення здоров'я та підготовку до професійної діяльності. У цьому контексті вчений порушував і проблему підготовки педагогічних кадрів до формування здорового способу життя молоді. Він обґрунтовував необхідність створення закладів освіти нового типу, які поєднували б дві ключові функції: навчальну – підготовку фахівців із викладання тілесних вправ, і наукову – розвиток теорії фізичного виховання як окремої галузі наукового знання.

У процесі дослідження О. Даниско приходиться до висновку, що О. Бутовський одним із перших у вітчизняній педагогічній думці науково обґрунтував цілісну систему формування здорового способу життя підростаючого покоління, яка поєднує теоретичні положення з практичним досвідом їх реалізації.

О. Кречетов у праці (2011) [228] зауважує, що вчений розробив оригінальний курс теорії та методики гімнастики й тілесних вправ. Одним із його ключових здобутків стало обґрунтування фізичного виховання як невід'ємної складової професійної підготовки. Водночас він пов'язував його з формуванням природних рухових умінь і навичок (біг, ходьба, метання), зумовлених природною програмою фізичного розвитку людини, а також із прикладною фізичною підготовкою, необхідною для конкретної професійної діяльності [228].

У публікації (2015) [492] Ю. Черпак здійснив комплексний аналіз історико-педагогічних засад становлення та розвитку вітчизняної системи фізичного виховання у другій половині XIX – на початку XX ст. Зокрема, розкрито погляди на фізичне виховання П. Лесгафта, його прихильників О. Анохіна та О. Бутовського. Визначено та систематизовано методи фізичного виховання, розроблені вітчизняними науковцями у досліджуваній період. Обґрунтовано, що в цей час відбувався поступовий процес формування та еволюції національної теорії й системи фізичного виховання, які інтегрували як елементи зарубіжних авторських гімнастичних систем, так і найефективніші методики та теоретико-методичні здобутки вітчизняної педагогічної думки.

Автор зазначає, що до кінця XIX ст. у теорії фізичного виховання розпочалося поступове обґрунтування його організаційних форм; однією з найбільш ефективних форм фізичного виховання школярів визнавали урок гімнастики, однак його тривалість викликала суперечки у педагогів і лікарів. У цьому контексті відзначає внесок О. Бутовського в розробку цієї проблеми, який вважав, що заняття з гімнастики повинно тривати не менше однієї

години, в процесі занять фізичними вправами слід насамперед вирішувати освітні, «фізіологічні» і «психічні» завдання [492].

У статті (2015) [95] С. Гаркуші розкрито внесок О. Бутовського у розв'язання проблеми здоров'язбереження, якого справедливо вважають, на думку автора, засновником системи фізичного виховання військовослужбовців. В основі його наукових поглядів лежала ідея гармонійного поєднання інтелектуального, морального, естетичного та фізичного розвитку особистості. Учений створив оригінальний курс теорії та методики гімнастики й тілесних вправ.

Дослідник підкреслює, що основним здобутком О. Бутовського є наукове обґрунтування фізичного виховання як невід'ємної складової професійної підготовки, а також як важливого засобу формування духовно і фізично загартованих українських патріотів. При цьому він розглядав його у тісному зв'язку з формуванням природних рухових навичок – таких як біг, ходьба, метання, – що зумовлені природною програмою розвитку людини, а також із прикладною фізичною підготовкою, необхідною для конкретної професійної діяльності [95].

Викликає інтерес у контексті нашого дослідження спадщина українського педагога, автора унікальних освітніх теорій та ідей Михайла Демкова (1859–1939).

3-поміж джерел, які ми залучили для вивчення поглядів М. Демкова на фізичне виховання, формування здорового способу життя дітей та молоді важливе місце посідають праці самого вченого. Так, зокрема, свої педагогічні погляди та рекомендації щодо фізичного виховання М. Демков виклав у праці «Курс педагогіки для учительських інститутів, вищих жіночих курсів і педагогічних класів жіночих гімназій» (1907, у двох частинах). У першій частині автор присвятив XVI розділ питанням фізичного виховання, де розглянув значення фізичних вправ і гімнастики, проблеми збереження здоров'я учнів, а також роль екскурсій і навчальних подорожей у розвитку молоді [124].

М. Демков на початковому етапі вивчення проблем теорії фізичного виховання зосереджувався передусім на оздоровчо-гігієнічному напрямі тіловиховання. У подальших працях учений глибше осмислює теоретичні засади фізичного виховання, що засвідчує глава VII другої частини «Курсу педагогіки» (1908) під назвою «Фізичне виховання». У ній автор висвітлює особливості фізичного виховання в період раннього дитинства, коли формуються підвалини майбутнього здоров'я, витривалості та сили. Обґрунтовуючи необхідність належної організації фізичного виховання, педагог підкреслює, що здоров'я, сила, спритність і працездатність є для людини найвищими цінностями, адже вони наповнюють життя радістю, тоді як їх відсутність робить його важким і позбавленим інтересу. Навіть у малорозвинених народів, зауважує автор, батьки усвідомлюють значення фізичного розвитку дітей і прагнуть виховати їх міцними та здоровими [124].

У своїй праці (1907) [123] М. Демков, поряд із висвітленням загальних питань фізичного виховання, гігієни та харчування, акцентує увагу на необхідності цілеспрямованої й організованої системи тіловиховання у процесі трудової діяльності. Він підкреслює важливість поєднання праці школярів, їхньої майбутньої професійної підготовки із систематичними заняттями фізичними вправами [123].

Також М. Демков указує, що у дошкільний період, перебуваючи вдома, дитина має можливість більшість часу проводити в грі, тобто в русі, несвідомо виконуючи фізичні вправи. У школі ж вона змушена тривалий час сидіти на одному місці та інтенсивно працювати розумово. З огляду на те, що потреба в русі, поєднаному з фізичними вправами, є природною й нагальною для дитини, стає очевидним, наскільки складно позначається шкільний режим на її організмі. Щоб пом'якшити перехід від дошкільного до шкільного життя, педагог рекомендує на початкових етапах навчання приділяти якомога більше часу руховій активності, фізичним вправам і посильній ручній праці [123]. Це особливо стосується «трудої школи», учні якої повинні бути фізично сильні і володіти потрібними трудовими вміннями і навичками.

На думку М. Демкова, основне завдання початкової народної школи, яку він розглядав як трудову, полягає у формуванні в дітей уміння раціонально й свідомо працювати. При цьому йдеться не про вузьку спеціалізацію чи досконале оволодіння технічними навичками, а про забезпечення належного рівня загальної, зокрема фізичної підготовки, необхідної для майбутньої ремісничої чи сільськогосподарської діяльності. Щоб школа виховувала працювиту особистість, яка позитивно ставиться до праці, готова докладати зусиль і здатна самостійно вирішувати трудові завдання, педагог рекомендував добирати й застосовувати засоби та методи фізичного виховання відповідно до конкретних освітніх цілей.

Розглядаючи проблеми фізичного виховання, М. Демков звертав увагу на те, що як міська, так і сільська молодь недостатньо володіє власним тілом, що проявляється, зокрема, у неправильній поставі та недосконалості рухів. Він відзначав поширеність сутулості, некоординованої ходи, зайвих і нецілеспрямованих рухів, які настільки увійшли в повсякденність, що часто залишаються поза увагою [123, с. 48]. Педагог наголошував, що важливою умовою підготовки кваліфікованого працівника є формування вміння свідомо керувати своїм тілом – правильно тримати поставу, контролювати рухи, адже без цього неможливо досягти високої якості праці.

Обґрунтовуючи важливість формування правильної постави, М. Демков зауважував, що саме вертикальне положення тіла створює найсприятливіші умови для повноцінного розвитку органів і систем організму. Він підкреслював, що правильна постава залежить передусім від гармонійного та рівномірного розвитку м'язів обох сторін тіла. Нерівномірний розвиток м'язів призводить до їх дисбалансу, що унеможлиблює підтримання прямого положення тіла: виникає асиметрія плечей, нахил тулуба, розвиток викривлень хребта, зокрема сколіозу. Усе це, за його переконанням, негативно позначається як на стані здоров'я, так і на працездатності людини.

Контроль за формуванням правильної постави М. Демков покладав як на школу, так і на сім'ю. Усвідомлюючи важливість цієї проблеми, він

наголошував на необхідності систематично привчати дітей рівномірно використовувати м'язи обох сторін тіла. Як загальне правило виконання фізичних вправ педагог формулював принцип: будь-який рух, виконаний однією рукою чи ногою, має бути повторений іншою. З огляду на невисокий рівень освіченості населення та обмежену доступність спеціальної літератури з фізичного виховання, у своїй «початковій педагогіці», адресованій учням народних шкіл і грамотним селянам, він радив застосовувати прості повсякденні вправи. Зокрема, привчати дітей відкривати двері то однією, то іншою рукою, під час підйому сходами почергово спиратися на різні ноги тощо. Із цього випливає його важлива педагогічна ідея: з перших днів навчання дітей слід учити свідомо керувати власним тілом – правильно виконувати рухи, сидіти, стояти, ходити, бігати, повертатися, нахилити голову й тулуб, використовуючи свої фізичні можливості найбільш раціонально та ефективно [303].

Педагог, усвідомлюючи, що результативність будь-якої діяльності значною мірою визначається узгодженістю колективних дій, рекомендував організовувати в школах масові виступи з фізичними, гімнастичними та стройовими вправами. Такі заходи, на його думку, сприяють формуванню впевненості у власних силах, а також розвитку згуртованості й дисциплінованості учнівського колективу [350, с. 3].

М. Демков підкреслював важливість тісної взаємодії школи й батьків у справі збереження здоров'я та фізичних сил дітей, закликаючи всіляко підтримувати ініціативи освітніх закладів, спрямовані на їхній тілесний розвиток. Готуючи учнів до майбутньої трудової діяльності, він акцентував увагу на необхідності зміцнення так званих лімітуючих систем організму – серцево-судинної та дихальної, від яких залежить загальна працездатність людини. У зв'язку з цим педагог рекомендував широко застосовувати фізичні вправи, що сприяють розвитку серця і легень, зокрема рухливі ігри та гімнастику.

М. Демков наголошував на необхідності ґрунтовної підготовки майбутніх учителів у галузі шкільної гігієни. До її змісту він відносив знання санітарно-гігієнічних вимог до приміщень (розташування та обладнання класів, вентиляції, опалення, освітлення), особливостей конструкції шкільних меблів, а також правил організації фізичних вправ, урахування розумової й фізичної втоми, раціонального складання розкладу занять і тривалості перерв. Виходячи з того, що збереження здоров'я є основою гармонійного розвитку дитини, педагог підкреслював обов'язок шкільної адміністрації створювати належні умови для занять фізичними вправами, гімнастикою та іграми, а також раціонально організовувати використання часу на перерви, екскурсії, прогулянки й подорожі [303].

М. Демков розкриває значення рухливих ігор у всебічному гармонійному розвитку дитини. Він стверджує, що ігрова різноманітність, яка дає змогу рухатися на свіжому повітрі, розвиваючи спритність, силу рук і ніг, є одним із досконалих освітніх, розвиваючих і гігієнічних засобів. Школа, на його думку, повинна звертати увагу на організацію рухливих ігор. Влітку і восени, коли стан погоди сприятливий, гімнастику слід виконувати у вигляді «вільних рухів», гімнастику на приладах і помірну рухову активність можна виконувати в залах у зимовий період, коли заняття на повітрі є недоступними і шкідливими. Для кращого проведення занять фізичними вправами на повітрі, збереження здоров'я школярів необхідно підтримувати чистоту і порядок шкільних дворів. Місця, де займаються діти, повинні бути рівні, сухі, посипані піском, а в гарячі літні дні їх потрібно зволожувати.

Працюючи над формами організації вільного часу школярів, М. Демков звертає увагу на можливість і потребу використання засобів і методів фізичного виховання на перервах між уроками, у святкові дні, підчас канікул (вакацій), прогулянок, екскурсій, подорожей.

Обґрунтовуючи необхідність перерв, правильного їх використання, педагог спирається на те, що розумове напруження школярів тривалий час без негативних наслідків бути не може, тому школа має забезпечити правильне

чергування розумових занять і відпочинку. Короткочасне відновлення забезпечується перервами, які повинні бути після кожного уроку. Вчений звертає увагу, що перерви призначені для відпочинку, а не для продовження навчання. Це потрібно пам'ятати вчителям і відповідно організовувати відпочинок на перерві [123].

М. Демков розуміючи важливість для дитячого організму тривалого відпочинку після тривалого періоду навчання, обґрунтовує окремі положення організації літніх та зимових канікул. Він подає мету вакацій – повне розумове відновлення, тому вчителям не слід давати розумових та фізичних навантажень, які можуть негативно вплинути на організацію учнями свого відпочинку на канікулах, а лише рекомендувати як їх краще провести. Ця проблема є актуальною й нині. Так, вчителі надаючи важливого значення домашнім завданням, намагаються використати канікули для вивчення чи повторення матеріалу предмету, який викладають (згідно програми школи, або з власної ініціативи), як наслідок того, учні, які як правило, відкладають роботу на останні дні, намагаючись виконати канікулярні завдання, проводять залишок канікул в напруженій роботі. Результатом є те, що вони приходять в школу втомлені, а це не сприяє їх здоров'ю та навчальному процесу. М. Демков, працюючи над цією проблемою, для кращого фізичного розвитку, збереження і зміцнення здоров'я рекомендує організовувати канікули так, щоб діти могли проводити багато часу на повітрі, літом найкраще в селі, де є змога фізично працювати в саду, в полі, влаштовувати прогулянки, рухливі і спортивні ігри. Він обґрунтовував важливу роль прогулянок і екскурсій у формуванні здорового способу життя школярів, підкреслюючи, що вони не лише забезпечують перебування на свіжому повітрі та рухову активність, а й дають можливість глибше пізнати індивідуальні особливості дитини, а також ефективно вирішувати навчальні, виховні й оздоровчі завдання. Водночас педагог наголошував, що успішність таких заходів значною мірою залежить від підготовленості вчителя. Він підкреслював необхідність їх попереднього планування, чіткого визначення освітніх, виховних і розвивальних цілей.

Лише за таких умов прогулянки та екскурсії набувають реальної педагогічної цінності й стають ефективним засобом розвитку, а не обмежуються лише перебуванням дітей на свіжому повітрі [124].

М. Демков наголошував, що ефективне застосування засобів і методів фізичного виховання можливе лише за умови глибокого знання вихователями особливостей дитячого організму. Він підкреслював, що організм дитини є менш стійким до навантажень порівняно з дорослим і перебуває у стані постійного розвитку. Учений звертав увагу на характерні риси дитячого організму: інтенсивний обмін речовин, підвищену потребу в кисні, що зумовлює частіше дихання, активніший кровообіг і процеси травлення, а також підвищену збудливість нервової системи. Водночас він зазначав, що діти мають високу здатність до сприйняття нового, легко опановують уміння й навички, що необхідно враховувати під час організації фізичного виховання. Ці положення свідчать про усвідомлення педагогом потреби у розробленні чітких методичних засад тіловиховання, що, у свою чергу, вимагало належної підготовки вихователів і вчителів у галузі теорії та методики навчання фізичних вправ.

Обґрунтовуючи доцільність використання рухливих ігор у навчальному процесі, М. Демков виходив із особливостей розвитку дітей після п'ятирічного віку, коли навчання передбачає переважно сидячу розумову діяльність. Такий характер занять, на його думку, необхідно обов'язково компенсувати активною руховою діяльністю. Найефективнішим засобом для цього педагог вважав рухливі ігри, особливо ті, що проводяться на свіжому повітрі [123; 124]. М. Демков підкреслював, що рухливі ігри, починаючи з найпростіших, охоплюють біг і різноманітні рухи тулуба та рук, що сприяє розвитку не лише фізичних, а й морально-вольових якостей. Такі вправи активізують роботу м'язів, підвищують їхню силу, стимулюють кровообіг, запобігаючи застійним явищам, а також позитивно впливають на травлення, апетит і вентиляцію легень. Окрім фізичного та морального розвитку, ігри мають важливе значення для психічного стану дитини: вони допомагають

зняти розумове напруження, забезпечують приємне проведення часу та сприяють формуванню бадьорого, життєрадісного настрою [123, с. 17].

М. Демков наголошував, що ігрова діяльність є важливою не лише для дітей дошкільного віку, а й має велике значення для розвитку школярів. Він уважав, що різноманітні рухливі ігри на свіжому повітрі є одним із найефективніших засобів як освітнього, так і фізичного розвитку [125].

Застосовуючи фізичні вправи та гімнастику як навчальний предмет, педагог рекомендує організовувати заняття розумно та дотримуватися дидактичних принципів. Інакше це може спричинити небажання дітей займатися фізичною культурою або навіть погіршення їхнього здоров'я. Під час занять фізичними вправами Демков радить давати середнє навантаження, таке, щоб дитина могла виконати вправу повністю, і категорично забороняє перевантажувати м'язи грудної клітки у дитячому віці.

М. Демков підкреслює, що фізичні вправи виконують не лише оздоровчо-гігієнічну, а й естетичну функцію. За одностороннього переважно розумового виховання зовнішній вигляд дитини погіршується: рухи стають некоординованими, постава неправильна тощо. Фізичне виховання має усувати ці недоліки та сприяти гармонійному розвитку особистості [125].

Вчений розглядає загартування організму як необхідність підвищення його стійкості до різних зовнішніх впливів, таких як зміни температури, різкі коливання кліматичних умов. Одним із засобів фізичного виховання він вважав пішохідні прогулянки та екскурсії в умовах шкільного життя. Вони не лише зміцнюють здоров'я дітей і привчають до простоти та радості руху, колективної взаємодії, але й сприяють вихованню духовних сил, естетичного смаку та етичних норм [304].

Проблематику творчого пошуку М. Демкова щодо фізичного виховання узагальнено на рис. 3.3.

Варто зазначити, що вітчизняні педагоги-дослідники почали систематично вивчати освітню та наукову діяльність М. Демкова лише у

1990-х рр. XX ст. (Н. Белкіна [21], Е. Вільчковський [395], М. Дригус [133], А. Окопний [303; 304], А. Цьось [395] та ін.).

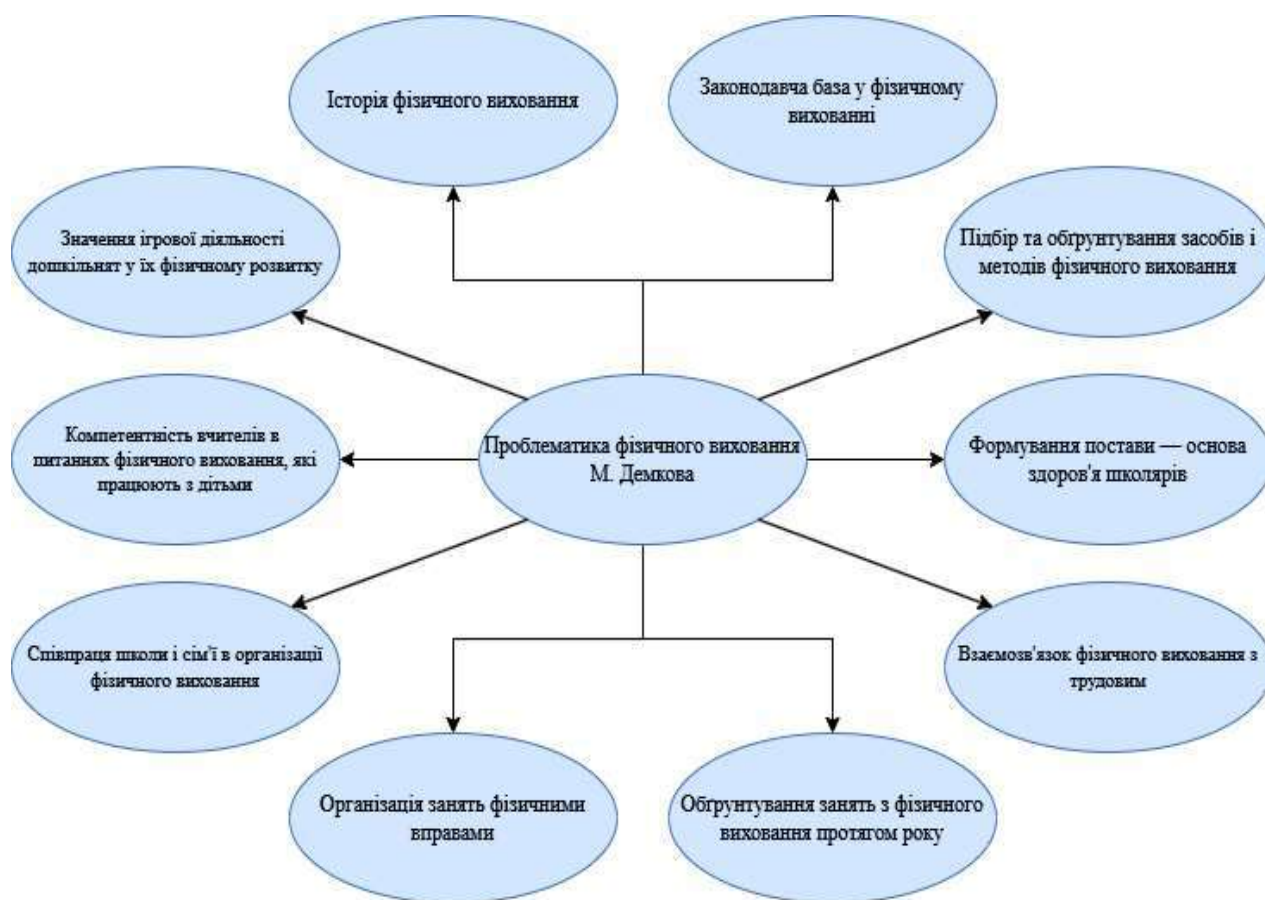

Рис. 3.3. Проблематику творчого пошуку М. Демкова щодо фізичного виховання

Так, Н. Белкіна у своїй дисертації (1998) [21] та низці наукових праць дослідила освітню діяльність і педагогічні погляди М. Демкова, а також висвітлила його внесок у розвиток історії вітчизняної педагогіки. Дослідниця зауважує, що М. Демков надавав великого значення проблемам виховання, вважаючи, що успішне їх розв'язання впливає не лише на долю кожної особистості, а й на соціально-економічний і культурний розвиток держави. На його думку, людина має бути насамперед гармонійно розвиненою – фізично, розумово, естетично та морально. Н. Белкіна наголошує, що М. Демков розглядав фізичний розвиток дитини як запоруку формування її

інтелектуальних здібностей і підкреслював тісний взаємозв'язок фізичного виховання з іншими напрямками виховання [21, с. 13].

Вагомий внесок у вивчення і популяризацію ідей фізичного виховання, формування здорового способу життя дітей та молоді М. Демкова належить А. Окопному [303; 304].

Досліджуючи педагогічну спадщину М. Демкова, А. Окопний у дисертаційному дослідженні (2001) [304] акцентує на його внеску в розвиток педагогічної науки. Так, зокрема, вчений звертає увагу на вагомих напрацюваннях М. Демкова, як-от: його праці з історії педагогіки загальним обсягом більше 100 друкованих аркушів, які за фактичним змістом ґрунтуються на історії української педагогіки; праці з теорії та методики педагогіки майже 70 друкованих аркушів, свідчать про великий потенціал вченого, який через залежність свого народу працював для нього лише опосередковано, проте залишив нащадкам велику спадщину.

Автор відзначає, що М. Демков у своїх працях приділяв значну увагу питанням змісту фізичного виховання, зокрема добору ефективних засобів і методів тіловиховання школярів, взаємозв'язку фізичного та трудового виховання, формуванню правильної постави, а також використанню оздоровчих форм фізичної активності.

Окрему увагу у дисертації приділено актуальності ідей М. Демкова для сучасній теорії й практиці фізичного виховання в Україні: «Доробок М. Демкова залишаються актуальними й сьогодні, особливо в умовах, коли вітчизняна система фізичного виховання функціонує недостатньо ефективно та потребує чітких і дієвих кроків з боку держави й наукової спільноти для її вдосконалення» [304, с. 103].

Його погляди щодо теоретико-методичних основ тіловиховання, на думку А. Окопного, свідчать про розуміння вченим необхідності вироблення правильної методики у тілесному вихованні, поширенню знань з теорії та практики фізичного виховання серед вихователів та педагогів того часу, що є актуальним і нині, коли фахівці з фізичного виховання повинні володіти

новими підходами, педагогічними технологіями у роботі в сучасних умовах, які включають також знання з історії фізичної культури, історії педагогіки. Це були одні з перших педагогічних кроків у науковому обґрунтуванні прикладної фізичної підготовки школярів на засадах поєднання фізичного та трудового виховання. Такий підхід свідчить про поступальний розвиток теорії й практики фізичного виховання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., до якого активно долучалися українські педагоги, – пише А. Окопний [304].

Заслуговує уваги колективна монографія (2016) [395], у якій автори (Е. Вільчковський, Б. Шиян, А. Цьось, В. Пасічник) наголошують на вагомому внеску М. Демкова у розвиток теорії й практики фізичного виховання. Дослідники відзначають, що М. Демков запропонував власну вікову періодизацію розвитку дитини, яку поклав в основу системи фізичного виховання. Згідно з нею: від народження до 7 років – етап початкового фізичного виховання, спрямований передусім на зміцнення та розвиток тілесних сил; від 7 до 14 років – період отрочтва, у якому особлива увага приділяється гармонійному поєднанню фізичного й духовного розвитку; від 14 років – етап подальшого вдосконалення та підтримки фізичних і духовних можливостей особистості. У ході аналізу творчої спадщини М. Демкова у сфері фізичного виховання автори акцентують на необхідності подальшого детального вивчення та осмислення доробку педагога [395, с. 36–37].

На загальному тлі наукових студій про різні аспекти теорії й практики фізичного виховання дітей та молоді у творчій спадщині М. Демкова, заслуговують на увагу наукові розвідки М. Дригус [133].

Так, М. Дригус, досліджуючи концептуальні парадигми психологічної системи М. Демкова, у публікації (2019) [133] відзначає підхід М. Демкова до проблеми гармонійного розвитку, за яким, первинним у структурі розвитку дитини має бути фізичний розвиток та спирався на принцип «У здоровому тілі – здоровий дух» [133, с. 80]. М. Демков підкреслював, що сучасна педагогіка не може зосереджуватися лише на інтелектуальному чи духовному розвитку, а повинна надавати належну увагу гармонійному фізичному становленню

особистості [125]. Він розглядав фізичний розвиток у нерозривному зв'язку з психічним. З одного боку, він зазначав, що фізична слабкість і хвороби негативно позначаються на єдності «розуму, почуттів і волі», адже тілесні страждання пригнічують інтелектуальну діяльність, погіршують емоційний стан і послаблюють волю. З іншого боку, належний фізичний розвиток, за його переконанням, сприяє повноцінному психічному становленню: міцне здоров'я полегшує розумову працю, забезпечує ясність мислення та уяви, формує впевненість у власних силах і життєву енергію. Учений підкреслював, що саме здорове тіло є важливою передумовою гармонійного розвитку розуму, почуттів і волі, тоді як фізична ослабленість стає серйозною перешкодою для цього процесу [125, с. 218].

М. Демков визначав ігри та гімнастику як найдієвіші засоби фізичного виховання, підкреслюючи, що вони активізують життєву енергію людини, стимулюють її до діяльності та водночас сприяють формуванню самоконтролю й упорядкуванню особистої волі. Отже, фізичний розвиток він розглядав як основу становлення різноманітних якостей особистості та її цілісного розвитку. Важливою ідеєю педагога було також те, що тілесний розвиток є підґрунтям духовного: без належного фізичного виховання, за його переконанням, неможливе повноцінне духовне зростання людини, – пише М. Дригус [133, с. 81].

Наступне ключове положення, за словами дослідниці, сформульоване М. Демковим, полягає в тому, що фізичний розвиток слугує основою для духовного зростання [133, с. 81].

М. Дригус звертає увагу, що М. Демков уважав, що фізичний розвиток сприяє формуванню «розуму, вихованні почуттів і волі». Водночас він підкреслював значення шляхів досягнення гармонійного розвитку особистості, вважаючи, що одним із найважливіших засобів цього процесу є так зване виховне навчання [125, с. 219–220].

Заслуговують на увагу погляди на фізичне виховання дітей та молоді відомого українського педагога й громадського діяча Івана Миропольського (1859–1939).

Окремі аспекти педагогічного доробку педагога-просвітителя у галузі фізичного виховання досліджено українськими вченими Т. Кравчук [224], М. Лук'янченко [258].

Так, у кандидатській дисертації (2004) [224] Т. Кравчук розглядає творчу спадщину С. Миропольського у вирішенні питань фізичного виховання. Зауважує, що він уважав, що гімнастика повинна бути обов'язково внесена до змісту навчання школи. Для здійснення цього педагог наполягав на забезпеченні таких вимог: професійній підготовці вчителів гімнастики, організації лікарського контролю за учнями, наявності навчально-методичних посібників та створенні необхідної матеріально-технічної бази [277; 224, с. 32].

М. Лук'янченко у публікації (2012) [258] звертає увагу на праці, що з'явилися в останнє десятиліття XIX ст. На її думку, високої оцінки заслуговують дослідження відомого українського педагога й громадського діяча І. Миропольського, який теоретично обґрунтував зміст і засоби фізичного виховання. Учений вважав, що метою фізичного виховання в народній школі є формування всебічно розвиненої особистості у взаємозв'язку з розумовим, моральним та естетичним вихованням. Основу цього процесу становлять універсальні засоби — гімнастичні й загальні вправи, ігри, змагання, які в сукупності мають забезпечувати гармонійний розвиток дитини [258, с. 39].

Важливе місце у своїй концепції І. Миропольський відводив організації навчального процесу. Зокрема, він наголошував на необхідності постійного контролю з боку вчителя під час виконання вправ, щоб у разі перевтоми чи травм своєчасно припинити заняття або змінити вид діяльності, — пише М. Лук'янченко [258, с. 27].

Заслуговує уваги творчий доробок у галузі фізичного виховання дітей та молоді Валентина Крамаренка (1868–1958) – українського вченого, педагога, лікаря та педагогічна спадщина Олександра Анохіна (1882–1920) – українського просвітника, пропагандиста «тілесного виховання» та першого дипломованого викладача гімнастики в м. Києві.

Цікавим із погляду дослідження наукового та практичного доробку В. Крамаренка та О. Анохіна щодо фізичного виховання дітей та молоді є дисертаційне дослідження (2018) [491] сучасного українського вченого Ю. Черпака.

Так, зокрема, у своїй науковій розвідці Ю. Черпак наголошує на вагомих напрацюваннях В. Крамаренка: він був автором близько 20 книг і понад 200 статей наукового, навчально-методичного та популяризаторського характеру, присвячених фізичному вихованню молоді, масажу, лікувальній гімнастиці та медичному контролю фізичних тренувань.

Підкреслюється активна громадська діяльність В. Крамаренка. Зокрема, наголошується, що він був одним із ініціаторів та організаторів Першої олімпіади в Києві (1913), а також видавав журнал «Краса й сила» того ж року. У 1908 р. він заснував у Києві школу лікувальної гімнастики та масажу, а з 1910 р. керував літніми курсами з підготовки вчителів гімнастики при Київському навчальному окрузі. Він активно співпрацював із київським лікарем і діячем фізкультурного руху Є. Гарничем-Гарницьким у межах Київського атлетичного та гімнастичного товариства, а також із О. Анохіним, очільником спортивного гуртка «Спорт». Разом із ним у 1908 р. було засновано спортивне товариство «Veritas». У 1909 р. В. Крамаренко робив спробу об'єднати гурток «Спорт» і товариство «Veritas» в інститут фізичної культури.

Ю. Черпак підкреслює, що разом із О. Анохіним, О. Бутовським та іншими громадськими діячами м. Києва він не лише популяризував фізичну культуру та спорт, а й розробляв нову систему фізичного виховання, спираючись на педагогічні ідеї К. Ушинського, зокрема на принцип

природовідповідності. В. Крамаренко у своїх працях критикував бездумне наслідування зарубіжних гімнастичних систем, зазначаючи, що будь-яка система фізичного розвитку має органічно відповідати клімату, соціальним та історичним умовам народу, де вона формується.

Розробляючи «раціональну систему фізичного виховання», він радив віддавати перевагу вправам, заснованим на природних рухах народу, що формувалися в процесі його еволюції та боротьби за існування. В. Крамаренко вважав найбільш доцільними вправи з легкої атлетики, називаючи їх «справжньою їжею для розвитку тіла». Наукові пошуки вченого увінчалися створенням системи фізичних вправ «Система елементарних 10 природних вправ» (1914), яка об'єднувала легкоатлетичні та гімнастичні вправи і була доступна для використання у навчальних закладах, – пише Ю. Черпак [491, с. 10].

Досліджуючи педагогічну спадщину О. Анохіна, Ю. Черпак зазначає, що він розробив власну ефективну систему, яка мала на меті зміцнення здоров'я, розвиток краси, мужності та спритності людини. Виконання його системи передбачало концентрацію уваги та зосередженість на вправах, що, за його словами, було необхідною умовою досягнення «спокусливої мрії – сили і здоров'я».

Вивчаючи зарубіжний досвід фізичного виховання (німецький, шведський, чеський), О. Анохін утвердився в ідеї створення ефективної вітчизняної системи, яка б не копіювала атлетичні чи «балетно-естетичні» фігури представників сокільського руху, а сприяла зміцненню фізичного здоров'я та формуванню краси, мужності й спритності особистості.

Система вправ О. Анохіна передбачала виконання ряду умов: здатність концентрувати увагу, підтримувати зосередженість і свідомо контролювати рухи. Саме ці фактори, на його думку, були ключем до якнайшвидшого досягнення «привабливої мрії – досягнення сили та здоров'я». Основною перевагою «вольової гімнастики» була її доступність: виконання вправ не потребувало спеціального обладнання, значного простору чи тривалого часу.

Необхідними були «лише воля, лише енергія» виконавця, який, здійснюючи рухи без обтяження (гир, штанг), мав свідомо напружувати певні групи м'язів, імітуючи подолання опору.

На думку Ю. Черпака, цінним є те, що ця методика сприяла не лише розвитку сили, а й формуванню вміння напружувати та розслабляти окремі м'язові групи, що є важливим як у спорті, так і в повсякденній фізичній праці. За О. Анохіним, «вольова гімнастика» ґрунтується на нових принципах, що спираються на психологію та фізіологію рухового апарату, а також на педагогічному принципі природовідповідності. Вона передбачала індивідуальний підхід, забезпечувала зміцнення здоров'я, підвищення працездатності з «мінімальною затратою енергії», формування характеру й особистісних якостей.

Педагог підкреслював, що фізичні вправи сприяють розвитку дисципліни (стройові вправи), солідарності (ігри), індивідуальних якостей (боротьба), «естетичних почуттів» (танці). Танці він розглядав як важливий засіб фізичного розвитку. Поділяючи позицію В. Крамаренко щодо необхідності створення національної системи фізичного виховання, вибудованої на засадах народного досвіду й досягнень науки, О. Анохін зробив вагомий внесок у становлення вітчизняної фізкультурної думки, – зазначає Ю. Черпак [491, с. 11].

Основною перевагою «вольової гімнастики», на думку дослідника, було те, що вправи не вимагали спеціального обладнання, багато простору чи часу – потрібні були лише воля та енергія виконавця. Вправи виконувалися без додаткового обтяження, з навмисним напруженням окремих м'язів, імітуючи подолання опору. Така система дозволяла не лише розвивати силу, а й навчала чергуванню напруження та розслаблення м'язів, що було важливо як у спорті, так і в повсякденній фізичній роботі.

При цьому Ю. Черпак звертає увагу, що методика О. Анохіна базувалася на «нових» принципах, заснованих на психології та фізіології рухового апарату, а також на педагогічному принципі природовідповідності.

Вона передбачала індивідуальний підхід, мала на меті зміцнення здоров'я, підвищення працездатності при «мінімальній витраті енергії» та формування характеру й особистісних якостей. Заняття фізичними вправами сприяли розвитку дисципліни (стройові вправи), солідарності (ігри), індивідуальних якостей (боротьба) та естетичних почуттів (танці), причому танці він вважав важливим засобом фізичного розвитку.

Указує, що О. Анохін поділяв погляди В. Крамаренка щодо необхідності створення вітчизняної системи фізичного виховання, що базувалася б на народних традиціях і сучасних наукових досягненнях. В історію освіти й спорту він увійшов як видатний теоретик і практик у галузі гімнастики та важкої атлетики, активний популяризатор фізичної культури, а також очільник Київського олімпійського комітету у 1913 р. [491, с. 10].

Грунтовне системне вивчення педагогічної спадщини О. Анохіна та В. Крамаренка дозволило Ю. Черпаку прийти до висновку, що їхня громадсько-освітня діяльність в галузі фізичного виховання мала значний вплив не лише в регіональному вимірі. Завдяки їхній діяльності фізичне виховання та спортивно-масова робота серед молоді в м. Києві набули різноманітних форм. Вони охоплювали як навчальні, так і позанавчальні гімнастичні заняття, організацію прогулянок і екскурсій, активності в місцях відпочинку, проведення «гімнастичних свят», молодіжних спортивних оглядів і показових виступів. Також практикувалися заняття атлетикою та систематичне проведення змагань у межах навчальних округів [491, с. 11].

Плідну діяльність О. Анохіна та В. Крамаренка в українському спортивному журналі «Краса і сила» (1913) відзначає Г. Приходько у своїй науковій розвідці (1998) [345]. Вчена вказує, що в журналі друкувалися численні статті А. Анохіна й В. Крамаренка, у яких представлені погляди вчених на проблему фізичного виховання в школах, даються рекомендації батькам щодо фізичного виховання дітей в сім'ї тощо. Г. Приходько приходить до висновку, що на сторінках журналу найяскравіше проявилися їхні якості як вчених-теоретиків, методистів і публіцистів: вони миттєво

реагували на актуальні проблеми, гостро висловлювали власні думки і, тим самим, ставали ініціаторами дискусій з даної проблематики. В цілому, як стверджує дослідниця, участь у роботі журналу прогресивно налаштованих діячів фізичного виховання і спорту дозволила зробити його трибуною для пропаганди прогресивних ідей і відстоювання інтересів фізкультурно-спортивної громадськості на початку ХХ ст. [345].

Іван Боберський (1873–1947) – визначна постать в історії фізичної культури Західної України, педагог, організатор і провідний фахівець у галузі фізичного виховання та спорту, засновник і ідеолог сокільсько-січового руху, автор навчальних праць для молоді. У 1903 р. він ініціював створення першого спортивного гуртка, який з часом переріс у спортивне товариство «Україна». А вже в серпні 1908 р. очолив центральний осередок цієї масової організації – Львівський «Сокіл-Батько» [36].

Зауважимо, що спадщина І. Боберського є маловивченою. Цікавим є наукові розвідки І. Бондаренка [77], О. Вацеби [57], В. Вербицького [77], Е. Вільчковського [395], М. Лук'янченко [258] про внесок І. Боберського у розвиток фізичного виховання дітей та молоді.

Так, О. Вацеба у своїй праці (1997) [57], досліджуючи історію західно-українського спортивного руху, підкреслює вагомий внесок у розвиток вітчизняної теорії та практики фізичного виховання початку ХХ ст. теоретика і практика української національної фізичної культури І. Боберського.

Автор відзначає, що він активно брав участь у політичних і суспільних акціях, працював журналістом і викладачем, створював спортивну термінологію та розробляв правила змагань у різних видах спорту українською мовою. І. Боберський підготував понад 80 книг та статей із різних питань фізичної культури та спорту. Серед них особливо відзначається праця «Українське Сокільство (1894–1939 рр.)», де проаналізовано діяльність товариства в організації спортивно-масової роботи з українською молоддю. Головною ідеєю його публікацій було твердження, що фізичне виховання є провідним чинником формування сили духу у дітей і молоді. Він також

виступив ініціатором запровадження гімнастики та інших видів спорту в систему фізичного виховання школярів і з 1901 р. активно долучався до діяльності товариства «Сокіл».

У праці також зауважується, що важливою подією для спортивно-гімнастичного руху на західноукраїнських землях стало видання перших пластових підручників. За підтримки І. Боберського О. Тисовський у 1913 р. надрукував свою першу книгу «Пласт», яка згодом виходила під назвою «Життя в Пласті». Це видання органічно поєднувало скаутські методичні засади з традиціями українського козацтва. Після припинення діяльності спортивно-патріотичних товариств видання спеціальної літератури на Західній Україні майже припинилося, проте вже опубліковані підручники відіграли важливу роль у поширенні спорту серед молоді та сприяли патріотичному вихованню [57].

В. Вербицький, І. Бондаренко у своїй праці (2014) [77] акцентують на вагомих здобутках І. Боберського у галузі фізичного виховання: він редагував журнал «Вісті з Запорожжя», випустив понад сотню газетних публікацій, ініціював вихід спортивної газети «Сокільські вісті» з 1907 р., а також сприяв розвитку різних видів спорту: лижного (лещетарство), велосипедного (наколесництво), волейболу («відбиванка»), хокею («гаківка»), футболу («копаний м'яч»), легкої атлетики та плавання. Відзначаючи значний внесок у розвиток фізичної культури І. Боберського сучасники вважали «батьком західноукраїнської фізичної культури» та називали «західноукраїнським П'єром де Кубертеном» [77, с. 107].

У статейній публікації (2012) [258] М. Лук'янченко також визначив внесок І. Боберського у розвиток фізичного виховання, який, за його переконанням, полягає у організації спортивних секцій, де фізична культура виступала дієвим інструментом формування національної свідомості. У своїх працях український педагог неодноразово підкреслював, що фізично активна людина відзначається міцним здоров'ям, життєвою енергією, упевненістю у

власних силах і вчинках, а також сміливістю, – підкреслює М. Лук'янченко [258, с. 27].

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що в науковій спадщині вітчизняних педагогів означеного періоду чітко простежується ідея свідомого й цілеспрямованого впливу фізичного виховання на формування всебічно розвиненої особистості. Представники цього часу заклали теоретичні підвалини національної системи фізичного виховання, а їхні погляди ґрунтувалися на традиціях народної педагогіки, які мають значний виховний потенціал для розвитку загальної культури та зміцнення здоров'я людини.

Історіографічний аналіз засвідчив, що науково-педагогічні напрацювання українських педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у сфері фізичного виховання становлять вагомий внесок у розвиток як історії фізичної культури, так і педагогічної науки загалом. Також є важливим джерелом збагачення змісту системи фізкультурної освіти та виховання учнівської молоді. Вивчення фізичного виховання в педагогічній спадщині українських педагогів збагачує і доповнює знання з історії вітчизняної педагогіки та історії фізичної культури новими фактами, ідеями, концепціями. Отже, відновлення й осмислення культурної спадщини українських освітян і громадських діячів, а також впровадження їхніх наукових і методичних напрацювань у сфері теорії та практики фізичного виховання сприятиме утвердженню національної ідеї, формуванню національної ідентичності молодого покоління й, відповідно, розвитку освітньої системи України.

3.2. Дослідження вітчизняними вченими ключових постатей українського фізичного виховання міжвоєнного періоду

У контексті дослідження особливого значення набуває звернення до вітчизняної педагогіки міжвоєнного періоду, адже саме в умовах активних суспільно-політичних змін було накопичено вагомий досвід у сфері розвитку фізичної культури та організації фізичного виховання молодого покоління.

Водночас означений етап розвитку вітчизняної педагогіки пов'язаний із діяльністю видатного українського педагога Августина Волошина (1874–1945), у цьому контексті важливим є аналіз його поглядів на фізичне виховання дітей та молоді.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення поглядів А. Волошина на фізичне виховання дітей та молоді важливе місце посідають праці самого вченого «О соціальному вихованню» [87], «Педагогічна методологія» [88].

У своїй праці «О соціальному вихованню» А. Волошин всі соціально-педагогічні інституції розділяв на дві групи – гігієнічні та виховні [87, с. 42]. А. Волошин уважав, що однією із найважливіших причин турботи про фізичне виховання дітей та молоді був стан здоров'я народу, який погіршувався з кожним роком. У зв'язку з цим в Україні виникають спеціальні гігієнічні інституції, основним завданням яких було забезпечення певних гігієнічних та медичних вимог для збереження здоров'я вихованців. Виникнення гігієнічних інституцій педагог мотивує необхідністю турботи громадянства про «занедбану та аномальну дитину». Найважливішими із гігієнічних інституцій педагог називає лікарні для дітей, будинки матері, притулки для сиріт, патронаж та суди малолітніх [87, с. 43].

У школах для матерів вони навчалися турбуватися про нормальний фізичний розвиток своїх дітей, знайомилися з основами правильного харчування та догляду немовлят; у притулках знаходилися діти, батьки яких не могли займатися їх вихованням через зайнятість на роботі; суди малолітніх були покликані виправити вади у вихованні дітей і не допустити повторення певних аморальних вчинків. До останніх А. Волошин відносив також будинки виправного виховання, які мали характер родинних.

Говорячи про гігієну звичайних шкіл, педагог наголошував на необхідності дотримання певних гігієнічних вимог, без дотримання яких процес навчання не може проходити ефективно. Як різновид школи А. Волошин розглядав також «Лісову школу», де навчалися хворі діти. Досвід створення подібних шкіл у той час уже був напрацьований у Німеччині. Його

описує автор у своїх наукових працях з метою використання у практиці розбудови тогочасної української школи. Серед головних засобів виховання дітей у цих школах були «любов, ибо знано є, что хвора дитина дуже чутлива, свобода й легша робота» [87, с. 44].

Проведений аналіз праць вченого дає підстави стверджувати, що у порядку денному діяльності цих шкіл необхідною складовою називалися ігри, гімнастика, фізична праця. Регулярно в школі проводився медичний огляд дітей, які свідчили про ефективність впровадження таких закладів з метою оздоровлення дітей [132].

Такі школи, за свідченням А. Волошина, на початку ХХ ст. дістали широкого розповсюдження також у Франції, де вони мали назву «школи вільного повітря», в Англії, в Італії – «огородні школи», в Америці тощо [87, с. 45].

На сторінках «Педагогічної антропології» А. Волошин детально аналізує відомі гімнастичні системи, що використовувалися у той час в системах фізичного виховання багатьох країн: шведську, німецьку, сокольську, англійську, а також вказує на можливість їх використання в українській школі.

Предметом особливої уваги педагога була методика навчання руханки. На сторінках «Педагогічної методології» автор дає практичні вказівки щодо організації занять фізичними вправами в навчальних закладах, теоретичного обґрунтувань користі і доцільності застосування гімнастики для людини в господарській, військовій, ремісничій справі. У старших класах школи вчений рекомендував пов'язувати заняття гімнастикою із вивченням гігієни [88, с. 202].

Р. Поліщук у дисертації (2015) [330] зауважує, що А. Волошин залишив багатогранну організаційно-педагогічну, педагогічно-психологічну й науково-методичну спадщину, в якій, зокрема, досить виразно окреслив зміст виховання, означивши в ньому такі складові: 1) фізичне; 2) розумове; 3) естетичне; 4) трудове; 5) морально-виховне; 6) родинне. Звертає увагу, що

першим серед складових гармонійного розвитку особистості А. Волошин ставив фізичне виховання, тобто – аспект здоров'я. Він був певен, що фізично здорова, розумово, морально, етично й естетично вихована людина має бути й відданим патріотом свого народу, своєї країни. При написанні підручника з методики проведення уроків педагог розробив і методику проведення уроків фізичної культури, зокрема – гімнастики [330, с. 81].

Окремі аспекти проблеми фізичного виховання дітей та молоді у творчому доробку А. Волошина розглянуто у дисертації (2001) [132] Е. Дорошенка. Так, зокрема, дослідник наголошує, що фізичне виховання молоді в Україні не було предметом вивчення лише педагогіки, медицини та гігієни. У цей час виникає новий напрям у педагогіці – соціальна педагогіка, яка трактує фізичне виховання як одну з ключових складових, передусім з огляду на необхідність зміцнення здоров'я дітей, що перебувають під опікою соціально-педагогічних установ. У цьому контексті Е. Дорошенка відзначає працю А. Волошина «О соціальному вихованню», у якій він робить спробу класифікації соціально-педагогічних інституцій, що сформувалися в Україні на початку ХХ ст. Педагог відзначає, що історія педагогіки свідчить про те, що ніколи народ не був повністю задоволений системою і виховними інституціями свого часу. Проте такий стан речей не лише не шкодив педагогіці, а швидше навпаки, допомагав шукати шляхи і засоби для кращого здійснення завдань виховання молодого покоління [87, с. 41].

Також, Е. Дорошенко звертає на погляди педагога щодо необхідності турботи з боку всіх виховних інституцій, а також держави про стан здоров'я дітей та молоді. Ця проблема пронизувала його праці, в яких давалися рекомендації щодо організації правильного фізичного виховання підростаючого покоління, вказувалося на засоби фізичного виховання та ефективні методи.

Фізичну культуру педагог розглядав як необхідну складову загальної культури особистості. А. Волошин був прихильником думки про те, що фізичне виховання, як і будь який інший напрямок виховання, повинен бути

національно своєрідним. Користь фізичного виховання в школі та поза нею педагог вбачав у тому, що воно покликане не лише підтримувати нормальну життєдіяльність людського організму, але й зміцнювати дух людини, оберігати її від нервової та розумової перевтоми. Педагог розглядав фізичне виховання як необхідну складову навчальних програм для школи, з цією метою вивчав та аналізував навчальні програми інших країн, про що йшлося вище, – пише Е. Дорошенко [132, с. 56].

Означений етап розвитку вітчизняної педагогіки пов'язаний із діяльністю видатного українського педагога А. Макаренка (1888–1939), чия педагогічна спадщина й сьогодні є предметом наукового зацікавлення у світі. У цьому контексті особливої наукової значущості набуває дослідження його концептуальних підходів до фізичного виховання дітей та молоді [183, с. 88].

Як зауважує П. Рудик у своїй публікації, датованій 1949 р., А. Макаренко активно впроваджував різні форми фізичного виховання (ранкова гімнастика, заняття спортом, туристичні походи) в життя очолюваних ним дитячих установ [381].

Дослідник спадщини А. Макаренка Н. Ніжинський у своїй праці (1976) [291], зауважує, що досвід закладів, які очолював А. Макаренко свідчить, що в них здійснювалася системна і педагогічно обґрунтована робота щодо матеріального забезпечення фізичного розвитку дітей. А. Макаренко високо цінував командну роботу спортсменів та їхню здатність застосовувати спортивні навички на користь усієї команди. У комуні особливу увагу приділяли колективним принципам навіть при оцінюванні спортивних результатів. Чемпіонами ставали не окремі особистості, а команди у конкретних видах спорту. Найсильніші спортсмени не виділялися над іншими членами команди, а боротьба за індивідуальне чемпіонство чи рекорди відсутня. Спорт сприймався як засіб колективного виховання, а не як мета сам по собі. Різноманітні форми фізичної культури і спорту використовувалися як педагогічний метод для згуртування колективу та формування колективістських цінностей.

Н. Ніжинський підкреслює важливість поглядів А. Макаренка щодо взаємозв'язку трудового виховання з формуванням фізичного здоров'я, витривалості, волі, терпіння та наполегливості, благородства душі й здатності долати труднощі – тобто тих якостей, що характеризують сильну й гармонійно розвинену особистість [291, с. 169].

Досліджуючи взаємозв'язок фізичного і трудового виховання в педагогічній системі А. Макаренка у публікації (1988) [494] О. Чорний наголошує, що А. Макаренко використовував різноманітні педагогічні методи з метою зміцнення здоров'я вихованців, розвитку їхньої витривалості та формування інших важливих і необхідних якостей. Ефективними формами фізичного виховання в педагогічній практичній діяльності А. Макаренка були: рухливі та спортивні ігри, військові заняття, катання на лижах, ковзанах, екскурсії, походи, плавання [494].

А. Макаренка у своїх працях підкреслював, що важливою ланкою у формуванні любові дітей до фізкультури, фізичних вправ та різних видів спорту поряд зі школою та позашкільними дитячими об'єднаннями є сім'я. Він давав конкретні рекомендації для батьків, наголошуючи, що інтерес до спорту не повинен обмежуватися лише спостереженням за іншими. Педагог писав: «Якщо ваш син захоплюється футболом, знає імена всіх рекордсменів і їхні досягнення, але сам не займається фізичною активністю – не відвідує спортивні гуртки, не катається на ковзанах, не ходить на лижах і не грає у волейбол, – то користь від такого інтересу до спорту є незначною, а подекуди й зовсім відсутня ... Не можна загартувати дитину, якщо не ставити перед нею важких завдань. Якщо батьки будуть боятися, що вона зірветься, і не ставитимете складних завдань – значить, вона зірветься обов'язково» [260, с. 189].

Особливості фізичного виховання в педагогічній практиці А. Макаренка узагальнено на рис. 3.4.

Рис. 3.4. Особливості фізичного виховання в педагогічній практиці А. Макаренка

Отже, погляди А. Макаренка на фізичне виховання посідали важливе місце в його педагогічній спадщині та мали значний вплив на розвиток педагогічної науки. Вони ґрунтувалися на міждисциплінарному підході, поєднанні теорії і практики, відзначалися глибиною й комплексністю та сприяли утвердженню наукових засад фізичного виховання.

Аналіз джерел свідчить про помітну увагу сучасних дослідників до різних аспектів фізичного виховання молоді в педагогічній спадщині А. Макаренка. Вагомий внесок у дослідження його ідей, пов'язаних із фізичним вихованням і формуванням фізичного здоров'я та здоров'язбереження внесли українські науковці-педагоги А. Бандурка [16], С. Воронько [16], І. Востоцька [90], О. Карпусь [171], О. Колишкін [183], М. Крук [231], С. Максимюк [263], А. Окопний [304], В. Пилипчук [322], Р. Поліщук [330], З. Сидоряк [393] та ін. Зупинимося на окремих із них.

Окремі аспекти фізичного виховання в педагогічній творчості А. Макаренка висвітлено в дисертаційному дослідженні А. Окопного (2001) [304]. На підставі аналізу робіт, присвячених педагогічній

спадщині А. Макаренка, його досвіду фізичного виховання в колонії імені А. Горького і комуні імені Ф. Дзержинського вчений зазначає, що фізичне виховання, організоване А. Макаренком забезпечувало виконання всіх нормативів, що було потрібно згідно прийнятої в дитячому будинку програмі фізичної культури [260].

Так, зокрема, адміністрація колонії прагнула залучити вихованців до додаткових занять різними видами спорту. А. Макаренко наголошував, що навіть заради двох учнів варто створювати умови для занять фізичними вправами, які б заохочували їх активно проводити вільний час. Одним із таких прикладів була гра в настільний теніс: у дворі дитячого будинку облаштовували спеціальні місця та встановлювали столи. Водночас, забезпечуючи колонію необхідним інвентарем для фізичного виховання, розв'язували й завдання трудового виховання, адже все виготовлялося власноруч вихованцями [260].

Хоча А. Макаренко не був фахівцем в галузі фізичного виховання, його обізнаність із повсякденними практиками та військово-гімнастичною підготовкою зумовила активне впровадження елементів фізичного виховання в освітньо-виховний процес закладів інтернатного типу. Він започаткував військову гру як засіб тогочасної виховної системи. А. Макаренко підкреслював позитивний вплив правильної військової постави та занять фізичною культурою на вихованців колонії. Зовнішній вигляд колоністів – стрункість, уміння триматися спокійно й упевнено, вільна постава та впевнена хода з піднятою головою – свідчив про перші результати фізичного виховання [304, с. 12]. У вихованців колоній цілеспрямовано формувалися елементи військової організації та дисципліни, при цьому їхнє природне прагнення до ігрової діяльності військового характеру інтегрувалося у процес фізичного виховання. Зокрема, вироблялися поведінкові реакції на кшталт беззастережного виконання розпоряджень (вербальна відповідь «так») і використання жестів військового вітання, що закріплювалися під впливом відповідних занять. У сукупності така система, яка включала засоби тілового

виховання, сприяла формуванню фізично підготовленого, дисциплінованого та організованого колективу вихованців.

А. Окопний також вказує, що фізичне виховання у закладах, які очолював А. Макаренко передбачати загартування організму. Практична реалізація відповідних підходів сприяла формуванню вихованців, які характеризувалися міцним здоров'ям, гармонійною тілобудовою, фізичною витривалістю та високим рівнем організованості, що, за свідченнями сучасників, забезпечувало їхню стійкість до захворювань [304].

Ще більших результатів досяг, стверджує вчений, А. Макаренко у комуні імені Ф. Дзержинський, де приділяв значну увагу розвитку спортивної інфраструктури: тут діяло більше волейбольних, футбольних, гандбольних та інших майданчиків, а також функціонували кавалерійська й парашутна секції, що свідчило про певну орієнтацію установи на військову підготовку. Він підкреслював, що загартування зміцнює нервову систему дітей і підвищує їхню стійкість до різних захворювань. З огляду на це педагог широко використовував природні чинники для загартування та формування характеру особистості. Заняття фізичними вправами на відкритому повітрі протягом усього року, прогулянки, екскурсії, туризм, які забезпечували активне використання природних сил, були важливою складовою виховної системи А. Макаренка [473].

Заходи, проведені педагогом у колонії імені Горького і комуні імені Дзержинського, забезпечували захисну функцію фізичної культури. Таким чином, на думку А. Окопного, досвід закладів, які очолював А. Макаренко впливав в загальнонародну справу фізичного виховання підростаючого покоління тогочасного суспільства [304, с. 94].

А. Окопний підкреслює, що у практиці фізичного виховання А. Макаренка використовував різні рухливі ігри. Під час ігор формувалися характери вихованців, розвивалися їхній розум і воля, виділялися люди, яким вірили. У колонії створювалися і свої ігри. А. Макаренко вказував на

величезне значення вироблених у дитини навичок моральної, мотивованої активності і стриманості [304].

Дослідник презентував власне ставлення до творчих здобутків педагога в галузі фізичного виховання, зробив науково виважений висновок, що досвід закладів, які очолював А. Макаренко важливий не лише для формування активності та стриманості, а й для всієї системи всебічного розвитку особистості, особливо в умовах виховання в закладах закритого типу. Практичний досвід А. Макаренка давав підстави стверджувати, що людину слід не просто формувати, а загартовувати. Для ефективного виховання дітей необхідно створювати послідовність вправ і труднощів, які вони мають долати, адже саме через це формується сильна, вольова особистість. Система військово-фізичного виховання А. Макаренка відповідала умовам своєї епохи. За допомогою фізичного виховання педагог уміло реалізовував цілі й завдання тогочасної комуністичної системи, – пише А. Окопний [304, с. 112–115].

На підставі аналізу педагогічної спадщини А. Макаренка у кандидатській дисертації (2015) [330] Р. Поліщук стверджує, що педагог добре розумів значення фізичного здоров'я. Так, складаючи план написання «Книги для батьків», одним із пунктів педагог виокремлював: «Перше дитинство – це здоров'я. А до 12 років – усе» [260, с. 67]. Коли ж він формував комплекс завдань для вихователів, то зазначав, «Що повинен знати вихователь про кожного свого вихованця? У якому стані перебуває здоров'я вихованця, чи не скаржився він на щось, чи звертається до лікаря, чи задовольняється допомогою лікаря? Чи з достатньою увагою ставиться лікар до цього вихованця» [260, с. 32]. Певна своєрідність ставлення А. Макаренка до проблеми фізичного здоров'я виявлялася в тому, що педагог інколи підходив до неї від «альтернативного» явища – хвороби. А. Макаренко пише про демонстративно зневажливе ставлення колоністів до захворювань, бажання їх зігнорувати: «Я завжди ставився до колоністів із глибокою повагою, саме за їхню медичну невибагливість, і сам багато чому в них навчився. У нас зробилося цілком звичним не вважатися хворим за температури в тридцять

вісім градусів, і відповідною витримкою ми один перед одним бравували» [260, с. 85].

Р. Поліщук також вказує й на іншу особливість в ставленні А. Макаренка до фізичного здоров'я – про необхідність відбору вихованців у колонію зокрема за їхніми фізичними вадами. А. Макаренко зазначає: «Безпритульні з фізичними, розумовими та моральними дефектами до трудкомуні не приймаються» [260, с. 125]. Педагог аналізує серед безпритульних, мотивацію бути фізично здоровим і мати через це певні преференції серед однолітків чи друзів: «Інший приклад: фізична сила, спритність, метикуватість, винахідливість у певних випадках закріплюють у неповнолітніх антисоціальний ухил, оскільки вони приводять до частіших успіхів у різних заходах – становище ватажка, краще забезпечення, деяке задоволення владолюбства і славолюбства» [260, с. 113]. Природно, спостережливий і тонкий аналітик А. Макаренко в умовах його діяльності мав зважати й на такі можливі нюансування, дотичні до аспекту фізичного здоров'я. Цілком природно для А. Макаренка й те, що і в царину фізичного виховання як важливого засобу збереження та зміцнення фізичного здоров'я він упроваджував риси власної методики й методології, зокрема демонструючи і власну обізнаність з цього питання. «Один товариш пише, – зазначав А. Макаренко, – що наші школи занедбали фізичне виховання. Звичайно, занедбали, так не треба це робити. Що я можу сказати з цього приводу? Яке фізичне виховання? Спартанське виховання, наприклад, теж непогане виховання, але я завжди наполягаю на тому, що наше виховання повинне направлятися інтересами колективу, супроводжуватись вихованням свідомості. У спартанців виховання загартованих людей не супроводжувалось таким свідомим оформленням, як у нас, такою філософією життя» [260, с. 162]. Звісно, така «філософія життя», як у часи А. Макаренка, у свідомість спартанців не вкладалася й не могла вкладатись, але заперечувати «свідоме оформлення» воїнів Спарти, тим паче після цілком свідомого подвигу

легендарних трьохсот спартанців, теж не випадає, – зазначає Р. Поліщук [330, с. 144].

Дослідник звертає увагу на нерозривне і взаємообумовлююче в теорії та практиці А. Макаренка поєднання фізичного (як оздоровчого) і трудового виховання. Підкреслює, що в цьому взаємозв'язку фізичного і трудового виховання, першому з них педагог відводив своєрідну функціональну (допоміжну) роль стосовно другого, а не виокремлював як самодостатню цінність людини (дитини). В системі виховання «нової людини» А. Макаренко ключову роль відводив саме трудовому вихованню.

Р. Поліщук зазначає, що, незважаючи на те, що А. Макаренко не був фахівцем із фізичної культури, «він із суто життєвої прагматики, й інтуїтивно, і, можливо, із чийогось досвіду (а швидше, мабуть, із суспільних вимог) у своїй педагогічній практиці доволі результативно використав фізкультуру і спорт для зміцнення фізичного здоров'я вихованців» [330, с. 145].

Ще одним важливим засобом фізичного та психічного оздоровлення дітей А. Макаренко вважав гру. Педагог явищу гри в житті дитини присвятив окремий розділ «Гра» [260, с. 72–79]. «Одним із найважливіших шляхів виховання я вважаю гру, писав А. Макаренко, в житті дитячого колективу серйозна, відповідальна гра повинна займати значне місце. І педагоги зобов'язані вміти грати» [260, с. 356]. Більше того, гра в розумінні педагога мала широкі й універсальні виховні можливості, здатні забезпечити різнобічний розвиток дитини. А. Макаренко, як слушно зазначає Р. Поліщук, вбачав у грі важливий засіб впливу на розвиток уяви, мислення, творчості та відповідальності... Хороша гра, як і хороша робота, потребує фізичних і психічних зусиль, привчає дотримуватись певних вимог, вчить колективному спілкуванню» [330, с. 147]. Зрозуміло, що і в цитованих роздумах А. Макаренка йдеться про гру загалом, про гру як явище і форму (засіб) виховання. Навіть і в такому розумінні явище гри вбирає в себе й оздоровчий зміст – здоров'я фізичне і психічне, – пише Р. Поліщук [330, с. 147].

В. Пилипчук у статті (1998) [322] акцентує увагу, що всебічний фізичний розвиток дітей потребує наявності в кожному навчальному закладі належної матеріальної бази – спортивних майданчиків, обладнання та інвентарю – а також їх грамотного, науково обґрунтованого педагогічного використання. У школах, як і в інших виховних установах, запроваджується обов'язковий мінімум фізичного виховання для всіх учнів – саме так було організовано роботу в колонії імені М. Горького та комуні імені Ф. Держинського. Водночас діти відрізняються за своїми інтересами й уподобаннями, тому обирають різні види фізичних вправ і спорту. З огляду на це необхідно створювати якомога ширший спектр можливостей, який відповідав би різноманіттю їхніх схильностей. Цього вимагала державна політика не на словах, а на ділі, тому в колоніях під керівництвом А. Макаренка фізично-військове виховання було організоване на високому рівні. Достатність ігор, різноманіття фізкультурних, спортивних та інших занять забезпечувало педагогічну увагу до кожного вихованця і водночас давало змогу реалізувати принцип індивідуального підходу [322, с. 73].

Фізичне виховання, організоване А. Макаренком, забезпечувало виконання всіх передбачених програмою фізичної культури нормативів у дитячому будинку. Водночас адміністрація колонії прагнула розширити участь вихованців у спортивному житті, активно залучаючи їх до додаткових занять різними видами спорту. Педагог наголошував, що навіть заради небагатьох учнів необхідно створювати привабливі умови для фізичної активності у вільний час. Одним із таких засобів був настільний теніс, для якого спеціально облаштовували майданчики та встановлювали столи у дворі закладу. Паралельно з розвитком фізичного виховання вирішувалися й завдання трудового виховання, оскільки весь необхідний інвентар виготовлявся самими вихованцями, – відзначає В. Пилипчук [322, с. 74–75].

М. Крук у праці (2011) [231] здійснив аналіз педагогічних ідей А. Макаренка щодо фізичного виховання підростаючого покоління. Характеризуючи виховний ідеал А. Макаренка, автор підкреслює, що він

бачив громадян країни фізично міцними, здоровими й загартованими, сповненими оптимізму та життєвої енергії, здатними долати як фізичні, так і духовні випробування. Він уважав, що фізичне виховання та розвиток мають передусім сприяти загартуванню організму. Описуючи здоров'я й витривалість вихованців, він уживав яскраві художні образи – «м'язи залізних рук», «броньовані груди», «монументально стійкі стегна» тощо. Водночас головною метою фізичного виховання педагог визначав гармонійний розвиток кожної особистості [231, с. 48].

На підставі аналізу спадщини А. Макаренка, автор приходять до висновку, що ключове місце в цій системі фізичного виховання посідає праця. У теорії виховання через працю, розробленій А. Макаренком, ключовим є положення про тісний взаємозв'язок трудових зусиль із формуванням фізичного здоров'я, витривалості, сили волі, терпіння та наполегливості, а також благородства душі й здатності долати труднощі – тобто тих рис, що визначають сильну та гармонійну особистість.

Також М. Крук звертає увагу, що до значущих засобів фізичного виховання А. Макаренко відносить гру. Він критично ставився до форм гри, у яких дитина залишалася пасивним спостерігачем без можливості активної участі. На його думку, першочергово слід застосовувати такі види ігор, що привчають до колективної діяльності, формують орієнтацію в колективі, колективізм і активність. Педагог також пропонував надавати іграм ознаки навчальної та виробничої праці, включати елементи змагальності. Саме через гру здійснювалася характерна для педагогічної системи А. Макаренка «воєнізація фізичного виховання». Дитячо-юнацькі ігри «Зірниця» та «Орлятко», які згодом широко застосовувалися протягом 60–80-х рр. ХХ ст., стали результатом поєднання фізичного виховання з військово-патріотичною підготовкою. А. Макаренко активно впроваджував активно впроваджував туристичні походи та екскурсії, започаткувавши подорожі Україною для своїх вихованців як одну з провідних форм літнього оздоровлення та відпочинку. Він розглядав майбутній туристичний похід насамперед як перспективну

мету, до якої слід готуватися заздалегідь, формуючи в дітей навички самостійності, колективної взаємодії та відповідальності [231].

С. Максимюк у навчальному посібнику з педагогіки (2009) [263] зазначає, що вагомим уроком для нас є твердження видатного педагога про те, що гуманізм проявляється не в гучних фразах чи деклараціях, а у відповідальності та щоденній наполегливій праці, спрямованій на створення належних умов для здорового побуту, навчання, праці, опанування професії, фізичного й духовного розвитку молоді. Саме через реальну турботу про дітей і їх всебічне зростання сьогодні слід оцінювати рівень гуманізму й демократичності керівників освітніх закладів, організаторів народної освіти, науковців, педагогічних колективів та окремих учителів [263].

Аналізуючи становлення і розвиток ідей формування здорового способу життя особистості у вітчизняній педагогічній думці А. Бандурка, С. Воронько у публікації (2020) [16], зазначають, що в межах педагогічного експерименту в колонії А. Макаренка створив модель трудової школи, основним завданням якої була підготовка дітей до життя та праці. Для зміцнення волі та формування характеру вихованців педагог-новатор застосовував комплекс засобів: природні чинники, раціональний режим харчування, суспільно корисну працю, а також фізичні вправи й різні види спорту – гімнастику, акробатику, волейбол, футбол, теніс, стрільбу, участь у спортивних і туристичних змаганнях тощо [16, с. 4].

Поєднуючи виховання з участю в загальнонародній праці, А. Макаренка пропагував свідому дисципліну, повагу до громадської думки та людської гідності, солідарність і товариство. Фізичну культуру педагог розглядав як важливий засіб формування цілеспрямованої, відповідальної, життєрадісної особистості, а фізичне виховання – як складову всього процесу виховання та освіти, що готувала дітей до самостійної трудової діяльності [16, с. 5].

Також О. Колишкін у статті (2018) [183] відзначає, що А. Макаренка приділяв особливу увагу організації фізичного виховання та фізичної підготовки, наголошуючи на комплексному підході та вмілому поєднанні

шкільної роботи з позакласною й позашкільною спортивно-масовою та оздоровчою діяльністю. Педагог вважав, що ефективність фізичного виховання підростаючого покоління можлива лише за умови гармонійного поєднання шкільних занять фізичною культурою з позакласною та позашкільною діяльністю.

На його переконання, позакласна та позашкільна фізкультурна діяльність розширює й поглиблює знання, уміння та навички, набуті на уроках фізичної культури, сприяє ефективному розв'язанню навчально-виховних завдань школи, зміцнює здоров'я, підвищує рівень фізичного розвитку та формує стійкий інтерес до регулярних занять фізичною культурою і спортом.

За словами А. Макаренка, основними компонентами для вироблення фізичних і рухових звичок у процесі виховання повинні бути: чітка мета діяльності, позитивні емоції від її досягнення, оволодіння й багаторазове відпрацювання різноманітних дій, активізація мислення через усвідомлення їхньої необхідності та формування культури їх виконання. Фізичне виховання повинно ґрунтуватися на інтересах колективу й поєднуватися з формуванням свідомого ставлення до діяльності [183].

А. Макаренко наголошував, що результативне фізичне виховання підростаючого покоління можливе лише за умови узгодженого поєднання шкільних занять фізичною культурою з позакласною та позашкільною спортивно-масовою й оздоровчою діяльністю. Він уважав, що така позакласна робота є важливим елементом навчально-виховного процесу, сприяє виконанню загальношкільних завдань, поглиблює знання, уміння та навички, набуті на уроках фізичної культури, сприяють зміцненню здоров'я, підвищенню загального рівня фізичного розвитку та вихованню стійкого інтересу до регулярних занять спортом.

На його думку, вироблення корисних звичок у процесі фізичного виховання має базуватися на таких компонентах: чітко визначена мета діяльності, емоційне задоволення від її досягнення, освоєння та повторення великої кількості дій, активізація розумової діяльності через усвідомлення

їхньої необхідності та формування культури виконання цих дій. Фізичне виховання має орієнтуватися на інтереси колективу й поєднуватися з формуванням свідомості та почуття відповідальності [183, с. 91].

У статійній публікації З. Сидоряк (2015) [393] звертає увагу, що фізичне виховання, як невід’ємна складова формування особистості, посідало провідне місце у системі виховання підростаючого покоління за А. Макаренка. Він уважав фізичний розвиток, здоров’я та гігієнічні навички необхідними атрибутами нової, гармонійно сформованої особистості, виховання якої становило ідеал і провідну мету розробленої ним педагогічної системи. Попри те, що педагог не був фахівцем із фізичної культури, він, опираючись на знання військового строю та гімнастики, організовував фізичне виховання дітей – колоністів і комунарів. Для нього фізичне виховання було важливим засобом формування колективу та розвитку гармонійної особистості, а найефективнішими засобами вважав працю, ігри, спорт, екскурсії та походи.

Варто наголосити, що педагогічна система А. Макаренка становить цінне джерело ідей і методик, які можуть ефективно застосовуватися в корекційній педагогіці для подолання характерологічних порушень у дітей, зокрема підлітків із девіантною поведінкою. Особливо важливим є творче осмислення й використання його підходів, сформованих у процесі роботи з неповнолітніми правопорушниками та «важкими» дітьми. Перспективним напрямом подальших наукових пошуків є емпірична перевірка результативності засобів і методів фізичного виховання, запропонованих А. Макаренком, у сучасній практиці шкільної та позашкільної роботи з дітьми [393, с. 371–377].

Видатний український вчений-педагог Григорій Ващенко (1878–1967) значну увагу в своїх працях приділяв питанням фізичного виховання.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення поглядів Г. Ващенко на фізичне виховання дітей та молоді важливе місце посідають праці самого вченого [64–73].

Аналіз праць Г. Ващенко засвідчує, що у поглядах на процес виховання він уважав, що єдиним правильним шляхом у виховання молоді є формування в неї ідеалістичного світогляду, заснованого на релігійних цінностях [68; 70; 71]. Г. Ващенко підкреслював, що саме такий світогляд є цілісним і внутрішньо узгодженим, позбавленим суперечностей [70].

У своїх працях Г. Ващенко порушував питання про можливість формування волі й характеру людини засобами фізичного виховання, підкреслюючи, що за належної організації тіло може стати інструментом духовного розвитку. Розглядаючи цю проблему, педагог виокремлював три основні підходи [73]. Першим із них він називав матеріалістичний, який ґрунтується на уявленні про існування лише матеріальних процесів і заперечує наявність душі як окремої нематеріальної сутності. У межах такого підходу сама проблема взаємозв'язку тілесного й духовного фактично знімається.

Другий підхід до розв'язання проблеми співвідношення душі й тіла ґрунтується на теорії психофізичного паралелізму, витоки якої сягають філософської системи Рене Декарт. Він визнавав існування двох самостійних субстанцій – матеріальної та духовної, між якими відсутній безпосередній зв'язок, а кожна з них функціонує за власними законами. Їхня узгодженість, за цим підходом, пояснюється наперед установленою гармонією. Подальший розвиток цієї теорії привів до твердження, що фізичні й психічні процеси відбуваються паралельно, не перебуваючи в причинно-наслідковому зв'язку: кожному психічному явищу відповідає певний фізіологічний процес і навпаки. Спираючись на ці положення, Г. Ващенко доходив висновку про недоцільність вважати, що засобами фізичного виховання можна безпосередньо впливати на волю та характер людини, а тим більше – перетворити тіло на інструмент духу.

Третій підхід до розуміння взаємозв'язку душі й тіла – це теорія взаємодії. Вона виходить із того, що, хоча душа і тіло є різними субстанціями,

між ними існує взаємний вплив: духовне впливає на фізичне, а фізичне – на духовне.

Г. Ващенко обґрунтовував цю позицію численними прикладами. Зокрема, він зазначав, що фізичний стан людини безпосередньо позначається на її психіці: хвороба чи втома негативно впливають на мислення, емоції та загальний психічний стан. Також шкідливі речовини, як-от алкоголь і наркотики, порушують нормальний перебіг психічного життя та можуть призводити до серйозних розладів.

Водночас педагог підкреслював і зворотний вплив: емоційні переживання – горе, стрес, душевні потрясіння – здатні послаблювати фізичні сили людини, знижувати її працездатність і навіть становити загрозу для життя.

Радісний і бадьорий настрій сприяє підвищенню фізичної енергії та працездатності людини, що ще раз підтверджує тісний взаємозв'язок між психічним і тілесним. Григорій Ващенко підкреслював, що в різних людей цей взаємозв'язок проявляється по-різному: в одних переважає духовне начало, тоді як в інших – тілесне.

Він зазначав, що одні люди здатні силою волі контролювати свої фізичні потреби, долати втому, холод, голод чи навіть хвороби, тоді як інші підпорядковуються тілесним бажанням і ставлять їх у центр свого життя. Водночас педагог наголошував, що така різниця зумовлена не стільки природженими якостями, скільки рівнем виховання та самовиховання особистості [66; 68; 73].

Проведений аналіз наукового доробку Г. Ващенко дає підстави стверджувати, що всі три підходи до проблеми взаємодії душі й тіла за певних умов можуть бути використані для обґрунтування системи фізичного виховання як засобу формування волі та характеру. Водночас питання співвідношення духовного і тілесного залишається актуальним, адже ідеалом виховання виступає гармонійно розвинена особистість, яка поєднує фізичне здоров'я, зовнішню досконалість і високі духовні якості [70]. Обґрунтовуючи

мету фізичного виховання, Г. Ващенко спирався на ідеї Аристотель. Він поділяв думку античного мислителя про те, що тіловиховання має бути спрямоване не на підготовку атлета, а на формування здорової, гармонійно розвиненої особистості, адже надмірний атлетизм не відповідає ідеалу вільної людини. Такий підхід підтверджує його концепцію взаємозв'язку душі й тіла: за умови правильно організованого фізичного виховання воно може стати ефективним засобом формування волі та характеру, перетворюючи тіло на інструмент духовного розвитку людини [303, с. 34–35].

Отже, педагог був переконаний, що завдяки фізичному вихованню можна цілеспрямовано формувати волю та характер, перетворюючи тіло на інструмент духовного розвитку людини. Його підхід є досить аргументованим: з одного боку, він наголошував, що проблеми виховання і самовиховання слід розглядати передусім крізь призму психології; з іншого – підкреслював, що ефективність цього процесу залежить від правильного розуміння взаємодії між вихователем і вихованцем, тобто від гармонійного поєднання виховання та самовиховання.

Опрацьовуючи національну систему тіловиховання, Г. Ващенко підкреслював значення філософських засад естетики у фізичному вихованні. У своїх міркуваннях він спирався на вчення Платон, який розрізняв дві форми краси: земну (Венеру) та небесну (Уранію), вважаючи вищою саме духовну красу. За Платоном, тілесна краса є лише відображенням духовної досконалості. Спираючись на ці ідеї, Г. Ващенко доходив висновку, що фізична привабливість викликає захоплення саме тому, що в ній віддзеркалюються риси внутрішньої, духовної краси людини [72].

Г. Ващенко дотримувався принципу природовідповідності у вихованні, який передбачає розвиток у людини тих якостей, що закладені в ній від природи. Звідси випливає прагнення особистості до самоствердження, збереження власної гідності, свободи думки, а також до реалізації своїх національних, духовних і фізичних потреб [303].

На думку Г. Ващенко, гармонійний розвиток особистості ґрунтується на принципі природовідповідності й передбачає врахування природних потреб людини, зокрема її біологічної потреби в русі. Гармонійність, за його переконанням, об'єднує всі природні задатки в єдину систему, підпорядковану визначеній меті, завдяки чому кожна з них займає своє місце у структурі особистості та виконує відповідну функцію. Він наголошував, що вся діяльність людини, у тому числі фізичне виховання, має бути спрямована на служіння Богові й Україні. До складових гармонійно розвиненої особистості він відносив: сформований світогляд, високий рівень професійної підготовки, розвинені інтелектуальні здібності, міцні моральні якості, працелюбність, життєрадісність і бадьорість, естетичну культуру, фізичне здоров'я та навички культурної поведінки.

Педагог підкреслював, що важливою умовою збереження здоров'я та формування волі й характеру є раціонально організована праця, адже саме в ній найповніше розкриваються особистісні якості людини та її цінність [72]. У трудовій діяльності відбувається розвиток як фізичних, так і психічних можливостей. Водночас будь-яка праця потребує грамотного поєднання навантаження і відпочинку. З позицій психолого-фізіологічного підходу в процесі роботи доцільно розрізняти стан тренування, втому та перевтому. Етап вправління передбачає поступове залучення людини до праці та підвищення її продуктивності. Водночас цей процес супроводжується накопиченням продуктів втоми в організмі, що з часом може знижувати працездатність і мотивацію. Однак під час відпочинку організм відновлюється, а завдяки систематичності поступово адаптується до більших навантажень.

Натомість перевтома є шкідливою, оскільки організм уже не справляється з надмірним накопиченням виснаження, що призводить до погіршення здоров'я та зниження життєвих сил. Це однаковою мірою стосується як фізичної, так і розумової діяльності. Саме тому дотримання

балансу між працею та відпочинком є необхідною умовою збереження здоров'я і працездатності людини.

Працюючи над проблемами фізичного виховання, Г. Ващенко прагнув донести до широкого загалу ідею необхідності виховання сили духу й тіла. Одним із ефективних засобів досягнення цієї мети він вважав рухливі та спортивні ігри. Учений наголошував на важливості залучення дітей до гри з раннього віку, адже вона є природною потребою дитини і водночас джерелом радості. Він підкреслював, що завдання батьків і педагогів полягає у створенні умов для вільної гри, делікатному спрямуванні її в корисне русло та ознайомленні дітей з новими іграми. Особливого значення, на його думку, набувають національні ігри, які вирізняються естетичною привабливістю та сприяють вихованню любові до Батьківщини. Окремо педагог відзначав велику користь ігор, поєднаних із танцями й співом. Серед народних танців він рекомендував культивувати такі, як козачок, гопак та аркан, підкреслюючи їх виховний і оздоровчий потенціал [73].

Надзвичайно важливим засобом фізичного розвитку особистості є гімнастика, рухливі ігри та спорт, які сприяють удосконаленню тіла, розвитку м'язової сили й координації. Групові гімнастичні заняття не лише сприяють розвитку сили та спритності, а й формують організованість і дисциплінованість. Педагог наголошував на необхідності залучення дітей до ігор із раннього віку, адже гра є природною потребою дитини та одним із головних джерел її радості. Водночас роль батьків і вчителів полягає в тому, щоб створити сприятливі умови для вільної гри, делікатно спрямовувати її в корисне русло та час від часу знайомити дітей із новими видами ігор [72].

У своїх працях Г. Ващенко розглядав значення спорту у фізичному вихованні дітей та молоді. Він розумів під терміном «спорт» гру, яка носить в собі змагальний характер. Розрізняв індивідуальні та групові види спорту. Г. Ващенко, не заперечуючи значення індивідуальних видів спорту, застерігав, що надмірне захоплення ними може породжувати честолюбні мотиви та відволікати від важливіших особистих і суспільних завдань.

Водночас він наголошував на доцільності підтримки колективних спортивних ігор, зокрема гри в копаний м'яч, яка поряд із розвитком рухових якостей сприяє формуванню дисциплінованості, організованості, спостережливості та інших морально-вольових рис [303; 304].

Г. Ващенко про фізичне здоров'я дітей, про його фундаментальну важливість, про завдання школи в цьому питанні, про специфіку його розв'язання писав у праці «Виховний ідеал» [67]. Він вказував: «Останнє завдання нашої школи – це фізичне виховання молоді. Школа має виховати дітей здоровими, міцними й спритними. Фізичне виховання не може ставити перед собою завдання виховувати атлетів. Проти цього заперечував ще Аристотель. Але школа мусить так поставити фізичне виховання, щоб наша молодь була не тільки здоровою під час шкільного навчання, а й після закінчення школи» [67, с. 89].

Тому ж з дитинства треба прищепити дітям здорові гігієнічні навички щодо їжі, чистоти, користування повітрям, чергування праці і спочинку й таке інше. Ці навички мають спиратися на певні знання в галузі гігієни. Крім того треба виховувати молодь так, щоб вона могла без шкоди для здоров'я переносити холод і спеку і взагалі була витривалою до впливів підсоння [330, с. 103].

Г. Ващенко пропонує і свої власні бачення гігієни як здоров'яформувального і здоров'язберігального чинників [72]. Український учений, по-перше, помітно розширює мотиваційну складову й оздоровчі можливості, сказати б, традиційних, здавна відомих форм гігієни – тих же гігієни харчування (особливо широко й диференційовано за віком людини), гігієни одягу, гігієни (режиму) праці тощо. Г. Ващенко достатньо детально пише про гігієну харчування новонароджених і дорослих людей, щодо останніх, то особливо наголошує на згубності вживання алкоголю, на помірності в харчуванні. Оцей аспект диференціації, який промовляє про поглиблену науковість підходів, загалом показовий для суджень педагога [330]. «А взагалі їжа людини, – зауважує Г. Ващенко, – повинна бути

простою і здоровою, відповідною до віку людини, кліматичних умов, у яких вона живе, і праці, яку вона виконує. Людина... мусить їсти стільки, скільки потребує її організм» [71, с. 105].

Дослідження показало, що концепція фізичного виховання української молоді, розроблена Г. Ващенком, окреслює її мету, завдання, методи та форми й виступає важливою складовою загальної системи національного виховання. У центрі цієї системи перебуває формування українського виховного ідеалу. У педагогічній теорії Г. Ващенка гармонійно сформована особистість розглядається як така, що поєднує фізичний розвиток із високими морально-вольовими якостями; обґрунтовується тісний зв'язок фізичного виховання з формуванням волі та характеру.

Особливості тіловиховання в творчому доробку Г. Ващенка узагальнено на рис. 3.5.

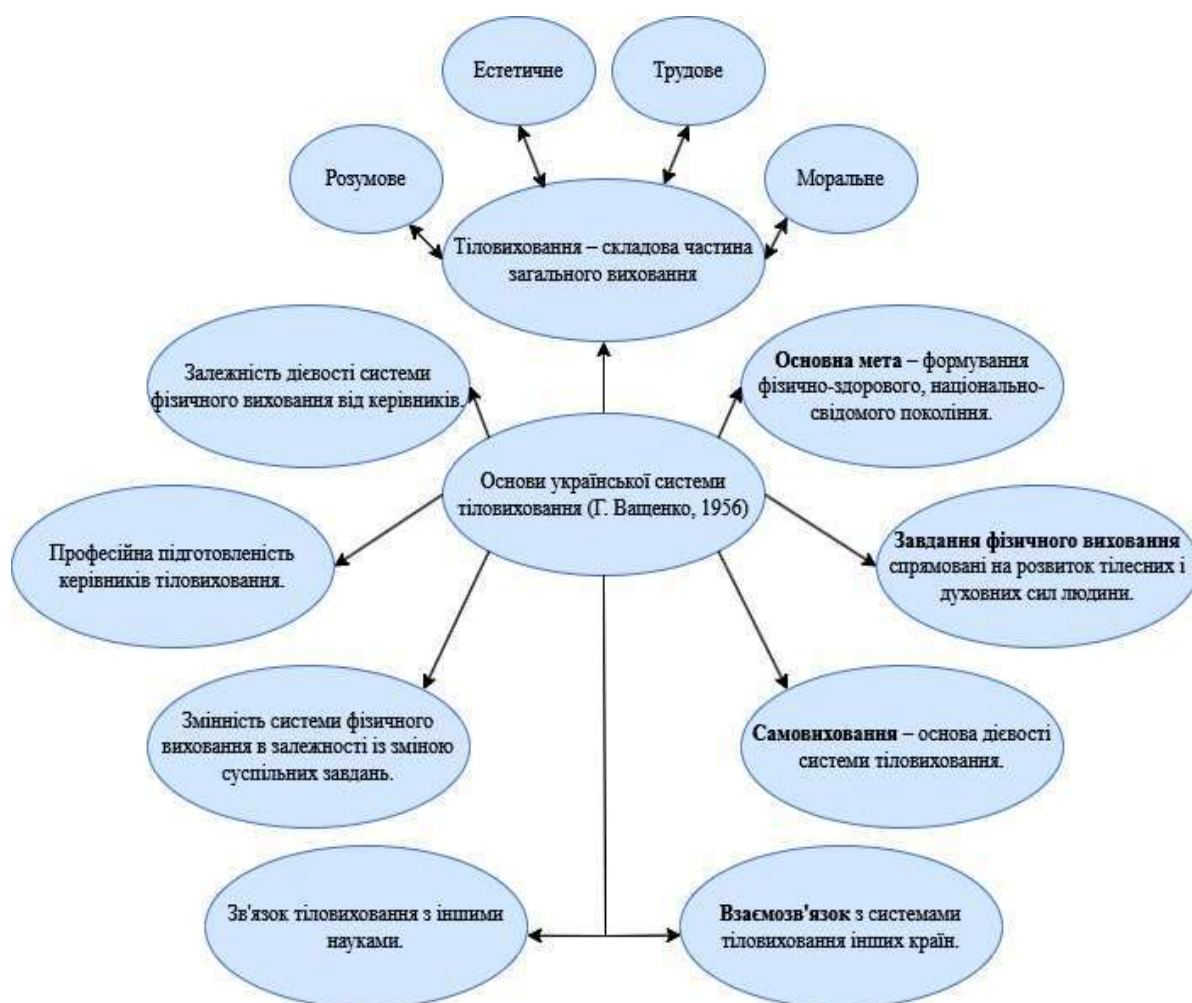

Рис. 3.5. Особливості тіловиховання в творчому доробку Г. Ващенка

У наукових розвідках Г. Бугайцева [43], Н. Василичи [52], Г. Васяновича [53], Е. Вільчковського [84; 395], О. Гауряк [96], І. Зайченка [149], О. Логвиненко [253], А. Окопного [303; 304], Р. Поліщук [330] та ін. розкрито окремі питання фізичного виховання дітей та молоді в педагогічній спадщині Г. Ващенка. Зупинимось на окремих із них.

Помітний внесок у вивчення і популяризацію ідей фізичного виховання Г. Ващенка належить А. Окопному. Так, у своїй публікації (1999) [303] дослідник звертає увагу на основні положення системи валеологічних знань і навиків Г. Ващенка, що передбачає такі основні розділи валеології як науки:

І. Валеологічна підготовка майбутніх батьків щодо гігієнічних особливостей догляду за дитиною до двох років може бути структурована за такими напрямками: знання про правила поведінки жінки під час вагітності, зокрема особливості харчування майбутньої матері та вплив психоемоційного стану на здоров'я дитини; організація харчування немовляти; основи загартування, а також дотримання особистої гігієни матері й дитини.

ІІ. Валеологічні знання щодо виховання дитини після дворічного віку передбачають також розуміння основ здорового способу життя дорослої людини, зокрема принципів раціонального харчування. Цей розділ можна умовно поділити на окремі складові. Гігієна харчування дорослої людини. Григорій Ващенко підкреслював, що її основу має становити принцип поміркованості, відображений у народній мудрості: людина повинна їсти для життя, а не жити заради їжі. Такий підхід акцентує пріоритет духовного над тілесним і водночас вказує шлях до збереження здоров'я [72]. Учений підкреслював, що харчування має бути простим і корисним, відповідати віковим особливостям, кліматичним умовам та характеру праці людини. Важливо враховувати не лише калорійність, а й якість їжі, забезпечуючи достатню кількість вітамінів і мікроелементів, необхідних для повноцінного функціонування організму.

А. Окопний акцентує на вагомому внеску Г. Ващенка у дослідження впливу шкідливих звичок на здоров'я людини. Педагог звертав особливу

увагу на згубні наслідки вживання алкоголю та переїдання, застерігаючи дорослих, особливо тих, хто займається вихованням дітей, від цих негативних звичок. Він наголошував, що такі явища не лише підривають фізичне здоров'я, а й призводять до моральної деградації особистості, сприяють втраті людської гідності та можуть стати причиною аморальної поведінки й навіть протиправних дій [73].

Г. Ващенко надавав рекомендації щодо одягу дитини, підкреслюючи, що він має сприяти здатності організму адаптуватися до змін температури. Це правило, за його переконанням, є актуальним упродовж усього життя, за винятком періодів хвороби та старості, коли організм ослаблений. Також педагог наголошував на необхідності забезпечення приміщень достатньою кількістю свіжого повітря. Окрім цього, він розглядав питання доцільного використання сонячних ванн, застерігаючи від перегрівання організму та надмірного впливу сонячного випромінювання, яке може негативно позначитися на здоров'ї.

За Г. Ващенком, бездіяльність руйнує людину: вона втрачає силу, волю та стає байдужою. Оскільки ні розумова, ні фізична діяльність не можуть тривати безперервно, важливо грамотно поєднувати працю з відпочинком. Педагог наголошує, що при цьому слід враховувати вік людини та специфіку її діяльності. Надмірне перевантаження організму є небезпечним, адже воно шкодить здоров'ю та може спричинити різноманітні хвороби.

Тривалість відпочинку визначається як особливостями виконуваної роботи, так і станом здоров'я людини. Варто враховувати, що фізична праця виснажує швидше, проте відновлення після неї відбувається відносно швидко. Натомість розумова діяльність не так стрімко призводить до втоми, але її наслідки зберігаються довше. Безперервна робота негативно позначається як на ефективності діяльності, так і на загальному стані здоров'я.

Систематичне виконання фізичної роботи та раціональне поєднання навантаження з відпочинком підвищують її ефективність і водночас допомагають зберегти силу та здоров'я людини. Що ж до інтелектуальних

можливостей, педагог вважає, що здатність до розумової діяльності може зберігатися навіть у похилому віці.

Г. Ващенко обґрунтовує принципи гігієни сну, підкреслюючи важливість дотримання чіткого режиму та засинання у визначений час. Він радить визначати тривалість сну з урахуванням віку, виду діяльності та пори року. Зокрема, молодші школярі мають спати приблизно 10 годин, підлітки й юнаки – 8–9 годин, а люди старшого віку – 7–8 годин. При цьому розумова діяльність потребує більш тривалого відпочинку, ніж фізична. У зимовий період сон може бути довшим, тоді як улітку – коротшим. Учений також зазначає, що денний сон може мати як позитивний, так і негативний вплив залежно від індивідуальних особливостей людини. Водночас перерва посеред робочого дня – чи у формі сну, чи іншого відпочинку – є необхідною як для тих, хто займається розумовою, так і фізичною працею.

Питання фізичного виховання, які розробив Г. Ващенко відповідають сучасним потребам системи тіловиховання України. Їх потрібно вивчати і впроваджувати в теорію і практику навчання та виховання, – зауважує А. Окопний [303].

Досліджуючи педагогічну спадщину Г. Ващенка, А. Окопний у дисертаційному дослідженні (2001) [304] висвітлюються ключові засади, напрями та форми фізичного виховання у творчому доробку Г. Ващенка. Зокрема, він аналізує взаємозв'язок духовного і тілесного начал, підкреслює важливість природовідповідності й гармонійного розвитку в процесі тіловиховання. Учений також акцентує на інтеграції фізичного виховання з естетичним, релігійним, патріотичним і гігієнічним напрями. Окрему увагу приділяє формуванню характеру та сили волі через фізичну діяльність, а також обґрунтовує значення національно орієнтованого тіловиховання [304, с. 11].

Е. Вільчковський у публікації (1998) [84] зазначає, що у своїх філософських поглядах на тіловиховання Г. Ващенко обґрунтовує потребу розвитку духовних сил людини так, щоб вони переважали над фізичними.

Водночас він підкреслює, що це не означає занедбання чи ослаблення тіла. Е. Вільчковський, звертаючись до сучасних педагогів, наголошує, що шлях від домінування фізичного до пріоритету духовного є безперервним процесом – це вічне прагнення, яке не має кінцевої межі й ніколи не може бути повністю досягнуте [84, с. 176]. Це свідчить про тісний взаємозв'язок між духовним станом людини та її фізичним здоров'ям. У сучасних умовах, коли спостерігається занепад духовних цінностей, дедалі помітнішою стає і фізична ослабленість, що значною мірою пов'язана з перевагою матеріалістичного світогляду. Така ситуація відображає глибоку кризу всебічного розвитку особистості. Вихід із неї варто шукати, звертаючись до ідеалістичних ідей українських педагогів, зокрема Г. Ващенко, який сприяє переосмисленню цінностей у напрямі християнської етики, національної свідомості, громадянських, сімейних та особистісних ідеалів. Водночас він наголошує на необхідності розвитку тіла на основі духовних орієнтирів. Саме такий підхід дає змогу досягти гармонії між духовним і фізичним початками та ефективно реалізувати основні завдання національної системи тіловиховання, – пише автор [84, с. 177].

У праці «Українська педагогіка в персоналіях» за ред. О. Сухомлинської (2005) [451] підкреслюється значний внесок Г. Ващенко у розроблення проблематики фізичного виховання та утвердження здорового способу життя серед дітей і молоді. Зокрема, наголошується, що в основу вдосконалення цієї системи вчений покладав ідею комплексного застосування різноманітних форм, методів і засобів спортивної підготовки, спрямованих на всебічний розвиток молодого покоління. Визначальною умовою цієї системи він уважав активну рухову діяльність, що реалізується через виконання фізичних вправ, участь в іграх і спортивних змаганнях.

Автори зупиняються провідних завданнях фізичного виховання за Г. Ващенко: по-перше, зміцнення здоров'я молодого покоління та забезпечення гармонійного розвитку всіх систем і функцій організму, а також формування необхідних життєвих умінь і навичок; по-друге, підвищення

професійної придатності майбутніх фахівців завдяки систематичним заняттям фізичною підготовкою й розвитку психофізичних якостей, що сприяють успішному оволодінню обраною професією; по-третє, виховання наукового світогляду, моральних і волевих рис, які відповідають загальнолюдським культурним цінностям, а також готовності стати на захист своєї держави [451].

На системне осмислення педагогічної спадщини в галузі фізичного виховання Г. Ващенко претендує наукове дослідження О. Гауряк (2017) [96], у якому, спираючись на історіографічний підхід у вітчизняній персоналістиці, обґрунтовано вплив світових теоретичних і практичних надбань у галузі фізичного виховання на становлення та еволюцію його поглядів. Розкрито зміст і ключові засади концепції тіловиховання як складової українського виховного ідеалу. З'ясовано, що тіловиховання постає як цілісна педагогічна система з чітко визначеними метою, завданнями, принципами, формами, методами й засобами реалізації.

У роботі ґрунтовно проаналізовано теоретичні та прикладні аспекти фізичного виховання, зокрема проблеми гігієнічного виховання; роль фізичних вправ у розвитку та загартуванні організму; значення здорового способу життя, профілактики шкідливих звичок і мінімізації негативного впливу довкілля.

Окрему увагу у дисертації приділено трансформації та розвитку ідей Г. Ващенко у сучасній теорії й практиці фізичного виховання в Україні. Зокрема, розглянуто дослідження з загальних питань теорії та методики фізичного виховання; впровадження народних традицій, ігор, танців, історичного досвіду та педагогічних напрацювань; формування культури здоров'я особистості й фізичної рекреації; створення валеологічних і здоров'язберезувальних технологій як дієвих механізмів збереження здоров'я нації; а також розвиток багаторівневої системи професійної підготовки фахівців у сфері фізичного виховання і спорту [96, с. 5].

Отже, науковий поступ засвідчує, що у сучасній вітчизняній теорії та практиці фізичного виховання відбулося подальше осмислення й розвиток ключових ідей тіловиховання Г. Ващенка. Серед них – трактування фізичного виховання як складової гармонійного розвитку особистості в нерозривній єдності з моральним, інтелектуальним, естетичним і національно-патріотичним вихованням. Подальшого обґрунтування набули положення про взаємозв'язок фізичного і трудового, гігієнічного виховання, реалізовані у змісті фізичної рекреації як системи заходів, спрямованих на відновлення працездатності після фізичного та розумового навантаження, організацію активного відпочинку із застосуванням фізичних вправ і отримання позитивних емоцій від цього процесу.

Отже, виявлено низку праць, у яких охарактеризовано внесок педагогів-просвітників міжвоєнного періоду у розвиток фізичного виховання дітей та молоді та проаналізовано їхню роль у становленні й розвитку вітчизняної системи фізичного виховання; ці праці містять вагомий фактологічний матеріал щодо місця фізичного виховання молодого покоління в їх творчій спадщині. Проведений історіографічний аналіз теоретичних і практичних аспектів фізичного виховання у спадщині вітчизняних педагогів цього періоду засвідчує не лише перспективи подальшого дослідження цієї проблематики, а й можливості практичного використання позитивного історико-педагогічного досвіду в сучасних умовах розвитку національної системи освіти.

3.3. Внесок педагогів другої половини ХХ століття у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні в рецепції українських дослідників

Початок 1990-х рр. ознаменувався відродженням наукового інтересу до педагогічних персоналій, які суттєво вплинули на розвиток проблеми фізичного виховання у другій половині ХХ ст. Проведений історико-педагогічний аналіз праць, засвідчив, що дослідження переважно зосереджені

на вивченні творчої діяльності видатного українського педагога, засновник гуманістичної, новаторської педагогіки Василя Сухомлинського (1918–1970).

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського сьогодні становить вагомий здобуток не лише української, а й світової педагогічної теорії та практики. Багаторічний і результативний досвід очолюваної ним Павлиської середньої школи, глибокий і багатогранний характер його наукових праць, уважне вивчення виховного процесу та вражаючі практичні результати є унікальними явищами в історії вітчизняної педагогіки.

Окремі аспекти дослідження фізичного виховання та його впливу на здоров'я й загальний розвиток особистості школяра в педагогічній спадщині видатного педагога висвітлено в наукових працях С. Бірюка [109], Л. Бондар [39], О. Винничука [81], В. Галан-Влашука [93], В. Горащука [103], Ю. Грицай [109], Н. Захожої [431], О. Іонов [165], М. Карпенко [170], Г. Ковальчук [179], М. Крука [232], Н. Побірченко [327], Р. Поліщук [330], О. Пронікова [372], А. Розенберга [378; 379], О. Санівського [388], О. Сараєвої [389], Г. Семеренко [391], В. Струбицького [409], О. Сухомлинська [465], О. Табаки [465], О. Тесунової [431], В. Файдевич [465] та ін.

Але перш ніж перейти до аналізу публікацій, зазначимо, що у своїх працях [420–425] В. Сухомлинський розкрив роль фізичного виховання та його місце у структурі всебічного розвитку особистості, проблему збереження і зміцнення здоров'я дитини, організацію заходів із фізичного виховання, питання самовиховання учнів у процесі фізкультурно-спортивної діяльності, роль батьків і педагогів у фізичному розвитку дітей, а також взаємозв'язок фізичного виховання з іншими напрямками виховання [207; 208].

Якщо уважно простудіювати праці В. Сухомлинського щодо прямого чи опосередкованого осмислення й означення в них проблеми фізичного здоров'я, то слід відзначити, що їх не так і багато, але глибше «вникнення» в тему і тексти, залучення до аналітичного розгляду й семантично близьких, споріднених – щодо фізичного здоров'я – понять, а саме – фізичного

виховання, фізичного загартування, здорового способу життя, гігієнічних норм, психічного здоров'я, котре, цілком зрозуміло, становить нерозривну зв'язок зі здоров'ям фізичним, помітно розширюють «предмет дослідження». Природно, треба брати до уваги й аналізу і такі семантично близькі до аспекту фізичного здоров'я поняття, як валеологія, екологія, здоров'язбережувальні технології тощо, які з'явилися в педагогічному дискурсі останніх десятиліть і які – термінологічно – не «присутні» в працях В. Сухомлинського, але сутнісно в них «присутні» й вельми широко досліджуються в сухомлиністиці останніх десятиліть [330, с. 178].

В. Сухомлинський активно використовував поняття «фізична культура», не обмежуючись лише терміном «фізичне виховання». Його осмислення цієї проблематики вирізнялося системністю й аргументованістю та ґрунтувалося не тільки на міждисциплінарних наукових здобутках, а й на власному багатому педагогічному досвіді та гуманістичних ідеях.

В. Сухомлинський вважав виховання фізичної культури однією з найскладніших педагогічних проблем. Він розглядав фізичну культуру як необхідну складову всебічного й гармонійного розвитку особистості. Під поняттям «фізична культура учня» педагог розумів усвідомлене ставлення дитини до власного організму, уміння дбати про здоров'я та зміцнювати його через раціональний режим праці й відпочинку, правильне харчування, заняття гімнастикою та спортом, загартування фізичних і нервових сил, профілактику захворювань, збереження життя як найвищої цінності, а також забезпечення гармонії між фізичним розвитком і духовним життям у процесі багатогранної діяльності людини [422]. Фізична культура, на думку педагога, становить собою «найважливіший елемент здоров'я, джерело життєрадісності» [423].

Виховання фізичної культури в педагогічній системі В. Сухомлинського включає «піклування про здоров'я і збереження життя як найвищу цінність; налагоджену систему роботи, спрямовану на гармонійний розвиток фізичної сфери, духовного світу та всебічної діяльності людини» [422, с. 356].

Педагог наполягав, що виховання фізичної культури необхідно осмислювати в тісному зв'язку із загальним рівнем вихованості суспільства. Він звертав увагу на наявний розрив між освіченістю та вихованістю, підкреслюючи, що вихованість суттєво відстає від рівня знань, і вважав цю проблему однією з найскладніших у педагогічній теорії та практиці.

Видатний педагог акцентував увагу на тісному взаємозв'язку фізичного стану дитини з її духовним життям та інтелектуальним розвитком. За його переконанням, мислення, пам'ять, увага, уява, почуття й воля значною мірою залежать від фізичного самопочуття. Водночас рівень фізичного розвитку особистості зумовлюється її духовною культурою, загальним розвитком і розумовою зрілістю. У системі виховання фізичної культури школярів В. Сухомлинський визначав низку конкретних завдань і шляхів їх реалізації, надаючи першочергового значення зміцненню здоров'я дітей. Він наголошував: «Я не боюсь ще й ще раз повторити: турбота про здоров'я – це найважливіша праця вихователя» [425, с. 103]. Це передбачає глибоке вивчення індивідуальних особливостей дітей, знання стану їхнього здоров'я, лікарський контроль, тісну співпрацю вчителя фізичної культури з медичними працівниками, а також індивідуальний підхід у фізичному вихованні.

Педагог наголошував, що фізична культура не зводиться лише до культури тіла й підтримання здоров'я. Вона охоплює також сферу життєвих ідеалів, моральної гідності, етичних та естетичних орієнтирів, формування ставлення до навколишнього світу й до самого себе. В. Сухомлинський підкреслював: «Багатогранність духовного світу особистості значною мірою визначається гармонійним поєднанням фізичного розвитку, здоров'я та праці. Саме від цього залежить моральне, інтелектуальне, емоційне й естетичне багатство потреб, інтересів і запитів людини» [425, с. 257].

В. Сухомлинський підкреслював, що одним із ключових завдань виховання в школі є «приділяти особливу увагу фізичному розвитку дітей» [423]. Турбота навчального закладу про здоров'я учня має таку ж вагу, як і забезпечення його розумового та морального розвитку. Виховний ідеал

школи, який сповідував В. Сухомлинський – всебічно і гармонійно розвинена особистість. Добрий стан здоров'я, відчуття повноти та невичерпності фізичних сил є одним із найважливіших джерел життєрадісного сприйняття світу, оптимізму й готовності долати будь-які труднощі. Натомість ослаблена, квола дитина, яка часто хворіє, нерідко стає причиною багатьох проблем і труднощів [423].

Він був переконаний, що напруження духовних і фізичних сил у процесі подолання труднощів і перешкод формує в учнів уявлення про сильну, мужню й благородну особистість. В. Сухомлинський у зверненні до вчителів радив: «Якщо ви прагнете, щоб хлопці не лише уявляли, а й на власному досвіді відчули, що означає справжня трудність, варто організовувати військово-спортивні ігри, які вимагають значного напруження як фізичних, так і духовних сил. Саме в таких умовах найяскравіше проявляється моральна сутність особистості. У військових іграх, а також у напруженій фізичній праці людина відкрито демонструє перед товаришами свій характер і внутрішній світ, адже байдужість чи лінощі одного можуть поставити під загрозу успіх усього колективу» [420, с. 326].

Активна пропаганда й утвердження здорового способу життя, за переконанням В. Сухомлинського, сприяють створенню сприятливого психологічного мікроклімату в школі, адже «урок повинен викликати позитивні емоційні почуття, тобто почуття задоволення роботою, здорове почуття втоми» [421, с. 14].

Важливою складовою формування фізичної культури В. Сухомлинський вважав роль переконань, свідомого ставлення та слова педагога – пояснень, розповідей, бесід. Фізична культура і спорт, на його думку, мають стати природною потребою дитини. Однак спорт виконує виховну функцію лише тоді, коли є улюбленою діяльністю, що приносить фізичне, моральне й естетичне задоволення, а не засобом поділу дітей на «здібних» і «нездібних» чи джерелом нездорових амбіцій. Педагог-гуманіст застерігав учителів від перевантаження учнів, підриву їхніх фізичних і розумових сил, наголошував

на необхідності дотримання санітарно-гігієнічних норм організації навчання та відпочинку.

Вагоме місце у фізичному й духовному становленні учнів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського відводиться позаурочній діяльності, яка розглядалася насамперед крізь призму турботи про здоров'я та забезпечення гармонійного розвитку особистості. У позакласній діяльності він вважав доцільними рухливі ігри, прогулянки, туристичні походи та екскурсії. Особливе значення у фізичному розвитку учнів В. Сухомлинський надавав природному середовищу й перебуванню на свіжому повітрі, неодноразово підкреслюючи цю ідею у своїх працях та критично оцінюючи недостатнє використання можливостей природи школою.

У педагогічній спадщині видатного педагога послідовно обґрунтовується також ідея нерозривної єдності фізичного виховання та самовиховання особистості [424].

Рекомендації В. Сухомлинського щодо формування фізичної культури учнів були адресовані широкому колу учасників освітнього процесу – дітям, учителям і батькам. Вчителі Павлівської школи «здоровий дух у здоровому тілі» забезпечували завдяки допомозі самих вихованців і батьків. Вони систематично розглядалися на педагогічних радах, психологічних семінарах, нарадах із класними керівниками, у роботі батьківської школи. Такий підхід засвідчує цілісну й послідовну стратегію педагога-новатора, спрямовану на впровадження як загально визнаних ідей фізичного виховання, так і власних концептуальних положень і практичних напрацювань.

В. Сухомлинський вважав, що для розв'язання завдань фізичного виховання педагогічний колектив та батьки повинні: сприяти зміцненню і загартуванню здоров'я учнів; формування життєво важливих рухомих умінь та навичок; виховування вольових і моральних якостей, свідоме ставлення школярів до власного організму, стійкого інтересу та потреби у систематичних заняттях фізичною культурою.

Із огляду на анатомо-фізіологічні зміни, притаманні підлітковому віку, фізична культура, на думку В. Сухомлинського, не може обмежуватися лише турботою про тілесний розвиток і здоров'я. Вона охоплює також моральну чистоту, формування життєвих ідеалів, розвиток естетичних почуттів, уміння оцінювати навколишній світ і самого себе. У цьому контексті особливо важливим є виховання свідомого ставлення підлітків до власного організму, формування навичок збереження й зміцнення здоров'я через раціональний режим дня, заняття гімнастикою та спортом. Саме тому видатний педагог надавав великого значення просвітницьким бесідам про людину, будову й функціонування її м'язової та кісткової систем, органів травлення й дихання, серцево-судинної системи, центральної та вегетативної нервових систем, органів чуттів, системи координації рухів і залоз внутрішньої секреції [389].

Свої педагогічні міркування, в царині фізичного та «загального» здоров'я, В. Сухомлинський ставив на серйозну наукову основу. З його праць добре видно, що педагог постійно студіював праці з медицини, психології, анатомії та фізіології тощо. Саме до анатомо-фізіологічної сфери людини (дитини) апелював учений, розробляючи ті чи інші свої рекомендації й дії в контексті оздоровлення, обстоюючи диференційований індивідуальний підхід в оздоровчо-виховному процесі.

До цієї семантичної площини аналізу, необхідно віднести і той факт, що В. Сухомлинський, розмірковуючи про можливі шляхи і форми оздоровлення вихованців, значну увагу приділяв віковій диференціації дітей («Чим менший вік дитини, тим менше можливостей залучити її до активної праці, то більшу роль відіграють у її вихованні бесіди вчителя» [424, с. 66]; «Наближається підлітковий вік – пора самовиховання...» [422, с. 278]; «Отроцтво і ранню юність називають важким віком. В цей період бурхливого розвитку фізичного, розумового, морального – перед вихователем постає багато труднощів» [424, с. 39] тощо).

Проблема системної турботи про здоров'я дітей у педагогічній діяльності В. Сухомлинського реалізувалася й через методично обґрунтовану,

правильну організацію їх відпочинку. Педагог прямо зазначав, що «однією з проблем всебічного розвитку особистості є проблема відпочинку» [420, с. 196]. Ця проблема, природно, розглядалася педагогом різнобічно (зокрема і в моральному сенсі), але нас вона цікавить передовсім у контексті з аспектами оздоровлення. До речі, у В. Сухомлинського є й таке цікаве судження про відпочинок як неробство і як активну діяльність [330, с. 68]. Так от, педагог інколи і в неробстві бачив позитив, коли воно було «як розрядка після інтенсивної, напруженої праці – розумової чи фізичної» [423, с. 142].

Він також неодноразово звертався до важливості проблеми вільного часу, який у школяра обов'язково повинен бути, але над оптимальною його організацією вчитель і вихователь мають так само обов'язково задумуватись [423, с. 142–144].

В. Сухомлинський на основі досвіду Павлиської школи демонстрував широкі можливості (зокрема – оздоровчі) активного відпочинку й такого ж наповнення вільного часу дитини. Він зазначав в одній із праць, що доцільна організація школярами свого вільного часу була «нелегкою справою нашого колективу» [421, с. 11], але, зважаючи на важливість означеної проблеми для успішності всього навчально-виховного процесу, зокрема чи й передовсім і в сенсі оздоровлення вихованців, акцентував на ній увагу. «Нам здається великою хвилюючою справою духовного життя школярів середнього і особливо старшого віку те, – нотував педагог, – що вони позбавлені великого блага – вільного часу, потрібного для всебічного розвитку...» [423, с. 103]. Вільний час і проблема відпочинку школярів у частині їх оздоровлення вбачалися В. Сухомлинським передовсім у другій половині дня (після урочних занять) і на канікулах. Друга ж половина дня, за В. Сухомлинським, – теж доцільно й завчасно організована (рекомендована учням), мала відводитися для активного відпочинку різнорідної, відповідної віковій дитини, фізичної праці, рухливим іграм, фізичному загартуванню.

Популярними в Павлиській школі були туристичні походи, які були «чудовим відпочинком» («в них загартовуються фізичні сили, формуються

моральні переконання й естетичні погляди» [423, с. 143], те ж стосувалося плавання, спортивних ігор, гартування організму, запобігання нежиттю передовсім через ходіння босоніж улітку тощо. Особлива увага на такі процесуально-процедурні питання зверталася в «Школі радості», в якій навчалися молодші школярі. Утім, на основі власного досвіду В. Сухомлинський пропагував оптимальну організацію («режимні вимоги», – писав педагог) праці й відпочинку і на урочних заняттях у першій половині дня, що теж мало давати оздоровчий ефект. Тут же педагог подає інші конкретні рекомендації відповідної, важливої для нас, семантики [422, с. 73; 330, с. 45].

Відштовхуючись від означеного аспекту гармонійності, педагог далі розвиває думку про необхідність диференціації завдань фізичної культури залежно від віку вихованця, зазначаючи, що у вихованні підлітка (порівняно з дитиною молодшого віку) «фізична культура вже не може обмежитися культурою тіла і здоров'я» [422, с. 57], що вона входить уже в семантичні площини духовного світу підлітка чи юнака (моральна гідність, чистота почуттів і т.д.). Показово й цікаво, що вікова диференціація завдань і мотивів фізичної культури, певно ж, не без впливу відповідних ідей В. Сухомлинського, реалізується в новітній педагогічній практиці. У книгах і статтях В. Сухомлинського доволі часто натрапляємо на вельми змістовні чи й концептуальні судження про фізичну культуру і спорт, мету й завдання їх культивування в системі загальної освіти й виховання [330].

В. Сухомлинський, говорячи про здоров'я вихованця (дитини, школяра, підлітка), мав на увазі органічно пов'язані й нерозривні та взаємообумовлені і взаємозалежні в людській істоті здоров'я фізичне і здоров'я психічне. Як стверджує Р. Поліщук, ми можемо з певністю говорити про В. Сухомлинського не тільки як про глибокого знавця анатоμο-фізіологічних процесів у людині (дитині), але і як про такого ж глибокого психолога, компетентного фахівця в цій тонкій і важливій сфері науки. У його працях знаходимо непоодинокі апелювання до праць видатних психологів України і

світу. Тим паче важливі й достатньо показові судження В. Сухомлинського про психічне здоров'я та його органічну сув'язь зі здоров'ям фізичним. Задля загального прикладу в цьому питанні можна вказати на такі, скажімо, підрозділи книги «Народження громадянина» – «Бережіть нервову систему підлітка», «Психічна культура» [422]. Педагог великого значення надавав емоційному (психо-емоційному) станові дитини чи підлітка, обов'язково враховував фактори віку, статі, суспільно-побутового «контексту» (середовища), в якому живе вихованець. В. Сухомлинський достатньо часто вів мову про такі доволі абстрактні, «нематеріальні» категорії, як оптимізм, радість, сум, сором, сміх тощо. Категорії, на перший погляд, не пов'язані безпосередньо з категорією здоров'я чи принаймні віддалені від неї. Але педагог знаходив питому сув'язь цих понять, чи безпосередню, чи опосередковану [330].

Складові гармонійного фізичного розвитку школярів за В. Сухомлинським подано на рис. 3.6.

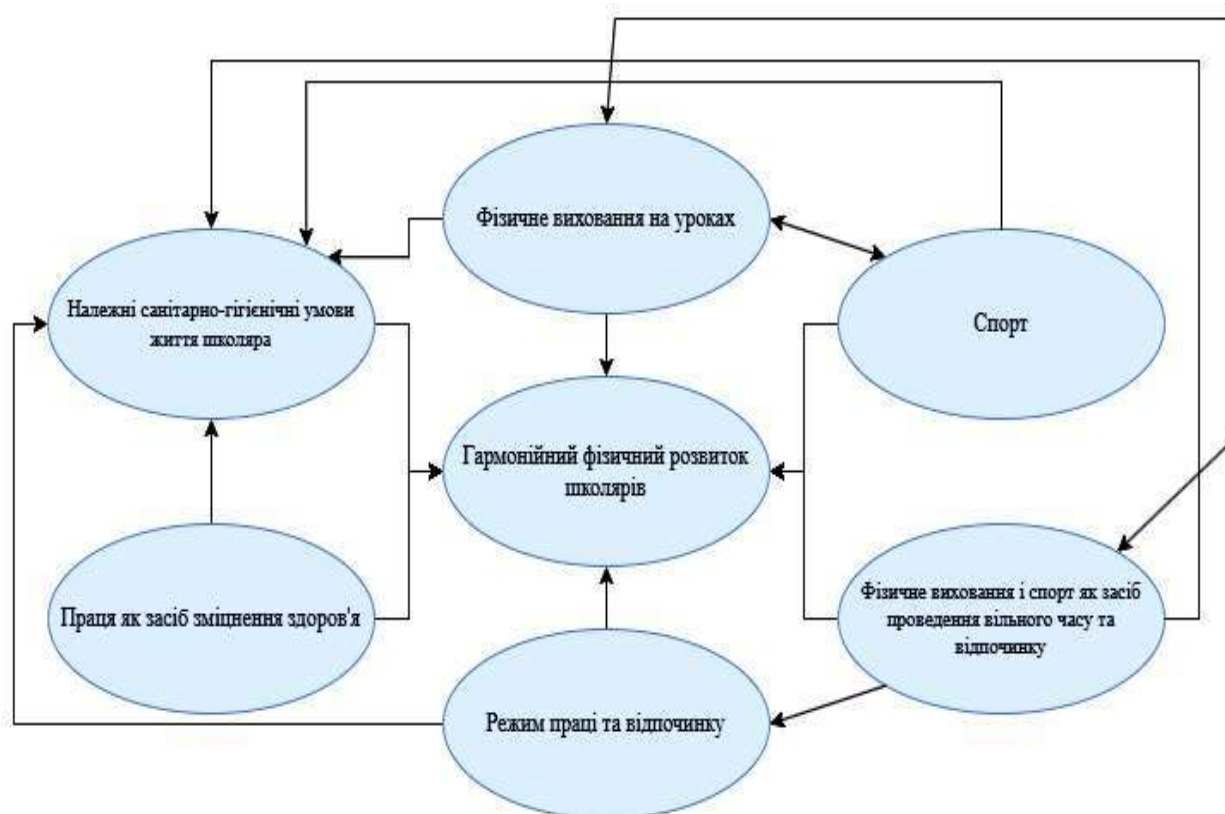

Рис. 3.6. Складові гармонійного фізичного розвитку школярів за В. Сухомлинським

У межах нашого дослідження особливу увагу слід приділити кандидатським дисертаціям як одній із форм вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського. Вважаємо за доцільне розглянути їх більш детально.

Зауважемо, що у 80-х рр. вітчизняними науковцями досліджуються різні аспекти педагогічної системи видатного педагога, однак проблема фізичне виховання у педагогічному доробку В. Сухомлинського не була предметом наукового осмислення. Поміж тим, варто вказати, що цій проблемі присвячено дисертаційне дослідження О. Цхаладзе (1985) [483]. На основі роботи загальноосвітніх шкіл м Кутаїсі автор перевіряв дослідним шляхом функціонування створеної Василем Олександровичем системи фізичного виховання. На думку дослідника, цікавим є практичний досвід педагога-новатора як організатора, який об'єднав у єдину систему цілеспрямований виховний вплив школи і сім'ї з метою зміцнення фізичного здоров'я дітей.

Про внесок В. Сухомлинського в розвиток проблеми фізичного виховання підростаючого покоління йдеться у дисертації А. Окопного (2001) [304]. Дослідник підкреслює, що педагогічна спадщина видатного педагога є багатогранною, вона зазнавала поступової еволюції, постійно збагачувалася та поглиблювалася. Незважаючи на те, що він працював у складні застійні часи, оцінка його діяльності та ідей залишалася стійкою. Педагогічна концепція В. Сухомлинського відзначається високим гуманізмом і демократичністю, органічно поєднуючи елементи класичної та народної педагогіки. У своїй теоретичній і практичній роботі він приділяв особливу увагу проблемам фізичного виховання дітей та їх гармонійному розвитку.

А. Окопний також підкреслює, що В. Сухомлинський надавав першочергового значення дотриманню принципу природовідповідності у фізичному вихованні, орієнтуючись на його головну мету – розвиток біологічних та природних якостей особистості [425]. В основі цього принципу лежить усвідомлення спорідненості біологічної природи людини з навколишнім середовищем та увага до вивчення й розвитку природних

особливостей учнів. Вчений-педагог підкреслював, що духовний розвиток дитини залежить від її фізичного розвитку та стану здоров'я. Зміст фізичного виховання В. Сухомлинського ґрунтувався на реалізації принципу природовідповідності організації взаємин учнів з природою [304, с. 118–119].

Важливим кроком до всебічного осмислення проблема формування культури здоров'я школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського стало дисертаційне дослідження М. Карпенко (2013) [170], у якому дослідниця вперше на підставі архівних джерел і історико-педагогічних досліджень здійснила комплексний аналіз проблеми формування культури здоров'я школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського. У роботі визначено об'єктивні (соціальні) та суб'єктивні (особистісні) передумови зародження ідеї виховання культури здоров'я учнів у науково-педагогічному доробку видатного педагога. Окреслено специфіку підготовки вчителів до формування культури здоров'я в досвіді видатного педагога, що полягала у створенні наукового підґрунтя цього процесу та його реалізації в проєктувальному й дослідницькому напрямах у межах спеціально організованої системи роботи. Проаналізовано концептуальні засади формування культури здоров'я школярів у спадщині вченого, визначено мету, зміст, форми й методи виховання культури здоров'я в Павлівській середній школі. Розкрито потенціал використання його педагогічного досвіду для формування культури здоров'я учнів у сучасній освітньо-виховній практиці. Варто відзначити, що М. Карпенко до наукового обігу ввела маловідомі архівні матеріали, що висвітлюють досвід організації формування культури здоров'я учнів у Павлівській середній школі.

Заслуговує на увагу кандидатська дисертація О. Сараєвої (2007) [389], у якій дослідниця звертає увагу, що В. Сухомлинський у Павлівській середній школі передусім досліджував і враховував стан здоров'я кожного учня, адже, на його переконання, 85 % неспішності спричинені саме незадовільним фізичним станом дітей. Саме тому він увів до своєї педагогічної системи поняття «медична педагогіка», основними принципами якої визначав:

«1) захищати вразливу й чутливу психіку дитини; 2) створювати шкільне середовище та стиль життя, що відволікають дітей від тривожних думок і переживань та пробуджують у них радість і позитивні емоції; 3) у жодному випадку не допустити, щоб дитина відчула ставлення до себе як до хворої» [424].

Василь Олександрович особливу увагу в «медичній педагогіці» приділено дітям із повільним, пригніченим мисленням, оскільки їхнє «лікування» потребує надзвичайної обережності, високої педагогічної майстерності та глибокого знання індивідуальних особливостей кожної дитини. При цьому йдеться не про лікування хвороби, а про підтримку й розвиток особистості – її всебічне та гармонійне формування через створення належних умов для навчання, виховання й розвитку [389, с. 77].

О. Сараєва підкреслює, що у Павлівській середній школі фізичне виховання здійснювалося через чітко організований режим дня, уроки фізичної культури, ранкову гімнастику, фізкультурні хвилинки та формування навичок здорового способу життя.

Регулярно, раз на два тижні, проводилися бесіди про людину, під час яких учням послідовно розкривали знання – від простіших анатомо-фізіологічних явищ до складніших, глибинних процесів, пов'язаних зі становленням і розвитком психіки [423]. Зокрема, для учнів V–VIII класів організовувалися тематичні розмови, наприклад «Серце і праця».

При школі функціонував літній піонерський табір «Сонячна діброва», а також спортивні секції з легкої атлетики, баскетболу, волейболу та шахів. Проведення змагань, ігор і конкурсів у межах їхньої діяльності сприяло фізичному зміцненню та розвитку школярів. Значна частина занять відбувалася на свіжому повітрі, що також позитивно впливало на здоров'я дітей.

Важливим засобом зміцнення здоров'я вважалася фізична праця. Її виховна цінність полягала в тому, що зі зростанням фізичних сил і можливостей підвищується значення трудової діяльності, яка потребує

напруження для подолання труднощів [420, с. 304]. До праці залучали дітей уже з семирічного віку. Педагогічний колектив школи дбав про те, щоб кожен вихованець у процесі роботи не лише виконував завдання, а й розвивався фізично та духовно.

Загартування розглядалося як ефективний засіб самовиховання і здійснювалося через заняття різними видами спорту: легкою атлетикою, лижними прогулянками, підніманням ваги, загартувальними процедурами, військово-спортивними іграми, катанням на велосипеді, ковзанах і лижах, плаванням, участю у змаганнях, туристичних походах та екскурсіях.

Оскільки підлітковий і ранній юнацький вік характеризуються інтенсивним фізичним розвитком, це вимагало від педагогів особливої уваги, створення належних умов і сприятливого виховного середовища.

На уроках фізичної культури учнів поділяли на три групи залежно від стану здоров'я – основну, підготовчу та спеціальну. Такий підхід забезпечував реалізацію принципу індивідуалізації у фізичному вихованні школярів.

Дослідниця також зауважує, що важливою складовою фізичного виховання в Павлиській школі були різноманітні військово-спортивні вправи. Видатний педагог звертав увагу на те, що в дитячому та молодшому шкільному віці хлопчики особливо пишаються усвідомленням себе майбутніми воїнами й захисниками Батьківщини, прагнучи загартуватися як фізично, так і духовно [389, с. 103–104].

Досліджуючи українознавчий вимір педагогіки В. Сухомлинського у дисертації (2017) [388] О. Санівський підкреслює, що важливим завданням навчально-виховної роботи загалом і фізичного виховання зокрема є стимулювання активності учнів у самовихованні. Воно передбачає стале прагнення школярів оволодівати необхідними знаннями, формувати позитивні риси й якості, досягати високих результатів у спорті. Іншими словами, йдеться про перетворення особистості з об'єкта на суб'єкта власного самовдосконалення. Усвідомлене самовиховання передбачає ознайомлення учнів із завданнями самовдосконалення, переконання їх у доцільності та

необхідності цих зусиль, а також надання прийомів і засобів для досягнення найкращих спортивних результатів. У цьому контексті, на думку дослідника, цінними є поради В. Сухомлинського щодо самовиховання у фізичній культурі [388].

Дослідник творчого доробку В. Сухомлинського А. Розенберг у наукових статтях «Про цілеспрямованість і особливості педагогічної системи В. О. Сухомлинського» (1996), «Урок у дидактичній системі В. О. Сухомлинського» (1997), «Системний підхід у педагогіці В. О. Сухомлинського» (1998), «Педагогіка В. Сухомлинського як цілісна виховна система» (2003) доводить, що педагогіка В. Сухомлинського є «комплексною виховною системою, орієнтованою на забезпечення гармонійного розвитку особистості та утвердження людської гідності» [378, с. 19]. Дослідник визначає такі «компоненти системи педагогічного керування всебічним і гармонійним розвитком особистості: інтелектуальне виховання, моральне виховання, трудове виховання, естетичне виховання та фізичне виховання» [378, с. 13]. На основі структурно-функціонального аналізу він розкладає складові системи на підструктури:

- розумове виховання включає «набуття знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних та творчих здібностей, формування культури інтелектуальної праці, виховання стійкого інтересу до розумового збагачення впродовж життя та здатності застосовувати знання на практиці»;

- моральне виховання реалізація принципу послідовного гуманізму, патріотичне виховання, формування моральної культури, виховання морального ідеалу;

- трудове виховання, що передбачає створення психолого-педагогічної бази для всебічного розвитку особистості; забезпечення умов для становлення самосвідомості й самореалізації особистості; підготовка до самостійної творчої діяльності в різних сферах життя суспільства;

- фізичне виховання, що включає зміцнення здоров'я дитини; розвиток фізичної культури та здоров'я як фундаменту духовного життя людини;

фізичний розвиток як умову самовиховання; організацію відпочинку школярів;

– естетичне виховання, що передбачає формування уміння бачити, розуміти, цінувати прекрасне, виховання здатності захоплюватися красою Людини; виховання любові до живопису, музики, поетичного слова; прилучення кожної дитини до творення прекрасного [378, с. 11–19].

Також А. Розенберг у публікації [379] звертає увагу, що В. Сухомлинський надавав великого значення єдності виховання та самовиховання у фізичному розвитку, вважаючи, що він починається з раннього дитинства та тісно пов'язаний з ідеями народної педагогіки: як тільки дитина навчилася тримати ложку та переносити її від тарілки до рота, вона вже може долучатися до праці. Лише за таких умов людина здатна усвідомити сенс фізичної культури, відчувати повноту своїх сил, пізнати взаємозв'язок здорового духу й тіла, а також навчитися спрямовувати духовні сили на зміцнення фізичних [379]. Якби змалку діти не трудилися, ніякі повчання про самовиховання з фізичної культури не дійшли б до розуму.

Донька В. Сухомлинського, відомий українській історик педагогіки О. Сухомлинська, здійснила комплексний аналіз його педагогічної спадщини щодо специфіки інтерпретації та практичної реалізації ідей збереження здоров'я учнів причому не тільки в історичній перспективі, але й з позицій історичної ретроспективи. Такий методологічний ракурс дозволив чіткіше виявити новаторський характер – у межах радянської педагогіки середини ХХ ст. – гуманістично зорієнтованих концепцій і принципів діяльності вченого у сфері фізичного та інтегрального («загального») здоров'я дітей [330]. О. Сухомлинська стисло й достатньо глибоко проаналізувала здоров'ятворчі тенденції, їх мету і завдання в педагогіці радянської пори і прийшла до висновку, що «все-таки ці питання перебували „на периферії педагогічної свідомості“, не входили до тогочасного педагогічного дискурсу. Робимо такий узагальнюючий висновок, – зазначає дослідниця, – на основі аналізу відповідної історіографічної літератури» [413, с. 4].

Досліджуючи актуальні проблеми фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського, В. Струбицький у публікації (1997) [409] відзначає, що видатний педагог важливого значення у фізичному вихованні школярів відводив військовим іграм, вважаючи їх «справжньою школою дисципліни». Під час військових вправ дотримання правил стає формою самовиховання: підкорятися означає дисциплінувати себе, віддавати накази власній волі. В. Сухомлинський наголошував, що «ніде так відчутно людина не залишається наодинці зі своїм сумлінням, як у моменти великого напруження сил, коли навіть найменше ослаблення зусиль може призвести до невдачі колективу або зриву всього задуму. Ніде так гостро не проявляються почуття честі, як у боротьбі за перемогу колективу, а військова гра завжди є саме такою боротьбою». Далі він підкреслював: «Неможливо уявити повноцінне виховання чоловіка без того, щоб у період отрочтва він не пережив першого випробування справжнім напруженням фізичних та духовних сил». Таким чином, військова гра формує у дітей самодисципліну, відповідальність, почуття честі та здатність долати труднощі в колективній діяльності [409].

Також на важливому місці військової гри в фізичному вихованні у педагогічній спадщині В. Сухомлинського звертає увагу у своїй статевій публікації Л. Бондар (2015) [39]. На підтвердження своїх міркувань, вчена ілюструє, як військова гра втілює принципи виховання дисципліни, відповідальності та взаємопідтримки серед дітей. Рано-вранці п'ятикласники вирушають у похід, який стає початком гри: вони несуть лопати та інший інструмент для будівництва снігових укріплень. Запізнення або відсутність на грі викликає природне почуття сорому перед колективом, особливо перед однокласницями, а друзі самі стимулюють дисципліну без додаткового осуду.

П'ятикілометровий марш до місця зосередження проходить у морозну, зоряну ніч. На снігових заметах до світанку діти готують укріплення, вирізають брили снігу, будують фортецю, ходи сполучення та вогневі точки, адже «наступатиме противник». У цих складних умовах дванадцятирічні

підлітки проявляють виняткову наполегливість і стійкість, долаючи труднощі. Формується атмосфера глибокої взаємної відповідальності: навіть у складні моменти хлопці змушують себе бадьоро посміхатися та жартувати над труднощами.

Найслабші та найрозніженіші учасники отримують справжнє загартування, а наступні етапи гри – «військові» операції, «бої», захоплення в «полон», евакуація «поранених», надання медичної допомоги – відпрацьовують командну взаємодію, лідерські навички та готовність до співпраці в екстремальних умовах. Такий підхід демонструє, як гра перетворюється на живу школу самовиховання, де фізичний і моральний розвиток учнів поєднується з вихованням характеру та почуття обов'язку [39, с. 13–16].

На ґрунтовне осмислення творчого доробку В. Сухомлинського у розробку проблеми фізичного здоров'я дітей претендує дисертаційне дослідження Р. Поліщука (2015) [330]. Дослідник відзначає, що тривала практична педагогічна праця приводила В. Сухомлинського до цілком конкретних висновків і щодо місця піклування про здоров'я вихованців у роботі вихователя (директора), і щодо значення фізичного здоров'я для успішного навчання дитини.

Р. Поліщук підкреслює системність у педагогічній діяльності В. Сухомлинського, у вирішенні ним різних педагогічних завдань і ситуацій, комплексність підходів. Указували також на послідовно сповідувану педагогом ідею нерозривності категорій духу й тіла, духовного і фізичного. Ця ж системність однозначно спостерігається і в площині здоров'я, адже В. Сухомлинський дуже часто і в різних працях веде мову про здоров'я фізичне й духовне як нерозривну цілість і їхню діалектичну взаємообумовленість [330].

В. Горашук у статті (2000) [103], розкриваючи валеологічні погляди В. Сухомлинського на навчально-виховний процес у школі, акцентує, що він розглядав фізичну культуру як одну з ключових складових всебічного

розвитку особистості. На думку педагога-новатора, виховання фізичної культури має сприяти турботі про здоров'я та збереження життя як найвищої цінності, а також забезпечувати гармонійний розвиток тіла й духу, багатогранну діяльність людини. Отже, був переконаний, що основою всієї навчально-виховної роботи та предметом особливої уваги педагогічного колективу школи має бути здоров'я учнів.

В. Горащук високо оцінює поради видатного педагога щодо самовиховання у фізичній культурі, як-от:

1. Здоров'я – це повнота духовного життя, радість і ясність розуму. Турбота про власне здоров'я завжди в твоїх руках.

2. Природа є джерелом здоров'я: повітря, сонце, вода, літня спека і зимовий холод, тінь гаїв та квітучі поля конюшини. Живи та працюй серед природи: прокидайся рано, зустрічай схід сонця, ходи в поле, дихай свіжим повітрям, вмивайся росою – ця «казкова» вода має цілющі властивості. Повітря, наповнене ароматами квітів і стиглих хлібів, сприяє здоров'ю; ті, хто дихає ним влітку, рідше хворіють на легеневі хвороби.

3. Ранкова гімнастика – роби її щодня відразу після пробудження. Влітку спи надворі на сіні чи свіжій соломі: фітонциди, що виділяють ці природні матеріали, оберігають від грипу.

4. Загартування – щоденні холодні обтирання, тривале купання у ставку до осінніх заморозків, витирай ноги снігом до відчуття тепла у зимові дні, не бійся кілька хвилин ходити босим по снігу – це ефективне загартування для всього організму.

5. Щоденна фізична праця – вона забезпечує довголіття. Людина, яка активно працює від раннього дитинства до глибокої старості, зберігає фізичні сили, ясність розуму та багатство емоцій і сприйнять, залишаючись активною впродовж усього життя.

6. Щодня долай від трьох кілометрів (для молодшого віку) до десяти кілометрів. Звикай ходити серед лісу, на луках і в полі. Влітку прагни проходити кілька кілометрів серед квітучих рослин і стиглих хлібів.

7. Нехай твоїми життєвими заповідями стануть простота, невибагливість і стриманість. У дитинстві обмежуй споживання солодоців; краще взагалі не вживати зайвих вуглеводів. Вставай із-за столу з відчуттям, що ти ще не зовсім наївся.

В. Горащук зазначає, що ці настанови підкреслюють системний підхід В. Сухомлинського до гармонійного розвитку дитини, де фізичне виховання поєднується з піклуванням про здоров'я, духовний і розумовий розвиток [103, с. 4–10].

Розкриваючи здоровотворні ідеї В. Сухомлинського у валеологічному вихованні школярів, Н. Побірченко у статті (2003) [327] наголошує на необхідності формування у підлітків усвідомленого ставлення до власного організму, прищеплення навичок дбати про здоров'я та зміцнювати його за допомогою правильного режиму, гімнастики і спорту. У цьому контексті, підкреслює вчена, В. Сухомлинський приділяв особливу увагу бесідам про будову та функції людського організму: м'язову та кісткову тканини, органи травлення, дихання, серцево-судинну систему, центральну та вегетативну нервові системи, органи чуттів, систему координації рухів, залози внутрішньої секреції. Не залишалися поза увагою й питання психіки людини та гігієни розумової праці. Теоретичні знання слугували школярам орієнтиром у повсякденній діяльності та основою для самовиховання.

Також Н. Побірченко звертає увагу, що в педагогічній спадщині В. Сухомлинського позаурочні заняття посідають особливе місце у фізичному та духовному розвитку учнів, розглядаючись насамперед як засіб піклування про здоров'я та забезпечення гармонійного розвитку особистості. Ці заняття мають приносити учням радість і ставати їхньою потребою. Директор Павлівської школи вимагав від учителів, щоб під час занять вони спрямовували дітей на розвиток гармонії рухів, формування характеру та естетичних почуттів. У цьому зв'язку В. Сухомлинський радив проводити змагання не лише за технічні показники, а й за красу, витонченість і гармонію

рухів, підкреслюючи цілісність фізичного, морального та естетичного розвитку учнів.

Це підкреслює тісний зв'язок між фізичним та психічним розвитком дитини, а також роль фізичного виховання у формуванні її загальної гармонії та життєвої стійкості, – пише вчена [327, с. 17–24].

Заслуговує на увагу статейна публікація О. Іонова (2004) [165], у якій автор вказує, що відповідно до програми фізичного виховання, Павлиська школа обрала основними видами занять гімнастику та легку атлетику. Для учнів 8–10-х класів додатково застосовували вправи на снарядах, спрямовані на формування краси рухів, сили, гармонійності, спритності та витривалості.

Щоб заняття відповідали фізичним можливостям учнів, після медичного огляду їх розподіляли на три групи: основну, підготовчу та спеціальну, кожна з яких працювала за окремою програмою. Особлива увага приділялася дітям зі слабким здоров'ям. Для них, окремо для хлопчиків і дівчаток, розроблявся комплекс коригувальної гімнастики, що згодом дозволяв переводити дітей зі спеціальної групи до підготовчої, а потім – до основної.

Особливо пильне ставлення було до учнів із хворобами серця, порушеннями системи кровообігу, центральної та периферичної нервової системи. Для таких дітей під безпосереднім наглядом лікаря створювалися спеціальні комплекси вправ, що забезпечували поступове зміцнення здоров'я.

Під час спеціальних бесід на тему користі гімнастичних вправ для здоров'я учні усвідомлювали й переконувалися, що систематичні заняття фізкультурою розвивають не лише красу тіла та гармонію рухів, а й сприяють формуванню важливих психічних якостей, таких як воля, сила характеру та витривалість [165, с. 29–38].

На актуальності для сьогодення науково обґрунтованих педагогічні ідеї В. Сухомлинського щодо проблема фізичного виховання та зміцнення здоров'я школярів, які втілював педагог-новатор у своїй практичній діяльності наголошує Г. Ковальчук у своїй публікації (2011) [179]. «Вони сприяють формуванню у учнів усвідомленого ставлення до власного здоров'я, набуттю

життєвих навичок здорового способу життя та безпечної поведінки для збереження здоров'я», – пише автор статті [179, с. 240].

В. Галан-Влащук у статті (2012) [93] зазначає також, що В. Сухомлинський надавав велике значення належним медико-гігієнічним умовам навчальної діяльності учнів, адже їх відсутність або порушення можуть призводити до хворобливих наслідків. Зокрема, тривале перебування в приміщенні та нестача кисню здатні спричиняти проблеми із зором, порушення обміну речовин, що, у свою чергу, знижує здатність дитини до концентрації уваги та стійкості під час розумових навантажень. Саме тому учні «Школи радості» тривалий час проводили на свіжому повітрі, особливо у весняні, осінні та літні дні [93, с. 11–13].

Досліджуючи фізичне виховання школярів та його спрямованість на формування здорового способу життя у педагогічному доробку В. Сухомлинського у своїй публікації (2015) [109] Ю. Грицай та С. Бірюк приходять до висновку, що видатний педагог надавав особливого значення здоров'язберезувальному напрямку фізичного виховання учнів, інтегруючи педагогічні, соціальні та психологічні аспекти розвитку дитини. Найважливішими умовами цього процесу він вважав: формування у дітей міцних переконань про ведення здорового способу життя та розвиток їхніх рухових здібностей; забезпечення учням широкого вибору змісту, форм і засобів фізичного виховання на уроках і в позакласній діяльності; координація взаємодії між сім'єю та школою, батьками та педагогами; позитивний вплив особистості вчителів на процеси здорового розвитку учнів; належне забезпечення медико-гігієнічних умов, зокрема правильного харчування, оптимального чергування праці та відпочинку, загартування тощо.

В. Сухомлинський розглядав фізичне виховання як комплексний процес, що поєднує педагогічні, медичні та соціально-психологічні чинники для гармонійного розвитку дитини, – зауважують автори.

На основі аналізу педагогічної спадщини В. Сухомлинського з питань фізичного виховання та зміцнення здоров'я дітей, дослідники виокремлюють

основні напрями педагогічної спадщини В. Сухомлинського з питань фізичного виховання та зміцнення здоров'я дітей:

1. Спрямованість фізичного виховання на самопізнання – учні повинні усвідомлювати власний психофізичний потенціал, формувати стійкі переконання щодо ведення здорового способу життя та розвивати фізичну і рухову обдарованість.

2. Якісні взаємини між учителем і учнями – відносини мають базуватися на вірі, надії, любові, взаємоповазі, відповідальності, дружбі, пошуках компромісів та взаємній підтримці.

3. Широкий вибір змісту та форм занять – учням потрібно надати можливості обирати методи, форми та засоби фізичного виховання як на уроках, так і у позакласній діяльності.

4. Створення умов для гарантованого успіху – кожен учень має мати можливість досягти позитивних результатів у фізкультурно-спортивній діяльності.

5. Тісна співпраця школи та сім'ї – взаємодія вчителів і батьків, створення атмосфери ділових і товариських стосунків підвищує ефективність фізичного виховання та сприяє зміцненню здоров'я дітей [109, с. 89–90].

Варта уваги публікація М. Крука (2017) [232], у якій, автор, розкриваючи погляди В. Сухомлинського на фізичне виховання підростаючого покоління, звертає увагу на те, що у педагогічній спадщині видатного педагога позаурочні заняття займають значне місце у фізичному та духовному розвитку школярів, розглядаючись насамперед як засіб піклування про здоров'я та забезпечення гармонійного розвитку особистості. Ці заняття повинні приносити учням задоволення та ставати їхньою потребою. В. Сухомлинський вимагав від учителів, щоб під час занять вони спрямовували учнів на гармонійність рухів, формування характеру та розвиток естетичних почуттів. Він рекомендував проводити змагання на першість оцінюючи не лише спортивні результати, а й красу, витонченість та гармонію рухів.

Дослідник також указує, що велика увага у Павлиській школі особливу увагу приділяли також природним чинникам оздоровлення дітей: ранковій гімнастиці, душу, а влітку – купанню, ходінню босоніж, прогулянкам у ліс і на поле. Важливо, щоб діти протягом більшої частини доби будь-якої пори року перебували на свіжому повітрі, активно рухалися та не залишалися надовго за підручниками одразу після уроків. Другу половину дня школярі мали проводити не за підручниками і не у замкненому приміщенні [232, с. 59].

У статейній публікації Г. Семеренко (2018) [391] звертається увага, що В. Сухомлинський приділяв особливу увагу проблемі організації вільного часу й відпочинку школярів. Після інтенсивної фізичної чи розумової праці організм потребує розрядки, що досягається через зміну виду діяльності. За його переконанням, у житті людини не повинно бути жодної хвилини, яка не збагачувала б її духовно.

Відпочинком може стати як розумова, так і фізична праця за бажанням, якщо в процесі її виконання учень відкриває в собі нові сили, здібності та натхнення – це є джерелом духовних сил, оптимізму та бадьорості. Навіть звичайне споглядання природи чи творів мистецтва водночас виконує функції відпочинку й творчої діяльності. В. Сухомлинський підкреслював, що справжній відпочинок відбувається лише тоді, коли уявне неробство стає активною грою духовних і фізичних сил і слугує засобом зміцнення здоров'я, розвитку інтелектуальних, моральних та естетичних почуттів школярів [391, с. 3–8].

О. Винничук у праці «Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури» (2001) [81] звертає увагу на актуальність поглядів В. Сухомлинського для сьогодення. Адже, на думку В. Сухомлинського, виховання фізичної культури повинно бути спрямоване на турботу про здоров'я та збереження життя як найвищої цінності, водночас забезпечуючи гармонійний фізичний розвиток, духовне життя та багатогранну діяльність людини.

Автор у своїй праці зауважує, що основою всієї навчально-виховної роботи та предметом особливої уваги педагогічного колективу школи завжди має бути здоров'я учнів. Вчителі Павлівської школи суворо дотримувалися цього принципу: разом зі шкільним лікарем вони встановлювали чіткий режим праці, відпочинку та харчування, а з батьками домовлялися, щоб діти з послабленим здоров'ям навесні, влітку та восени спали під відкритим небом, харчувалися багатою на вітаміни їжею та максимально проводили час на свіжому повітрі.

Для збереження здоров'я фізично слабких і схильних до хвороб дітей велике значення має залучення їх до виконання посильних гімнастичних вправ та регулярного загартування організму. Крім того, В. Сухомлинський підкреслював, що подолання труднощів і досягнення певних успіхів у різних видах спорту є ефективним тренуванням волі та формуванням характеру школяра [81, с. 293].

У статті (2021) [465] В. Файдевич, С. Мельник, С. Ніколаєва та Н. Табак акцентується на актуальності поглядів В. Сухомлинського щодо проблеми фізичного виховання школярів, який цьому питанню надавав особливого значення. Так, зокрема, для занять фізичними вправами дітей у Павлівській школі поділяли на три групи: основну, підготовчу та спеціальну, при цьому окрему увагу приділяли дітям із ослабленим здоров'ям. Крім того, увага педагогічного колективу була спрямована на те, щоб заняття фізичною культурою та спортом приносили учням задоволення, ставали джерелом радості й особистісною потребою.

На основі аналізу педагогічної спадщини В. Сухомлинського, О. Проніков у статтейній публікації (2022) [372] приходять до висновку, що фізичне виховання підростаючого покоління є ключовою складовою його педагогічної системи. Він зауважує, що ґрунтуючись на власному досвіді спостереження за дітьми та багаторічній педагогічній практиці, педагог-новатор переконливо демонстрував взаємозалежність фізичного здоров'я, духовного світу, розумового розвитку та віри дитини у власні сили.

Особливо актуальним залишається його твердження, що основою освітнього процесу та предметом особливої уваги педагогічного колективу шкіл завжди має бути здоров'я учнів.

Велике значення В. Сухомлинський надавав природним чинникам оздоровлення: ранкова гімнастика, душ, літнє купання та ходіння босоніж, прогулянки в ліс і на поле. Він наголошував, що діти мають більшу частину доби проводити на свіжому повітрі, активно рухатися та перебувати в природному середовищі незалежно від пори року.

Видатний педагог наголошував, що домашня розумова праця не повинна виснажувати учнів: після шкільних занять вони не мають «засиджуватися над підручниками», а другу половину дня проводити активно та на свіжому повітрі. Він вважав позаурочні заняття важливою складовою фізичного виховання та гармонійного розвитку особистості, підкреслюючи, що вони повинні приносити радість учням і стати їхньою потребою. Під час таких занять учителі спрямовували дітей на гармонійність рухів, формування характеру та розвиток естетичних почуттів; результати змагань оцінювали за красою, витонченістю та гармонією рухів.

О. Проніков підкреслює, що у Павлівській середній школі було чітко окреслено основні напрями виховної роботи, спрямованої на фізичне виховання та зміцнення здоров'я учнів: дотримання санітарно-гігієнічних вимог до умов життя та режиму праці й відпочинку; організація фізичної праці дітей як засобу зміцнення здоров'я; фізичне виховання на уроках фізкультури та в позакласній спортивно-масовій роботі; активний відпочинок учнів на свіжому повітрі; система уроків і бесід, присвячених людині та особливостям її організму; оптимальне чергування розумової та фізичної праці; оздоровча спрямованість фізкультурних занять: ранкова зарядка, фізкультхвилинки, динамічні перерви; створення мережі спортивних секцій та залучення до них школярів; організація спортивних ігор, змагань і спартакіад; формування в учнів усвідомленого та відповідального ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих.

Систематична пропаганда здорового способу життя сприяла формуванню позитивного психологічного мікроклімату, адже, за В. Сухомлинським, «урок має сприяти виникненню позитивних емоцій у учнів, зокрема почуття задоволення від виконаної роботи та здорової втоми», – пише О. Проніков [421, с.14; 372, с. 44].

У статті Н. Поліщук (2022) [332] розглядається проблема формування, збереження та зміцнення здоров'я учнів крізь призму ідей В. Сухомлинського. Наголошується на значенні у педагогічних ідей видатного педагога щодо фізичного виховання як основи доброго здоров'я школярів, який вважав, що фізична культура повинна формувати свідоме ставлення учня до власного організму, прищеплювати вміння берегти здоров'я, дотримуватися правильного режиму праці та відпочинку, харчування, займатися гімнастикою та спортом, загартовувати фізичні й нервові сили та запобігати захворюванням. Підкреслюється, що питання, які він піднімав у свій час, залишаються актуальними і сьогодні, а шляхи їхнього вирішення є зрозумілими учням, педагогам і батькам. Життя та здоров'я людини розглядаються як найвищі цінності, а виховання здорового покоління є одним із ключових завдань сучасного суспільства та національної системи освіти.

Вказується, що він, усвідомлюючи значення перших шкільних років для подальшого благополуччя людини, акцентував на застосуванні «медичної педагогіки», тобто організації освітнього процесу, який сприяє тілесному та духовному здоров'ю учнів.

Досвід діяльності Павлиської школи переконує, що здоров'я і навчання взаємопов'язані: міцне здоров'я сприяє продуктивнішому навчанню, підвищеній активності та здатності протистояти негативним впливам середовища, що полегшує адаптацію школярів.

Також у статті актуалізовано погляди В. Сухомлинського щодо ролі вчителя у формуванні культури здоров'я та загальнолюдських цінностей, володіння ним знаннями про здоров'я, а також сукупністю навичок і методик для збереження та розвитку здоров'я учнів і власного [332, с. 149–154].

На основі аналізу педагогічної спадщини В. Сухомлинського, зокрема з питань фізичного виховання, дослідники О. Тесунова, О. Валькевич та Н. Захожа у публікації (2023) [431] роблять висновок, що він активно використовував надбання народної педагогіки та творчо розвивав ідеї Дж. Локка, Я. Корчака, А. Макаренка та інших, при цьому його діяльність спиралася на глибокі знання психології людини, закономірностей розвитку дитини та процесу виховання особистості з перших днів життя.

Система фізичного виховання, обґрунтована В. Сухомлинським, охоплює всі ланки навчально-виховного процесу в школі. Вона ґрунтовно аналізує основи фізичної культури, розкриває принципи, зміст, методи та засоби, організаційні форми навчання, а також акцентує увагу на особливостях і якості вчительської діяльності. Теоретичні положення педагога щодо фізичної культури є зрозумілими і близькими вчительству України, залишаються актуальними сьогодні і можуть ефективно застосовуватися в умовах сучасної школи, – пишуть автори статті [431, с. 151].

На сучасному етапі, коли освіта стикається з новими й складними завданнями, педагогічна спадщина В. Сухомлинського може ефективно сприяти розв'язанню актуальних педагогічних проблем, зокрема щодо фізичного виховання школярів [431].

У цілому науковий доробок з даної проблеми засвідчує, що обґрунтовані педагогічні ідеї, які втілював В. Сухомлинський в свої професійно-педагогічній діяльності, залишаються актуальними й сьогодні. Вони сприяють формуванню в учнів усвідомленого ставлення до власного здоров'я, набуття життєвих навичок здорового способу життя та безпечної поведінки для збереження здоров'я [179, с. 240], адже у сучасному світі життя та здоров'я людини розглядаються як найвищі цінності, тому одним із ключових завдань національної системи освіти є формування у учнів усвідомленого ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, а також збереження й зміцнення фізичного, психічного, соціального та духовного благополуччя дитини [465].

На сучасному етапі спостерігається значне зростання кількості наукових досліджень, присвячених різним аспектам творчої спадщини В. Сухомлинського – зокрема проблемі фізичного виховання. Праці цього періоду вирізняються застосуванням новітніх методологічних підходів і прагненням до об'єктивного осмислення. Аналіз творчості педагога в історичній динаміці дає змогу сучасній педагогічній науці глибше досягнути значущість і багатовимірність його науково-педагогічної спадщини. Варто зазначити, що творча спадщина В. Сухомлинського потребує подальшого наукового осмислення педагогічних ідей педагога у галузі фізичного виховання. Це стосується, насамперед, напрямів, змісту, форм і засобів фізичного виховання дітей і молоді, а також особливого значення ролі вчителя в цьому процесі.

Висновки до третього розділу

Проаналізовані праці представників педагогічної думки досліджуваного періоду засвідчили, що українські педагоги минулого приділяли пріоритетну увагу тілесному розвитку дитини та, з метою реального вдосконалення системи фізичного виховання, здійснювали послідовну й комплексну розробку всіх її складових аспектів. Особливо відчутного впливу зі сторони українських педагогів теорія і практика фізичного виховання зазнала у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Це знаходило свій відбиток у їхніх працях: книгах, підручниках, статтях, програмах, епістолярній спадщині тощо. Всі вони визначали фізичне виховання дітей одним із найважливіших компонентів у процесі становлення особистості, хоч в їхніх поглядах не завжди спостерігається однотайність в обґрунтуванні тих чи інших проблем фізичного виховання та фізичної культури.

Вагомим досягненням вітчизняних учених означеного періоду стало наукове обґрунтування цілей і змістових засад фізичного виховання особистості, а також концептуалізація тріади його засобів (фізичних вправ, природних чинників і гігієнічних умов). Ними було здійснено чітку систематизацію методів із урахуванням специфіки фізичного виховання, а також теоретично опрацьовано й упроваджено в практику цілісну систему організаційних форм.

Результати досліджень засвідчують, що саме ці наукові напрацювання сформували фундаментальну теоретичну основу становлення вітчизняної системи фізичного виховання. Теоретичний доробок українських педагогів ґрунтувався на узагальненні народного досвіду тіловиховання, ключових загальнопедагогічних принципах (зокрема народності, природовідповідності, активності, гармонійного поєднання духовного й фізичного розвитку), а також на інтеграції провідних зарубіжних практик у цій сфері.

Встановлено, що наукові дослідження 1990-х рр. суттєво трансформували ландшафт педагогічної персоналістики, включивши в його

фокус нові та маловідомі постаті й імена. З кінця 90-х рр. ХХ ст., коли було подолано пострадянський синдром, наростає потік статей, дисертаційних і монографічних праць, довідників, антологій, навчально-методичної літератури, матеріалів тематичних наукових конференцій, які висвітлюють погляди учених-освітян у розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні.

Доведено, що на системне осмислення різнобічного доробку українських педагогів в напрямі фізичного виховання досліджуваного періоду претендує серія змістових наукових розвідок сучасних дослідників В. Вербицького, О. Гауряк, О. Гука, Е. Дорошенка, В. Золочевського, С. Марчука, А. Окопного, Р. Поліщука, М. Карпенка, Т. Кравчук, М. Лук'янченка, Ю. Черпака, А. Цьося та ін.

Виявлено низку праць, у яких охарактеризовано внесок педагогів-просвітників (О. Анохіна, І. Боберського, О. Бутовського, Г. Ващенко, А. Волошина, Ю. Дзеровича, М. Демкова, О. Духновича, А. Макаренка, І. Миропольського, І. Ставровського, В. Сухомлинському, К. Ушинського та ін.) у розвиток фізичного виховання дітей та молоді та проаналізовано їхню роль у становленні й розвитку вітчизняної системи фізичного виховання; ці праці містять вагомий фактологічний матеріал щодо місця фізичного виховання молодого покоління в їх творчій спадщині.

Аналіз сучасних історико-педагогічних рефлексій дає підстави стверджувати, що більш повно в наукових розвідках розкрито роль Г. Ващенко, О. Духновича, А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського у розвитку проблеми фізичного виховання дітей та молоді. Недостатньо вивченими залишились спадщина О. Анохіна, І. Боберського, О. Бутовського, А. Волошина, Ю. Дзеровича, М. Демкова, І. Миропольського, І. Ставровського та ін.

Усі дослідники акцентують увагу на важливому значенні наукової та педагогічної діяльності українських педагогів в контексті розбудови національної системи тіловиховання та національного відродження загалом.

Історіографічний аналіз засвідчив, що науково-педагогічна спадщина українських педагогів в напрямі фізичного виховання є значним внеском в історію фізичної культури та історію педагогіки. Також є важливим джерелом збагачення змісту системи фізкультурної освіти та виховання учнівської молоді. Дослідження проблематики фізичного виховання у педагогічній спадщині українських педагогів сприяє розширенню та поглибленню наукових уявлень з історії вітчизняної педагогіки й історії фізичної культури, збагачуючи їх новими емпіричними даними, ідеями та концептуальними підходами. Отже, актуалізація та інтеграція культурної спадщини вітчизняних освітян і громадських діячів, а також використання їхніх науково-методичних напрацювань у сфері теорії й практики фізичного виховання, виступає важливим чинником розвитку національної ідеї та формування національної ідентичності підрастаючого покоління, що, у свою чергу, сприяє модернізації та поступу освітньої системи України.

Матеріали третього розділу представлені в працях автора [198; 207; 208; 214; 215; 221; 222].

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ ПРО ПРОФЕСІЙНУ ПІДГОТОВКУ ВЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

4.1. Становлення та розвиток професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури у другій половині XIX – на початку XX століття у науковому висвітленні

Перш ніж перейти до аналізу історико-педагогічні рефлексії вітчизняних учених щодо професійної підготовки вчителів фізичного виховання варто зазначити, що, науковий пошук засвідчив наявність досить різнопланових історіографічних праць, які дозволяють відтворити цілісну картину становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури у другій половині XIX – XX ст. У нашому дослідженні ми прагнемо показати процес накопичення знань і звернути увагу на виявлення спірних та невирішених проблем історіографії професійну підготовку вчителів фізичної культури.

Історіографічну базу дослідження становлять праці науковців, представлені в різнопланових працях. Для ґрунтовнішого обґрунтування значущості окремих історіографічних джерел з історії підготовки вчителів фізичної культури, а також з метою оцінювання позицій дослідників, нами залучено широкий спектр історико-педагогічних джерел. Їх аналіз здійснюється в історико-генетичному аспекті із застосуванням історико-порівняльного методу, за пріоритету принципу цілісності в історіографічному осмисленні та обов'язкової орієнтації на ціннісний підхід з урахуванням міждисциплінарного характеру проблеми.

Досліджуючи проблему становлення та розвиток професійної підготовки вчителів фізичної культури в Україні у другій половині XIX – на

початку ХХ ст. у рефлексіях дослідників необхідно зазначити, що зародження ідей педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання у вітчизняній педагогіці відбувалося під впливом прогресивних для того часу освітніх реформ другої половини ХІХ ст.

У науковому дослідженні (1999) [345] Г. Приходька зазначає, що для цього періоду було характерним: недостатнє усвідомлення в суспільстві місця фізичного виховання в загальній системі виховання; низька оцінка суспільної значущості педагогічної діяльності вчителя гімнастики, зарахування даної професії до розряду «нижчих» і непрестижних, що не приваблювало до неї осіб, здатних своїм суспільним становищем і рівнем освіти сприяти розвитку фізичного виховання і зайняттю ним належного місця в системі шкільного виховання; невисоке становище вчителів гімнастики (суспільне і матеріальне) серед вчительського персоналу; повна ізольованість між собою зацікавлених міністерств і відомств, що при нестачі фінансових коштів не сприяло розвитку гімнастики в навчальних закладах [345].

Прогресивні освітні реформи другої половини ХІХ ст. спонукали до визнання педагогічною громадськістю важливої ролі фізвиховання у формуванні здорової, гармонійно розвиненої особистості та необхідності його уведення до навчально-виховного процесу шкіл [224, с. 31].

Як зауважує Т. Кравчук у своїй дисертації (2004) [224], присвяченій вивченню теорії і практика педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання у вищих педагогічних навчальних закладах України (20-80 рр. ХХ ст.), у 60–70-х рр. ХІХ ст. фізична освіта була покликана розширити освітні завдання вищих навчальних закладів, визначивши пріоритетним формування вміння правильно, свідомо, доцільно використовувати молодими людьми результати фізичного виховання. На основі аналізу широкої джерельної бази, автор приходять до висновку, що до навчальних планів сільських і земських початкових шкіл, реальних гімназій, учительських інститутів та семінарій і деяких інших закладів освіти фізичне виховання було уведено як обов'язковий предмет, що у свою чергу викликало потребу

підготовки необхідних учительських кадрів. У ці роки починається підготовка перших учительських кадрів з фізвиховання для різних навчальних закладів. Її здійснюють учительські семінарії та інститути, педагогічні курси та спеціальні курси фізкультури [224, с. 83].

В. Золочевський у своїй науковій розвідці (2009) [159] зазначає, що акцент в організації та теоретичному обґрунтуванні організації фізичного виховання робився на розвиток сили, швидкості, витривалості, інших тілесних якостей молоді людини.

Згідно архівних джерел, спорт мав формувати у студентської молоді усвідомлення «необхідності спільної, єдиної праці і взаємної гармонії, готовності підкорятися суворій дисципліні» [553, с. 4].

На шпальтах періодичного видання «Киянин» (1887) пропагувалася теза: «Той, хто хоче перемогти інших – має перемогти себе! Перемогти себе – означає тренуватися! Тренуйтеся! Тренуйтеся! Тренуйтеся!» [294, с. 12].

Ці факти, як стверджує В. Золочевський [159], зумовили звернення державних органів влади до проблеми статусу фізичної культури і доцільності проведення фізкультурно-масових заходів. Зокрема, в Інструкція і програма викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах декларувала право вищих навчальних закладів здійснювати викладання курсу гімнастики і організацію рухливих ігор у позанавчальний час. Такі заняття рекомендувалося проводити на свіжому повітрі. Допускалося використання рухливих ігор після занять [546].

В. Золочевський також звертає увагу, що на початку ХІХ ст. за статутними документами в університетах і гімназіях фізичне виховання було передбачене як необов'язковий предмет. Гімнастика як обов'язкова навчальна дисципліна була уведена лише у військових гімназіях та кадетських корпусах. У 60–70-х рр. ХІХ ст. спостерігалось поступове наповнення змісту викладання гімнастики та підготовки відповідних педагогічних кадрів [159, с. 61].

У праці «Короткі нариси з історії Харківського державного університету» (1940) [191] та в архівних джерелах [547] вказується, що 1870 р.

у програму занять учительських семінарій було уведено гімнастику, у 1872 р. її увели у навчальні плани реальних гімназій.

У цьому контексті В. Золочевський зазначає, що цей крок вмотивовувався намаганням надати фізкультурній і спортивній роботі з молоддю масового характеру. Цей факт є свідченням того, що на цьому етапі фізкультурно-масова робота із студентською молоддю набула чітких категорійних обрисів і певною мірою була унормована інструкцією та циркулярами [159, с. 65].

У публікації Г. Приходька (2008) [344], присвяченій дослідженню історико-педагогічних аспектів становлення фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах України подано інформацію, що 1873 р. було видано керівництво з гімнастики для сільських навчальних закладів. У вступній частині цього керівництва зазначалося, що гімнастика запроваджується для підготовки молоді до військової служби. У переліку вправ були такі: підготовчі вправи для окремих груп м'язів, вправи на рівновагу, на опір, біг, стрибки, вправи із скакалкою, лазіння, рухливі ігри [344, с. 26].

Досліджуючи вплив громадсько-педагогічного руху на формування та розвиток фізичного виховання дітей і молоді на землях Наддніпрянської України в імперський період (від останньої чверті XIX ст. до 1917 р.) Ю. Черпак у дисертації (2018) [491] вказує, що у цей період значного поширення набули педагогічні курси та з'їзди на повітовому, губернському та державному рівнях, які виконували функцію тимчасових науково-педагогічних центрів і об'єднували науково-педагогічні кадри. Такі курси та з'їзди вчителів відігравали важливу роль у розвитку народної освіти та формуванні педагогічної думки в імперії. Матеріали цих заходів вирізнялися як напруженістю дискусій, так і неординарними пропозиціями щодо розв'язання проблем освіти, свідчили про глибоку віру в її значущість.

Організаційні засади роботи з'їздів були закріплені у таких документах: Положенні про з'їзди для вчителів народних шкіл («Про відкриття з'їздів для

народних вчителів», 1870 р.), Циркулярі Міністерства народної освіти від 16 березня 1874 р., а також Правилах про тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ (затверджені 5 серпня 1875 р.).

Ю. Черпак зазначає, що до 1897 р. зміст навчання гімнастики, яка була провідною формою фізичного виховання, визначався безпосередньо вчителем, оскільки кваліфікованих інструкторів з гімнастики майже не існувало, що ускладнювало проведення занять. Міністерські програми містили лише загальні рекомендації щодо організації уроків, тоді як деталі залишалися на розсуд начальників навчальних округів та керівництва шкіл. Офіційні документи передбачали поєднання курсу гімнастики з рухливими іграми залежно від віку учнів, проте на практиці ці інструкції виконувалися лише частково [491, с. 8].

Згідно з «Інструкцією і програмою викладання гімнастики в чоловічих навчальних закладах» (1889) [546] на вивчення гімнастики в учительських інститутах і семінаріях відводилося дві години на тиждень. Поряд із цим зазначалося, що кількість уроків гімнастики з метою покращення підготовки майбутніх учителів фізвиховання залежно від рішення педагогічних рад, може збільшуватися. На уроках гімнастики студенти отримували спеціально-методичні знання, уміння та навички з фізичного виховання школярів.

В Інструкції вказувалося, що в рухливих іграх молодь використовуватиме прийоми, набуті на заняттях гімнастики, і в такий спосіб молодь зрозуміє користь гімнастичних вправ [546, с. 10–11].

В. Золочевський зазначає, що на цьому етапі у практиці вищих навчальних та професійних закладів (Київського, Одеського, Харківського університетів, Харківського ветеринарного інституту, Київського технологічного інституту та ін.) керувалися рекомендаціями Інструкції для викладання гімнастики в навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти 1889 р. [159, с. 100–101].

Також учений зауважує, що до 1897 р. перелік навчальних дисциплін, зміст навчальних планів і програм визначалися безпосередньо вищими навчальними закладами. Проблема полягала у тому, що серед викладачів не було фахівців, які б могли професійно організувати фізкультурно-масову роботу із студентською молоддю. Міністерські плани і програми давали лише загальні вказівки щодо переліку навчальних предметів і доцільності організації активного відпочинку молоді. Відомо, що в навчальних програмах промислових училищ і вищих шкіл фізична культура як предмет не знайшла свого відображення. «Цей факт правомірно віднести до недоліків змістового забезпечення фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю на першому етапі, оскільки теоретичні напрацювання на той час були достатньою мірою системні і обґрунтовані», – пише В. Золочевський [159, с. 101–102].

Фізичне виховання у вищих навчальних закладах проводилось у позанавчальний час в студентських спортивних гуртках. У плани і програми університетів танців і співів як засобів фізичного виховання [159, с. 102].

Аналіз історико-педагогічної літератури [132; 224; 266; 304; 371 та ін.] свідчить, що в цей період доцільність педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання в науково-методичних працях обґрунтовував відомий педагог К. Ушинський, який у своїх педагогічних творах і практичній діяльності, опираючись на різні наукові підходи, розглянув окремі аспекти фізичного виховання та обґрунтував багатогранність його впливу на особистість людини.

Т. Кравчук у дисертації (2004) [224] акцентує увагу на тому, що видатний педагог одним із перших у вітчизняній педагогіці висунув і обґрунтував ідею доцільності спеціальної педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання [224, с. 32].

Важливою фігурою у процесі виховання підростаючого покоління, плекання його духовної і фізичної культури видатний педагог вважав учителя, стверджуючи, що ним не може бути людина випадкова, пересічна, а лише та,

що віддана своїй справі і дітям, від яких залежать майбутнє народу і держави. Образи однаково найкращих вчителів, хоч в суті своїй зовсім різних, змальовує автор на сторінках праць, вказуючи на важливість вчительської професії для суспільства: «Величезне достоїнство цієї наставниці полягає саме в тому, що вона дозволяє своєму класові вільно бурхати й хвилюватися, але утримує його щоразу саме в тих межах, які потрібні для успіху навчання. Знайти середину між розбещеністю класу та його мертвою нерухомістю дуже нелегко; але для того, щоб постійно утримувати клас у цій рятівній середині, потрібний вроджений педагогічний талант і великий навик» [455, с. 63].

У своїй праці [459], обґрунтовуючи найбільш «раціональне викладання педагогіки», К. Ушинський звертав увагу на те, що в курсах педагогіки слід виокремити найважливіше з «фізіологічної частини» цього предмета й доручити читати фахівцям. «Ось чому принаймні поки у нас не буде вищих педагогічних закладів, у яких викладались би з однаковою повнотою для одних і тих самих слухачів як фізіологія, так і психологія, я вважаю корисним зовсім виокремити фізіологічну частину педагогіки і доручити її читати частково викладачеві фізіології, а частково медикові» [459, с. 23].

К. Ушинський розумів, що уведенню занять з фізичного виховання до навчального процесу школи заважає відсутність або низький рівень професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання. У передмові до фундаментальної роботи «Людина як предмет виховання» він обґрунтував необхідність відкриття педагогічних факультетів при університетах, головне завдання яких вбачав у спеціальній психолого-педагогічній підготовці майбутніх учителів. Поряд із цим він радив, щоб усі вчителі народної школи того часу обов'язково займалися гімнастикою, «внаслідок цього ми швидко мали б хороших гімнастів між нашими молодими вчителями, а через них гімнастика прийшла б до навчальних закладів» [459, с. 203; 224, с. 32].

Е. Дорошенко у дисертації (2001) [132] акцентує увагу, що вказуючи на особливу увагу до фізичного виховання дітей, К. Ушинський навіть

виокремлював у одній із своїх програм, що призначалися для жіночих педагогічних навчальних закладів розділ фізичного виховання з загального курсу педагогіки: «Я випускаю цей розділ саме тому, що усвідомлюю всю важливість його вивчення майбутніми господарками, виховательками й матерями сімей», – пише К. Ушинський [459, с. 465].

На думку К. Ушинського, майбутні фахівці з фізвиховання мали одержувати досить глибокі загальнопедагогічні та спеціально-методичні знання, впровадження яких у навчальні заклади сприяло зміцненню здоров'я та фізичному розвитку учнівської молоді [224, с. 32].

Особливо важливе значення К. Ушинський вбачав у впливі фізичних вправ на формування корисних навиків, на уміння визначати і розподіляти свої сили, пізнавати навколишній світ [132].

Дослідник теоретичних і практичних аспектів фізичного виховання в педагогічній спадщині К. Ушинського С. Марчук у своєму дослідженні (2015) [266] підкреслює, що комплексна концепція підготовки педагогічних кадрів К. Ушинського поєднувала найкращі європейські традиції, які він безпосередньо вивчав за кордоном, власний досвід професійної підготовки вчительок, а також прогресивні ідеї реформування підготовки майбутніх учителів 60-х рр. XIX ст. «Ці пропозиції, висунуті педагогом-демократом у педагогічній пресі того часу, знайшли своє відображення в авторських проектах статутів і навчальних програм для створення нових типів учительських семінарій та інститутів» [266, с. 157].

Учений зауважує, що велике значення для фізичного розвитку майбутніх учителів педагог надавав гімнастиці, вважаючи необхідним їхнє ґрунтовне ознайомлення з виховними, гігієнічними та лікувальними властивостями гімнастичних вправ [266, с. 158].

К. Ушинський наголошував на необхідності переривати уроки найпростішими гімнастичними вправами – фізкультхвилинками. Він писав, звертаючись до вчителів: «Не важко, здається, змусити дітей у такт встати і сісти, вийти через лавки і знову сісти за них струнко, спритно і без шуму і

штовханини, але якби хоч ці прості прийоми застосовувалися в наших школах, то могли б зруйнувати ту важку заколисливу атмосферу, що по більшій частині царює в них, і багато сприяли б не тільки зберіганню здоров'я дітей, але також сприяли їх навчанню. Дайте дитині трохи порухатися, і він подарує вам знову десять хвилин уваги, а десять хвилин живої уваги дадуть у результаті більше цілого тижня напівсонних занять. До правильної, ученої гімнастики їм ще далеко, але почати з маленького варто було б вже тепер» [464, с. 118].

Учений стверджував, що разом із сприятливим впливом гімнастики на поліпшення уваги дітей, поліпшується здоров'я. Гімнастика, на його думку, – це вправи не лише для м'язів, а й для зміцнення нервової системи. Розкриваючи значення і зміст гімнастики у вихованні людини, К. Ушинський підкреслював її вагоме значення і для лікування організму. Він пророкує велике майбутнє гімнастиці – найпоширенішому засобові фізичного виховання, але тільки побудовану на наукових основах. Гімнастика, на думку педагога, як система довільних рухів, спрямованих на доцільну зміну фізичного організму, тільки ще розвивається і важко бачити межі її впливу не тільки на зміцнення тіла й розвиток тих чи інших органів, але й на запобігання хворобам і навіть їх виліковуванню. Вчений був одним із перших просвітителів, хто нарівні з європейською педагогічною думкою розумів можливості і перспективи гімнастики [453].

Гімнастичні вправи – справа прийдешня і раніше ніколи не знаходили собі широкого застосування в народних масах. Цією обставиною, пояснюється те, що серед суспільних груп завжди знаходили собі відгук різні системи і прийоми, що пропонувалися заїжджими викладачами гімнастики. Це розумів український педагог, тому при виборі засобів фізичного виховання, зокрема гімнастики, керувався основною ідеєю своєї педагогічної системи – народністю. Фізичні вправи, праця і дитячі ігри, що відображають життя народу і його творчість, він вважав основним засобом фізичного і морального виховання [453].

Педагог бачив невирішені організаційні питання, щодо введення гімнастики в навчальний процес, відсутність, або низьку кваліфікацію кадрів. Тому в дискусіях наголошував, що для того, щоб діти займалися гімнастикою, необхідно зацікавити нею вчителів інших дисциплін. І якби це вдалося, то «ми незабаром мали б гарних гімнастів між нашими молодими вчителями, а через, них гімнастика прищепилася б до навчальних закладів» [453, с. 19].

А. Окопний у дисертації (2001) [304] акцентує увагу на тому, що у програмі педагогіки, К. Ушинський у розділі «Фізичне виховання» визначив систему знань (загальні і спеціальні), необхідних вчителю тіловиховання.

I. Загальні теоретичні основи фізичного виховання:

- 1) загальні поняття про фізичне виховання;
- 2) необхідність вивчення фізіологічних процесів в організмі;
- 3) особливості харчування;
- 4) діяльність м'язової та нервової систем;
- 5) дитячі рухливі ігри, гімнастика і їх педагогічне значення;
- 6) значення способу життя дітей у їх розвитку.

II. Про м'язову діяльність:

- 1) значення м'язової системи в організмі;
- 2) будова м'язів і їхня діяльність;
- 3) вплив мускульної діяльності на розвиток людини;
- 4) співвідношення цієї діяльності та харчування;
- 5) шкідливі та сприятливі умови правильного розвитку м'язів;
- 6) рухи як джерело м'язових відчуттів, значення цих відчуттів у

розвитку людини.

III. Про нервову систему:

- 1) будова і діяльність нервової системи;
- 2) значення нервової системи для ростових і м'язових процесів;
- 3) вплив засобів фізичного виховання (гімнастики, плавання, ігор), способу життя на нервову систему;

4) вплив розумового та фізичного навантаження на нервову систему [304].

У колективній монографії (2001) [395] зазначається, що під час вивчення теоретичних основ фізичного виховання К. Ушинський рекомендував слухачкам ознайомлюватися з впливом природних чинників на організм, таких як повітря, температура, світло та харчування. У «Програмі педагогіки для спеціальних класів жіночих навчальних закладів» він пропонував, зокрема, такі теми: «Вплив свіжого повітря, купання, гімнастики та раціонального способу життя дітей», «Вплив розумової і фізичної роботи на нервову систему», «Необхідність реального відпочинку в нервовій діяльності», «Сон, його фізіологічне значення та тривалість залежно від віку» [395, с. 36].

У програмі з педагогіки К. Ушинський в розділі «Фізичне виховання» виклав своє бачення системи знань, необхідних педагогові: загальне поняття фізичного виховання, його значення, особливості вивчення фізичних і фізіологічних процесів в організмі людини, особливості розвитку м'язової та нервової системи. «Правила фізичного виховання необхідно виводити із глибокого і широкого знання анатомії, фізіології, інакше вони не принесуть користі» [453]. Ідеї К. Ушинського стали запорукою ефективності масових занять фізичними вправами серед підлітків та молоді, – пише Е. Золочевський [159].

З програми стає зрозумілим, зазначає у науковій розвідці (2001) [304] А. Окопний, що К. Ушинський підходив до фізичного виховання як до освітнього і гігієнічного засобу, намагався практично вирішувати проблему кваліфікованих вчителів фізичного виховання.

Комплекс знань, необхідних учителю тіловиховання (за К. Ушинським) узагальнено на рис. 4.1.

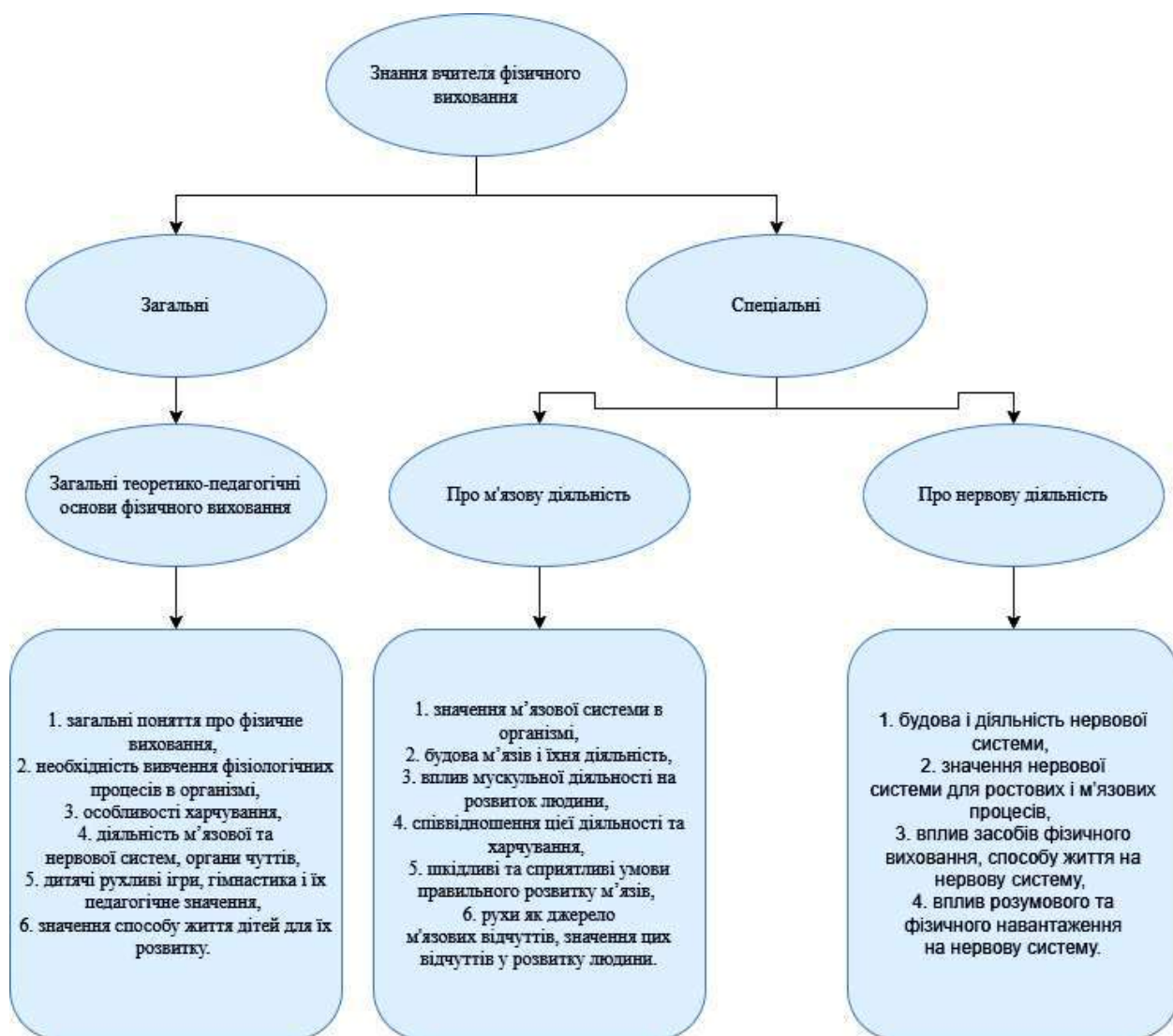

Рис. 4.1. Система знань, необхідних учителю тіловиховання
(за К. Ушинським)

Ця структура, на думку сучасних дослідників Е. Вільчковського, Б. Шияна, А. Цьося, В. Пасічник, демонструє комплексний підхід К. Ушинського до підготовки майбутніх учителів фізичного виховання, що поєднує знання про фізіологію, рухову активність і педагогічні принципи [395, с. 36].

Ю. Черпак у своїй науковій праці (2018) [491] відзначає внесок у цей період О. Анохіна та В. Крамаренка у започаткування підготовки кваліфікованих викладачів фізичного виховання: на Київщині було підготовлено 11 фахівців через тривалі та короткострокові курси з гімнастики.

Теоретичні розробки О. Анохіна та В. Крамаренка щодо тілесного виховання дітей і молоді вийшли за межі Наддніпрянщини, здобули державне визнання та сприяли поширенню нових поглядів на медико-гігієнічно обґрунтований спосіб життя, – пише вчений [491, с. 11].

М. Демков у своїй праці «Курс педагогіки» (1907) [123] також підкреслював важливість підготовки кваліфікованих кадрів для фізичного виховання. Він наголошував на необхідності викладання майбутнім учителям основ фізичного виховання, що сприяло б збереженню та зміцненню здоров'я дітей. Педагог підкреслював, що «успішне навчання, духовний і моральний розвиток та вдосконалення можливі лише за умови фізичного здоров'я, тому положення «здоровий дух у здоровому тілі» залишається обов'язковим для сучасної педагогіки» [123, с. 224].

М. Демков також у своїй праці акцентує на необхідності вивчення майбутніми вчителями шкільної гігієни, що включає знання про санітарно-гігієнічні норми приміщень – розміщення та обладнання класних кімнат, вентиляцію, опалення та освітлення, конструкцію шкільних парт, а також порядок виконання фізичних вправ, особливості розумової та фізичної втоми, правильне складання шкільного розкладу та тривалість перерв. Виходячи з того, що збереження здоров'я є запорукою гармонійного розвитку організму дитини, педагог підкреслює, що шкільна адміністрація має створювати умови для занять фізичними вправами, гімнастикою та іграми, а також раціонально розподіляти час на перерви, екскурсії, прогулянки та подорожі [123, с. 227].

Аналіз історико-педагогічних джерел [120; 344; 345; 427; 491] засвідчує, що у досліджуваний період значного поширення набули педагогічні курси та з'їзди на повітовому, губерньському та державному рівнях, які виступали як тимчасові науково-педагогічні центри та консолідували науково-педагогічні кадри. Курси й з'їзди вчителів відігравали важливу роль у розвитку народної освіти та формуванні педагогічної думки імперії. Матеріали цих заходів відзначалися напруженістю дискусій, неординарними пропозиціями щодо розв'язання освітніх проблем і глибоким усвідомленням значущості освіти.

На підставі ґрунтового аналізу документів, які регламентували діяльність курсів й з'їздів учителів Ю. Черпак зазначає, що питання фізичного виховання учнів не входили до порядку денного педагогічних з'їздів аж до початку 1910-х рр., хоча впродовж останньої третини ХІХ ст. у публікаціях висловлювалися думки про необхідність цілеспрямованого керівництва фізичним розвитком дітей [491, с. 11].

Інтерес учительства до проблем фізичного виховання дітей помітно активізувався у перші десятиліття ХХ ст. Це підтверджує, на думку Ю. Черпака, зокрема обговорення питань гігієни та фізичного виховання учнів за участі близько 600 осіб на літніх курсах 1913 р. для народних учителів при Педагогічному музеї в Києві. Вагомі рішення щодо покращення фізичного виховання учнів були ухвалені на Педагогічному з'їзді Київського навчального округу (12–19 квітня 1916 р.) та на Педагогічному з'їзді Харківського навчального округу з питань середньої освіти (1–11 червня 1916 р.).

На засіданні VII-ї секції «Фізичне виховання в його відношенні до морального» у м. Києві заслухали доповіді: лікаря Г. Болевського про роль лікаря у школі, О. Анохіна про гімнастику, спорт та ігри як чинники фізичного і морального виховання учнів (при цьому він виступав «не як лікар, а як рядовий вчитель гімнастики, який працює 12 років на цих теренах»), а також В. Крамаренка, який наголосив на доцільності здійснення фізичного виховання не лише вчителем гімнастики та лікарем, а й класним вихователем. Він обґрунтував необхідність включення спеціального розділу про основи фізичного виховання в курс педагогіки, запропонував щоденну годину фізичних занять у кожному класі та широке ознайомлення викладацького персоналу і шкільного лікаря з основами фізичного виховання [491, с. 12].

Педагогічний з'їзд Харківського навчального округу визначив головним завданням виховання молодого покоління «всебічний гармонійний розвиток духовних і фізичних сил особистості». Для молодших учнів найдоцільнішими визнали рухливі ігри та вільні рухи, для чого пропонувалося облаштовувати

спеціальні майданчики або пристосовувати шкільні подвір'я. Для учнів середнього віку рекомендовано вправи на снарядах, для старших – військові вправи за розширеною програмою, а поширення скаутизму в середній школі вважалося бажаним.

Водночас Ю. Черпак зазначає, що на фахових з'їздах лікарів проблеми охорони здоров'я учнів, організації раціонального навчального режиму та поширення гігієнічних знань серед школярів порушувалися ще з кінця ХІХ ст. У цей період медичні з'їзди істотно впливали на розвиток досліджень у галузі учнівського й громадського здоров'я, а також сприяли утвердженню в суспільстві ідей фізичної освіти та виховання [491, с. 12].

У докторській дисертації (2003) [427] Л. Сущенко зазначає, що упродовж 1912–1916 рр. короткотермінові двомісячні курси фізкультури було організовано у Київському і Харківському навчальних округах, однорічні курси – в Одеському. Курси готували вихователів та вчителів загальноосвітніх середніх навчальних закладів, які після закінчення одержували свідоцтво вчителя з правом викладати фізичне виховання в середніх закладах освіти. Аналіз навчального плану курсів показує, що вихованці отримували переважно спеціально-методичну підготовку. Вони вивчали анатомію, фізіологію та гігієну, педагогіку, історію, теорію і методику фізичного виховання, а також шведську й сокольську гімнастику, легку атлетику та рухливі ігри. Створення короткотермінових курсів відіграло важливу роль у підготовці вчительських кадрів з фізвиховання для різних навчальних закладів України. За даними Міністерства народної освіти, у 1912–1916 рр. на курсах було підготовлено 1742 вчителі фізвиховання [227, с. 25].

На шпальтах українського спортивного журналі «Краса і сила» (1913) [91] друкувалися статті, присвячені актуальним питанням суспільної фізкультурно-спортивної життя України. У розділі журналу «Хроніки» розміщувалися повідомлення про досягнення фізкультурно-спортивної практики, наприклад, про роботу двомісячних курсів з підготовки вчителів гімнастики для навчальних закладів, організованих Управлінням

Київського навчального округу, під керівництвом В. Крамаренка, одномісячних курсах гімнастики для вихованців Київської вчительської семінарії [345].

Із періодичних видань дізнаємося, що на початку ХХ ст. під керівництвом лікарів В. Крамаренка та О. Анохіна у Київському політехнічному інституті діяв гурток «Спорт», який брав найактивнішу участь у підготовці I Всеросійської олімпіади 15–25 серпня 1913 р. в Києві [317, с. 8]. О. Анохін справедливо вважається автором оригінальної системи фізичного виховання під назвою «Вольова гімнастика», він же став головою оргкомітету вищезгаданої олімпіади [8, с. 55]. Організація і програма олімпіади були яскравим показником успішного розвитку фізичного виховання, культури і масового спорту в Україні [159].

Газета «Киянин» повідомляла про той факт, що відбувся зліт «Соколів» у Києві, присвячений I Всеросійській олімпіаді. На ньому були присутні члени організацій з Одеси, Катеринослава, Харкова, Чернігова [162, с. 3–4].

Досліджуючи досвід організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю у вітчизняній педагогіці у кінці ХІХ – в першій половині ХХ ст., В. Золочевський у науковій розвідці (2001) [159] зазначає, що фізкультурно-масова робота з молоддю у період 1889–1917 рр не мала чіткої регламентації змісту, конкретного змістовного наповнення. Масові заходи проводилися часто у період літнього відпочинку за ініціативи приватних осіб чи місцевих органів влади, які самі пропонували зміст масових фізкультурних заходів [159, с. 107–108].

У роботі також відзначається роль громадських організацій, які сприяли становленню поглядів на фізичну культуру і спорт як явище. Фізкультурно-масова робота носила переважно стихійний неорганізований характер, – пише вчений.

В. Золочевський, на основі узагальнення статистичних звітів, досвіду діяльності вищих навчальних закладів вказує, що на цьому етапі становлення організації фізкультурно-масової роботи з молоддю характеризувався

напрямами змісту: пропагандистсько-агітаційний (популяризація різних видів спорту, поширення масових спортивних ігор, проведення показових виступів під час масштабних комплексних спортивних змагань); навчальний (формування у молоді в процесі фізкультурно-масових заходів знань про функціональні можливості людського організму та роль фізичного виховання в гармонійному розвитку особистості); спортивний (підготовка та проведення змагань різного рівня, спортивне вдосконалення молоді, досягнення високих спортивних результатів); методичний (створення й упровадження в практику форм масової та індивідуальної фізкультурної роботи, проведення семінарів і курсових занять із підготовки та перепідготовки фізкультурного активу) та господарчий (складання планів роботи, кошторисів, установа зв'язків представників комсомолу з масовими оборонними організаціями) [159, с. 10].

Вагомим здобутком В. Золочевського є визначення перспективних шляхів використання позитивного досвіду організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю за сучасних умов (широка пропаганда фізичної культури та спорту, популяризація фізкультурно-оздоровчих заходів та спортивних змагань, організаційне зміцнення фізкультурних колективів, організація літніх спортивних оздоровчих таборів, зміст підготовки громадських інструкторів та викладачів із фізкультурно-масової роботи). Вивчення та творче використання цього досвіду, на думку вченого, сприятиме вдосконаленню змісту, форм і методів організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю в сучасних вищих навчальних закладах [159, с. 9].

Отже, аналіз джерел періоду (1860–1917 рр.), до яких належать збірники законодавчих актів, постанов і розпоряджень, нормативні положення про навчальні заклади, інструкції і програми викладання, праці педагогів цього періоду та ін. дозволив простежити еволюцію ключових правових засад організації професійної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що має важливе значення для нашого дослідження. Узагальнюючи, варто наголосити, що наявні документи

й джерела дають змогу об'єктивно оцінити стан підготовки педагогічних кадрів з фізичного виховання в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Джерела цього періоду є слугують своєрідним першоджерелом, яке засвідчує підвищену увагу до розвитку цієї проблеми.

На другому та третьому історіографічному періоді усі праці здебільшого ґрунтувалися на марксистсько-ленінській ідеології та відповідали тогочасним ідеологічним настановам. У цей період майже не виявлено спеціальних педагогічних досліджень, присвячених розвитку професійної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури у другій половині XIX – на початку XX ст.

Період від 1991 р. до сьогодні можна вважати найпродуктивнішим за кількістю праць, присвячених історії розвитку професійно-педагогічної підготовки вчителів фізичного виховання у другій половині XIX – на початку XX ст. Це дає підстави стверджувати, що сучасні українські науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми. Суттєву пізнавальну, загальнонаукову й теоретичну цінність становлять окремі дисертаційні дослідження сучасних учених Е. Дорошенка, В. Золочевського, Т. Кравчук, С. Марченка, Г. Приходько, Л. Сущенка, Ю. Черпака та ін., у яких, у контексті інших питань, висвітлено історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку професійної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в досліджуваній період; узагальнено статистичні та архівні дані, що відображають розвиток цього питання на цьому етапі; з'ясовано внесок педагогів, громадських діячів цього періоду у започаткування підготовки кваліфікованих викладачів фізичного виховання.

Визначальним здобутком наукових розвідок є здійснення комплексних досліджень завдяки введенню до наукового обігу нових документів і матеріалів. Водночас більшість окреслених напрямів зберігає високу актуальність у контексті сучасного розвитку професійної підготовки вчителів фізичної культури.

4.2. Відображення в науково-педагогічних дослідженнях проблеми підготовки вчителів з фізичної культури у міжвоєнний період

Аналіз історико-педагогічної літератури та інших джерел показує, що проблема підготовки вчительських кадрів з фізичного виховання у міжвоєнний період привертала увагу педагогів-науковців, фахівців-методистів і викладачів з фізичного виховання.

Важливими в контексті нашого дослідження є наукові праці присвячені аналізу загальної характеристики розвитку освіти в Україні, розкриттю соціально-економічних умов, у яких формувалася система педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання. З-поміж них варто зазначити докторські дисертації Н. Дем'яненко [120], В. Курило [240], В. Майбороди [259], кандидатське дослідження Н. Матвійчук [269].

Окремі питання підготовки майбутніх учителів фізичного виховання у цей період проаналізовано в кандидатських дисертаціях О. Гука [112], Е. Золочевського [159], Т. Кравчук [224], Г. Приходько [345], А. Окопного [304] та ін.

Автори висвітлювали становлення і розвиток вітчизняної системи фізичного виховання молоді та шляхи її реалізації в шкільній і позашкільній практиці, розкривали погляди видатних українських педагогів на роль і місце фізвиховання в формуванні особистості, аналізували деякі питання професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з цієї галузі освіти [224, с. 12].

Заслуговують на увагу наукові розвідки, у яких висвітленню становлення та розвитку фізичної культури і спорту в Україні від стародавніх часів до кінця ХХ ст. присвячено окремі розділи навчальних посібників, складених Г. Ващенком [72], М. Солопчуком [399] та С. Філем, О. Худолієм, Г. Малкою [472]. У посібниках найбільш повно представлено розвиток фізкультури і спорту в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. Показано, що однією з умов покращення фізичного виховання молоді в ці роки було відкриття

навчальних закладів з підготовки вчителів фізвиховання: курсів фізкультури (1925–1929), відділів фізкультури при ІНО (1929) та Харківського педагогічного інституту фізкультури (1930).

Дослідники відстоювали думку, що ефективність фізичного виховання підростаючого покоління залежить від висококваліфікованих кадрів, які забезпечують цей процес. У цьому контексті важливе значення для нашого дослідження мають наукові праці про роль вчителя в навчальному процесі.

У публікації І. Ющишина «Новини України» (1926) [504] вказується, що вчитель зможе успішно виконувати свої обов'язки за умови матеріальної незалежності, а також володіння найширшою загальною і професійною освітою та належною пошаною в суспільстві [504, с. 13].

На шпальтах видання «Шлях навчання і виховання» (1928) [503] І. Ющин також писав про самовдосконалення вчителя: «Вчитель має право вчити до тих пір, доки вчиться сам. Невсипуща праця над піднесенням рівня свого фахового знання і пильні студії практичні і теоретичні над дітьми повинні стати хлібом насущним кожного учителя, бо тільки при їх допомозі зможе він розв'язати дуже трудні і дуже скомпліновані проблеми морального виховання молоді» [503, с. 11]. Поза сумнівом, ці вказівки адресувались і вчителям «руханки». За словами автора: «Кожний вчитель повинен бути прикладом у всьому для своїх вихованців. Школі потрібен високоморальний, активний і творчий вчитель, з широким інтересом, з належним соціальним статусом, розбудженими очима на найважчі проблеми життя і розвитку народів, а в їх колі і нації» [503, с. 11].

У статті «Сокільство і спорт» (1928) Ф. Мороз характеризує усю складність професійної діяльності вчителя «руханки»: «В основі професійної готовності вчителя до навчання та виховної роботи лежить знання його справи. Він є справжнім творцем педагогічного процесу, в якому все перебуває в постійному русі, тому вчитель фізичного виховання повинен не тільки правильно виконувати різні вправи, але й хоча б в загальних рисах знати анатомію і фізіологію людського тіла. Відповідальність вчителя

фізичного виховання набагато більша, ніж учителя інших предметів. Помилки, яких допускає вчитель математики чи правопису, дуже легко виправити, але хиби неправильного функціонування серця, що може спричинити невміле вправління в молодому шкільному віці, виправити в жодний спосіб не зможе ні лікар, ні вчитель» [279, с. 2–3].

Від уміння вчителя спілкуватися з учнями залежить успішність його педагогічної праці та практики. У своїй праці «Підручник шведської руханки: для народніх і середніх шкіл» (1924) [476] П. Франко для проведення заняття з фізичної культури рекомендує: «Перед заняттями потрібно вчителю оглянути зал, чи він чистий та провітрений, чи в порядку прилади. Велике значення мають щирі товариські відносини у класі. Усякі вказівки та поради вчителя сприймаються краще тоді, коли у класі панує атмосфера доброти. Діяльність вчителя повинна прикрашати любов до Вітчизни та прив'язаність до молоді» [476, с. 28].

У 1926–1929 рр. на сторінках журналу «Вісник фізичної культури» було надруковано низку статей провідних фахівців та працівників освіти А. Буценко, І. Кантора, М. Стремівського, В. Ястржембовського та ін. щодо незадовільної постановки фізичного виховання у школах та недостатнього рівня педагогічної підготовки фахівців [50; 169; 408; 507].

Так, М. Стремівський у статтях «Що показало обслідування шкіл профосвіти і ФЗУ» (1929) [408] відзначав, що адміністрація шкіл не розуміє важливості фізичного виховання дітей, уроки з цього предмета замінюються іншими, ранкова гімнастика не проводиться, хоча необхідні приміщення мають всі обстежені школи. Важливою була думка В. Ястржембовського щодо підвищення рівня педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізкультури. Він зазначав, що майбутній вчитель фізвиховання має бути всебічно освіченим і практично озброєним не лише спеціальними знаннями, а й необхідними знаннями з анатомії, фізіології, психології та педагогіки [507, с. 88].

О. Гук у своїй дисертації (2014) [112] зазначає, що з 1919 р. в Україні розпочалася перебудова педагогічної освіти, закладання основ вищої педагогічної школи, головним завданням якої була підготовка не просто вчителів, а вчительських кадрів нового суспільства. Однією з важливих проблем українського фізичного виховання того часу була підготовка вчителів фізичної культури, яких вкрай не вистачало. Вчений відзначає, що професія вчителя фізичного виховання – «руханки» – була на той час не популярною, менш оплачуваною, порівняно із вчителями інших предметів, що було однією з причин недостатньої кількості фахівців даного предмета [112].

У праці Я. Ряппо «Система народної освіти в Україні» (1926) [383] вказується, що у серпні 1920 р. на другому Всеукраїнському з'їзді з питань народної освіти після триденної дискусії було затверджено систему педагогічної освіти в Україні. Її складовими ланками стали чотирирічні інститути народної освіти (ІНО), які надавали вищу педагогічну освіту, і дворічні курси з перепідготовки вчителів, перетворені в 1925 р. у педтехнікуми з трирічним терміном навчання. Щодо підготовки вчительських кадрів влада проголосила, що «кваліфікація педагога є вища кваліфікація, а тому єдиною організаційною формою систематичної підготовки в найближчому майбутньому буде інститут народної освіти» [383].

У свою чергу Є. Чернова у роботі «Розвиток фізичної культури і спорту в УРСР» (1959) [490] вказує, що в 1919 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом було видано наказ про запровадження загального військового навчання на всій території України, згідно з яким у м. Харкові, м. Києві, м. Одесі, м. Катеринославі, м. Дніпропетровську, м. Херсоні, м. Миколаєві та м. Чернігові були створені відділи Всевобучу. Крім загальновійськової підготовки, в програмі Всевобучу значне місце займало фізвиховання молоді. З цією метою у відділах Всевобучу було запроваджено такі види спорту, як плавання, фехтування, багнетний бій, легка атлетика, лижний і ковзанярський спорт, спортивні ігри та ін. [490, с. 4].

Досліджуючи шкільну фізичну культура в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. у своїй праці (2002) [231] М. Крук указує, що це був період національно-визвольної боротьби, інтервенції, громадянської війни та відбудови народного господарства, унаслідок чого питання фізичного виховання відходили на другий план. Шкільна система фізичної культури відчувала гостру нестачу кваліфікованих кадрів: інструкторам бракувало належного досвіду, а матеріально-технічне забезпечення закладів освіти, особливо у 20-х рр. ХХ ст., залишалося вкрай слабким [231].

У дисертаційній роботі Н. Матвійчука показано перші кроки початкової освіти майбутніх учителів та інструкторів з фізичної культури. Згідно її даних у середині 20-х рр. ХХ ст. відчувалась велика потреба у кваліфікованих учительських кадрах з фізичної культури і робота Харківських курсів була недостатньою [269].

У ці роки уряд України затвердив також низку положень щодо необхідності уведення фізичного виховання в середніх та вищих навчальних закладах як невід'ємної складової різнобічного гармонійного розвитку особистості. Серед них були Положення про фізичну культуру в школах профосвіти та політосвіти (1924) [335; 339], постанови про заняття фізкультурою в установах соціального виховання (1925), школах ФЗУ та фізичного виховання студентів вищих навчальних закладів (1926) [347]. У цих та інших документах перед освітніми закладами, державними установами та громадськими організаціями було висунуто головне завдання – увести фізичне виховання до планів їх роботи.

В архівних матеріалах указується, що у 1924 р. у Харкові було відкрито Всеукраїнський будинок фізичної культури з трьома відділеннями: антропометричним кабінетом, кабінетом корегуючої гімнастики та залом педагогічної гімнастики. На базі будинку організовано шестимісячні курси, які мали готувати спеціалістів з фізкультури різного профілю, зокрема для установ соціального виховання, професійної освіти та клубів. У грудні 1924 р. на загальних зборах курсантів й інструкторів фізичної культури було

обговорено і затверджено організаційні питання та зміст роботи курсів. Збори прийняли рішення почати заняття лекційним методом, негайно визначити обсяг і основні форми інших занять, посилити зв'язок між педагогами та курсантами [521, с. 2].

Але архівні джерела свідчать, що зростаючу потребу у кваліфікованих учительських кадрах з фізвиховання випускники Харківських курсів не задовольняли. І на першій Всеукраїнській науково-методичній нараді з фізичної культури, що відбулася в Харкові в лютому 1925 р. було розроблено і затверджено новий план підготовки фахівців з фізвиховання. Згідно з планом харківські шестимісячні курси було реорганізовано у Всеукраїнські з однорічним терміном навчання, в різних містах України відкрито короткотермінові курси фізкультури, а до навчальних планів усіх педагогічних курсів, шкіл та вузів уведено теоретичні та практичні заняття з фізичного виховання [520].

Т. Кравчук у кандидатській дисертації (2004) [224] зазначає, що введення фізичного виховання як обов'язкового предмета до навчальних планів більшості освітніх закладів викликало потребу у кваліфікованих учителях із цього профілю. Тому на початку 20-х рр. здійснюються перші спроби створення нових стаціонарних курсів підготовки майбутніх учителів фізвиховання для установ соціальної освіти, професійних шкіл та інших навчальних закладів. Підкреслює, що прогресивним кроком у підготовці вчительських кадрів з фізичної культури було створення Всеукраїнських однорічних курсів фізкультури спрямовувалося на підвищення рівня підготовки вчительських кадрів з фізвиховання [224, с. 33–34].

У «Положенні про Всеукраїнські курси фізичної культури» (1926) [525] підкреслювалося, що ключовою метою функціонування цього навчального закладу була підготовка майбутніх учителів фізичного виховання, які володіють ґрунтовною теоретичною підготовкою та сформованими практичними вміннями й навичками, необхідними для професійної діяльності

в закладах соціального виховання, професійної освіти та системі фабрично-заводського учнівства [224, с. 34].

На Всеукраїнські курси приймали 60 осіб віком від 18 до 32 років із середньою освітою. Зарахування на курси проводилося за рішенням педагогічної ради відповідно до результатів, отриманих абітурієнтами на вступних іспитах.

Для проведення іспитів було створено чотири комісії: загальноосвітню, яка встановлювала рівень знань з української та російської мови, математики, фізики та хімії; медичну, що визначала стан здоров'я та придатність до занять фізичними вправами; психотехнічну для проведення професійного відбору щодо керівництва фізичною освітою та фізичних досягнень для визначення ступеня фізичних здібностей абітурієнтів. У 1928 р. термін навчання на Всеукраїнських курсах було збільшено до двох років, що сприяло поглибленню змісту педагогічної та спеціально-методичної підготовки курсантів [525, с. 50].

В архівних джерелах також вміщено інформацію, що в 1927 р. Всеукраїнські курси фізкультури було приєднано до установ Народного комісаріату освіти. Так, згідно з постановою «Про приєднання Всеукраїнських курсів фізкультури до мережі установ НКО» навчально-методичне керівництво курсами ВРФК передавала Наркомосу, при якому було створено посаду інспектора фізичної культури, що мав керувати всіма однотипними курсами фізкультури та постановкою фізичного виховання в різних навчальних закладах. Централізоване управління курсами безумовно сприяло покращенню їх роботи, було розроблено нові навчальні програми, посилено контроль за якістю викладання педагогічних та спеціально-методичних дисциплін [518, с. 78].

З архівних джерел дізнаємося, що короткотермінові курси фізкультури, відкриті у 1925 р. у багатьох містах України, були різними за терміном навчання (двох-, три- і шестимісячні) та спеціалізацією, яку отримували курсанти. Основною метою двомісячних курсів фізкультури, що почали

працювати у Житомирі, Вінниці, Артемівську та інших містах, була підготовка вчительських кадрів з фізвиховання для початкових класів установ соціального виховання. Тримісячні курси, відкриті у Донбасі, м. Кривому Розі, м. Дніпропетровську та м. Запоріжжі, готували головним чином майбутніх учителів та інструкторів фізкультури для районних і сільських шкіл. Особливої уваги заслуговують шестимісячні курси фізкультури, організовані у м. Харкові, м. Києві, м. Одесі та м. Чернігові. Вони відрізнялися більш змістовною підготовкою курсистів і випускали вчительські кадри для різних освітніх закладів міста [524, с. 28–30].

В архівних джерелах «Матеріали про викладання фізичної культури в учбових закладах (постанови, протоколи, виписки з протоколів, обіжники, доповідні записки, листування) (14 лютого 1926 р. – 17 травня 1930 р.)» знаходимо інформацію, що до змісту теоретико-методичної підготовки вчительських кадрів з фізичного виховання на короткотермінових шестимісячних курсах фізкультури входило вивчення суспільствознавства (50 год.), педагогіки (40 год.) та ряду спеціально- методичних дисциплін. До них належали біологія (20 год.), анатомія (30 год.), фізіологія (25 год.), гігієна (20 год.), лікарський контроль (24 год.) та історія, теорія і методика фізвиховання (60 год.), педагогічна гімнастика (300 год.), рухливі ігри (120 год.), плавання (60 год.), лижі, легка атлетика і спортивні ігри (по 30 год.). Слід відзначити, що на теоретичну підготовку відводилося лише 30 % навчальних годин, а особлива увага приділялася спеціальній практичній підготовці майбутніх учителів [523, с. 53].

У матеріалах «Учбові плани і програми інститутів народної освіти, педінститутів і педтехнікумів України і пояснювальні записки до них. (серпень 1926 р. – серпень 1929 р.)», розміщених в архівних фондах, відповідно до навчальної програми курсу «Педагогіка» майбутні вчителі одержували знання з 7-ми основних тем курсу: сучасний стан педагогіки, її об'єкти та методи, мета і засоби виховання, дитячий колектив та методика його вивчення. Дослідження звітів викладачів курсів свідчить, що головна

увага студентів зверталась на розгляд питань виховання, в галузі дидактики вони отримували недостатні знання. У цілому, на короткотермінових курсах педагогіку не виділяли як профільну дисципліну [522, с. 80].

Більш глибокою була підготовка студентів короткотермінових курсів з дисциплін медико-біологічного циклу. Так, під час вивчення анатомії та фізіології майбутні вчителі здобували знання з м'язової, кісткової, серцево-судинної, нервової, кровоносної систем організму людини й системи травлення, окремо розглядався вплив на них фізичних вправ. У ході занять з гігієни та лікарського контролю курсанти вивчали теми з гігієни фізичних вправ, особистої, шкільної та гігієни праці, ознайомлювалися з методикою проведення антропометричних вимірів [518, с. 2].

Спеціально-методичні знання з питань фізичного виховання та спорту майбутні учителі отримували під час занять з історії, теорії та методики фізичної культури. Курсантів ознайомлювали з розвитком ідей фізичного виховання особистості у вітчизняній та зарубіжній історико-педагогічній думці, місцем, значенням, формами та засобами фізвиховання молоді в сучасних умовах, методикою його організації в різних навчальних закладах та спортивних осередках [224].

На короткотермінових курсах важливе місце відводилося теоретичним та практичним заняттям зі спортивних дисциплін, що викладалися в різних освітніх установах того часу. Так, під час занять із спортивних ігор майбутні вчителі фізвиховання ознайомлювалися з технікою і тактикою волейболу, баскетболу, гандболу та городків. На заняттях з легкої атлетики курсанти оволодівали технікою різних видів бігу, спортивної ходьби, стрибків у висоту і довжину, метання диска, ручної гранати та штовхання ядра, вивчали правила змагань із цих видів спорту. У процесі занять рухливими іграми курсанти розглядали головні типи ігор та їх значення для фізичного розвитку молоді, ознайомлювалися з методикою їх проведення для дітей різних вікових груп. На заняттях з плавання вихованці курсів здобували практичні навички з техніки стрибків у воду, пірнання та різних способів плавання [224].

Аналіз історико-педагогічних джерел [224; 466] засвідчує, що важливою складовою уроків фізкультури в школах 20-х рр. була педагогічна гімнастика, яка також вивчалася на короткотермінових курсах. Навчальна програма з педагогічної гімнастики включала знання з класифікації фізичних вправ, методики проведення уроку гімнастики з використанням приладів, вміння виконувати порядкові та підготовчі вправи і вправи на гімнастичних приладах.

На основі вивчення звітів щодо навчально-виховної роботи Всеукраїнських однорічних курсів фізкультури, вчені приходять до висновку, що студенти цих курсів одержували змістовну педагогічну та спеціально-методичну підготовку. Навчання на курсах поділялося на три семестри. У першому та другому семестрах курсанти вивчали, головним чином, теоретичні дисципліни, а в третьому здійснювалася практична підготовка.

Важливою складовою педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання на Всеукраїнських курсах фізкультури була педагогічна практика, що проводилася протягом третього семестру. Під час практики курсанти проводили пробні уроки в дитячих будинках, середніх та вищих навчальних закладах [224, с. 72–73].

Згідно Матеріалів про роботу Всеукраїнських курсів фізкультури (19 березня 1928 р. – 1 березня 1929 р.), розміщених в архівах, бачимо, що навчальним планом цих курсів на педагогічну підготовку вчительських кадрів з фізвиховання відводилось значно більше годин порівняльно з короткотерміновими. Так, на вивчення курсу «Педагогіка» відводилось 100 год. Спеціально-методична підготовка майбутніх учителів доповнювалася новими спортивними дисциплінами, зокрема спортивно-атлетичною гімнастикою (40 год.) і ритмікою (20 год.), та медико-біологічними основами хімії (15 год.) та основами механіки (15 год.). У 1927 р. у зв'язку з українізацією всіх закладів освіти до навчального плану Всеукраїнських курсів було уведено вивчення української мови (40 год.) [525, с. 96].

В. Фірсов у статейній публікації «На Всеукраїнських курсах фізкультури» (1928) зауважує, що в 1928 р. у зв'язку з переведенням Всеукраїнських курсів фізкультури на дворічний термін навчання було поглиблено зміст загальноосвітньої, педагогічної та спеціально-методичної підготовки вчительських кадрів з фізичного виховання [466, с. 19].

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що навчальний план доповнився низкою загальноосвітніх та спеціально-методичних дисциплін, зокрема математикою й фізикою (72 год.), політекономією (76 год.), філософією (72 год.), корегуючою гімнастикою (15 год.), приладознавством (72 год.), важкою атлетикою (120 год.), фехтуванням і стрілецькою справою (20 год.). Окрім того, було збільшено кількість навчальних годин на всі дисципліни. Так, якщо у 1927 р. загальна кількість навчальних годин на Всеукраїнських курсах фізкультури становила 1228 год., то у 1928 р. – 2592 год., тобто збільшилася майже вдвічі [524, с. 167].

В архівних джерелах «Матеріали про роботу Всеукраїнських курсів фізкультури (19 березня 1928 р. – 1 березня 1929 р.)» знаходимо інформацію, що майбутні вчителі фізвиховання стали отримувати більш глибокі знання з педагогіки, на вивчення якої передбачалося щотижнево 6 год. До навчальної програми з цієї дисципліни було включено нові теми, зокрема «Основні засади педагогіки особистості». У процесі вивчення цієї теми курсанти ознайомлювалися з біологічним і соціальним факторами впливу на розвиток особистості та основними методами боротьби з педагогічною занедбаністю дітей різних вікових груп. Педагогічно доцільним було також уведення окремих тем з педології, зокрема «Визначення педології», «Періоди розвитку дитини», «Схема розвитку дитини» [525, с. 101].

Уведення до навчального плану курсів фехтування та стрілецької справи було зумовлено розгортанням воєнізації в Україні та сприяло покращенню підготовки курсистів до військової служби. Майбутні вчителі фізвиховання здобували практичні вміння та навички з основ техніки фехтування та володіння різними видами зброї. Уведення корегуючої

гімнастики було викликано необхідністю зміцнення здоров'я молоді, зокрема потребами шкіл у фахівцях, які б практично володіли засобами виправлення постави та інших фізичних вад школярів. На заняттях з ритміки майбутні учителі вчилися граціозно рухатися, узгоджувати рухи з музикою, складати комплекси з ритмічної гімнастики, що сприяло їхньому естетичному вихованню [525].

У праці (1986) [9] за ред. М. Ярмаченка зазначається, що підвищенню ефективності підготовки майбутніх учителів до здійснення фізкультурно-оздоровчої роботи зі школярами сприяло також упровадження до навчальних планів закладів фізкультурної освіти таких дисциплін, як коригуюча гімнастика та лікарський контроль. Зокрема, упродовж 1920-х років під час опанування цих курсів слухачі Всеукраїнських курсів фізичної культури здійснювали практичну діяльність у лабораторіях Українського науково-дослідного інституту, де в позанавчальний час проводили антропометричні обстеження учнів і застосовували спеціально розроблені комплекси коригувальних вправ. Метою такої підготовки було формування у майбутніх учителів комплексу професійних умінь і навичок, спрямованих на своєчасне виявлення та корекцію окремих фізичних відхилень у дітей, зокрема порушень постави та недостатнього рівня фізичного розвитку [9, с. 126].

Із матеріалів Матеріалів Пленуму Окружної комісії фізичної культури та Військового округу про роботу з фізичної підготовки на заняттях у вищих навчальних закладах та в частинах військ дізнаємося, що у 1926 р. уряд України прийняв постанову про поліпшення роботи з фізичної культури в республіці, а в березні того ж року відбулася Друга Всеукраїнська науково-методична нарада з фізичної культури, в якій розглядалися підсумки роботи ВРФК в Україні та аналізувався стан фізичного виховання молоді. У звітних документах даної наради указувалося, що в Україні набули поширення такі форми фізкультурно-масової роботи (за М. Філем): клубна, лікувально-профілактична, сільська, організаційно-методична, суддівська, науково-контролююча [270].

Наприкінці 20-х рр. українськими фахівцями з фізвиховання В. Бляхом, Л. Венедиктовим, М. Голобородьком, К. Котовим, К. Степановим, М. Філем та ін. було розроблено підручники та навчальні посібники зі спеціально-методичних дисциплін, що широко використовувалися викладачами та студентами Всеукраїнських курсів [23; 29; 30; 32].

Так, зокрема, у підручнику В. Бляха і К. Степанова «Фізкультура в школах, ФЗУ та робітничих клубах» (1927) [30] зазначається, що майбутні учителі фізвиховання здобували знання з питань організації та проведення уроків фізкультури у початкових і середніх освітніх закладах, основ біомеханіки і фізіології людини, лікарського контролю та рухливих ігор.

У Бюлетні (1928) зазначається, що другій половині 20-х рр. посилювався також контроль за кваліфікацією фахівців з фізичної культури, що вже працювали в різних навчальних закладах та спортивних клубах. Для вирішення цього питання НКО і ВРФК України в 1928 р. було затверджено «Положення про екстернат на викладача фізичної культури» [336], в якому зазначалося, що головною метою екстернату є перевірка кваліфікації працівників фізкультури різних установ освіти та громадських організацій. Права і звання фахівців з фізичної культури надавалися особам, що склали іспити з 24 дисциплін загальноосвітнього, медико-біологічного, педагогічного та спеціального циклів. Іспити приймали члени кваліфікаційних комісій при окружних радах фізкультури в Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Артемівську і Запоріжжі. Від іспитів звільнялися особи, які навчалися на Всеукраїнських курсах фізкультури в Харкові або будь-яких інших курсах з терміном навчання не меншим за однорічний. Положенням встановлювався термін складання екстернату – 2 роки [336, с. 15–25].

У Бюлетені Народного комісаріату освіти про підготовку викладачів фізкультури вказується, що у 1929 р. Наркомосом України було затверджено новий план роботи у галузі підготовки фахівців з фізкультури. Згідно з ним відкрито відділи фізичної культури – однорічний при Харківському й

трирічний при Київському інституті народної освіти – та однорічні курси при Одеському інституті народної освіти й Артемівському педтехнікумі [352].

Зауважується, що ці навчальні заклади значно відрізнялися між собою за умовами прийому абітурієнтів, терміном навчання, змістом підготовки та кваліфікацією, яку отримували випускники. Відділ фізкультури при Київському інституті народної освіти мав трирічний термін навчання і готував учителів вищої кваліфікації для середніх навчальних закладів. До нього приймалася молодь із середньою освітою у кількості 40 осіб. Однорічні курси при Одеському інституті народної освіти й Артемівському педтехнікумі готували вчителів фізвиховання середньої кваліфікації для установ соціального виховання та профосвіти. На курси приймалися 40 осіб також із середньою освітою та спортивною підготовкою [352, с. 5–6].

Поряд із цим Наркомосом були розроблені та впроваджені в практику відділів та курсів фізкультури нові навчальні плани і програми, які визначили зміст загальноосвітньої, загальнопедагогічної та спеціально-методичної підготовки майбутніх учителів у кожному із цих закладів.

У Бюлетні (1930) вказується, що активізація фізкультурного руху в Україні на початку 1930-х рр. і широке впровадження фізичного виховання серед учнівської молоді зумовили потребу в посиленні педагогічної складової підготовки майбутніх учителів фізичної культури, зокрема шляхом поглиблення їхніх знань, умінь і навичок у цій сфері діяльності. Важливим чинником удосконалення професійної підготовки фахівців стало створення у 1930 р. педагогічного інституту фізичної культури в Харкові, що сприяло суттєвому підвищенню якості їхньої підготовки до здійснення різних форм спортивно-масової та фізкультурно-оздоровчої роботи зі школярами. Розширення обсягу загальнопедагогічних і спеціально-методичних дисциплін у навчальному плані інституту забезпечило поглиблення змісту професійної підготовки студентів до організації навчальної діяльності, а також до проведення позакласних і позашкільних заходів, зокрема завдяки впровадженню нових тематичних розділів [354, с. 1–3].

У 1930 р. урядом було прийнято постанови «Про дальші шляхи розвитку фізичної культури в УРСР» [319] та «Про реорганізацію системи педагогічної освіти» [354], які ліквідували попередню систему підготовки викладачів фізвиховання. У Харкові на базі відділу фізкультури при ІНО було відкрито педагогічний інститут фізичної культури, а в Києві, Одесі, Дніпропетровську та Слав'янську – технікуми фізкультури.

У Бюлетні зазначається, що усі ці заклади були трирічними за терміном навчання і мали готувати: інститут – спеціалістів вищої кваліфікації, технікуми – середньої. До інституту приймалася молодь переважно чоловічої статі віком від 17 до 30 років із закінченою середньою освітою (профшколи) у кількості 100 осіб. Але ядром інституту стали 22 студенти, переведені з трирічного відділу фізкультури при Київському інституті народної освіти, яких було відразу зараховано на II курс [224, с. 42].

До технікумів фізкультури приймалася молодь із закінченою нижчою освітою (семирічка), переважно юнаки віком від 17 до 26 років, у кількості 60 осіб. Враховуючи велику потребу у кваліфікованих вчительських кадрах з фізичного виховання, на 1930/1931 навчальний рік до інституту й технікумів було оголошено два набори – осінній і весняний. На базі Харківського педагогічного інституту фізкультури було також засновано робітничий факультет, спрямований на підготовку робітничої та сільської молоді до вступу у вищі фізкультурні навчальні заклади [355, с. 8–10].

Згідно архівних джерел, більш змістовну педагогічну підготовку майбутні вчителі фізичного виховання отримували при Київському інституті народної освіти, який готував учительські кадри вищої кваліфікації. Студенти вивчали широке коло загальноосвітніх дисциплін, зокрема математику з фізикою (72 год.), хімію (84 год.), українську мову та літературу (96 год.), німецьку мову (60 год.), а також соціально-економічні дисципліни (348 год.). Посилилася увага до засвоєння студентами дисциплін педагогічного циклу. Так, поряд з педагогікою (72 год.) майбутні вчителі вивчали педологію (72 год.) та історію педагогіки (36 год.). Узагалі на педагогічну підготовку

студентів цих закладів передбачалося 180 год., що на 80 год. більше, ніж на Всеукраїнських курсах фізкультури [524].

До навчальної програми з педагогіки відділу фізкультури при Київському інституті народної освіти, на відміну від Всеукраїнських курсів, було включено низку тем з теорії навчання, зокрема «Визначення дидактики», «Закони навчання», «Дидактика школи», «Система організації навчального матеріалу» та ін. Під час вивчення педології студенти здобували знання з таких основних питань, як поняття педології, чинники розвитку дитини, методи педологічного дослідження, методика вивчення дитячого колективу, головні закономірності й тенденції в розвитку дитини, педологічна характеристика окремих періодів дитинства [523, с. 106].

Вивчення матеріалів про викладання фізичної культури в учбових закладах (14 лютого 1926 р. – 17 травня 1930 р.) свідчить, що з курсу «Історія педагогіки» майбутні вчителі фізвиховання дізнавалися про головні етапи розвитку педагогічної науки: вони ознайомилися із системами виховання молоді в родовому суспільстві, грецьким та середньовічним вихованням, педагогічними ідеями доби торгівельного та промислового капіталізму, сучасними педагогічними течіями та системою освіти України [523, с. 106].

Із архівних джерел дізнаємося, що зміст спеціально-методичної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання на відділі фізкультури при Київському інституті народної освіти порівняльно із Всеукраїнськими курсами фізкультури було доповнено також новими медико-біологічними дисциплінами: біологією (60 год.), гістологією (144 год.), загальною патологією (84 год.) і фізіотерапією (48 год.) та спортивними дисциплінами: обороною і нападом без зброї (96 год.), орудуванням січною та колючою зброєю (96 год.), а також військовими дисциплінами (216 год.) і трудовим вихованням (180 год.) Збільшилася кількість навчальних годин і на решту дисциплін спеціально-методичного циклу. Так, на вивчення педагогічної гімнастики передбачалося 396 год., легкої атлетики – 216 год., водного спорту

– 236 год., зимового спорту та спортивно-атлетичної гімнастики – по 144 год., спортивних ігор – 168 год. [525].

Керуючись тим, що однорічні курси фізкультури при Одеському інституті народної освіти й Артемівському педтехнікумі готували вчителів середньої кваліфікації, до змісту педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання було включено такі ж загальноосвітні, педагогічні та спеціально-методичні дисципліни, що й на відділі фізкультури при Київському ІНО, але в скороченому обсязі [525].

Питання створення Київського інституту фізичної культури розглядаються в праці «Київський інфізкульт: роки і люди» (1990) [173] за редакцією В. Платонова. Автори книги характеризують роботу цього навчального закладу з моменту виникнення, розкривають зміст і напрями науково-педагогічної діяльності провідних викладачів інституту з професійної підготовки вчителів фізичного виховання, аналізують перші досягнення студентів-фізкультурників у змаганнях із різних видів спорту.

У праці зазначається, що, незважаючи на те, що інститут містився спочатку в будинку колишньої церкви Харківського університету, де був лише один зал з двома невеличкими кімнатами, що використовувалися вдень як аудиторії, а з вечора як гуртожиток, студенти вчилися з великим піднесенням, розуміючи важливість обраної професії. Поліпшенню матеріально-технічної бази сприяв перехід інституту в 1932 р. у відомство ВРФК України. Інституту було передано гімнастичні зали та навчальні кімнати Харківського будинку фізкультури, стадіон «Динамо» та приміщення під гуртожиток [173, с. 22].

Першими викладачами дисциплін з циклу фізвиховання були кваліфіковані спеціалісти В. Бедункевич (боротьба, лижі, важка атлетика), І. Бражник (гімнастика), А. Венедиктов (лікувальний і спортивний масаж), П. Заковорот (фехтування і рукопашний бій), К. Іванов (анатомія), Н. Куницин (теорія і методика фізичного виховання), С. Романенко (спортивні ігри), Н. Тесленко (фізіологія) і М. Філь (історія фізичної культури) [173, с. 24].

Підвищенню рівня навчально-виховної роботи сприяло створення в інституті у 1933 р. перших кафедр, якими керували відомі на той час науковці та методисти.

Кафедру анатомії очолив академік В. Воробйов, гігієни, лікувального контролю і масажу – професор В. Блях, педагогіки і психології – професор П. Рубінштейн, фізіології – Н. Тесленко, теорії і методики фізичного виховання – доцент М. Філь [173, с. 25].

Досвідчені педагоги і викладачі-методисти цих закладів, виходячи з власного досвіду та спираючись на аналіз навчальних планів і програм курсів та відділів фізкультури, дійшли висновку, що головним недоліком навчально-виховної роботи цих закладів була обмеженість змісту загальнопедагогічної та спеціально-методичної підготовки студентів. Це було враховано у ході розробки нової навчально-методичної документації для створених фізкультурних закладів.

З метою покращення спортивно-педагогічної підготовки студентів в інституті було відкрито кафедри гімнастики й спортивних ігор, легкої та важкої атлетики, плавання і лижного спорту, боротьби, фехтування та рукопашного бою, які очолили провідні фахівці з різних видів спорту Б. Бедункевич, І. Бражник, П. Заковорот, С. Романенко та ін. Кафедри постійно поповнювалися кращими випускниками інституту. З першого випуску інституту на педагогічну роботу було залишено близько 40 осіб, серед яких В. Зінченко, Д. Оббаріус, Н. Теппер та ін. [173, с. 25; 224, с. 44].

У зв'язку з нестачею тренерів з окремих видів спорту при інституті на правах середнього навчального закладу було створено школу тренерів з відділами гімнастики, легкої та важкої атлетики, велосипедного й ковзанярського спорту, плавання, спортивних ігор, боротьби та боксу. До школи приймали спортсменів високого класу, які добре знали практику, але не мали необхідної теоретичної спеціальної та психолого-педагогічної підготовки. У 1936 р. середня школа була реорганізована у Вищу школу тренерів. У ці ж роки при інституті відкрилася екстернатура для викладачів

фізвиховання з практичним стажем роботи але без вищої освіти. На перший курс було прийнято 20 осіб, серед яких були провідні спортсмени країни. Заняття проходили у вечірні години та вихідні дні [173, с. 26].

У праці вказується, що в 30-х рр. ХХ ст. інститут фізкультури за якістю спеціальної та педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання займав на Україні вагоме місце. За п'ять років свого існування він перетворився в провідний навчальний заклад з міцною науковою-педагогічною та матеріальною базою. Так, у 1930–1931 рр. на першому та другому курсах навчалось всього 100 осіб, 1932 р. – 250, а в 1935 р. на денному та вечірньому відділеннях інституту нараховувалось 1150 осіб. Близько 400 осіб навчалось у Вищій школі тренерів [173, с. 26].

У 1930 р. згідно з постановами уряду України «Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти» [354] відділи та курси фізкультури при ІНО та Артемівському педтехнікумі було реорганізовано в педагогічний інститут фізичної культури в Харкові та спеціальні технікуми фізкультури, відкриті в м. Києві, м. Одесі, м. Дніпропетровську і м. Слав'янську.

Аналіз архівних джерел свідчить, що у 30-х рр. при складанні нових навчальних планів інституту та технікумів фізичної культури за зразок було взято навчальний план відділу при Київському інституті народної освіти. Різниця була в тому, що на вивчення кожної дисципліни відводилося більше навчального часу, що дозволило доповнити програми новими темами та збільшити обсяг необхідних знань, умінь і навичок майбутніх учителів. Крім того, було внесено зміни в зміст загальнопедагогічної підготовки студентів: до навчального плану поряд з курсами «Педагогіка» і «Педологія» включено нову дисципліну «Наука про поведінку» (70 год.) [526, с. 75].

Покращенню педагогічної підготовки майбутніх фахівців з фізвиховання сприяло також збільшення кількості навчальних годин, що відводилися на педагогічну практику (1008 год.), яка проводилася протягом трьох років навчання. Так, студенти-першокурсники протягом трьох тижнів відвідували початкові і середні школи та інші заклади освіти, де проводили

масову фізкультурну роботу, зокрема екскурсії, рухливі ігри, гігієнічні зарядки.

На другому році навчання майбутні вчителі фізвиховання протягом шести тижнів поряд з організацією масової спортивно-виховної роботи, проводили агітацію з різних питань фізичної культури та суддівство спортивних ігор.

Педагогічна практика студентів-випускників тривала дев'ять тижнів, протягом яких вони виконували таку ж саму роботу та проводили секційні заняття з окремих видів спорту, організовували змагання і фізкультурні свята [526, с. 75].

Поширення масового фізкультурного руху серед студентів вищих навчальних закладів сприяло активізації науково-методичної діяльності відомих фахівців із фізичного виховання, викладачів-методистів і вчителів-практиків. Різні аспекти фізичного виховання в теоретико-методичних наукових працях і посібниках досліджували українські науковці цього періоду, як-от: В. Блях [24], І. Бражник [42], К. Котов [29], В. Московкін [282], К. Степанов [30], О. Тесленко [430] та ін. Особливу увагу вони надавали питанням педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання. Фахівці у своїх працях обґрунтовували доцільність застосування різних форм фізичного виховання школярів і студентів, складали навчальні комплекси з фізичних вправ, націлені на оздоровлення та всебічний гармонійний розвиток особистості, розробляли шляхи та засоби уведення в практику шкіл та інших закладів освіти комплексу ГПО і БГПО.

Так, зокрема, складаючи навчальні підручники і посібники для слухачів курсів фізичної культури та студентів педагогічних закладів, професор В. Блях [23–32] окремо виділяв теоретичні знання та практичні вміння й навички з фізичного виховання школярів, якими мав оволодіти майбутній вчитель. Він уважав знання з теорії фізичного виховання, методики окремих видів спорту, основ біомеханіки, фізіології людини та лікарсько-педагогічного контролю, а також педагогічні вміння проведення уроків фізкультури,

спортивних змагань та свят провідними для викладачів фізичної культури [224, с. 38].

Цікаві дані з питань підготовки вчительських кадрів з фізвиховання висвітлювалися в працях викладача Всеукраїнських курсів фізкультури М. Філя. Так, у статті «Головні моменти підготовки та перепідготовки робітників фізичної культури», яка вийшла у журналі «Шлях освіти» (1927) [470], він розкрив головні напрями підготовки майбутніх учителів фізвиховання, визначив вимоги до неї та критично проаналізував зміст, форми і методи роботи викладачів курсів фізкультури.

Залежно від установ, де мали працювати майбутні вчителі фізвиховання, М. Філь виділяв такі напрями їхньої підготовки: шкільний, педвузівський, клубний, лікувально-профілактичний, сільський, організаційно-методичний, суддівський та науково-контрольний. Фахівець уважав за недоцільне визначення майбутніх спеціалістів у галузі фізвиховання як інструкторів фізкультури. Він зазначав: «Викладання фізичної культури, де б воно не проводилось – є робота безумовно педагогічна і краще було б встановити звання просто викладача фізкультури того чи іншого ухилу» [470, с. 186].

У праці І. Бражника «Інтегральна програма фізкультури для вишів» (1932) [42] зазначається, що лише у 1930/1931 н. р. Наркомосвіти запровадив фізкультуру в технікумах та вузах. Фізичне виховання стало обов'язковим предметом для всіх студентів. З метою покращення навчального процесу при вузах створюються кафедри фізичного виховання. Студенти стали займатися лижним і стрільковим спортом, боксом, гімнастикою, баскетболом і волейболом. Колишні гуртки реорганізуються в колективи фізичної культури. В цьому ж році була розроблена перша навчальна програма з фізичного виховання для вузів. Програма була побудована на базі комплексу ГПО і передбачала заняття на перших 3-х курсах загальним обсягом 135 навчальних годин (2–3 години в декаду). В 1932 р. була розроблена «Інтегральна програма фізкультури для вишів» [42, с. 25].

С. Ковтурман у статті «Працюємо бригадами по-ударному», розміщеній у журналі «Фізкультурник України» (1931) зазначає, що з перших років існування керівництво інституту разом зі студентами активно вирішувало питання організації навчально-виховної та спортивно-масової роботи: було налагоджено зв'язок з Науково-дослідним інститутом фізкультури, який мав дати майбутнім учителям навички з медичного контролю та антропометричних вимірів, обрано загальноінститутський профком з академічною, економічною та культурно-побутовою комісіями, виділено студентів для проведення фізкультурних заходів на виробничих підприємствах міста [181, с. 13].

І. М'яшин у публікації «Заочні курси фізкультури організовано в Києві» (1931) [284], вказує, що у 30-ті рр. в Україні почала створюватися також система заочної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання. Відповідно до рішень ВРФК та Наркомосу в 1931 р. в Києві було відкрито Вищі заочні курси фізичної культури (ВЗКФК), які мали готувати вчителів фізвиховання для середніх та вищих освітніх закладів. При ВЗКФК також відкривалися відділи підготовки вчителів фізвиховання для початкової школи та інструкторів-організаторів фізкультури на виробництві й у сільських клубах. На ВЗКФК приймали учителів-практиків з фізкультури та випускників середніх навчальних закладів, до відділів – учителів-груповодів загальноосвітніх шкіл та робітничу і селянську молодь. Термін навчання на ВЗКФК складав два роки, а на відділах – один [284, с. 14].

У 30-ті рр. на сторінках спеціальних газет «Фізкультурник Дніпропетровщини», «Фізична культура», «Готовий до праці і оборони» та журналу «Фізкультурник України» висвітлювалися питання фізичного виховання молоді в різних навчальних закладах України, розглядалися головні досягнення й недоліки в роботі фізкультурних організацій та клубів, друкувалися наукові статті провідних фахівців з фізвиховання, педагогів та лікарів. В 1932 р. у м. Харкові було проведено першу Всеукраїнську конференцію фізкультурної преси, учасники якої доповіли про результати

діяльності спеціальних періодичних видань і визнали, що преса має стати на чолі агітаційної і просвітницької роботи з фізичного виховання і спорту серед різних верств населення України [318].

Згідно архівних матеріалів, на початку 30-х рр. в Україні посилювався командно-адміністративний метод управління вихованням та освітою молоді. Це відбилося на воєнізації в галузі фізвиховання молоді, у зв'язку з вимогами уряду до завдань фізичної культури, які мали збігатися з інтересами військової підготовки. У серпні 1930 р. Президією ВУЦВК було затверджено постанову «Про дальший розвиток фізичної культури як засобу оздоровлення широких мас і підвищення обороноздатності країни», згідно з якою до навчальних планів середніх та вищих навчальних закладів вводилися заняття з воєнізованої фізкультури. Фізичну культуру почали розглядати як необхідний етап допризовної підготовки молоді [527, с. 20].

Згідно з цими вимогами було розроблено комплекс «Готовий до праці і оборони» (ГПО) першого ступеня, спрямований на виконання завдань уряду щодо фізичного виховання молоді. У грудні 1932 р. президія ВРФК України ухвалила комплекс ГПО другого ступеня, який було взято за основу при розробці навчальних програм з фізкультури для вищих закладів освіти. Для учнів початкових та середніх навчальних закладів у 1934 р. впроваджується комплекс «Будь готовий до праці і оборони», який також було покладено в основу програм з фізкультури для цих установ освіти. Слід відзначити, що майбутні вчителі фізвиховання мали обов'язково виконати нормативи комплексу ГПО другого ступеня та ознайомитися з вимогами інших комплексів з метою їх упровадження в навчально-виховний процес різних закладів освіти [224, с. 42].

Комплекси ГПО першого і другого ступеня, а також комплекс БГПО склалися з теоретичних і практичних завдань з фізичної культури та військової підготовки. Теоретичні іспити включали знання з основ фізкультурного руху, технічних засобів боротьби, подачі першої допомоги, самоконтролю. Практичні – вміння з плавання, бігу, веслування та

пересування на лижах на різні дистанції, стрілецької справи, велосипедного спорту та ін. Особи, які виконували всі теоретичні і практичні завдання, отримували значок з обраного комплексу.

В. Блях та П. Антонович у своїй праці (1935) [28] зауважують, що упровадження цих комплексів ГПО відіграло позитивну роль у зміцненні здоров'я, різнобічній фізичній підготовці та залученні до систематичних занять спортом великої кількості молоді [28, с. 19].

На шпальтах журналу «Фізкультурник України» (1931) розміщено інформацію про те, що питання воєнізації фізичної культури та перебудови навчально-виховної роботи з фізвиховання в освітніх закладах у зв'язку з уведенням комплексу ГПО були першочерговими на першому пленумі Вищої ради фізкультури України, який відбувся у квітні 1931 р. у Харкові. Так, секретар ВРФК України В. Блях у своїх доповідях відзначили, що воєнізація фізкультури повинна була становити складову частину всієї системи фізвиховання, починаючи зі шкільного віку, у зв'язку з чим підготовка до складання норм комплексу ГПО мала стати головним завданням шкіл та вузів у галузі фізичного виховання молоді [319, с. 1].

В. Золочевський у дисертації (2004) [159] вказує, що на цьому етапі утвердилися принципи управління організацією фізкультурно-масовою роботою із студентською молоддю. Перший – виробничий і територіально-виробничий підхід до формування фізкультурних об'єднань. Цей принцип забезпечував змістовний зв'язок з виробничою галуззю, реалізовував завдання всебічного розвитку молоді [159, с. 79]. Цілеспрямованою і методично обґрунтованою ставала пропаганда фізкультури і спорту. Стали готувати методистів та інструкторів фізкультури. Почали проводити фізкультурні лекторії, усні журнали, вечори запитань і відповідей. Було утворено Народний університет фізичної культури в Києві [159, с. 83].

Аналіз джерел, які б вивчали становлення та організацію підготовки вчительських кадрів з фізичної культури, показав невелику кількість досліджень, присвячених цим питанням.

У ці роки уряд затвердив також низку положень щодо необхідності уведення фізичного виховання в середніх та вищих навчальних закладах як невід'ємної складової різнобічного гармонійного розвитку особистості. У цих та інших документах перед освітніми закладами, державними установами та громадськими організаціями було висунуто головне завдання – увести фізичне виховання до планів їх роботи.

Також вагому цінність для нашого дослідження є праці сучасників цього періоду. Дослідники цього періоду відстоювали думку, що ефективність фізичного виховання підростаючого покоління залежить від висококваліфікованих кадрів, які забезпечують цей процес, особливу увагу вони надавали питанням педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання, обґрунтовували доцільність застосування різних форм фізичного виховання студентів, складали навчальні комплекси з фізичних вправ, націлені на оздоровлення та всебічний гармонійний розвиток особистості тощо.

Варто зазначити, що на сучасному етапі активізувався інтерес учених до вивчення питань становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання в Україні у міжвоєнний період. У працях звертають увагу на нестачу кваліфікованих кадрів із фізичного виховання та розглядають прогресивні кроки спрямованні на підвищення рівня підготовки вчительських кадрів з фізвиховання у цей період (якісні зміни навчальних закладів, що готували майбутніх фахівців – від короткотермінових курсів фізкультури, які давали спеціальну середню кваліфікацію, до вищої професійної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання, відкриття факультетів фізичного виховання у вищих педагогічних закладах України, вимоги держави і суспільства до завдань, мети та змісту педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання).

4.3. Історіографічний аналіз розвитку професійної підготовки вчителів з фізичної культури у другій половині ХХ століття

Дослідник В. Золочевський зазначає, що 1941–1943 рр. спостерігалось припинення в розвитку досліджуваної ідеї через масову військову мобілізацію студентської молоді. У роки Великої Вітчизняної війни фізкультурно-масова робота розглядалась як один із способів підготовки резервів для Червоної Армії та була спрямована на розв'язання завдань комуністичного виховання в умовах воєнного і післявоєнного часу [159].

Проведений аналіз історико-педагогічних джерел [159; 185] засвідчує, що 23 вересня 1941 р. було затверджено постанову «Про роботу фізкультурних організацій у зв'язку з уведенням військового навчання». За цією постановою метою фізкультурно-масової роботи із студентською молоддю визначалося обов'язкове проведення занять з фізичної культури у всіх підрозділах Всеобучу, формування частин народного опору і санітарних дружин. Відкривалися секції рукопашного бою, лижного спорту, гімнастики, мотоспорту [185].

Згідно архівних даних, потреба загальноосвітніх шкіл України у вчительських кадрах з фізичного виховання в 1949 р. дорівнювала 4,9 тис., 1950 р. – 6,5 тис., 1951 р. – 6,7 тис. із розрахунку одного вчителя на кожну школу, але за ці три роки було підготовлено лише 1,8 тис. спеціалістів. Слід також відзначити, що на 1949 р. з 7,5 тис. вчителів, які викладали фізичне виховання у школах, вищу педагогічну освіту мало лише 126 осіб [530, с. 3].

Головним недоліком проведення занять з фізичного виховання в початкових, середніх та вищих навчальних закладах провідні фахівці-методисти з фізвиховання також уважали недостатню педагогічну підготовку майбутніх учителів. На шпальтах газет було надруковано статті відомих фахівців у галузі фізичного виховання, які наголошували, що вчителі фізкультури повинні мати вищу педагогічну освіту, та обґрунтовували

необхідність відкриття в педагогічних закладах факультетів фізичного виховання [159].

У публікації «Про організацію факультетів та кафедр фізичного виховання та спорту у вищих педагогічних навчальних закладах» (1947) [292] вказується, що з метою подолання зазначених вище недоліків у підготовці майбутніх учителів фізвиховання в 40-х рр. згідно з наказами Міністерства освіти у вищих педагогічних закладах України було відкрито факультети фізичного виховання і спорту. У 1947 р. – у Луганському, Одеському та Харківському [292, с. 3].

Згідно збірників наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР, у 40-х рр. у зв'язку з посиленням уваги до стану здоров'я молоді і визначення фізичного виховання як одного з головних чинників його зміцнення державними органами України розробляється новий підхід до підготовки вчительських кадрів з фізвиховання.

Подальшому розвитку системи педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання сприяло затвердження урядом України у кінці 40-х рр. на початку 50-х рр. постанов «Про фізичне виховання учнів початкових, семирічних та середніх шкіл УРСР» (1949) [356] та «Про поліпшення фізичного виховання учнів шкіл і студентів педвузів України» (1950) [353], у яких зазначалося, що однією з важливих причин незадовільної постановки фізвиховання у школах був недостатній рівень педагогічної підготовки вчителів та гостра потреба в нових кваліфікованих вчительських кадрах з фізичного виховання.

У Збірнику наказів і розпоряджень (1956) зазначається, що з метою подолання недоліків у підготовці майбутніх учителів фізвиховання в 50-х рр. згідно з наказами Міністерства освіти у вищих педагогічних закладах України було відкрито факультети фізичного виховання і спорту. 1956 р. – Вінницькому і Кіровоградському, а 1957 р. – Миколаївському вищих навчальних закладах [348].

Міністерством освіти, педагогами-науковцями та фахівцями з фізичного виховання було визнано, що вчитель фізвиховання, щоб забезпечити якісне фізичне виховання молоді повинен отримувати, як і вчителі інших предметів, вищу педагогічну освіту.

У своїй науковій розвідці (2004) [224] Т. Кравчук вказує, що, виходячи з цих положень, у період 40–50-х рр. було відкрито факультети фізичного виховання у Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Кіровоградському, Кримському, Луганському, Миколаївському, Одеському, Харківському та Черкаському вищих педагогічних закладах, які стали провідною ланкою підготовки кваліфікованих учителів фізвиховання [224, с. 78].

В. Золочевський у дослідженні (2009) [159] констатує, що припинення діяльності комітетів з фізкультури і спорту з 1 березня 1959 р., створення нового громадського органу – Союзу спортивних товариств і організацій мало сприяти подальшому розвитку фізкультурного руху. Мета фізкультурно-масової роботи полягала в розвитку духовних здібностей, формування моральної чистоти та фізичної досконалості студентської молоді.

Станом на 1 січня 1959 р. в Українській РСР діяли 3 інститути фізичної культури, 25 інститутів фізичного виховання, 6 технікумів фізичної культури, 2 факультети фізичної підготовки у педагогічних інститутах, 1 науково-дослідний інститут [159].

Згідно архівних документів, з відкриттям факультетів фізичного виховання і спорту основним завданням керівництва та викладацьких колективів педагогічних закладів було проведення якісного набору абітурієнтів та організація навчально-виховної роботи зі студентами. Нові факультети вимагали також міцної матеріальної бази: достатньої кількості навчальних аудиторій, спортивних зал, стадіонів, басейнів. Робота факультетів фізичного виховання і спорту значно ускладнювалась через відсутність спеціальних навчальних програм. Слід відзначити, що згідно з навчальними планами 1949 і 1959 рр. студенти мали одержувати дві

педагогічні спеціальності: учитель фізичного виховання та анатомії і фізіології людини [528; 536].

Із перших років існування факультети зазнавали великих труднощів у роботі. Абітурієнтів, які бажали одержувати названі спеціальності, було мало, тому із запланованих 50 осіб іноді набиралося менше половини. Факультети фізвиховання заповнювалися головним чином особами, які не проходили за конкурсом на інші спеціальності. Так, перший набір студентів на факультет фізвиховання і спорту Луганського педагогічного закладу складав лише 35 осіб, серед яких не було жодного спортсмена, тому після першої сесії відразу відсіялося 15 осіб [529, с. 18].

У дисертаційному дослідженні (2014) [371] О. Проніков, спираючись на ґрунтовний аналіз широкого корпусу джерел, зокрема навчально-методичної документації педагогічних закладів вищої освіти України [531; 532; 533; 534 та ін.] дійшов висновку, що перші навчальні плани підготовки студентів факультетів фізичного виховання були створені за аналогією з програмами інститутів фізичної культури. Водночас вони значною мірою не відповідали специфічним завданням професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури, що зумовило нагальну потребу в їх ґрунтовному оновленні та розробленні нових навчальних планів.

Учений зазначає, що до процесу розроблення навчальних планів факультетів фізичного виховання Міністерство освіти та Комітет фізичної культури і спорту України залучили широке коло провідних педагогів-науковців, фахівців у галузі фізичної культури, викладачів-методистів і вчителів-практиків. На основі всебічного вивчення та узагальнення досвіду організації навчально-виховного процесу в інститутах фізичної культури ними було підготовлено відповідну навчально-методичну документацію [371].

У статейній публікації Г. Шандригось (2005) [495] зазначається, що перший навчальний план факультету фізичного виховання було розроблено у 1946 р., однак уже в 1948 р. було затверджено оновлений навчальний план для спеціальності 2114 «Фізичне виховання». Відповідно до нього підготовка

майбутніх фахівців передбачала здобуття подвійної кваліфікації – учителя фізичної культури та вчителя анатомії і фізіології людини [495, с. 65–67].

У «Програмі педагогічних інститутів» (1957) [367] подано інформацію, що дві спеціальності студенти факультетів фізичного виховання здобували до 1957 р. включно.

Згідно програми та навчального плану 1962 р. для студентів факультетів фізичного виховання подвійна спеціальність знову була відновлена [539].

Так, відповідно до навчальної програми з педагогіки (1957) для факультетів фізичного виховання педагогічних інститутів студенти опановували системні знання з широкого кола питань, пов'язаних з організацією та здійсненням навчально-виховної діяльності. Зокрема, зміст підготовки охоплював питання мети, значення й основних понять цих видів діяльності, їх змістового наповнення та методичного забезпечення, а також специфіку роботи в позашкільних установах, зокрема в палацах піонерів, дитячо-юнацьких спортивних школах (ДЮСШ) і екскурсійно-туристських станціях. Водночас навчальною програмою було передбачено окрему тему, присвячену ознайомленню студентів із таким видом виховної діяльності, як екскурсія (обсягом 2 години). У процесі її вивчення розглядалися класифікація екскурсій, їх педагогічне значення, а також основні етапи організації та проведення екскурсій різних типів [371].

Педагогічна підготовка майбутніх фахівців нерозривно пов'язувалася також із загальноосвітньою та психологічною підготовкою [224, с. 79].

При вивченні психології спорту поряд з лекціями студенти працювали на лабораторних заняттях. За навчальною програмою лабораторні заняття проводилися з таких тем:

- 1) Особливості пропріоцептивних почуттів при виконанні фізичних вправ (м'язово-рухові почуття та почуття рівноваги) (4 год.);
- 2) Проста і складна реакція (4 год.);
- 3) Швидкість і координація рухів (4 год.);

4) Особливості просторових і тимчасових сприймань при виконанні фізичних вправ (2 год.);

5) Процес формування рухових навичок (6 год.) [367].

Головним недоліком навчальних програм із психолого-педагогічних дисциплін 1957 р. педагог-методисти уважала відрив їх змісту від навчально-виховної роботи школи. Вона зазначала, що під час занять студенти не відвідували уроків фізвиховання, не вели спеціальних спостережень за учнями і не аналізували їх під керівництвом кваліфікованих спеціалістів, що негативно впливало на психолого-педагогічну підготовку майбутніх учителів фізичного виховання [224, с. 82].

Здійснивши порівняльний аналіз навчальних планів факультетів фізвиховання вищих педагогічних закладів 1947, 1959 та 1963 рр. вчений приходить до висновку, що до педагогічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання входило вивчення загальнопедагогічних і спеціально-методичних дисциплін, зміст яких поступово розвивався [528; 536; 539]. Важливою складовою цієї підготовки була також педагогічна практика в школах.

Аналіз навчальних планів і програм 40–50-х рр. ХХ ст. свідчить, що профільне місце на факультетах фізвиховання вищих педагогічних закладів України займали спортивно-педагогічні дисципліни. Теоретичні знання з цих дисциплін студенти одержували в процесі вивчення історії й організації фізкультури на I курсі, теорії і методики фізичного виховання на II і III курсах. На III курсі студенти писали також курсову роботу з теорії та методики фізвиховання.

За навчальним планом 1947 р. до спортивно-педагогічних дисциплін входили теорія (70 год.) й методика фізичної культури (90 год.), історія (90 год.) й організація фізкультури (40 год.), гімнастика (480 год.), лижний (200 год.) і ковзанярський спорт (50 год.), рухливі (100 год.) та спортивні ігри (180 год.), легка атлетика (220 год.), плавання (150 год.), туризм (100 год.) та музично-ритмічне виховання (90 год.). До медико-біологічних наук були

включені анатомія та фізіологія людини (410 год.), методика викладання анатомії і фізіології (40 год.), гігієна (140 год.), лікувальна фізкультура (150 год.), загальна і біологічна хімія (180 год.), уведення в мічурінську біологію та основи дарвінізму (100 год.) [528].

О. Проніков відмічає, що великий обсяг знань з питань спортивно-оздоровчої роботи майбутні учителі фізичної культури отримували при вивченні психологічних дисциплін. Зокрема, в навчальній програмі з психології 1957 р. 24 год. відводилося на вивчення психологічних основ спортивного тренування: з них 4 год. – лекції та 20 год. – лабораторні заняття. Студенти розглядали основні поняття і зміст спортивного тренування, загальну характеристику формування і вдосконалення рухових навичок, поняття про спеціалізовані види сприймання у спортсменів [371].

Програмою передбачалося також «вивчення суті і значення тактичної підготовки, питань планування виступів на змаганнях і самостійна творча реалізація накресленого тактичного плану в умовах змагань, особливості спостереження, мислення, розумової діяльності і уяви при вирішенні тактичних завдань у спортивному змаганні» [367, с. 23].

Аналіз навчальних планів і програм 1950–1960-х рр. засвідчив значну частку навчального часу, відведеного на спортивні дисципліни, у межах яких студенти набували необхідних знань, умінь і практичних навичок з організації навчальної та виховної фізкультурно-оздоровчої діяльності з учнівською молоддю. Зокрема, поряд із психолого-педагогічною підготовкою, зміст освітніх програм включав широкий спектр спортивно-педагогічних дисциплін, серед яких: «теорія фізичного виховання (70 год.), методика фізичної культури (90 год.), гімнастика (480 год.), лижний спорт (200 год.), ковзанярський спорт (50 год.), рухливі ігри (100 год.), спортивні ігри (180 год.), легка атлетика (220 год.), плавання (150 год.), туризм (100 год.) та музично-ритмічне виховання (90 год.). Це свідчить про комплексний характер підготовки майбутніх фахівців і спрямованість на формування їхньої

професійної компетентності у сфері фізичного виховання» [361; 362; 363; 366; 367; 368].

Вагоме місце у змісті підготовки відводилося питанням визначення змісту, форм і методів навчання. У процесі професійного становлення майбутні вчителі здійснювали аналіз навчальних програм спортивних секцій шкільних колективів фізичної культури за окремими видами спорту, а також опановували методiku організації та проведення занять у цих секціях.

Крім того, студенти ознайомлювалися із завданнями, змістом і специфікою фізкультурно-оздоровчої діяльності в закладах загальної середньої освіти, а також із педагогічними вимогами та особливостями організації змагань серед учнів різних вікових категорій. Значна увага приділялася й характеристиці позашкільної роботи, зокрема її взаємозв'язку з освітньо-виховним процесом у школі.

У процесі опанування цього розділу майбутні вчителі фізичної культури набували системних знань щодо змісту, організаційних форм і методичного забезпечення спортивно-масової роботи з учнями в різних позашкільних установах, зокрема в дитячо-юнацьких спортивних школах (ДЮСШ), дитячих таборах, парках культури і відпочинку, на оздоровчих майданчиках, а також на дитячих туристських станціях тощо. Студенти також «...ознайомлювалися з завданнями, змістом, формами і методами позашкільної масової фізкультурно-оздоровчої роботи, методикою проведення масових ігор і розваг, прогулянок, екскурсій, фізкультурних свят. На II курсі студенти ретельно вивчали загальну характеристику, значення, зміст та методи спортивного тренування» [366, с. 14].

Із історико-педагогічної літератури [224; 371] дізнаємося, що в 1950–1960-х рр. ефективним засобом формування практичного досвіду майбутніх учителів фізичної культури в організації навчально-виховної діяльності з учнями виступала педагогічна практика. Вона передбачала обов'язкове проведення занять, зокрема в сільських школах і школах-інтернатах, що забезпечувало різноманітність професійного досвіду студентів. Зміст і

завдання педагогічної практики були спрямовані на формування у студентів умінь застосовувати на практиці теоретичні знання, набуті під час вивчення дисциплін психолого-педагогічного та спортивно-теоретичного циклів, зокрема у сфері організації фізкультурно-оздоровчої роботи. Водночас важливим аспектом підготовки було формування навичок самостійного проведення фізкультурно-оздоровчих і спортивно-масових заходів з учнями, а також засвоєння передового педагогічного досвіду кращих учителів і методистів щодо організації та реалізації зазначених видів діяльності [371, с. 47].

Аналіз навчальних планів факультетів фізичного виховання педагогічних інститутів УРСР 1950–1960-х рр. [361; 362; 363; 366; 367; 368] засвідчив, що виробнича педагогічна практика здійснювалася з відривом від навчального процесу на третьому та четвертому курсах: у середніх класах її тривалість становила шість тижнів, а в старших – вісім тижнів. Поряд із підготовкою до проведення урочних занять з фізичної культури, майбутні вчителі мали оволодіти вміннями організації фізкультурно-оздоровчих і спортивно-масових заходів, а також навичками ведення відповідної звітної документації. За результатами проходження практики студенти склали підсумковий звіт, у якому відображали зміст і результати виконаної роботи.

На третьому курсі, після завершення шостого семестру, студенти проходили літню педагогічну практику в дитячих оздоровчих таборах, яка була важливим етапом їхньої професійної підготовки. Її основною метою виступала організація фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи в природних умовах. У межах цієї практики студенти залучалися до різних видів професійної діяльності, зокрема брали участь у розробленні плану-календаря спортивно-масових і оздоровчих заходів, роботі семінарів із відповідної проблематики, підготовці комплексів вправ для ранкової гігієнічної гімнастики. Окрім цього, вони набували практичного досвіду в організації та проведенні спортивних змагань, туристських походів,

спортивних свят (як на суші, так і на воді), тематичних вечорів, а також зустрічей зі спортсменами інших таборів [366, с. 7].

Аналіз широкого кола джерел показує, що в 50-х рр. провідні педагогічно-науковці, фахівці з фізвиховання продовжували активні пошуки змісту та засобів педагогічної підготовки майбутніх учителів з цієї галузі освіти. Було надруковано низку статей, які надавали науково-методичні рекомендації з питань розробки змісту, форм та методів педагогічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання. Автори також виділяли основні недоліки в навчально-виховній роботі факультетів, зокрема переобтяженість навчальних планів аудиторними заняттями та недостатню увагу до педагогічної підготовки студентів. Науковці наголошували, що майбутні вчителі фізвиховання впродовж навчання повинні отримувати послідовну й систематичну педагогічну підготовку, важливим складником якої є педагогічна практика. Фахівці зазначали, що практика мала стати не лише обов'язковою формою навчання, а й формою перевірки знань, умінь і навичок, отриманих студентами в педагогічному закладі [224, с. 50].

Так, зокрема, питання щодо змісту загальнопедагогічної підготовки вчительських кадрів із фізвиховання висвітлювалися в статтях українського педагога-науковця А. Зільберштейна «Завдання і принципи побудови курсу педагогіки в інститутах і на факультетах фізичного виховання» (1959) [157]. Поряд з ґрунтовним аналізом змісту навчальних програм з педагогічних дисциплін для факультетів фізичного виховання вчений визначає шляхи їх перебудови, яка спрямована на забезпечення якісної педагогічної підготовки учителів фізвиховання для загальноосвітніх шкіл.

У звіті про роботу Кримського педагогічного інституту за 1956/1957 н. р. уміщено інформацію, що викладачі факультету фізвиховання Кримського педагогічного закладу суттєвим недоліком змісту педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання в ці роки уважали відсутність навчальних програм і підручників з більшості дисциплін спеціально-методичного циклу. Вони зазначали, що програми і підручники

інститутів фізкультури, які використовувалися на факультетах фізвиховання педагогічних закладів, незабезпечували необхідного рівня підготовки вчителів фізвиховання. Тому першочерговим завданням керівництва та викладачів педзакладів мала стати розробка відповідної навчально-методичної документації [535, с. 19].

У звіті про роботу Харківського педагогічного інституту фізичного виховання зазначалось, що в цей період викладачі педагогічних та фахових дисциплін намагалися покращити якість теоретико-методичної підготовки студентів шляхом вдосконалення її змісту та використання педагогічно доцільних форм і методів викладання [224, с. 50].

У праці П. Савицького (1984) [384] зауважується, що вдосконаленню навчальних планів і програм для факультетів фізвиховання вищих педагогічних закладів сприяло прийняття урядом «Закону про зміцнення зв'язків школи з життям та подальший розвиток народної освіти в Українській РСР» (1959) [150]. Поряд з цим урядом України було затверджено постанови «Про керівництво фізичною культурою і спортом» (1959) [349] та «Про заходи подальшого розвитку фізичної культури і спорту в УРСР» (1966) [384].

У своєму дослідженні (2004) [224] Т. Кравчук указує, що прийняття цього закону сприяло також активізації пошуків шляхів покращення змісту психолого-педагогічної підготовки вчительських кадрів із фізвиховання. Для вищих педагогічних закладів розробляються нові навчальний план та програми зі спеціальності «фізичне виховання», які були спрямовані на посилення самостійної роботи студентів. Низка теоретичних розділів з психолого-педагогічних дисциплін, ґрунтовно викладених у підручниках, було винесено на самостійне опрацювання, а частина практичних занять мала проводитися безпосередньо в школах. У зв'язку з цим, кількість навчальних годин, що відводилася на вивчення курсів педагогіки та історії педагогіки було скорочено на 10 %, а психології – 50 % [536].

Дослідниця підкреслює, що тогочасних урядових документах аналізувався стан фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл,

визначалися недоліки з питань організації уроків фізвиховання та педагогічної підготовки фахівців цієї галузі, а також давалися методичні рекомендації відділам народної освіти й фізичної підготовки щодо шляхів підвищення кваліфікації учителів фізвиховання, видання підручників та виготовлення навчального обладнання з фізичного виховання для учнів і студентів [224, с. 52].

В архівних джерелах знаходимо інформацію, що у 1963 р. Міністерство освіти України затвердило новий навчальний план для факультетів фізвиховання педагогічних закладів. Згідно з цим планом уведення у вищих педагогічних закладах України спецсеінарів, спецпрактикумів та факультативних курсів із педагогіки сприяло поглибленню змісту психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання. Згідно архівних даних, у 60-ті рр. у Кіровоградському, Луганському, Одеському та Черкаському педагогічних закладах проводили спецсеінар з «Методики роботи класного керівника» (32 год.), завданням якого було ознайомлення майбутніх учителів зі змістом, формами і методами роботи класного керівника [537; 540; 541; 543].

Як свідчать джерела, 60-ті рр. характеризувалися посиленням інтересу вчених до розробки змісту, методів та форм загальнопедагогічної підготовки студентів факультетів фізвиховання педагогічних закладів України. У ці роки на основі багаторічного досвіду в Луганському та Кримському педагогічних закладах з ініціативи деканів, доцентів В. Шовгура і Є. Гнезевича почали розробляти та впроваджувати у навчальний процес нові спецкурси, сеінари, лабораторні практикуми з психолого-педагогічних дисциплін, зміст яких був максимально наближений до практики шкіл. У цих закладах почали також використовувати програмоване навчання, фото-, кіно- та інші технічні засоби навчання [542; 544].

Так, доцент Харківського педагогічного інституту фізвиховання А. Масюк у публікації (1960) [268] вважав необхідною умовою покращення педагогічної підготовки поглиблення спеціально-методичних знань та вмінь

студентів, зокрема з методики навчально-виховної роботи з учнями різних вікових груп. Він підтримував ідею викладання частини практичних курсів педагогіки, психології, гігієни, теорії і методики фізичного виховання, гімнастики, легкої атлетики безпосередньо в школі та проведення практики студентів I-II курсів без відриву від навчання в інституті. Велику роль автор відводив діяльності наукових та методичних гуртків, спрямованій на розширення кругозору та знань студентів, виховання самостійності та творчої активності [268, с. 174].

Із архівних джерел дізнаємося, що низка викладачів факультетів фізвиховання вищих педагогічних закладів України почав працювати над розробкою нових навчально-методичних посібників для студентів і вчителів з питань організації та проведення уроків фізвиховання в школі. Так, доцентами Черкаського педагогічного закладу М. Куркач та М. Мартиненко було складено «Методичні вказівки з курсу фізіології», спрямовані на покращення самостійної роботи студентів [541]. Колектив викладачів кафедри легкої атлетики і спортивних ігор Луганського педагогічного закладу на чолі з деканом факультету фізвиховання М. Гільовим розробили організаційно-методичні вказівки до проведення занять з легкої атлетики [540]. Викладач Харківського вищого педагогічного закладу М. Ноткіна склала методичну розробку з організації і методики проведення занять з курсу плавання на факультеті фізвиховання [224, с. 54].

Аналіз архівних матеріалів показує, що в другій половині 60-х рр. Міністерством освіти проводилися наукові семінари, наради та конференції з питань педагогічної підготовки студентів факультетів фізвиховання, у роботі яких активну участь брали викладачі Харківського, Луганського, Черкаського та Кам'янець-Подільського вищих педагогічних закладів. Зокрема на республіканській нараді деканів, завідувачів кафедр та викладачів факультетів фізвиховання, яка відбулася в Харкові у 1966 р., було заслухано 11 доповідей з актуальних питань організації та проведення навчально-виховної роботи з майбутніми вчителями фізичного виховання [224, с. 54].

Як свідчать матеріали наради, доповідачі приділяли велику увагу педагогічній підготовці майбутніх учителів фізвиховання. Зі слухною пропозицією щодо питань формування педагогічних умінь та навичок студентів факультетів фізвиховання виступила завідувач кафедри теорії й методики фізвиховання Луганського педзакладу Л. Рудакова. Поряд із озброєнням студентів теоретичними знаннями і формуванням у них спортивно-технічних умінь та навичок вона пропонувала застосовувати в навчально-виховному процесі форми і засоби роботи, пов'язані з їхньою майбутньою педагогічною діяльністю. Одним із важливих завдань викладачів спортивних дисциплін Л. Рудакова вважала формування в студентів міцних організаторських навичок шляхом залучення їх до самостійного проведення в процесі навчання окремих частин занять, організації вечорів відпочинку, свят і змагань, а також роботи в спортивних секціях [224, с. 54].

Змістовні міркування щодо змісту та організації педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичної культури висловив доцент Харківського педагогічного закладу С. Філь. Він надавав особливої ваги формуванню у студентів спортивно-педагогічних умінь. Науковець вважав, що одним із вагомих недоліків підготовки є недостатній рівень сформованості навичок навчання школярів фізичних вправ. Для усунення цієї проблеми С. Філь пропонував організовувати освітній процес так, щоб студенти під керівництвом викладача самостійно виконували окремі навчальні завдання. У процесі формування рухових навичок, поряд із засвоєнням техніки виконання вправ, студенти мали глибше усвідомлювати зміст рухових дій та водночас опановувати педагогічні вміння навчати учнів.

Педагогічно обґрунтовану ідею щодо гармонійного поєднання виховання й навчання в системі підготовки майбутніх учителів фізичної культури запропонував декан факультету фізичного виховання Черкаського педагогічного закладу А. Догмаров. Спираючись на власний досвід, він підкреслював важливість формування у студентів у процесі викладання психолого-педагогічних, медико-біологічних і спортивно-педагогічних

дисциплін високих моральних якостей, зокрема відповідальності, чесності, патріотизму, естетичної культури та інших [224, с. 56].

Подібна проблема хвилювала керівництво та викладачів факультету фізичного виховання Черкаського вищого педагогічного закладу. Так, у річних звітах про навчально-виховну роботу факультету за 60-ті рр. одним із головних недоліків у підготовці майбутніх учителів фізвиховання визначалося протиріччя між вимогами навчального плану і вимогами Міністерства освіти України до спортивно-технічної підготовки студентів, результати якої мали виявлятися на республіканських спартакіадах. Діяльність факультетів фізвиховання оцінювалася, як правило, за результатами участі в цих спартакіадах, а не за рівнем педагогічної підготовки студентів до роботи в школі [538, с. 81].

У Миколаївському вищому педагогічному закладі питання покращення педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання в ці роки розглядалися на засіданнях кафедри педагогіки, до участі в якому залучалися методисти зі спортивних кафедр. Так, протягом 1960 р. на подібних засіданнях було розглянуто і обговорено питання щодо співвідношення педагогічної і методичної підготовки студентів факультету фізвиховання [545, с. 50].

Питання формування педагогічних умінь і навичок у процесі педагогічної практики студентів факультетів фізичного виховання досліджував у ці роки викладач Харківського педагогічного закладу О. Ігнат'єв. Він зазначав, що якість педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання залежить від обсягу знань, одержаних студентами в педзакладі, та педагогічних умінь і навичок, набутих під час проходження педагогічної практики. О. Ігнат'єв зауважував також, що програма практики для студентів III і IV курсів не відбивала чітких вимог і показників для диференційованої оцінки студентів. З цією метою він розробив контрольний лист з показниками педагогічної підготовки практиканта, що допомогло в проведенні педагогічного експерименту.

У другій половині 60-х рр. проблематика педагогічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання вищих педагогічних закладів активно висвітлювалася на сторінках журналів «Теорія и практика фізичної культури», «Фізкультура в школі» та інших видань. У статтях і інформаційних матеріалах провідні вітчизняні фахівці-методисти з фізичного виховання аналізували стан підготовки майбутніх учителів і пропонували шляхи та методи її вдосконалення.

Водночас у 60-ті рр., на думку багатьох педагогів-науковців і методистів-фахівців, факультети фізвиховання вищих педагогічних закладів не задовольняли потреби шкіл у кваліфікованих учителях. Причиною цього була диспропорція між швидким зростанням загальної кількості учнів і недостатнім числом фізкультурних навчальних закладів, а також використання випускників факультетів не за призначенням, зокрема в різних спортивних товариствах та на виробництві. З метою вирішення цієї проблеми дослідники пропонували розширити мережу факультетів фізичного виховання і збільшити контингент студентів. Поряд із цим у процесі навчально-виховної роботи необхідно було створити «культ школи» шляхом перенесення уваги студентів зі спортивної діяльності на професійно-педагогічну [224, с. 56].

Згідно архівних матеріалів, що на початку 1970-х рр. у педагогічних колах і серед фахівців з фізичного виховання розгорнулися активні дискусії щодо змісту професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. У ході обговорень наголошувалося, що навчальний план факультетів фізичного виховання педагогічних закладів вищої освіти, затверджений Міністерством освіти України у 1963 р., не завжди забезпечував належну послідовність у вивченні загальнопедагогічних і спеціальних дисциплін. Водночас висловлювалися суттєві зауваження щодо рівня теоретичної та методичної підготовки майбутніх фахівців. Більшість учасників дискусій обґрунтовувала доцільність перегляду організації педагогічної практики, зокрема її скорочення, а також пропонувала запровадження обов'язкового захисту дипломних робіт для випускників

факультетів фізичного виховання. Передбачалося, що такі нововведення сприятимуть удосконаленню спеціально-методичної підготовки майбутніх учителів, а також розвитку їхніх умінь самостійної роботи з науково-педагогічною літературою та першоджерелами [536].

Подальший розвиток педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання був пов'язаний з прийняттям на початку 70-х рр. урядом України постанов «Про заходи з підсилення виховної роботи серед фізкультурників і спортсменів» (1970), «Про систему підвищення кваліфікації фізкультурних кадрів» (1972) та «Положення про фізичне виховання учнів загальноосвітніх шкіл» (1971). У цих документах було наголошено на необхідності покращення навчально-виховної роботи з фізичного виховання серед школярів і студентів, визначено шляхи подальшого розвитку змісту, форм і методів підготовки вчительських кадрів з фізвиховання.

У статейній публікації В. Мельников (1971) [274] зазначається, що результатом цих заходів було затвердження Міністерством освіти у 1971 р. нового типового навчального плану для факультетів фізвиховання педагогічних закладів України, спрямованого на подальший розвиток педагогічної підготовки студентів. Головними завданнями типового плану було: підвищення якості загальноосвітньої підготовки майбутніх учителів та зміцнення її взаємозв'язків з викладанням педагогічних і спеціальних дисциплін; розвиток змісту психолого-педагогічної та методичної підготовки студентів; підвищення рівня спортивної майстерності; упровадження в навчальний процес сучасних методів навчання, орієнтованих на активізацію пізнавальної діяльності студентів, розвиток їхніх інтелектуальних здібностей; пошук активних форм проведення навчальних занять, посилення контролю за якістю знань і успішністю майбутніх фахівців [274, с. 56–58].

Починаючи з другої половини 70-х рр. ХХ ст. у зміст підготовки майбутніх учителів фізичної культури було введено дві нові спортивно-педагогічні дисципліни – художню гімнастику з методикою викладання та спортивну боротьбу з методикою викладання (обсягом по 38 годин кожна).

Вивчення цих курсів здійснювалося на третьому курсі, де студенти обох статей опановували техніку виконання вправ і методичні основи навчання зазначених видів спорту. «Запровадження цих дисциплін було зумовлене потребою у підготовці кваліфікованих фахівців, здатних забезпечити проведення занять із художньої гімнастики та боротьби серед учнів старших класів відповідно до вимог шкільних навчальних програм», – пише О. Проніков [371, с. 92].

У своєму дисертаційному дослідженні (2002) [245] А. Кухтій зауважує, що важливою умовою ефективної організації та функціонування системи фізичного виховання та спорту у цей період було створення власної системи підготовки кадрів й забезпечення спеціальних умов інформаційного і матеріально технічного забезпечення фізкультурно-спортивної практики.

Дослідник наводить такі дані: станом на 1975 р. підготовку педагогічних і науково-педагогічних кадрів з фізичного виховання та спорту в країні здійснювали більше 220 навчальних закладів (разом з факультетами педагогічних вузів), серед яких 24 навчальні та 3 науково-дослідні інститути фізичної культури, 35 технікумів фізичної культури. Разовий тираж спеціалізованих газет та журналів складав близько 8000000 примірників; щорічно у єдиному спеціалізованому видавництві «Фізкультура і спорт» випускалося близько 8000000 примірників підручників, наукових праць та іншої спеціалізованої друкованої продукції; річний обсяг фізкультурно-освітніх та спортивних передач на радіо та телебаченні перевищував декілька сотень годин. Щорічне асигнування коштів у державному бюджеті на охорону здоров'я та фізичну культуру досягло в 1976 р. 11 мільярдів карбованців; понад 500 спеціалізованих підприємств випускали спортивні товари та прилади [245].

У свою чергу А. Кравченко відзначає суттєву роль у розвитку педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання затвердженого урядом на початку 70-х рр. «Положення про Комітет з фізичної культури і спорту при Раді міністрів Української РСР». Головними завданнями комітету

були такі: розробка та здійснення науково обґрунтованої системи підготовки вчительських кадрів у галузі фізичного виховання, організація теоретико-методичної роботи, координація наукових досліджень з питань фізвиховання та спорту, проведення обліку підготовки та розподілу спеціалістів з фізвиховання, видання необхідної навчальної та науково-методичної літератури.

70-ті рр. ХХ ст., за твердженням ученого, стали значущими в розвитку педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання. Було відкрито факультети фізвиховання в Запорізькому, Луцькому, Тернопільському та Чернігівському вищих педагогічних закладах. Велися подальші пошуки поглиблення змісту педагогічної підготовки, вдосконалення її форм і методів [224, с. 60].

Проведене дослідження доводить, що, у цей період питання підготовки фахівців у галузі фізичної культури і спорту не були предметом ґрунтовного наукового пошуку. Лише окремі роботи були присвячені цим питанням. Провідні напрями, форми та засоби фізичного виховання молоді в Україні розкриваються в кандидатській дисертації Ю. Теппера (1965) [429] та наукових працях В. Кулика (1971) [236]. Теоретичній розробці різних аспектів формування особистості майбутнього вчителя фізвиховання присвячено кандидатську дисертацію С. Балбенка (1973) [14]. У працях проаналізовано діяльність Всеобучу як масового чинника фізичної культури, охарактеризовано керівні документи, постанови в галузі фізкультури і спорту, визначено роль уряду в становленні фізкультурного руху, висвітлено перші досягнення спортсменів України. Особливу увагу приділено розкриттю мети та завдань комплексу ГПО.

Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження С. Балбенка (1973) [14], спрямоване на виявлення умов формування особистості вчителя фізичного виховання та підвищення рівня його педагогічної підготовки. Окрім визначення ключових рис особистості майбутнього вчителя фізичного виховання, автор також окреслив вимоги до громадсько-політичної,

загальноосвітньої, спеціально-методичної та спортивної підготовки студентів факультетів фізичного виховання у вищих педагогічних закладах України. С. Балбенко вважав важливим напрямом удосконалення педагогічної підготовки студентів посилення взаємозв'язку між дисциплінами загальнопедагогічного та фахового циклів і майбутньою професійною діяльністю вчителя. Крім того, він наголошував на необхідності педагогізації навчально-виховного процесу на факультетах фізичного виховання.

Питання підвищення якості педагогічної підготовки у 70-ті рр. неодноразово були предметом обговорення на сторінках періодичної преси, на спеціальних нарадах деканів факультетів фізичного виховання вищих педагогічних закладів [224, с. 60].

Педагогічно доцільні пропозиції щодо вдосконалення процесу навчання на факультетах фізичного виховання було зроблено викладачами Миколаївського вищого педагогічного закладу Ф. Баюрою і О. Герасимовим. У своїй праці (1975) [17] вони зазначали, що, крім навчально-виховної роботи з учнями, передбаченої навчальними програмами шкіл з фізичного виховання, майбутнім учителям фізвиховання доводиться проводити корегуючу гімнастику, методика якої їм не викладають.

Із метою підготовки студентів до такої роботи фахівцями було розроблено методичні вказівки до програми проведення корегуючої гімнастики серед дітей зі зміненою поставою, які надавалися кожному студенту факультету. З випускниками проводилися також спеціальні семінари, на яких розглядалися організаційні питання та практичне застосування відповідних комплексів корегуючої гімнастики [17, с. 426].

Викладачі Харківського педагогічного закладу В. Машталір, С. Філь та О. Сиротін у своїй праці (1975) [272] наголошували, що одним із перспективних шляхів підвищення рівня педагогічної підготовки студентів факультетів фізвиховання є вивчення та встановлення психологічних закономірностей процесу формування їхньої педагогічної майстерності, а також розробка рекомендацій для його оптимізації. Автори визначили

10 психологічних якостей (крім моральних), найбільш суттєвих для майбутнього вчителя фізичного виховання, а саме: здатність до саморегулювання; комунікативність; перешкодостійкість; педагогічна спостережливість; інтуїція; фізична витривалість; швидкодіючість; ініціативність, рішучість, наполегливість; урівноваженість; здатність і нахил до керівництва людьми та лідерство [272, с. 3–5].

Проблеми організації та наповнення спортивно-педагогічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання в означений період досліджував викладач-методист Чернігівського педагогічного закладу Г. Калашников, який у другій половині 70-х рр. ХХ ст. був деканом факультету фізичного виховання Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. У своїй праці (1976) [168] одним із недоліків підготовки студентів факультетів фізвиховання вважав викладання загальноосвітніх та психолого-педагогічних дисциплін без урахування специфіки майбутньої професії випускників. З метою подолання цього недоліку Г. Калашников пропонував викладачам загальноосвітніх і психолого-педагогічних дисциплін давати студентам конкретні поради щодо застосування отриманих знань на уроках фізвиховання в школі. Ефективним шляхом формування професійної майстерності майбутніх учителів фізвиховання він уважав укріплення міжпредметних зв'язків та визначення єдиних вимог до теоретичних і практичних дисциплін.

Він указує, що «вдосконаленню професійної підготовленості мало сприяти набуття певних вмінь та навичок майбутніми учителями у проведенні гігієнічно-оздоровчих заходів у позакласний час, розвинення в них тренерсько-інструкторських здібностей, формування стійкого інтересу до спортивних заходів, вмінню самостійно організовувати роботу з фізичної культури і спорту» [168, с. 75].

Г. Калашников підкреслював, що під час опанування спортивно-педагогічних дисциплін, поряд із засвоєнням теоретичних основ та історії предмета, оволодінням технікою та методикою навчання нових рухових дій, а

також розвитком базових фізичних якостей, необхідно цілеспрямовано формувати професійну спрямованість майбутнього вчителя.

На його думку, студентів слід навчати прищеплювати учням гігієнічні й інструкторські навички, розвивати в них уміння аналізувати, узагальнювати та зіставляти набутий руховий досвід, виховувати стійкий інтерес до регулярних занять фізичними вправами й спонукати до самостійного вдосконалення власної спортивної майстерності [168, с. 75].

Змісту медико-біологічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання присвячено статтю П. Левитського і В. Язловецького (1976) [224]. Автори відзначають, що одним із шляхів удосконалення підготовки майбутніх учителів фізвиховання є профілеризація та інтеграція навчального матеріалу з медико-біологічних дисциплін: анатомії, фізіології, біомеханіки, біохімії та ін. Дослідники визначили головні напрями медико-біологічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання і склали загальну схему, що відображувала спадкоємність і взаємозв'язок між окремими дисциплінами медико-біологічного циклу [224].

Різні аспекти професійно-педагогічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання вищих педагогічних закладів України розкривалися також у статтях В. Машталіра, С. Філя, О. Сиротіна «Дослідження професійно важливих якостей учителя фізичної культури» (1976) [272]. Дослідники за допомогою системного аналізу фізичної освіти визначили основні тенденції і закономірності її розвитку і на цих засадах побудували удосконалену модель змісту й організації освіти на факультетах фізвиховання, спрямовану на підвищення якості підготовки фахівців.

Отже, педагоги-фахівці з фізичного виховання у статтях першої половини 70-х рр. до основних складових професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання відносили високу успішність, різнобічну спортивно-технічну та рухову підготовленість, особливо з видів спорту, які входили до шкільної програми з фізвиховання, громадсько-педагогічну активність та позитивне ставлення до своєї професії. Вчені наголошували

також на необхідності забезпечення високого рівня розвитку кожної з цих складових у навчально-виховному процесі.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що ідеї подальшого розвитку змісту, форм і методів педагогічної підготовки студентів висвітлювалися в теоретико-методичних працях фахівців і викладачів-методистів з фізвиховання, що досліджували ці питання в кінці 70-х – на початку 80-х рр. Цей період відзначився також активним пошуком педагогічно виправданих шляхів удосконалення організації та проведення навчально-виховного процесу на факультетах фізичного виховання [224, с. 60].

Так, методичні аспекти підготовки студентів факультетів фізвиховання до вчительської діяльності розглядалися в статтях викладачів вищих педагогічних закладів – М. Гасмана (1980) (м. Кіровоград), А. Сокурєнка (1979) (м. Миколаїв), Т. Цоневої, А. Нікітіної, А. Пертої (1980) (м. Одеса), А. Аргунова (1979) (м. Черкаси) [224].

Аналізуючи роль спортивно-педагогічних та медико-біологічних дисциплін у розвитку педагогічних і фахових знань, умінь та навичок майбутніх учителів фізвиховання, автори дійшли висновку, що цілеспрямоване формування головних якостей майбутнього вчителя в процесі вивчення дисциплін спеціально-методичного циклу закладає основи для подальшого поглиблення педагогічної підготовки студентів. Викладачі зазначали також, що процес підготовки вчителів на факультетах фізвиховання потребує впровадження нових форм виховної роботи, а навчальний процес має відбуватися в тісному зв'язку з роботою дитячих і шкільних закладів. Студент повинен практично ознайомитися з усіма ланками роботи з дітьми від дошкільних закладів до дитячих і юнацьких спортивних шкіл.

Так, зокрема, фахівець-методист Черкаського педзакладу А. Аргунов, спираючись на вивчення теоретичних даних та узагальнення передового педагогічного досвіду, у праці (1979) [10] зазначав, що під час навчання, приділяється неоднакова увага різним аспектам педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання. Так, студенти одержують в цілому достатні

загальноосвітні знання, спеціальні рухові та організаторські уміння й навички, але не оволодівають необхідними комунікативними і діагностичними здібностями, педагогічною спостережливістю та творчим мисленням. На його думку, зусилля викладачів слід спрямовувати на розробку науково обґрунтованої системи засобів і методів педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання [10].

М. Бака у статті (1982) [11], досліджуючи комплексний підхід в роботі з фізкультурними кадрами, зазначає, що на початку 80-х рр. у спеціальній урядовій постанові «Про подальший підйом масовості фізичної культури і спорту» (1981) було дано глибокий аналіз стану розвитку фізкультури і спорту в Україні та визначено основні шляхи переростання фізкультурного руху в загальнонародний. Вирішення цього завдання пов'язувалося з удосконаленням змісту, форм і методів педагогічної підготовки кваліфікованих учительських кадрів з фізичного виховання. У прийнятій постанові виділялося два напрями розв'язання накреслених завдань: збільшення кількості учителів фізвиховання з вищою педагогічною освітою та створення нових факультетів фізвиховання; підвищення якості психолого-педагогічної та спеціально-методичної підготовки майбутніх фахівців шляхом подальшого вдосконалення змісту та пошуку нових форм і методів навчально-виховної роботи [11, с. 6].

Згідно з постановою було розроблено цільову комплексну програму «Фізкультурні кадри Української РСР» (1981), яка передбачала здійснення практичних заходів, спрямованих на покращення якості відбору, навчання та виховання кваліфікованих кадрів з цієї галузі освіти. В основних розділах програми встановлювалися конкретні показники рівня підготовки майбутніх учителів фізвиховання для загальноосвітніх шкіл. Зазначалося, що в кінці 80-х рр. забезпеченість шкіл учителями фізвиховання з вищою педагогічною освітою мала становити 89%. З цією метою було визнано за доцільне відкриття нових факультетів фізичного виховання в Сумському, Запорізькому, Чернігівському педагогічних інститутах. Особлива увага приділялася

підготовці вчительських кадрів з фізвиховання для сільських та районних загальноосвітніх шкіл [11, с. 7].

Опрацювання історико-педагогічних праць засвідчує, що в першій половині 1980-х рр. українські науковці-педагоги та викладачі-методисти з фізичного виховання зосереджували значну увагу на вдосконаленні педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Так, формуванню педагогічної спрямованості особистості учителя фізичної культури в процесі спортивної спеціалізації присвячено кандидатську дисертацію А. Ємця (1985) [136], особливості фізкультурного руху в Україні висвітлюються в дисертаційному дослідженні П. Савицького (1984) [384].

Автори розкривають специфічні особливості педагогічної діяльності вчителів фізвиховання, визначають педагогічні вміння й особистісні якості, необхідні майбутнім фахівцям даної галузі та умови їх формування в студентів факультетів фізичного виховання вищих педагогічних закладів.

Зокрема, Л. Вишнева у своїй праці (1981) [82] підкреслювала, що забезпечити всебічний фізичний розвиток, гармонійне виховання та належний освітній рівень учнів можуть лише ті вчителі, які здобули ґрунтовну педагогічну підготовку у вищому навчальному закладі.

Важливою складовою цієї підготовки дослідниця вважала поглиблене опанування психологічних дисциплін – загальної психології, психології фізичного виховання і спорту, вікової та педагогічної психології. На її думку, засвоєння психологічних знань і їх практичне застосування сприятиме формуванню професійної спрямованості студентів, розвитку інтересу до педагогічної діяльності, становленню творчого підходу до роботи в школі, а також забезпечуватиме науково обґрунтовану організацію навчання й виховання учнів [82, с. 53].

Аналіз публікації (1988) [502] Б. Шияна, В. Шпитального та В. Кучеренка, вміщеній на шпальтах журналу «Фізичне виховання дітей і молоді» засвідчує, що у 1980-х рр. Тернопільський педагогічний заклад накопичив педагогічно доцільний досвід організації навчально-виховного

процесу на факультеті фізичного виховання. Викладачі факультету розробили єдині вимоги до проведення занять зі спортивно-педагогічних дисциплін та програму курсу спортивно-педагогічного удосконалення, спрямовану на створення цілісної системи професійної підготовки майбутнього вчителя фізичного виховання до роботи в загальноосвітній школі за комплексною програмою фізичного виховання учнів.

Окрім того, на кафедрах факультету були складені професіограми зі спортивно-педагогічних дисциплін, виконання яких забезпечувало реалізацію кваліфікаційної характеристики. У цих професіограмах детально визначалися знання, уміння та навички, якими студент мав оволодіти протягом навчання, встановлювалися строки їх засвоєння та зазначалися викладачі, відповідальні за виконання конкретних завдань [502, с. 15–17].

У ці ж роки питання підготовки майбутніх учителів фізичного виховання досліджували викладачі Кам'янець-Подільського вищого педагогічного закладу С. Сингаївський і О. Сингаївська. У своїй публікації «Учитель фізичної культури: професія і навчання їй» (1989) [394] вони відзначали, що за час навчання на факультетах фізичного виховання студенти вивчали від 32 до 50 різних дисциплін, що ускладнювало досягнення взаємозв'язку і єдності в процесі їх викладання.

Фахівці пропонували вирішувати цю проблему за рахунок організації освітнього процесу, орієнтованого на навчання студентів професії, а не окремим дисциплінам. Використання змістовних основ усіх дисциплін, що викладалися на факультеті, мали стати стрижнем, який у повній мірі забезпечить міжпредметні зв'язки. Такий підхід давав можливість по-новому вирішувати питання складання навчальних програм з різних дисциплін, які незважаючи на висування нових вимог до професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання, залишалися майже без змін десятиліттями [394, с. 30].

У праці (1987) [273] В. Медведєв, викладаючи ключові положення для вчителів фізичного виховання щодо організації позакласної спортивно-

навчальної діяльності в секціях шкільного колективу фізичної культури та розкриваючи проблематику масової фізкультурної роботи, вказує, що «поєднання позакласної спортивної й фізкультурно-оздоровчої діяльності спрямоване на усвідомлення вчителем їх органічного взаємозв'язку та взаємозумовленості» [273, с. 36].

О. Проніков у дослідженні (2014) [371], здійснивши порівняльний аналіз навчальних програм 1960-х і 1980-х рр. зі спортивно-педагогічних дисциплін, а також теорії і методики фізичного виховання засвідчив збільшення кількості годин, відведених на їх вивчення. Це, у свою чергу, зумовило необхідність перегляду та поглиблення змістового наповнення програм спортивно-педагогічного циклу, що сприяло розширенню теоретичних знань і підвищенню рівня професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури [369].

О. Проніков зазначає, що у змісті програм з ТМФВ для факультетів фізичного виховання затверджених Міністерством освіти УРСР у 80-рр. ХХ ст., не було істотних змін. Лише програма 1987 р. була доповнена темою з особливостей зв'язку позакласної і позашкільної роботи з військово-патріотичним вихованням дітей [290; 292].

На думку дослідника, істотному вдосконаленню психологічної підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності з учнями сприяло включення до навчальної програми з психології (1987 р.) спеціальних розділів, присвячених психологічним аспектам позакласної роботи та проблемам орієнтації школярів на заняття у спортивних секціях. Зокрема, у межах першого розділу студенти опановували питання формування інтересів і мотивації до занять спортом у школярів, а також вивчали соціальні та генетичні чинники, що зумовлюють схильність до певних видів спортивної діяльності. Другий розділ передбачав ознайомлення з системою орієнтації учнів до занять різними видами спорту та психологічними засадами визначення оптимального віку для початку спортивної діяльності [371].

Подальшому вдосконаленню й модернізації змісту психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичної культури сприяло, як стверджує вчений, запровадження у 1980-х рр. нових навчальних дисциплін, зокрема «Методики виховної роботи» (60 годин) та факультативного курсу «Основи педагогічної майстерності» (32 години). Під час опанування цих курсів студенти набували теоретичних знань і методичних умінь, необхідних для планування й здійснення виховної діяльності з учнями [371].

О. Проніков зазначає, що в системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури в педагогічних інститутах України у другій половині ХХ ст. застосовувалися різноманітні види педагогічної практики, зокрема безвідривна та з відривом від навчального процесу, літня практика в піонерських таборах, практика з виховної роботи в школах-інтернатах, а також практична діяльність у складі педагогічних загонів. Аналіз досвіду організації та реалізації зазначених видів практики засвідчує їхню значну роль у професійному становленні майбутніх фахівців. Вони сприяли не лише засвоєнню педагогічних знань і формуванню практичних умінь, а й розвитку важливих особистісно-професійних якостей, зокрема педагогічного мислення, спостережливості, інтуїції, здатності прогнозувати наслідки педагогічного впливу на колектив і окремого учня, оперативно реагувати на поведінкові прояви, а також ефективно розподіляти й концентрувати увагу. «Майбутні вчителі набували також умінь і навичок проведення уроків фізичної культури, передбачених навчальними планами шкіл, виховної роботи з учнями, організації різних форм самодіяльності школярів у галузі фізкультури і спорту, занять у спортивних секціях» [371, с. 43].

Отже, аналіз історико-педагогічних джерел, О. Проніков робить висновок, що цей період характеризується відкриття факультетів фізичного виховання, створення перших навчальних програм і планів, уніфікація змісту і форм теоретичної та методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури у педагогічних ВНЗ [371, с. 44].

Т. Кравчук акцентує увагу, що у другій половині 80-х рр. робоча група Міністерство освіти України проводила плідну дослідницьку роботу щодо змісту, форм і методів фізичного виховання школярів і підготовки вчителів фізвиховання у вищих педагогічних закладах. Було сформульовано комплексну тему наукових досліджень – фактори і критерії, що визначають якість підготовки учителів фізвиховання. Головним завданням було обґрунтування вимог до обсягу психолого-педагогічних та спеціально-методичних знань, умінь і навичок студентів факультетів фізичного виховання. У розробці теми брали участь педагоги-науковці та фахівці з фізвиховання Вінницького, Кіровоградського, Луганського, Миколаївського, Одеського, Харківського та Чернігівського вищих педагогічних закладів [224, с. 70].

Досліджуючи навчально-виховний процес на факультетах фізвиховання педзакладів України, професори Одеського педзакладу А. Штеренгерц та Є. Горбачов наголосили на необхідності розробки нових навчальних програм та посібників з профільюючих дисциплін, які поряд з необхідними знаннями мали забезпечувати підвищення рівня пізнавальної активності студентів. Доценти Харківського педзакладу С. Балбенко, Ю. Васін, В. Медведєв та В. Мірошніченко, які брали участь у розробці комплексної теми, в ході дослідження довели, що одним із основних напрямів розвитку педагогічної підготовки студентів факультетів фізичного виховання має бути підвищення якості організації та поглиблення змісту педагогічної практики. Обґрунтовуючи взаємозв'язок теоретичної підготовки студентів з їхньою участю в педагогічній практиці, науковці зазначали, що засвоєння майбутніми вчителями теоретичних знань є необхідною передумовою оволодіння педагогічними вміннями та навичками під час педагогічної практики в школі. Результатом роботи дослідників став навчальний посібник для майбутніх учителів фізвиховання «Педагогічна практика у школі» (1990) [15].

Вивчення та аналіз науково-методичної документації Міністерства освіти України, що відображала діяльність педагогічних закладів, засвідчує,

що наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. у низці закладів активно розвивалася науково-дослідна робота студентів, передбачена навчальними планами та програмами. Ця так звана «навчально-дослідна робота» здійснювалася безпосередньо в межах навчального процесу. Джерела свідчать, що ректорати Кіровоградського, Луганського, Одеського, Черкаського та Харківського вищих педагогічних закладів включали дослідження з питань фізичного виховання та спортивної тематики до перспективних планів науково-дослідної роботи майбутніх учителів фізичної культури на весь період їх навчання, передбачаючи реалізацію цих робіт у різноманітних формах.

Аналіз численних джерел показує, що в 1970–1980-х рр. поряд із позитивними змінами у змісті педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання існували й негативні тенденції, що суттєво знижували її якість. Зокрема, у 1980-х рр. на факультетах фізичного виховання вищих педагогічних закладів відчувалося перевантаження навчально-виховного процесу усіма видами навчальної діяльності, – пише Т. Кравчук [224, с. 102].

Отже, проведений аналіз досліджень цього періоду завідує, що удосконаленню змісту освіти на факультетах фізичного виховання присвячено певні праці вчених. На основі аналізу змісту чинних навчальних планів, програм, підручників і посібників для студентів факультетів фізичного виховання, автори розробили комплексну модель змісту освіти майбутніх учителів фізвиховання та дійшли висновку, що одним із можливих шляхів удосконалення змісту підготовки фахівців на факультетах фізичного виховання може бути комплексно-тематичний принцип планування змісту освіти, який характеризується поєднанням низки навчальних дисциплін у комплекси навколо вузлових розділів навчання.

Період від 1991 р. до сьогодні можна вважати найпродуктивнішим за кількістю праць, присвячених розвитку професійно-педагогічної підготовки вчителів фізичного виховання у другій половині ХХ ст. На цьому етапі відбувається оновлення системи організації, теоретичної та методичної

підготовки майбутніх учителів фізичної культури з урахуванням євроінтеграційних прагнень України [371, с. 18].

Останнім часом значно зріс інтерес до пошуку ефективних підходів до вдосконалення фізичного виховання студентів у закладах вищої освіти, про що свідчать роботи сучасних науковців. Вагоме пізнавальне, загальнонаукове та теоретичне значення мають також окремі дисертаційні дослідження М. Данилка (2000) [117], А. Забори (2004) [143], Н. Зубанової (1998) [160], Т. Кравчук (2004) [224], А. Кухтія (2002) [245], Я. Ніфаки (2000) [290], О. Пронікова (2014) [371], С. Савчук (2000) [385], Л. Суценка (2003) [427], О. Тимошенко (2009) [435], А. Цьося (1994) [484], Б. Шияна (1997) [499], В. Яловика (1996) [506] та ін. У зазначених наукових працях підкреслюється потреба вдосконалення змістового наповнення та методичних підходів до підготовки майбутніх учителів фізичної культури [218]. Автори досліджень окреслюють структуру професійної педагогічної діяльності таких фахівців, визначають ключові вміння та особистісні якості вчителя фізичної культури, а також формулюють вимоги до їх формування в процесі навчання у закладах вищої педагогічної освіти.

З початку 1990-х рр. наукові дослідження дедалі більше зосереджуються на вивченні можливостей фізичної культури як засобу гармонійного розвитку духовного й фізичного потенціалу вільної та самостійної особистості. У наукових працях цього періоду, присвячених вищій освіті у сфері фізичної культури і спорту, підкреслюється її гуманітарна спрямованість і універсальність засобів фізичної культури та спорту у вирішенні завдань зміцнення здоров'я населення та формування позитивного морально-психологічного клімату в суспільстві. У зв'язку з цим особливого значення в освітньо-виховному процесі загальноосвітніх закладів набуває діяльність учителя фізичного виховання, який має на високому професійному рівні виявляти й долати суперечності фізичного розвитку учнів [406, с. 71].

Так, зокрема, особливості теоретичної та методичної підготовки вчителя фізичного виховання у вищих педагогічних закладах, а також теоретико-

методологічні засади цієї підготовки ґрунтовно висвітлюються в докторських дисертаціях Л. Сущенко (2003) [427] та Б. Шияна (1997) [499], формуванню професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя фізичної культури Н. Зубанової (1998) [160].

Психолого-педагогічні умови формування провідних педагогічних здібностей у студентів факультетів фізвиховання аналізуються в кандидатській дисертації В. Яловика «Формування педагогічних здібностей у майбутніх учителів фізичної культури» (1996) [506]. Автор обґрунтовує та експериментально перевіряє шляхи, форми і методи формування провідних педагогічних здібностей у студентів факультетів фізвиховання та розробляє організаційно-методичну систему професійної підготовки вчителя фізичної культури.

Питання вдосконалення професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання розглядаються в кандидатських дисертаціях А. Забори (2004) [143], В. Пристинського (1991) [342], С. Савчук (2000) [385] та А. Цьося (1994) [484]. У результаті проведених експериментів автори доводять, що ефективність професійно-педагогічної підготовки вчителя фізичної культури підвищиться за умови організації освітнього процесу у вигляді цілісної педагогічної системи, що функціонує на основі диференційовано-інтегрального підходу до формування провідних умінь та навичок майбутнього вчителя фізвиховання.

Розробці методики формування професійно-педагогічних знань, умінь і навичок фізкультурно-оздоровчої роботи в студентів факультетів фізичного виховання в процесі вивчення курсу «Плавання» присвячено кандидатське дослідження Я. Ніфаки (2000) [290]. Автором було узагальнено досвід теорії і практики з проблеми підготовки фахівців у галузі фізичного виховання і спорту до здійснення фізкультурно-оздоровчої діяльності було визначено структуру необхідних професійно-педагогічних знань і вмінь, а також розроблено й експериментально обґрунтовано цілісну систему комплексної

теоретико-практичної підготовки студентів до реалізації фізкультурно-оздоровчої роботи в умовах закладів загальної середньої освіти.

Значну наукову цінність для нашого дослідження мають дисертаційні праці Т. Кравчук (2004) [224], О. Пронікова (2014) [371], у яких здійснено комплексне дослідження теоретичних засад і практичного досвіду педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання у вищих педагогічних навчальних закладах України у другій половині ХХ ст. На основі аналізу теоретичних і методичних засад підготовки майбутніх учителів фізичної культури у педагогічних закладах вищої освіти України досліджуваного періоду охарактеризовано динаміку становлення факультетів фізичного виховання та визначено структуру змісту підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Висвітлено організаційні та процесуально-змістові особливості підготовки вчителів фізичної культури. Окреслено шляхи застосування накопиченого позитивного досвіду в сучасних умовах вищої освіти.

Здійснений аналіз і узагальнення комплексу різновидових історико-педагогічних та сучасних джерел із досліджуваної проблематики засвідчують наявність значної кількості наукових праць, присвячених як загальним аспектам теоретичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури до здійснення навчально-виховної діяльності з учнями, так і дослідженню окремих складових їхньої професійно-педагогічної підготовки.

Висновки до четвертого розділу

Аналіз джерел першого періоду (1860–1917 рр.), до яких належать збірники законодавчих актів, постанов і розпоряджень, нормативні положення про навчальні заклади, інструкції і програми викладання, праці педагогів цього періоду та ін. дозволив простежити еволюцію ключових правових засад організації професійної підготовки вчительських кадрів з фізичного виховання у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Ці документи й джерела дали змогу об'єктивно оцінити стан підготовки педагогічних кадрів з фізичного виховання в Україні в окреслений період та слугують своєрідним першоджерелом, яке засвідчує підвищену увагу до розвитку цієї проблеми.

Огляд джерел, які вивчали становлення та організацію підготовки вчительських кадрів з фізичної культури міжвоєнного періоду, показав невелику кількість досліджень, присвячених цим питанням. Встановлено, що у ці роки уряд затвердив низку положень щодо необхідності введення фізичного виховання в середніх та вищих навчальних закладах як невід'ємної складової різнобічного гармонійного розвитку особистості. У цих та інших документах перед освітніми закладами, державними установами та громадськими організаціями було висунуто головне завдання – увести фізичне виховання до планів їх роботи.

Вагому цінність для нашого дослідження становлять праці сучасників цього періоду. Дослідники цього періоду відстоювали думку, що ефективність фізичного виховання підростаючого покоління залежить від висококваліфікованих кадрів, які забезпечують цей процес, особливу увагу надавали питанням педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання, обґрунтовували доцільність застосування різних форм фізичного виховання студентів, складали навчальні комплекси з фізичних вправ, націлені на оздоровлення та всебічний гармонійний розвиток особистості тощо.

Науковий пошук засвідчив, що праці третього історіографічного періоду здебільшого відповідали тогочасним ідеологічним настановам. Проведений аналіз досліджень цього періоду засвідчує, що удосконаленню змісту освіти на факультетах фізичного виховання присвячено низку праць вчених. На основі аналізу змісту чинних навчальних планів, програм, підручників і посібників для студентів факультетів фізичного виховання, автори розробили комплексну модель змісту освіти майбутніх учителів фізвиховання та дійшли висновку, що одним із можливих шляхів удосконалення змісту підготовки фахівців на факультетах фізичного виховання може бути комплексно-тематичний принцип планування змісту освіти, який характеризується поєднанням низки навчальних дисциплін у комплекси навколо вузлових розділів навчання. У цей період майже не виявлено спеціальних педагогічних досліджень, присвячених розвитку професійної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури у другій половині XIX – на початку XX ст.

Період від 1991 р. – початок XXI ст. можна вважати найпродуктивнішим за кількістю праць, присвячених історії розвитку професійно-педагогічної підготовки вчителів фізичного виховання у другій половині XIX – на початку XX ст., що дає підстави стверджувати, що сучасні українські науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми. Варто зазначити, що на сучасному етапі активізувався інтерес учених до вивчення питань становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання в Україні у міжвоєнний період. У працях звертають увагу на нестачу кваліфікованих кадрів із фізичного виховання та розглядають прогресивні кроки спрямованні на підвищення рівня підготовки вчительських кадрів з фізвиховання у цей період (якісні зміни навчальних закладів, що готували майбутніх фахівців – від короткотермінових курсів фізкультури, які давали спеціальну середню кваліфікацію, до вищої професійної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання, відкриття факультетів фізичного виховання у вищих педагогічних закладах України,

вимоги держави і суспільства до завдань, мети та змісту педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання).

Встановлено, що з початку 1990-х рр. наукові дослідження дедалі більше зосереджуються на вивченні можливостей фізичної культури як засобу гармонійного розвитку духовного й фізичного потенціалу вільної та самостійної особистості. У наукових працях цього періоду, присвячених вищій освіті у сфері фізичної культури і спорту, підкреслюється її гуманітарна спрямованість і універсальність засобів фізичної культури та спорту у вирішенні завдань зміцнення здоров'я населення та формування позитивного морально-психологічного клімату в суспільстві. У зв'язку з цим особливого значення в освітньо-виховному процесі загальноосвітніх закладів набуває діяльність учителя фізичного виховання, який має на високому професійному рівні виявляти й долати суперечності фізичного розвитку учнів.

Суттєву пізнавальну, загальнонаукову й теоретичну цінність становлять окремі дисертаційні дослідження вчених, у яких, у контексті інших питань, висвітлено історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку професійної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в досліджуваній період, узагальнено статистичні та архівні дані, що відображають розвиток цього питання на цьому етапі, з'ясовано внесок педагогів, громадських діячів цього періоду у започаткування підготовки кваліфікованих викладачів фізичного виховання. Вагомим здобутком наукових розвідок є здійснення комплексних досліджень завдяки введенню до наукового обігу нових документів і матеріалів; визначення перспективних шляхів використання досвіду професійної підготовки вчителів фізичної культури та організації фізкультурно-масової роботи зі студентською молоддю за сучасних умов. Водночас більшість окреслених напрямів зберігає високу актуальність у контексті сучасного розвитку професійної підготовки вчителів фізичної культури.

Матеріали четвертого розділу представлені в працях автора [199; 200; 201; 204; 216; 217; 218; 509; 511; 514].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на підставі узагальнення результатів історіографічного пошуку, аналізу широкої джерельної бази здійснено цілісний системний аналіз історико-педагогічних досліджень вітчизняних учених щодо розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст.

1. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади та поняттєво категорійний апарат дослідження. Встановлено, що теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалась. У її розв'язанні застосовано загальнонаукові методологічні підходи (парадигмальний, системний, синергетичний, культурологічний, аксіологічний) та конкретно-наукові підходи (історіографічний, герменевтичний, історичної реконструкції педагогічного знання, історико-національний); принципи (історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності й усебічності, цілісності, наступності й спадкоємності, міждисциплінарності); методи (загальнонаукові та історико-педагогічні).

На основі проведеного теоретичного аналізу наукових праць здійснено системний аналіз ключових понять дослідження: «фізичне виховання», «фізична культура», «здоров'язбереження», «фізкультурно-масова робота», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «вітчизняний педагогічний дискурс», «педагогічні персоналії».

2. Окреслено історіографію проблеми та джерельну базу дослідження. Узагальнено різні підходи до систематизації та класифікації різновидових джерел із проблеми розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX ст. у вітчизняному педагогічному дискурсі. Основу джерельної бази дослідження склали: документи, що регулювали систему освіти та визначали особливості розвитку фізичного виховання дітей та

молоді в досліджуваний період (підзаконні нормативно-правові акти (постанови) залежно від суб'єктів, які їх видали тощо); архівні документи; праці громадських діячів, педагогів другої половини XIX – XX ст., у яких розкриваються питання фізичного виховання дітей та молоді; монографії та дисертації, які є основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про теоретичні й практичні аспекти фізичного виховання дітей та молоді в Україні в означений період; дидактичні джерела (навчальні посібники, підручники); навчальні програми, плани; узагальнювальні праці, що розкривають генезу фізичного виховання дітей та молоді в Україні, колективні видання; матеріали періодичних видань. Кожна з груп джерел має власні змістові, інформаційні та інші характерні риси й виконує особливу функцію у формуванні та накопиченні наукового знання про історичний розвиток фізичного виховання дітей та молоді в Україні у другій половині XIX – XX ст.

Проаналізовані в дисертаційному дослідженні праці систематизувались за трьома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним, персоніфікованим.

3. Здійснено періодизацію розвитку історико-педагогічних досліджень теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні у досліджуваний період та виокремлено чотири основні періоди: становлення (друга половина XIX – 1917 р.); міжвоєнний (1918–1930-і рр.); тоталітарний (1940–1980-і рр.); модернізаційно-плюралістичний (1991 р. – початок XXI ст.).

Кожний із вищезазначених періодів має суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних теоретичних й практичних аспектів розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні, які зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження. Особливого значення набуває аналіз освітніх

парадигм властивих цим періодам; із їх зміною відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

4. Схарактеризовано особливості нагромадження наукових знань про розвиток фізичного виховання дітей та молоді та проаналізовано дослідження з окремих напрямів фізичного виховання.

Аналіз стану наукової розробленості проблеми свідчить про те, що з середини XIX ст. й до початку XXI ст. йшов поступальний процес нагромадження наукових знань про теорію і практику фізичного виховання дітей та молоді України у другій половині XIX – XX ст.

Виявлено, що період із 1991 р. є найбільш продуктивним з огляду на кількість наукових розвідок з історії розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні. У своїй сукупності науковий доробок сучасних учених окреслює ключові підходи та загальну модель вивчення фізичного виховання дітей та молоді в означений період.

Дослідження вчених засвідчують, що в період другої половини XIX – початку XX ст. проблема розвитку вітчизняної системи фізичного виховання концентрувалася навколо висвітлення таких питань, як роль сім'ї та школи у процесі фізичного розвитку дитини, значення фізичного виховання у процесі формування гармонійно розвиненої особистості, впровадження у навчальний процес окремого курсу – гімнастики, поширення спортивного руху в Україні, роль спортивних організацій і товариств у розвитку фізкультурно-масової роботи. Теоретичні ж аспекти фізичного виховання досліджувалися побіжно, що спричинило диспропорцію у вивченні цієї проблеми – існувала значна кількість праць практичного спрямування без достатнього наукового теоретичного підґрунтя.

Історіографічний аналіз свідчить, що проблема фізичного виховання України у міжвоєнний період відзначається інтенсивним накопиченням знань і розвитку наукової інформації про фізичне виховання. У публікаціях українських періодичних видань, попри їхню явну ідеологічну спрямованість, порушувалися чимало актуальних питань з фізичного виховання учнів

загальноосвітніх шкіл, друкували навчальні програми, комплекси фізичних вправ для дітей різного віку, матеріали наукових дискусій та конференцій, серед яких значне місце посідали питання теоретичного і методичного забезпечення фізичного виховання.

У наукових розвідках акцентується увага на характерних для цього періоду процесах та явищах: державній регламентації, прогалинах у підготовці педагогічних кадрів, вирішальній ролі громадського чинника у розвитку масової фізичної культури, ідейній спрямованості фізичного виховання дітей та молоді.

Встановлено, що розвиток фізичного виховання в Україні, починаючи з середини ХХ ст. чітко відображає загальні тенденції розвитку системи фізичного виховання окресленого історичного періоду. У дослідженнях історико-педагогічних аспектів розвитку фізичного виховання переважають підходи, що розглядають його як цілеспрямований процес розвитку фізичних і морально-вольових якостей особистості та засвоєння систематизованих знань, фізичних умінь й навичок їх самостійного застосування впродовж життя. Мету фізичного виховання пов'язували з задоволенням потреб окремих державних структур або етнічних спільнот у підготовці всебічно розвиненої особистості, здатної до продуктивної праці та захисту Батьківщини. Водночас дослідження засвідчують появу нових рис формальної сторони фізичної культури, що виявлялися у динамічних змінах системи фізичного виховання, урізноманітненні видів фізичної підготовки, спорту й змагань, а також у розвитку організаційних форм з фізичного виховання.

5. Узагальнено праці вітчизняних учених, присвячені освітній діяльності та творчому доробку педагогічних персоналій, які здійснили вагомий внесок у розвиток фізичного виховання дітей та молоді.

Встановлено, що на сучасному етапі розширилось предметне поле теоретичних досліджень із вивчення поглядів вітчизняних педагогів другої половини ХІХ – ХХ ст.

Історіографічний аналіз засвідчує, що проблеми фізичного виховання займала чільне місце в працях передових вчених, педагогів означеного історичного періоду. Виявлено низку досліджень, у яких охарактеризовано внесок педагогів-просвітників (О. Анохіна, І. Боберського, О. Бутовського, Г. Ващенко, А. Волошина, Ю. Дзеровича, М. Демкова, О. Духновича, А. Макаренка, І. Миропольського, І. Ставровського, В. Сухомлинському, К. Ушинського та ін.) у розвиток фізичного виховання дітей та молоді та проаналізовано їхню роль у становленні й розвитку вітчизняної системи фізичного виховання; ці праці містять вагомий фактологічний матеріал щодо місця фізичного виховання молодого покоління в їх творчій спадщині.

Встановлено, що більш повно в наукових розвідках розкрито роль Г. Ващенко, О. Духновича, А. Макаренка, В. Сухомлинського та К. Ушинського у розвитку проблеми фізичного виховання дітей та молоді. Недостатньо вивченою залишається спадщина О. Анохіна, І. Боберського, О. Бутовського, А. Волошина, Ю. Дзеровича, М. Демкова, І. Миропольського, І. Ставровського та ін. Нечисленні історико-педагогічні рефлексії містять фрагментарний аналіз лише деяких аспектів їхньої діяльності в цьому напрямі.

б. Розкрито історико-педагогічні рефлексії щодо становлення та розвитку професійної підготовки вчителів фізичної культури.

З'ясовано, що модернізаційно-плюралістичний період є найпродуктивнішим за кількістю праць, присвячених історії розвитку професійно-педагогічної підготовки вчителів фізичного виховання у другій половині XIX – XX ст., що дає підстави стверджувати, що сучасні українські науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблеми.

У результаті наукового пошуку встановлено, що в період другої половини XIX – початку XX ст. у дослідженнях у контексті інших питань, висвітлено історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку професійної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури в досліджуваній період, узагальнено статистичні та архівні дані, що відображають розвиток цього

питання, з'ясовано внесок педагогів, громадських діячів у започаткування підготовки кваліфікованих учителів фізичного виховання.

Виявлено, що на сучасному етапі активізувався інтерес учених до вивчення питань становлення та розвитку професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів фізичної культури в Україні у міжвоєнний період. У працях звертається увага на нестачу кваліфікованих кадрів із фізичного виховання та розглядаються прогресивні кроки спрямованні на підвищення рівня підготовки вчительських кадрів з фізвиховання у цей період: якісні зміни навчальних закладів, що готували майбутніх фахівців – від короткотермінових курсів фізкультури, які давали спеціальну середню кваліфікацію, до вищої професійної підготовки вчительських кадрів з фізвиховання, відкриття факультетів фізичного виховання у вищих педагогічних закладах України, вимоги держави і суспільства до завдань, мети та змісту педагогічної підготовки майбутніх учителів фізвиховання.

Історіографічний аналіз свідчить, що у наукових розвідках здійснено комплексне дослідження теоретичних засад і практичного досвіду підготовки майбутніх учителів фізичної культури у вищих педагогічних навчальних закладах України у другій половині ХХ ст. У вітчизняному педагогічному дискурсі схарактеризовано динаміку становлення факультетів фізичного виховання та визначено структуру, зміст підготовки майбутніх учителів фізичної культури, висвітлено організаційні та процесуально-змістові особливості підготовки вчителів фізичної культури, окреслено шляхи застосування накопиченого позитивного досвіду в сучасних умовах вищої освіти.

Проведений у дисертації комплексний і системний історіографічний аналіз теорії та практики фізичного виховання дітей і молоді в Україні другої половини ХІХ – ХХ ст. демонструє потенціал не лише для подальших наукових досліджень цього соціально-педагогічного феномену, але й для впровадження цінного історико-педагогічного досвіду в сучасну національну освітню систему.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективним напрямом є вивчення та узагальнення вітчизняного досвіду здоров'язбереження; компаративний аналіз українського досвіду фізичного виховання з європейськими освітніми моделями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. І., Арутнюнов В. Х. Методологія системного підходу та наукових досліджень : навч.-метод. посібн. для самост. вивч. дисц. К. : КНЕУ, 2005. 178 с.
2. Адаменко О. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1–2 (січень–лютий). С. 8–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2013_1-2_4.
3. Адаменко О. О. Методологія персоніфікованого дослідження. *Наука і освіта*. 2010. № 7. С. 12–15.
4. Адаменко О., Догунчак О., Подопригора Р. Фізичне виховання і формування здорового способу життя у спадщині К. Д. Ушинського. *Молодий вчений*. 2018. № 12. С. 70–73.
5. Акопов Ф., Яскевич. К. Всесоюзний фізкультурний комплекс «Готовий до праці та оборони. К., 1940. 20 с.
6. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителя для народних шкіл України (кінець XIX – початок XX століття) як науково-методологічна проблема. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Педагогічні науки. 2009. Вип. 44. С. 79–83.
7. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія. Київ : Генеза, 1996. 386 с.
8. Анохін О. Історія в особах. К., 1998. С. 54–61.
9. Антологія педагогічної думки / За ред. М. Д. Ярмаченка. К. : Вища школа. 1986. 560 с.
10. Аргунов А. С. Изучение основного закона страны в процессе преподавания специальных дисциплин на факультете физического воспитания. *Теория и практика физической культуры*. 1979. № 11.
11. Бака М. М. Комплексный подход в работе с физкультурными кадрами в Украинской ССР. *Теория и практика физической культуры*. 1982. № 4. С. 5–9.

12. Бака М. М. Проблеми управління підготовки і використання фізкультурно-спортивних кадрів на Україні на етапі переходу до ринкових відносин. *Оптимізація процесу фізичного виховання в системі освіти*: м-ли Всеукр. наук. конф., присвяченої 40-річчю факультету фізичного виховання ТДПШ. К. : Тернопіль, 1997. С. 199–201.

13. Бака М. М. Спортивный шаг пятилетки. К. : Здоров'я, 1986. 128 с.

14. Балбенко С. Ю. Личность учителя физической культуры и условия ее формирования в высшей школе : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Одесса, 1973. 19 с.

15. Балбенко С. Ю., Васин Ю. Г., Медведєв В. Ф., Мірошніченко В. И. Педагогічна практика в школі: навч. посіб. К.: Вища школа, 1990. 136 с.

16. Бандурка А. В., Воронько С. О. Генеза ідей формування здорового способу життя особистості у вітчизняній педагогічній думці радянської доби. *Проблеми та перспективи розвитку фізичного виховання, спорту і здоров'я людини* : м-ли V Всеукр. наук.-практ. конф. (23–24 квітня 2020 р.). Полтава : Сімон, 2020. С. 3–7.

17. Баюра Ф. В., Герасимов О. Й. Про вдосконалення процесу навчання на факультеті фізичного виховання / Проблема удосконалення навчального процесу в педагогічному вузі. К., 1975. С. 426–427.

18. Березівська Л. Основоположні засади історико-педагогічного дослідження : теорія і методологія. *Шлях освіти*. 2010. № 1. С. 37–42.

19. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: монографія. К. : Богданова А. М., 2008. 406 с.

20. Бех І. Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 3. С. 5–14.

21. Белкіна Н. І. Освітня діяльність і педагогічні погляди М. І. Демкова (1859–1939) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ніжин, 1998. 21 с.

22. Благітка Я. Діточий вік та фізичне виховання. *Сокільські Вісти*. 1931. Ч. 1–3. С. 7–9.

23. Блях В. Зимовий спорт. Харків : ДВУ, 1928. 123 с.

24. Блях В. Корегуюча гімнастика як метод боротьби з недоліками шкільного життя. *Шлях освіти*. 1927. № 4. С. 35–43.
25. Блях В. Лікарський контроль над фізкультурою: посіб. для лікарів та студентів. К. : Держ. мед. видав., 1935. 216 с.
26. Блях В. Умови набору до інституту фізичної культури м. Харків. *Фізкультурник України*. 1932. № 11–12. С. 1.
27. Блях В. Проблема кадрів викладачів фізичної культури на Україні. *Вісник фізичної культури*. 1930. № 3. С. 4–5.
28. Блях В., Антонович П. Готовий до праці й оборони. К. : Молодий більшовик, 1935. 79с.
29. Блях В., Котов К. Корегуюча гімнастика. Харків, 1925. 31 с.
30. Блях В., Степанов К. Фізична культура в школах, фабзавучах та робітничих клубах: підручник для викладання фізкультури в масовій школі профосвіти. Харків : ДВУ, 1927. 314 с.
31. Блях В., Привіс Л. Десятиріччя радянської фізкультури на Україні. К. : Рад. будівництво і право, 1935. 112 с.
32. Блях В., Філь М. Спортивні ігри: навчальний посібник. Харків : ДВУ, 1928. 96 с.
33. Бойчук Ю. Д. Культурологічний і аксіологічний підходи до формування екологічно-валеологічної культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія : Філософія. Психологія. Педагогіка. 2009. Вип. 3. С. 121–124.
34. Болгаріна В., Лощенова І. Культура і полікультурна освіта. *Шлях освіти*. 2002. № 1. С. 2–6.
35. Боберський І. Нові шляхи до тілесного виховання. Львів : Сокіл-Батько, 1911. 9 с.
36. Боберський І. Українське сокільництво 1894–1939. Львів : Сокіл-Батько, 1939. 16 с.
37. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків : Вид-во «Тарбут-Лаам», 2005. 192 с.

38. Бондар А. Д. Проблеми виховання підростаючого покоління у творчій спадщині корифея педагогіки. Педагогічні ідеї К. Д. Ушинський. К. : Вища школа. 1974. С. 87–101.
39. Бондар Л. Диференційований підхід до організації навчальної діяльності молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2015. № 5–6. С. 13–16.
40. Боднар Я. Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття (до 1939 р.) : автореф. дис. ... канд. наук фізич. вих. і спорту : 24.00.02. Львів, 2002. 18 с.
41. Боришевский М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості. *Цінності освіти і виховання: наук-метод. зб.* К., 1997. С. 21–25.
42. Бражник И. А. Гимнастика, страховка и помощь при упражнениях на снарядах. Харьков : Тип. «Ворошиловец», 1938. 67 с.
43. Бугайцева Г. М. Проблеми виховання молодого покоління у творчій спадщині Григорія Ващенка : автореф. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2000. 19 с.
44. Бугрій С. В. Розвиток фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл України в 1949–1991 рр. : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Суми, 2014. 190 с.
45. Букреєва С. М. Перші кроки становлення на Україні позашкільного виховання дітей. *Радянська школа*. 1977. № 10. С. 96–99.
46. Бунчук М.Ф. Організація фізичної культури. К.: Вища школа, 1970. 295 с.
47. Бурових А. Н., Зотов В. П. Відновлюваний масаж в спорті. К. : Здоров'я, 1981. 104 с.
48. Бутакова Є. Радянські фізкультурні та спортивні свята як об'єкт вивчення геортології: історико-джерелознавче дослідження на фотодокументах 20-х рр. ХХ ст. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики* : зб. наук. пр. Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня

заснування Інституту історії України НАН України присвячуємо / Інститут історії України НАН України. К., 2006. № 13. Ч. 1. С. 194–196.

49. Буценко А. В. Становлення та розвиток фізичного виховання молоді на півдні України (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Старобільськ, 2017. 20 с.

50. Буценко А. И. Итоги второй Всеукраинской научно-методической конференции. *Вестник физической культуры*. 1928. № 5. С. 2.

51. Буценко О. V-річчя радянської фізкультури на Україні. Харків : ВФК, 1928. 40 с.

52. Васи́лга Н. Г. Ващенко про значення фізичного виховання у формуванні гармонійної особистості. *Духовно-моральна парадигма творчості Григорія Ващенка* : матеріали пед. конгресу, присвяч. 130 роковинам від дня народж. проф. Григорія Ващенка, (Полтава, 22–23 квітня 2008 р.). Полтава, 2008. Ч. 2. С. 53–56.

53. Васянович Г. П. Проблеми фізичного виховання молоді у педагогічній спадщині Г. Ващенка : навч. посіб. Львів : ЛДФЕІ, 2001. 60 с.

54. Ваховський Л. Ц. Методологія дослідження історико-педагогічний процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.

55. Ваховський Л. Наратив у історико-педагогічному дослідженні : методологічний аналіз. *Шлях освіти*. 2007. № 1. С. 42–45.

56. Вацеба О. Бібліографічний огляд дисертаційних досліджень з історії вітчизняної фізичної культури і спорту. *Вісник Львівського університету*. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2008. Вип. 3. С. 219–228.

57. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. ІваноФранківськ : Лілея-НВ, 1997. 232 с.

58. Вацеба О. Науково-методична думка в галузі фізичного виховання і спорту в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.). *Український спорт: показчик книжкових видань з фізичного виховання і спорту в Україні (1922–1941) / наук. ред. Б. Якимович*. Львів : Вид. центр. ЛНУ ім. І.Франка, 2002. С. 3–24.

59. Вацеба О. Особливості формування та розвитку науково-методичної думки в галузі фізичного виховання і спорту в Україні у 20–30-х роках ХХ століття. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2001. № 4. С. 69–74.

60. Вацеба О. Піонер українського тіловиховання – Іван Боберський. *Наш спорт*. 2009. Ч. 45. С. 32–34.

61. Вацеба О. Розвиток спеціалізованої літератури в галузі фізичного виховання і спорту в Україні в 20-30-і роки ХХ століття. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2001. Вип. 4. С. 155–161.

62. Вацеба О. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2000. 19 с.

63. Вацеба О., Парійчук І. Особливості розвитку сокольської періодики Західної України (кін. ХІХ ст. – 30 р. ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. Тернопіль, 2000. № 7. С. 3–8.

64. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. Дрогобич: Відродження, 1997. 214 с.

65. Ващенко Г. Виховання волі і характеру – підручник для педагогів. К. : Школяр, 1999. Т. 3. 385 с.

66. Ващенко Г. Виховання любові до Батьківщини (націоналізм й інтернаціоналізм). Видання КК СУМ у В. Британії. Відбитка з журналу «Визвольний шлях» – Лондон, 1954. 40 с. URL : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12319/file.pdf>

67. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : «Полтавський вісник», 1994. 191 с.

68. Ващенко Г. Загальні методи навчання : Підручник для педагогів. Видання перше. К. : Українська Видавнича Спілка, 1997. 415 с.

69. Ващенко Г. Здоров'я фізичне та духовне. *Початкова освіта* : газ. для вчителів почат. кл. 2008. Лютий (№ 8). Вкладка. С. 1–16.

70. Ващенко Г. Основи естетичного виховання. Мюнхен : УТС А. Жуківського в Лондоні, 1957. 46 с.
71. Ващенко Г. Твори. Праці з педагогіки та психології. К. : «Школяр»-«Фада» ЛТД, 2000. Т. 4. 416 с.
72. Ващенко Г. Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру. Львів : Українські технології, 2001. 55 с.
73. Ващенко Г., Хоменко О. Фізичні властивості студентів Полтавського ІНО (на підставі антропометричних вимірювань). *Записки Полтавського інституту соціального виховання за 1929–1930 рр.* Полтава, 1930. Т. 5. С. 124–135.
74. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: «Перун», 2009. 1736 с.
75. Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: умови становлення, етапи розвитку, особливості : дис. ... д-ра іст. Наук : 07.00.06. К., 2010. 591 с.
76. Вербець В., Балух М., Бигар Г. Проблема здоров'ябереження в педагогіці: історичний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* Суми, 2024. № 1–2. С. 135–136.
77. Вербицький В. А. Бондаренко І. Г. Історія фізичної культури та спорту в Україні : навчальний посібник. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 340 с.
78. Верениус А.С. О влиянии школьной программы на здоровье детей. *Народная школа.* 1885. № 1. С.73–76.
79. Верениус А.С. Школьная гигиена за последние годы. *Народная школа.* 1881. № 2. С. 18–27.
80. Верзилина Н. А. Воспитательная деятельность педагога-организатора физкультурно-оздоровительной и спортивно-массовой работы с детьми и подростками в клубах по месту жительства (в масштабе городского района): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04. К., 1983. 23 с.

81. Винничук О. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури. Тернопіль : АСТОН, 2001. 404 с.
82. Вишнева Л. В. Формування професійної спрямованості вчителя фізкультури у процесі навчання в педінституті / Професійна підготовка студентів педагогічного інституту. К. : Вища школа, 1981. 183 с.
83. Вишневський А. За «ігровий» урок. *Фізкультура і спорт*. 1929. № 11. С. 2–3.
84. Вільчковський Е. С. Теорія і методика фізичного виховання дітей дошкільного віку. Львів : ВНТЛ, 1998. 336 с.
85. Вільчковський Е. С., Козленко М. П., Цвек С. Ф. Система фізичного виховання молодших школярів : навч.-метод. посіб. для викладачів та студ. вузів I-II рівня акредитації. Київ : ІЗМН, 1998. 230 с.
86. Войцеховський Ю. До огляду сил фізичної культури. *Фізкультурник України*. 1933. № 11. С. 4–5.
87. Волошин А. О соціальному вихованню. Ужгород : Друкарня акційного товариства «Унію», 1924. 53 с.
88. Волошин А. Педагогічна методологія. Кн. I. Методологія навчання. Прага : Пробоєм, 1943. С. 202.
89. Волошин О. Р. Розвиток валеологічної освіти на західноукраїнських землях (1918–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Дрогобич, 2012. 20 с.
90. Востоцька І. Ф. Фізичне виховання дітей у педагогічній спадщині А. С. Макаренка. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 15–16 березня 2018 р.). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. С. 75–76.
91. Вступительная статья. *Красота и сила*. 1913. № 1. С. 1.
92. Гайдучок С. Вплив фізичного виховання на вдачу нашої молоді. *Сокільські Вісти*. 1928. Ч. 4. С. 5–6.

93. Галан-Влащук В. В. О. Сухомлинський про виховання здорової дитини. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2012. № 2 (18). С. 11–13.

94. Гаращенко Л. В. Розвиток ідеї здоров'язбереження у фізичному вихованні дітей в дошкільних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2014. 253 с.

95. Гаркуша С. В. Проблема здоров'язбереження в історії вітчизняної педагогічної науки. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2015. Вип. 132. С. 23–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_132_8

96. Гауряк О. Д. Ідеї фізичного виховання у педагогічній спадщині Григорія Ващенка : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Хмельницький, 2017. 20 с.

97. Герцик М. С., Вацеба О. М. Вступ до спеціальностей галузі «Фізичне виховання і спорт»: навчальний посібник. Львів : Українські технології, 2002. 232 с.

98. Головчук С. Ю. Фізичне виховання молоді у педагогічній спадщині Григорія Ващенка. *Психолого-педагогічні засади діяльності вчителя : історія, теорія, практика : м-ли ІІ всеукр. наук.-метод. конф.* Херсон, 2011. С. 49–51.

99. Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип. 26 (79). С. 30–38.

100. Гончаренко С. Педагогічні дослідження. К., 1995. 45 с.

101. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

102. Гончаров М. К. К. Д. Ушинський і його епоха / Педагогічні ідеї К. Д. Ушинський. К. : Вища школа. 1974. С. 37–55.

103. Горащук В. П. Валеологічні погляди В. О. Сухомлинського на навчально-виховний процес у школі. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк, 2000. № 3. С. 4–10.

104. Горський Ю.В. Розвиток фізичної культури і спорту Української РСР в одинадцятій п'ятирічці. К. : Здоров'я, 1981. 63 с.

105. Готовий до праці та оборони : зб. методматеріалів / [за ред. В. А. Бляха, П. М. Мамона]. Х. : На варті, 1933. 90 с.

106. Гошко М. А. Фізична культура та спорт в умовах соціалістичного будівництва у західних областях України (1945–1976 гг.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 1980. 20 с.

107. Гриб В. Орієнтація на загальнолюдські цінності як умова формування особистості в навчальному процесі. *Гуманізм. Людина. Культура* : зб. тез доповідей людинознавчих філософських читань. Дрогобич : ДДПУ, 1992. С. 229–230.

108. Гриневский А. К вопросу о физическом развитии учащейся молодежи. *Физическое образование и спорт*. 1910. № 3. С. 10–20.

109. Грицай Ю., Бірюк С. Фізичне виховання школярів та його направленість на формування здорового способу життя у педагогічному доробку В. О. Сухомлинського. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Педагогічні науки. 2015. № 1. С. 86–91. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_1_18

110. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / за ред. С. А. Литвинова. К. : Радянська школа, 1966. 260 с.

111. Губко О. Перший український педагогічний конгрес. *Учитель*. 1998. №7–8. С. 55–60.

112. Гук О. М. Фізичне виховання дівчат у загальноосвітніх школах України (1919–1941 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2014. 241 с.

113. Гуманізм і людина у контексті культури: Матеріали людинознавчих читань. Випуск перший у трьох книгах. Кн. 3 : Людина у вимірах культури. Дрогобич : ДДПУ, 1995. 431 с.

114. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 45–49.

115. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект) : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 496 с.
116. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки: монографія. К. : А.П.Н., 2002. 224 с.
117. Данилко М. Т. Формування готовності до професійної діяльності майбутніх учителів фізичної культури: автореф. дис... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02. Луцьк, 2000. 19 с.
118. Даниско О. В. Формування здорового способу життя особистості в науково-педагогічній спадщині О. Д. Бутовського (1838–1917 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Полтава, 2013. 332 с.
119. Дзерович Ю. Педагогіка. Львів, 1937.
120. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. К., 1999. 40 с.
121. Дембровська Г. М. Розвиток позашкільних закладів спортивного профілю в Україні (50–70 рр. XX століття). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. 2017. 331 с.
122. Демені Г. Механізм рухів і загальна педагогіка фізичного виховання. Х. : На варті, 1931. 104 с.
123. Демков М. І. Курс педагогіки. М., 1907. 315 с.
124. Демков М.И. Исторія педагогії. Санктпетербургъ, 1897. Ч. II. 691 с.
125. Демков М.И. О гармоническом развитии. Педагогический еженедельник. *Издание журнала «Гимназия»*. 1894. № 28. С. 217–220.
126. Державна програма розвитку фізичної культури і спорту в Україні. Інформ. зб. М-ва освіти України. 1996. № 9. С. 9–15.
127. Діновский Д. Н. Зміст та методика організації фізкультурної роботи в культурно-спортивному комплексі : автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.04. К., 1988. 22 с.
128. Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки. *Шлях освіти*. 2001. № 4. С. 15–19.

129. Дічек Н. П. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка та психологія*. 2014. № 2. С. 67–75.

130. Дмитрук В. С. Історичний аспект розвитку шкільних програм з фізичної культури. *Слобожанський науково-енергетичний вісник*. 2009. № 6. С. 175–180.

131. Дорошенко Е. Ю., Потапова Л. В. Розвиток фізичної культури в Україні (друга половина XIX Потапова початок XX століття) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 104 с.

132. Дорошенко Е. Ю. Теорія і практика фізичного виховання молоді у вітчизняній педагогіці другої половини XIX – початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2001. 223 с.

133. Дригус М. Т. Концептуальні парадигми психологічної системи М. І. Демкова. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць. 2019. Вип. 44. С. 72–97. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-44.72-97>

134. Дубенчук А. Духовне здоров'я – фундамент здоров'я фізичного. *Фізичне виховання в школі*. 1998. № 3. С. 28.

135. Духнович О. Твори / Упоряд. О. М. Рудловчак. Ужгород : Карпати, 1993. 250 с.

136. Ємець О. І. Формування педагогічної спрямованості особистості вчителя фізичної культури в процесі спеціалізації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 1985. 23 с.

137. Євтух М. Б. Видатний український педагог і просвітитель (195 років від дня народження О. Духновича). *Шлях освіти*. 1998. № 2. С. 39–43.

138. Євтух М. Б. «Педагогія» І. А. Ставровського і її роль у розвитку вітчизняної педагогічної думки. К., 1994. 41 с.

139. Євтушенко Є. Г. Розвиток фізичного виховання та спорту у вищих педагогічних навчальних закладах України (1944–1991 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Суми, 2018. 250 с.

140. Єрмакова Т. С. Етапи розвитку ідей формування здорового способу життя старшокласників у вітчизняній педагогіці (друга половина ХХ століття). *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 4. С. 29–36.

141. Жарський Е. Проф. Іван Боберський, його роля і значення для української фізичної культури. Альманах Ради Фізичної Культури (1945–1948). Мюнхен : Молоде Життя, 1951. С. 11–14.

142. Жданович Ю. М. Організаційно-педагогічні засади виховного процесу у скаутській організації Пласт : автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 2004. 20 с.

143. Забора А. В. Формування знань і навичок майбутніх учителів фізичної культури в процесі вивчення дисциплін «Теорія і методика фізичного виховання» і «Гімнастика з методикою викладання» : автореф. дис. ... канд. наук з фізвиховання і спорту : 24.00.02. Львів, 2003. 23с.

144. Завгородня Т. До персоналістичного напрямку проблеми методологічної історико-педагогічних основи досліджень. *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика* : м-ли І Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 160-річчю з дня народження С. Русової (Івано-Франківськ, 25 лютого 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 20–25.

145. Задорожна Г. Зародження жіночого спорту на українських теренах наприкінці ХІХ на початку ХХ ст. *Теорія і методика фізичного виховання і спорту*. 2010. № 3. С. 99–103.

146. Загальнодержавна програма «Здоров'я – 2020 : український вимір». URL : www.moz.gov.ua.

147. Загородній Ю. І., Куило В. С., Савченко С. В. Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. К. : Генеза, 2004. 144 с.

148. Зайченко І. В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Чернігів, 2003. 528 с.

149. Зайченко І. Проблеми фізичного виховання у творчій спадщині Г. Ващенко (1878–1967). *Освітній простір України* : наук. журнал. 2014. Вип. 1. С. 11–18.

150. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. *Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти УРСР*. 1959. № 8. С. 2–14.

151. Закон України «Про вищу освіту». URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/>

152. Закон України «Про освіту». URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/>

153. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» від 24.12.1993 р. № 3808–XII. URL : <http://www.nocukr.org.ua>.

154. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» від 10.02.2000 р. № 1453–III. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808-12/page2>.

155. Збірник матеріалів зимової і весняної клубної фізкультурної роботи. Х. : ВФК, 1930. 80 с.

156. Здобутки народної освіти Української РСР / ред. колегія: Є. С. Березняк (голова), В. В. Лазаревський, О. Л. Одинець, І. О. Синиця, М. Д. Ярмаченко; упор. М. І. Ковбасюк. К. : Радянська школа, 1976. 174 с.

157. Зільберштейн А.І. Завдання і принципи побудови курсу педагогіки в інститутах і на факультетах фізичного виховання. *Наукові записки ХДПІ ім. Г. С. Сковороди*. 1959. С. 3–7.

158. Золочевський В. В. Керівництво фізкультурно-масовою роботою з молоддю в Україні у 20-ті роки ХХ століття. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості* : проблеми і пошуки : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2009. Вип. 53. С. 155–162.

159. Золочевський В. В. Теорія і практика організації фізкультурно-масової роботи із студентською молоддю у вітчизняній педагогіці (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Харків, 2009. 206 с.

160. Зубанова Н. Ю. Формування професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього вчителя фізичної культури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луцьк, 1998. 19 с.
161. Зязон І. А. Педагогічне наукове дослідження у контексті цілісного підходу. *Порівняльна професійна педагогіка*. 2011. № 1. С. 20–30.
162. Известия дня. *Киевлянин*. 1913. № 14. С. 18.
163. Іванова Л. І. Сучасні підходи до професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури. *Педагогічний процес: теорія і практика*: зб. наук. пр. Київ: Міленіум, 2006. № 1. 63–73.
164. Іващенко В. П., Безкопильний О. П. Теорія і методика фізичного виховання: підручник: в 2 ч. Черкаси : ЦНТЕІ, 2005. Ч. 1. 420 с.
165. Іонов О. М. Співзвучність педагогічних поглядів Р. Штайнера і В. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. Х. : ХДПУ, 2004. № 25. С. 29–38.
166. Історичний погляд на осяги вчительства. *Учительське Слово*. 1938. Ч. 7. С. 69–71.
167. Історія Київського університету (1834–1959): до 125-річчя існування / відп. ред. проф. О. З. Жмудський. К. : Вид. Київ. ун-ту, 1959. 626 с.
168. Калашников Г. А. К проблеме профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры. Основы профессионального мастерства учителя физической культуры. Ульяновск, 1976. С. 74–76.
169. Кантор И. Готовим инструкторов. *Вестник физической культуры*. 1926. № 5. С. 18.
170. Карпенко М. І. Проблема формування культури здоров'я школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2013. 226 с.
171. Карпусь О. С. Здоров'язбережувальні ідеї щодо роботи з дітьми шкільного віку в науковій спадщині А. С. Макаренка. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2018 року, м. Суми). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. С. 77–80.

172. Качашкін В. М. Методика фізичного виховання. К. : Вища школа, 1971. 282 с.
173. Киевский инфизкульт: годы и люди / Под ред. В. Н. Платонова. К. : Здоровье, 1990. 216 с.
174. Кирилюк Ю. А. Передумови розвитку теорії фізичного виховання в Україні в другій половині ХХ століття. *Освіта та педагогічна наука*. 2019. № 3(172). С. 76–83.
175. Коберник О.М. Організація виховного процесу на засадах проєктивної педагогіки. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 4. С. 74–81.
176. Кобзар Б. С. Позакласна та позашкільна робота виховна робота. К. : Товариство «Знання» УРСР, 1973. 45 с.
177. Коваль В. В. Розвиток фізичного виховання учнів навчальних закладів професійно-технічної освіти України (1950–1990 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Рівне, 2015. 264 с.
178. Коваль В. В. Фізичне виховання молоді в педагогічній творчій спадщині відомих українських педагогів ХХ ст. *Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 4. С. 1–5.
179. Ковальчук Г. П. Проблема фізичного виховання та зміцнення здоров'я школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Педагогічний дискурс*. 2011. № 10. С. 236–241.
180. Ковпак І. В. Особливості розвитку фізичної культури в Україні / Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук. статей / за заг. ред. С. В. Кириленка, В. А. Старкова, А. В. Цюся. К. : ІЗМН, 1997. С. 109–114.
181. Ковтурман С. Працюємо бригадами по-ударному. *Фізкультурник України*. 1931. № 1. С. 13.
182. Козак І. Г. Філософські проблеми здорового способу життя як фактор національного відродження. *Освіта в галузі фізичної культури: стан, проблеми, перспективи*: мат. Всеукр. наук. конф. присв. 50-річчю ЛДІФК, 9–11 жовтня 1996 р. Львів, 1996. Ч. 1. С. 234–236.

183. Колишкін О. В. Реалізація педагогічних ідей А. С. Макаренка в процесі фізичного виховання молодших школярів. *Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти XXI століття* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 15–16 березня 2018 р.). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. С. 88–92.

184. Компанієць Ю. А. Історико-педагогічний аспект розвитку системи системи фізичного виховання. *Вісник Луганського нац. пед. у-ту ім. Т. Шевченка*. Серія : Педагогічні науки. 2006. № 19 (листопад). Ч. II. С. 130–140.

185. Комплексная программа по военно-физкультурной подготовке молодежи. Одеса, 1941. 8 с.

186. Конох А. П., Притула О. Л. Здоровий спосіб життя в козацькій традиції «Спас». URL : <http://znu.edu.ua>.

187. Концепція Державної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на період до 2020 року : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9.12.2015 р. № 1320. URL : dsmsu.gov.ua.

188. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми «Здорова нація» на 2009–2013 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.05.2008 р. № 731. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/828-2011-%D1%80>.

189. Концепція Загальнодержавної цільової соціальної програми розвитку фізичної культури і спорту на 2012–2016 роки : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.08.2011 р. № 828. Верховна Рада України: офіц. веб.-портал. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show>.

190. Коренець Г. Доля та досягнення Пласту в Україні : [доповідь виголошена на 2-му семінарі Пластового Конгресу]. *Пластовий шлях*. Торонто, 1968. Ч. 3/4. С. 25.

191. Короткі нариси з історії Харківського державного університету. Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1940. 300 с.

192. Кость М. М. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху серед сільського населення України : автореф. дис... канд. фіз. вих.: 24.00.02. Луцьк, 2000. 19 с.

193. Кошель В. М. К. Д. Ушинський про фізичне виховання дітей дошкільного віку. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2010. Вип. 79. С. 84–86.

194. Кошляк М. А. Діяльність спеціалізованих закладів освіти спортивного профілю в Україні в рецепції українських учених. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності* : м-ли VII Міжнар. наук.-практ. конференції (10–11 жовтня 2024 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2024.

195. Кошляк М. А. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури та спорту в Україні в другій половині ХХ століття. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань : Візаві, 2025. № 1 (13). С. 54–59. DOI : [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(13\).2025.330206](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(13).2025.330206)

196. Кошляк М. А. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні наприкінці ХІХ ст. *Фізичне виховання і спорт в закладах освіти на сучасному етапі : стан, напрямки та перспективи розвитку* : м-ли ХХІХ Всеукр. наук.-практ. конференції Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (23 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький : ФОП Піскова М. А., 2024. С. 40–46.

197. Кошляк М. А. Історіографічний аналіз сучасних досліджень проблеми фізичного виховання дітей та молоді. *Science in the modern world: innovations and challenges* : м-ли ІХ Міжнар. наук.-практ. конференції (15–17 травня 2025 р., Торонто, Канада). Торонто, Канада, 2025. С. 505–508.

198. Кошляк М. А. Місце фізичного виховання молодого покоління в творчій спадщині А. Макаренка: історіографія питання. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. Вип. 219. С. 274–278. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-219-274-278>

199. Кошляк М. А. Організаційні аспекти становлення та розвитку фізкультурно-масової роботи з молоддю в кінці XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 209. С. 213–217. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-213-217>

200. Кошляк М. А. Організація фізкультурно-оздоровлювальної роботи з учнівською молоддю в Україні: історіографічний огляд. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи* : м-ли VI Міжнар. наук.-практ. конференції (26 грудня 2024 р., м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2025. С. 40–42.

201. Кошляк М. А. Особливості організації спортивно-масової роботи з учнівською молоддю в Україні в наукових рефлексіях вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2024. № 6 (140). С. 69–81. DOI : <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.06/069-081>

202. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 215. С. 187–191. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-215-187-191>

203. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях. *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту* : м-ли VII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнародною участю та II Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнародною участю (12 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2024. С. 171–173.

204. Кошляк М. А. Підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності в наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 214. С. 207–210. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-214-207-210>

205. Кошляк М. А. Поняття «фізичне виховання» у вітчизняних наукових рефлексіях. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2025. № 98. С. 8–12. DOI : <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.98.1>

206. Кошляк М. А. Пошук ефективних методів фізичного виховання молоді у ЗВО в рецепції сучасних учених. *Педагогічна майстерність майбутнього вчителя: поступ, становлення, удосконалення і зростання* : м-ли Міжнар. науково-практ. форуму (5 червня 2025 р., м. Полтава). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2025. С. 998–1001.

207. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 212. С. 179–182. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-212-179-182>

208. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: виміри історичної пам'яті (український і зарубіжний дискурси)* : м-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (30 травня 2024 р., м. Київ).

209. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я дітей: історико-педагогічний дискурс. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2022. Вип. 206. С. 146–150. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-206-146-150>

210. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я особистості в спадщині Григорія Сковороди. *Філософія Григорія Сковороди: педагогіка і політика самопізнання* : м-ли Х Всеукр. наук.-практ. конференції (з міжнародною участю) (3–4 грудня 2024 р., м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. С. 50–52.

211. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління. *Європейське майбутнє* : філософсько-освітні студії : м-ли I Міжнар. наук.-практ. конференції (9–10 травня 2024 р.,

м. Херсон, м. Хмельницький). Херсон : вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2024. Ч. 1. С. 250–252.

212. Кошляк М. А. Проблема здоров'язбереження у вітчизняній педагогіці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2024. № 97. С. 8–12. DOI : <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2024.97.1>

213. Кошляк М. А. Проблема фізичного виховання дітей та молоді в системі позашкільних закладів в рецепції сучасних українських дослідників. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 213. С. 331–335. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-213-331-335>

214. Кошляк М. А. Проблема фізичного виховання, збереження та зміцнення здоров'я в педагогічній спадщині Г. Ващенка: історіографічний огляд. *Наукові записки*. Серія : Педагогіка і психологія. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2025. Вип. 81. С. 75–79. DOI : <https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-81-75-79>

215. Кошляк М. А. Проблеми фізичного виховання в історії педагогічної думки (друга половина XIX століття). *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2022. Вип. 207. С. 171–175. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-171-175>

216. Кошляк М. А. Розвиток фізичного виховання в Україні в другій половині XX століття як предмет вивчення науковців. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 218. С. 347–350. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-218-347-350>

217. Кошляк М. А. Розвиток фізичної культури та спорту в Україні в другій половині XX століття в наукових дослідженнях. *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту* : м-ли VIII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю та III Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (10–11 квітня 2025 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2025. С. 175–178.

218. Кошляк М. А. Способи оптимізації фізичного виховання студентів закладів вищої освіти: педагогічний дискурс. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С.Макаренка, 2024. № 5 (139). С. 325–333. DOI : <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.05/325-333>

219. Кошляк М. А. Сутнісні характеристики феномену «фізична культура» у наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 216. С. 373–377. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-216-373-377>

220. Кошляк М. А. Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді: історико-педагогічний дискурс. *Сучасна освіта в Україні: особливості розвитку в умовах воєнного стану та повоєнні перспективи: колективна монографія [електронне видання] / за заг. редакцією проф. Я. В.°Галети : наук. ред. проф. Т.°Я.°Довга*. Дніпро : Середняк Т.°К., 2024. С. 345–364. DOI : <https://doi.org/10.36550/978-617-8139-92-6>

221. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей і молоді у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття: сучасні дослідження та інтерпретації. *Наукові записки [Укр. держ. університету імені Михайла Драгоманова]*. Серія: Педагогічні науки. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 160. С. 77–85. DOI : <https://doi.org/10.31392/NZ-udu-160.2025.10>

222. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей та молоді в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 217. С. 207–210. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-217-207-210>

223. Кравчук Т. М. Становлення професійно-педагогічної підготовки вчительських кадрів з фізичної культури на Харківщині. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Харків, 2001. № 4. С. 6–9.

224. Кравчук Т. М. Педагогічна підготовка майбутніх учителів фізичного виховання у вищих педагогічних навчальних закладах України (20–80-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 2004. 277 с.

225. Кремень В. Г. Педагогічна наука і час методологічної рефлексії. *Учитель*. 1999. № 11–12. С. 27–29.

226. Кремень В. Г. Синергетична модель розвитку освіти як відповідь на виклики сьогодення. *Рідна школа*. 2010. № 6. С. 3–6.

227. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму у контексті проблем освіти. *Гуманізм та освіта: матеріали міжнар, наук-практ. конф.* (11–13 червня 2006 р.). Вінниця : ВНТУ, 2006. URL: vstu.vinnica.ua/humed/2006/txt/06kvkpo.php.

228. Кречетов О. Витоки ідеї формування здорового способу життя (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Педагогічні науки: збірн. наук. праць*. Полтава, 2011. С. 97–102.

229. Кривенцова І. В. Поняття про фізичну культуру майбутніх педагогів. 2009. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppmb/texts/2009-04/09kivcfp.pdf

230. Крук М. З. Становлення та розвиток системи фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл України (1917–1941 рр.) : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2004. 19 с.

231. Крук М. З. Шкільна фізична культура в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.) : навч.-метод. посіб. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 218 с.

232. Крук М. З., Погляди Василя Сухомлинського на фізичне виховання підростаючого покоління. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 5 (91). С. 57–61. DOI : [https://doi.org/10.35433/Pedagogy.5\(91\).2017.57-61](https://doi.org/10.35433/Pedagogy.5(91).2017.57-61)

233. Круцевич Т. Ю. Теорія и методика фізичного виховання : посіб: в 2-х т. Київ, 2003. Т. 1. 424 с.

234. Круцевич Т. Ю., Безверхня Г. В. Рекреація у фізичній культурі різних груп населення : навч. посіб. К. : Олімпійська література, 2010. 248 с.

235. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка : підручник. К. : Знання Прес, 2003. 418 с.
236. Кулик В. В. Від Всевобучу до світових рекордів (Історія розвитку фізкультури і спортивного руху на Україні). К. : Здоров'я, 1971. 183 с.
237. Кульчицький В. Й. Система виховної роботи з молоддю в діяльності організацій національного спрямування (перша половина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано Франківськ, 2009. 16 с.
238. Кун Т. Структура наукових революцій. К. : Port_Royal, 2001. 228 с.
239. Курило В. Критеріально-комплексний підхід до аналізу історико-педагогічної думки. *Шлях освіти*. 1999. № 3. С. 41–44.
240. Курило В. С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в ХХ столітті : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2000. 507 с.
241. Курчаба Т. М. Працевлаштування випускників вищого закладу освіти фізкультурного профілю у період переходу до ринкових відносин : автореф. канд. фіз. Вих : 24.00.02. Луцьк, 1999. 16 с.
242. Кухаренко Я. Оздоровлення молоді. *Основа*. 1862. № 2. С. 1401.
243. Кухта А. Пласт і проблеми національного виховання молоді. *Національне виховання молоді у навчальних закладах* : м-ли наук.-практ. конф. Львів, 1994. С. 78–79.
244. Кухта М. Ідеал учителя у Закарпатській педагогічній пресі 20–30-ті роки ХХ століття. *Рідна школа*. 2001. № 7 (858). С. 17–19.
245. Кухтій А. О. Організаційні основи розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні впродовж ХХ століття : дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 24.00.02. Львів, 2002. 214 с.
246. Куц О., Стефанишин В. Історико-методологічний аналіз впровадження тестового контролю і оцінки фізичної підготовленості учнівської молоді. *Фізична культура, спорт та здоров'я нації*: зб. наук. праць. Вінниця. 2006. С. 16–21.

247. Кучерган Є. Проблема здоров'язбереження в історії розвитку педагогічної думки. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2016. Вип. 48. С. 112–120.
248. Кушнір В. А. Характеристика особливостей педагогічних систем. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 4. С. 83–91.
249. Лабскір В. М. Корені й особливості олімпійського менталітету українців. Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук, статей / За заг. ред. С. В. Кириленко, В. А. Старкова, А. В. Цьося. К. : ІЗМН, 1997. С. 216–226.
250. Лелека В. Сучасні тенденції професійної підготовки майбутніх фахівців з фізичного виховання. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. 2025. № 1(13). С. 6–11. URL : [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(13\).2025.330159](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(13).2025.330159)
251. Лелеко В. В. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту. *Наук. зап. НДУ ім. М. Гоголя*. Серія: Психолого-пед. науки. К., 2011. № 10. С. 142–145.
252. Лисенко Н. В. Юліан Дзерович і педагогічна сучасність. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 2. С. 149–155.
253. Логвиненко О. Б. Виховання фізичної культури учнів 5–9 класів у позакласній діяльності загальноосвітньої школи: дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : 13.00.07. Дрогобич, 2004.
254. Луговий В. І. Педагогічна освіта в Україні: структура, функціонування, тенденції розвитку / За заг. ред. акад. О. Г. Мороза. К. : МАУП, 1994. 196 с.
255. Лузан П. Г., Васюк О. В. Історія педагогіки та освіти в Україні: навчальний посібник. [2-ге вид., доп. і перероб.]. Київ : ДАКККіМ, 2010. 296 с.
256. Лук'янченко М. І. Іван Ставровський про формування здорового способу життя підростаючого покоління. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка (педагогічні науки)*. Луганськ, 2011. № 10 (221). С. 114–121.

257. Лук'янченко М. І. Становлення теорії та практики фізичного виховання в радянській Україні через призму реформаторської педагогіки (1920–1930 рр.). *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 12. С. 72–75.

258. Лук'янченко М. І. Теорія й практика фізичного виховання в спадщині вітчизняних педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*: збірник наукових праць. 2012. № 4 (20). С. 24–29. URL: file:///D:/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%BA%D0%B8/Fvs_2012_4_8.pdf

259. Майборода В. К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.01. К., 1993. 45 с.

260. Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори. К. : Радянська школа, 1947. 282 с.

261. Маковецька Н. Особливості залучення дошкільників до фізичної культури: теоретичний аспект проблеми. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : фізичне виховання та спорт. 2010. № 2(4). С. 28–37.

262. Максимчук Б. Ефективність дидактичної моделі підготовки майбутніх учителів початкової школи до організації спортивно-масових заходів. *Наукові записки*. Серія : Педагогіка і психологія. Вінниця, 2006. Вип. 18. С. 56–59.

263. Максимюк С. П. Педагогіка: Навчальний посібник. К. : Кондор, 2009. 670 с. URL : http://pidruchniki.ws/15840720/pedagogika/pedagogika__maksimyuk_sp.

264. Малинський І. Формування фізичної культури особистості в умовах гуманізації освіти: філософсько-педагогічний аспект. URL : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2012_97/Malyn.pdf

265. Малютенко Н. Питання проєктування організації спорткомплексів для людей з обмеженими можливостями. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Мистецтвознавство. Архитектура, 2009. № 1. С. 96–100.

266. Марчук С. С. Ідеї фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині К. Д. Ушинського : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луцьк, 2015. 264 с.

267. Марчук М., Скакун І. Константи людиномірності наукового знання. Науковий вісник. Філософія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т., 2013. Вип. 646–647. С. 65–71.

268. Масюк А. И. Педагогическая подготовка студентов факультетов физического воспитания. *Теория и практика физической культуры*. 1960. № 3. С. 173–176.

269. Матвійчук Н. С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30 рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. К., 1997. 20 с.

270. Матеріали Пленуму Окружної комісії Фізичної культури та Військового Округу про роботу з фізпідготовки на заняттях у ВНЗ та частинах військ. Х., 1926. 104 с.

271. Матеріали V Міжнародної електронної науково-практичної конференції «*Психологічні, педагогічні і медико-біологічні аспекти фізичного виховання*». Одеса, 2014. 434 с.

272. Машталір В. І., Філь С. М., Сиротін О. О. Дослідження професійно важливих якостей учителя фізичної культури. *Теорія і практика фізичного виховання та спорту*. 1975. Вип. 5. С. 3–5.

273. Медведев В. Ф. Планирование внеклассной работы по физической культуре в школе: метод. реком. для студен. факульт. физичес. воспит. Харьков : ХГПУ. 1987. 32 с.

274. Мельников В. М. Новый учебный план факультетов физического воспитания педагогических институтов. *Теория и практика физической культуры*. 1971. № 4. С. 56–58.

275. Методологічні засади педагогічного дослідження: монографія / авт. кол.: Є. М. Хриков, О. В. Адаменко, В. С. Курило та ін.; за заг. ред. В. С. Курила, Є. М. Хрикова. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2003. 248 с.

276. Мешко О. І., Янкович О. І. Історія української школи і педагогіки : короткий виклад курсу. Тернопіль : ТДПУ, 1998. 95 с.

277. Миропольский С. И. Гимнастика в народной школе. *Семья и школа*. 1876. №1. С. 38–45.

278. Міцкевич Н. І. Історичні аспекти розвитку фізичної культури і спорту в Україні. *Фізичне виховання та спорт у контексті держної програми розвитку фізичної культури в Україні: досвід, проблеми, перспективи*. 2015. С. 118–120.

279. Мороз Ф. Сокільство і спорт. *Січові Вісти*. Львів, 1928. № 2. С. 2–3.

280. Московкін В. О., Шур Х. М. Організація масових фізкультурних свят. Харків ; Київ : На варті, 1931. 96 с.

281. Московкін В. О., Шур Х. М. Фізкультура по школах м. Харкова. *Фізкультурник України*. 1931. С. 45.

282. Московкін В. О. Фізична культура: посібник для студентів і викладачів / за ред. В. А. Бляха. Харків : Радянська школа, 1934. 312 с.

283. Мужичок В. О. Педагогічні засади організації фізкультурно-спортивної роботи в загальноосвітніх школах Західної України 1919–1939 рр. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Чернігів, 2011. 20 с.

284. М'яшин І. Заочні курси фізкультури організовано в Києві. *Фізкультурник України*. 1931. № 17. С. 14.

285. Національна доктрина розвитку освіти / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

286. Національна доктрина розвитку фізичної культури і спорту. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1148%2F2004>

287. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

288. Національному університету фізичного виховання і спорту України – 75 років. *Теорія і методика фізичного виховання*. Харків, 2005. № 3. С. 2–5.

289. Нейфах І. За посилення підготування фізкультурних кадрів. *Фізкультурник України*. 1931. С. 2–3.

290. Ніфака Я. М. Підготовка студентів факультету фізичної культури до фізкультурно-оздоровчої роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 24.00.02. Луцьк, 2000. 21 с.

291. Ніжинський Н. П. А. С. Макаренко і педагогіка школи. К. : Радянська школа, 1976. 262 с.

292. Об организации факультетов и кафедр физического воспитания и спорта в высших педагогических учебных заведениях. *Бюллетень Министерства высшего образования СССР*. 1947. № 7. С. 3.

293. Обзор светской жизни. *Киевлянин*. 1861. № 4. С. 23.

294. Обзоры светской жизни. *Киевлянин*. 1887. № 2–4. С. 12.

295. Огниста К. До питання про сутність поняття «фізична культура». Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. / під ред. С. С. Єрмакова. Харків : ХХІІІ, 1999. № 3. С. 11–13.

296. Окаринський В. М. Український скаутський рух (1911–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. К., 2001. 19 с.

297. Окопний А. Місце фізичного виховання молодого покоління в творчій спадщині К. Д. Ушинського. *Студентський фізкультурно-спортивний рух в Україні на порозі ХХІ століття*: національно-історичні, соціально-економічні, оздоровчо-профілактичні аспекти відродження: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. К., 1998. С. 21–22.

298. Окопний А. Оздоровчо-гігієнічний напрям фізичного виховання в педагогічній творчості Михайла Демкова. *Педагогіка, психологія та медико-*

біологічні проблеми фізичного виховання і спорту : зб. наук. пр. за ред. С. С. Єрмакова. Х. : ХХІІІ, 2000. № 15 С. 8–11.

299. Окопний А. Проблеми валеологічного виховання у педагогічній спадщині Г. Ващенко. *Молода спортивна наука України: Збірник наукових статей аспірантів галузі фізичної культури і спорту*. Львів : ЛДІФК, 1999. Вип. 3. С. 33–36.

300. Окопний А. Теоретичні аспекти фізичного виховання у педагогічній спадщині Олександра Духновича та Івана Ставровського. *Молода спортивна наука України* : зб. наук. пр. з галузі фіз. культури та спорту. Львів, 2005. Вип. 9. Т. 4. С. 323–326.

301. Окопний А. Теоретичні засади фізичного виховання у педагогічній спадщині Григорія Ващенко. *Молода спортивна наука України: зб. наук. ст. з галузі фіз. культури та спорту*. Львів : ЛДІФК, 2000. Вип. 4. С. 34–35.

302. Окопний А. Тіловиховання у творчій спадщині Григорія Ващенко. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр.* Луцьк, 1999. С. 70–73.

303. Окопний А. Фізичне виховання в системі педагогічних поглядів Михайла Демкова. *Молода спортивна наука України* : зб. наук. ст. з галузі фіз. культури і спорту. Львів : ЛДІФК, 2001. Вип. 5. Т. 1. С. 130–133.

304. Окопний А. М. Фізичне виховання в спадщині українських педагогів (др. пол. ХІХ – перш. пол. ХХ ст.): дис...канд. пед. наук: 24.00.02. Львів, 2001. 200 с.

305. Олексюк М. М. Український спортивно-гімнастичний рух у Західній Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Традиції фізичної культури в Україні : зб. наук. статей / за ред. С. В. Кириленко, В. А. Старкова, А. В. Цьося. К., 1997. С. 75–88.

306. Олимпийские игры в Одессе. *Русский спорт*. 1914. № 4. С. 4.

307. Олійник В.В. Методологічні засади цільового управління освітою. *Педагогіка і психологія*. 1998. №4. С. 111–118.

308. Ольга Г. Руханка і спорт для жінок. *Каменярі*. 1932. Ч. 3. С. 2.

309. Організуйте сокільський доріст. *Сокільські Вісти*. 1932. Ч. 5. С. 2.
310. Пангелова Н. Є. Історія фізичної культури: навч. посіб. К. : Освіта України, 2007. 288 с.
311. Пантюк М., Пантюк Т. Фізичне виховання в діяльності українських молодіжних організацій «Пласт», «Сокіл». *Сучасне українське виховання*. Матеріали наук.-практ. конференції «Українська національно-демократична педагогіка в контексті завдань сучасного виховання». Львів : Основа, 1997. С. 78–80.
312. Партія та уряд про фізкультуру : зб. постанов. Х. : На варті, 1933. 104 с.
313. Парфьонов В. А. Політика і концепція розвитку фізичного виховання і спорту в Україні: проблеми, мета і орієнтири для ХХІ ст. *Освіта в галузі фізичної культури: стан, проблеми, перспективи*: м-ли Всеукр. наук. конф. присв. 50-річчю ЛДІФК. Львів, 1996. Ч. 1. С. 19–21.
314. Педагог-демократ К. Д. Ушинський. Львів : ЛУ, 1959. 133 с.
315. Педагогічна соціологія. В. Болгаріна та ін. Тернопіль : Підручники і посібники, 1998. 144 с.
316. Педагогічні ідеї К. Д. Ушинський: 36. ст. К. : Вища школа, 1974. 340 с.
317. Первый спортивный праздник в Киеве. *Русский спорт*. 1913. № 24. С. 8.
318. Перша Всеукраїнська конференція фізкультурної преси. *Фізкультурник України*. 1932. № 6. С. 10–15.
319. Перший пленум ВРФК України. *Фізкультурник України*. 1931. № 7. С. 1.
320. Петренко Л. М. Григорій Ващенко про роль фізичного виховання у становленні молодого покоління. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 80 (2). С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2017_80%282%29__8

321. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX ст.) : монографія. Рівне : РДГУ : видавець Олег Зень, 2010. 530 с.
322. Пилипчук В. В. Дидактичний пошук А. Макаренка. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 1. С. 71–76.
323. Пискорский В. Из прошлых лет Киевского университета. Киевская старина. 1898. Кн. 4. С. 124–130.
324. Півень О. П. Розвиток фізичного виховання молоді в Україні (1917–1930 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2005. 185 с.
325. Підготовка фізкультурних кадрів – резолюція на доповідь тов. Полоцького про підготовку кадрів на першому пленумі ВРФК УСРР. *Фізкультурник України*. 1931. № 8. С. 12.
326. Пінчук Є. А. Світоглядно-філософські передумови розробки стратегії освітньої політики. *Філософія*. 2010. №2 (102). С. 20–124.
327. Побірченко Н. С. Здоровотворні ідеї Василя Сухомлинського у валеологічному вихованні школярів. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 3. С. 4–17.
328. Погида П. І. Розвиток фізкультури і спорту на Україні: Фізична культура і гармонійний розвиток особи. К. : Знання, 1983. 14 с.
329. Погрібний А. Якби ми вчилися так, як треба... К.: Школяр, 1999. 287 с.
330. Поліщук Р. В. Проблеми фізичного здоров'я як системоутворювального чинника формування особистості у спадщині видатних українських педагогів ХХ століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Черкаси, 2015. 247 с.
331. Поліщук Р. Формування фізичного здоров'я в педагогічній спадщині Костянтина Ушинського. *Педагогічні науки*. Полтава, 2014. Вип. 60. С. 164–168. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pena_2014_60_27.
332. Поліщук Н. А. Культура здоров'я учнів у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського. *Академічні студії*. Серія «Педагогіка». 2022. № (1). С. 149–154. DOI : <https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2022.1.21>

333. Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту в дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах України. URL : <http://www.osvita.irpin.com/viddil/v5/d134.htm>

334. Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту у вищих навчальних закладах. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0249-06>

335. Положення по фізкультурі по школах профосу. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1924. № 2. С. 16–17.

336. Положення про екстернат на викладачів фізичної культури, стрілецького спорту та шахово-шашечних ігор. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1928. № 32. С. 15–25.

337. Положення про перший Всеукраїнський конкурс-огляд на кращого інструктора викладача фізкультури. Х., 1933. 15 с.

338. Положення про фізичне виховання учнів загальноосвітньої школи. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1971. № 13. С. 3–10.

339. Положення про фізичну культуру в установах політосвіти. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1924. № 5. С. 48–49.

340. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. Т. 2. : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. К. : Либідь, 1995. 608 с.

341. Порадник по соціальному вихованню / Головсоцвих Наркомосу УРСР. 4 вид., перероб. К. : Державне видавництво України, 1929. 271 с.

342. Пристинський В. М. Професійно-педагогічна підготовка студентів факультетів фізичного виховання в навчальних групах зі спортивних ігор : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 1991. 19 с.

343. Приступа Є. Н. Становлення і розвиток педагогічних основ української народної фізичної культури : автореф. дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.01. К., 1996. 48 с.

344. Приходько Г. І. Становлення фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах України : історико-педагогічний аспект. *Вісник*

Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.
Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. Чернігів, 2008. Вип. 55.
Т. 1. С. 25–28.

345. Приходько Г. І. Проблема фізичного виховання особистості у вітчизняній педагогічній журналістиці (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Харків, 1999. 200 с.

346. Про відкриття у 1949 р. факультетів фізичного виховання та спорту в Кам'янець-Подільському і Черкаському педагогічних інститутах. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР.* 1949. № 14. С. 5.

347. Про доцільну постановку фізичного виховання студентів. *Бюлетень народного комісаріату освіти.* 1926. № 7. С. 21–22.

348. Про зміну наказу Міністерства освіти УРСР від 6 липня 1956 р. № 299 «Про додаткові заходи по впорядкуванню підготовки вчительських кадрів у педагогічних навчальних закладах». *Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти УРСР.* 1956. № 16. С. 2.

349. Про керівництво фізичною культурою і спортом. *Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти УРСР.* 1959. № 7.

350. Про концепцію фізичного виховання в системі освіти України. Інформаційний зб. М-ва освіта України. К. : «Педагогічна преса», 1997. № 13. С. 3.

351. Про перевірку інструкторів і викладачів фізичної культури. *Фізкультурник України.* 1935. 13 березня.

352. Про підготовку викладачів фізкультури. *Бюлетень Народного комісаріату освіти.* 1929. № 32. С. 5–6.

353. Про поліпшення фізичного виховання учнів шкіл і студентів педвузів Української РСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР.* 1950. № 8. С. 19–23.

354. Про реорганізацію мережі й системи педагогічної освіти. *Бюлетень Народного комісаріату освіти.* 1930. № 40. С. 3–6.

355. Про умови прийому до інституту і технікумів фізичної культури на 1930/31 навчальний рік. *Бюлетень Народного комісаріату освіти*. 1930. № 36. С. 8–10.

356. Про фізичне виховання учнів початкових, семирічних і середніх шкіл Української РСР. *Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР*. 1949. № 14. С. 10–16.

357. Програма для курсів підготовки «1000». *Фізкультурник України*. 1931. С. 3.

358. Програма з фізичної культури для ФЗС : ШКМ – V, VI, VII гр. X. : Народний вчитель, 1930. С. 147.

359. Програма і план занять з фізичної культури в установах соцвиху. X. : ДВУ, 1925. 24 с.

360. Програма курсу «Вступ до спеціальності». Київ, 1974. 14 с.

361. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. «Гімнастика з методикою викладання». К. : Радянська школа, 1969. 87 с.

362. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. «Історія і організація фізичної культури». К. : Радянська школа, 1956. 23 с.

363. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. Рухливі ігри / упоряд. : Л. М. Ляпустіна, В. О. Лабенко. К., 1969. 15 с.

364. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. Спортивні ігри з методикою викладання / ред. В. М. Мельникова. К., 1970. 48 с.

365. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. Туризм / гол. предметної комісії І. М. Коряківській та ін. К. : Радянська школа, 1970. 23 с.

366. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. «Теорія і методика фізичного виховання». К. : Радянська школа, 1956. 21 с.

367. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. Педагогіка. Історія педагогіки. Психологія / [гол. предм. Комісії А. В. Коняхін]. К. : Радянська школа, 1957. 52 с.

368. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. Музично-ритмічне виховання / [ред. Г. І. Зоря]. К. : Радянська школа, 1960. 19 с.

369. Програми педагогічних інститутів. Факультетів фізичного виховання. Музично-ритмічне виховання і художня гімнастика / [відп. за випуск Г. А. Сіромаха]. К. : Вища школа, 1974. 16 с.

370. Програми середньої школи (5–10 кл.), початкової і середньої школи I–IV кл. Х. : Радянська школа, 1935. 53 с.

371. Проніков О. К. Теоретичні та методичні основи підготовки майбутніх учителів фізичної культури у вищих педагогічних навчальних закладах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Чернігів, 2014. 495 с.

372. Проніков О. К. Фізичне виховання учнів в педагогічній системі Василя Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя* : м-ли XII Міжнародні і ХХІХ Всеукраїн. педаг. чит. (Чернігів, 30 вересня 2022 р.). Чернігів, 2022. С. 43–46.

373. Проценко У. М. Підготовка фахівців з фізичного виховання та спорту у вищих спеціалізованих навчальних закладах (1930–1991 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Дрогобич, 2014. 265 с.

374. Прядченко В. Ф. Физическая культура и спорт на Прикарпатье (1917– 1956 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. М., 1972. 24 с.

375. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник / Ред. рада: В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков та ін. К., 1996. 792 с.
376. Регейло І. Ю. Підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації в Україні у ХХ – на початку ХХІ століття : монографія. К. : Освіта України, 2014. 704 с.
377. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – поч. ХХ ст.) : Нариси І Редколегія: М. Д. Ярмаченко (відп. редактор), Н. П. Калиниченко, С. У. Гончаренко та ін. К. : Радянська школа, 1991. 381 с.
378. Розенберг А. Я. Педагогіка В. О. Сухомлинського як цілісна виховна система. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 2. С. 11–19.
379. Розенберг А. Я. Системний підхід у педагогіці В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 1998. №3. С. 5–13.
380. Рошін І. Г. Теорія і практика загальної фізичної підготовки старшокласників загальноосвітніх шкіл України (1932–2011 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2016. 495 с.
381. Рудик П. А. Вопросы физического воспитания в педагогическом творчестве А. С. Макаренко. *Теория и практика физической культуры*. 1949. № 5. С. 20–23.
382. Русин В. М. Розвиток фізичної культури на Закарпатті (1906–1970 гг.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 1973. 19 с.
383. Ряппо Я. Система народної освіти в Україні. Харків: ДВУ, 1926.
384. Савицкий П. Ф. Массовое физкультурное движение в Украинской ССР. К.: Здоров'я, 1983. 120 с.
385. Савчук С. І. Підготовка вчителя фізичної культури в процесі вивчення курсу «Легка атлетика»: автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вихов. і спорту: 24.00.02. Луцьк, 2000. 20 с.
386. Садова В. В. Історико-педагогічна інформація : особливості сприйняття та осмислення. *Освіта та педагогічна наука*. 2012. № 5–6 (154 – 155). С. 51–56.

387. Сазонова Ю. О. Журнал «Красний спорт» (1922–1923) в історії спортивної преси УРСР 1920-х років. *Держава та регіони*. 2013. № 1 (13). С. 95–101.

388. Санівський О. М. Українознавчий вимір педагогіки В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Умань, 2017. 20 с.

389. Сараєва О. В. Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Херсон, 2007. 250 с.

390. Семашко Н. А. Фізичне виховання школярів. М. ; Л. : Вид-во Академії пед. наук РСРС, 1947. 78 с.

391. Семеренко Г. Роль української мови в становленні громадянина-патріота в творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Українська мова і література в школах України*. 2018. № 6. С. 3–8.

392. Сергієнко Л. П., Мінц Н. А. Історія розвитку фізичної культури і спорту в Миколаївській області : навч. посіб. Миколаїв : 1979. 285 с.

393. Сидоряк З. Теорія і практика фізичного виховання дітей у педагогічній спадщині Антона Макаренка. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2015. Вип. 13. С. 371–377. URL : chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgleclefindmkaj/https://www.aphn-journal.in.ua/archive/13_2015/36.pdf

394. Сингаевский С. Н., Сингаевская О. С. Учитель физической культуры: профессия и обучение ей. *Физическая культура в школе*. 1989. № 3. С. 28–31.

395. Система фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл Польщі та України (XVI – початок XXI століття): порівняльний аналіз : монографія / Е. С. Вільчковський, Б. М. Шиян, А. В. Цьось, В. Р. Пасічник. Луцьк : ВежаДрук, 2016. 240 с.

396. Сіра І. Теоретичні ідеї та практична діяльність учених харківської науково-педагогічної школи (20–70 рр. ХХ ст.) : автореф. дис..... канд. пед. наук: 13.00.01. Х., 2002. 23 с.

397. Сливка Л. В. Народні традиції у вихованні здорового способу життя учнів початкових шкіл Західної України (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2010. 170 с.

398. Соколова Н. Розвиток системи фізичного виховання в навчальних закладах України у 30-х роках ХХ ст. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*: зб. наук. пр. 2012. № 4 (20). С. 49.

399. Солопчук М. С. Історія фізичної культури і спорту : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : «АбеткаНова», 2001. 236 с.

400. Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності: До 120-річчя від дня народження: Біобібліографічний покажчик / Укл.: З. М. Горова, І. В. Сенча, О. І. Борисенко. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. 104 с.

401. Спіцин В. В. Фізичне виховання підлітків у дитячих громадських організаціях України (перша половина ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2013. 228 с.

402. Спорт на Україні (1957–1960): Довідник / Упоряд. М. М. Подольський. К. : Молодь, 1961. 237 с.

403. Спорт на Україні (1960–1964). Змагання, переможці, результати: Довідник / Упоряд. М. М. Подольський. К. : Здоров'я, 1966. 328 с.

404. Спортовий альманах: Календар на 1934 рік. Львів, 1933. 107 с.

405. Статут пожежно-руханкового товариства «Сокіл». Львів : Накладом «Сокола-Батька», 1926. 13 с.

406. Степанченко Н. І. Система професійної підготовки майбутніх учителів фізичного виховання у вищих навчальних закладах: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Вінниця, 2017. 629 с.

407. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2015. 601 с.
408. Стремовский М. Что показало обследование школ профобразования и ФЗУ. *Вестник физической культуры*. 1929. № 1. С. 20.
409. Струбицький В. В. Актуальні проблеми фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Традиції фізичної культури в Україні*. К. : ІЗМК, 1997. С. 234–245.
410. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. К., 1998. 334 с.
411. Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація: навч.-метод. посібн. К. : НАДУ, 2008. 184 с.
412. Суховерська О. Дівоча школа ритмічної гімнастики. *Нова хата*. 1936. № 6. С. 7–9.
413. Сухомлинська О. Думки В. О. Сухомлинського про здоров'я дітей в історичній перспективі. *Рідна школа*. 2012. № 7. С. 3–7.
414. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». *Шлях освіти*. 2005. № 4. С. 43–47.
415. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К. : А.П.Н., 2003. 68 с.
416. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К., 2003. С. 16–25.
417. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Х. : ОВС, 2002. Ч. 1. С. 37–54.
418. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К., 2003. С. 36–46.

419. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розоблення проблеми. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 105–111.
420. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / Вибр. тв. : в 5т. К. : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 209–400.
421. Сухомлинський В. О. Інтерес до учіння – важливий стимул навчальної діяльності учнів / Вибр. твори: в 5 т. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 7–16.
422. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / Вибрані твори. В 5-ти т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 3. С. 283–582.
423. Сухомлинський В. О. Павлиська середня школа / Вибр. Твори : в 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т. 4. С. 7–390.
424. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / Вибрані твори : в 5 т. К. : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 55–206.
425. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / Вибрані твори : в 5-ти т. К. : Рад. школа, 1977. Т. 3. С. 7–282.
426. Сущенко Л. П. Професійна підготовка фахівців фізичного виховання і спорту: Історичний аспект. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2001. №1. С. 183–193.
427. Сущенко Л. П. Теоретико-методологічні засади професійної підготовки майбутніх фахівців фізичного виховання та спорту у вищих навчальних закладах : атореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 2003. 45 с.
428. Теорія та історія світової і вітчизняної культури / Н. Я. Горбач, С. Д. Гелей, З. П. Росінська та ін. Львів : Каменяр, 1992. 166 с.
429. Теппер Ю. Н. Развитие физкультурного движения в УССР (1917–1959 гг.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. М., 1965. 19 с.
430. Тесленко О. Є., Блях В. А., Фізіологія і гігієна фізичних вправ. К. : Радянське будівництво і право, 1936. 67 с.
431. Тесунова О., Валькевич О., Захожа Н. В. О. Сухомлинський про фізичне виховання школярів. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2023. № 1. С. 149–155. DOI : 10.32540/2071-1476-2023-1-149

432. Тимошенко О. В. Теоретико-методичні засади оптимізації професійної підготовки вчителів фізичної культури у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2009. 38 с.

433. Тимошенко Ю. Зміст педагогічної парадигми у вихованні шкіл УРСР (1920–30-і рр.). *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікація*. 2011. № 5. С. 12–14.

434. Тимошенко Ю. Фізкультурна освіта в УРСР у повоєнні роки. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2011. № 2. С. 108–115.

435. Ткаченко В. В. Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до використання здоров'язбережувальних технологій у дитячих оздоровчих таборах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Черкаси, 2015. 283 с.

436. Традиції фізичної культури в Україні: Зб. наук. статей / За заг. ред. С. В. Кириленко, В. А. Старкова, А. В. Цьося. К.: ІЗМН, 1997. 248 с.

437. Третье Губернское совещание по просвещению Донбасса. *Просвещение Донбасса*. 1922. № 1/2. С. 29.

438. Тріль М. Система тіловиховання. *Сокільські Вісти*. 1934. Ч. 3. С. 3–4.

439. Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації у національно-виховному русі Галичини (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.) : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2001. 696 с.

440. Трофим'як Б. Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР. Львів : «Вища школа», 1987. 159 с.

441. Трофим'як Б. Є. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 р.): навч. посібн. К. : ІЗМН, 1997. 424 с.

442. Трофим'як Б. Е. Развитие физической культуры и спорта в Западных областях Украины за годы Советской власти (1939–1972 гг.) : автореф. дис. ... канд. истор. Наук : 07.00.02. Львов, 1973. 20 с.

443. Тумак Ю. І. Фізичне виховання дітей і молоді в громадських товариствах Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2014. 309 с.

444. Туряниця В., Шанта І. Олександр Духнович про фізичне виховання і спорт як невід’ємні складові напрями в системі гармонійного розвитку особистості та їх проекція на сучасність. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота / редкол.: І. В. Козубовська (голов. ред.), М. І. Блецкан, М. М. Болдижар та ін. Ужгород : УжНУ, 2005. Вип. 8. С. 195–198.

445. Турянська М. М. Підготовка майбутніх учителів фізичного виховання до спортивно-масової роботи в загальноосвітніх школах України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2018. 282 с.

446. Тягур Р. Історія фізичної культури і спорту. Івано-Франківськ : Плай, 2000. 275 с.

447. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту». *Урядовий кур’є*: офіційне видання від 06.10.2004. № 189.

448. Указ Президента України «Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 р. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/42/2016>.

449. Українська культура. Лекції за ред. Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. К. : Либідь, 1993. 592 с.

450. Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014) : хронологічно-тематичний покажчик закоординованих тем дисертаційних досліджень зі спеціальності 13.00.01 / автор проекту і наук. ред. О. В. Сухомлинська; наук. конс. Н. С. Побірченко; упоряд. : Н. М. Коляда, І. В. Албул, Г. В. Бондаренко, О. О. Кравченко, О. М. Шевчук. Умань: ФОП Жовтий, 2014. 355 с.

451. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 2: ХХ століття : навч. посіб. для вищих навч. закладів / О. В. Сухомлинська та ін.; ред. О. В. Сухомлинська. К. : Либідь, 2005. 552 с.

452. Український спортивний клуб «Довбуш» Чернівці – Буковина (1920–1940) / під ред. В. Карповича, П. Григорова. Чикаго ; Балтімор ; Філадельфія ; Торонто, 1984. 171 с.

453. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. К. : Рад. школа, 1983. Т. 1 : Теоретичні проблеми педагогіки. 488 с.

454. Ушинський К. Д. і сучасність: пріоритетні напрямки розвитку професійної освіти : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 жовтня 2004 р.) / Південноукр. держ. пед. Ун-т ім. К. Д. Ушинського; ред.кол. О. Я. Чебикін. О. : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2004. 244 с.

455. Ушинський К. Д. Звіт про командировку за кордон / Твори в 6-ти томах. Київ, 1954. Т. 2. С. 174.

456. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / Вибрані педагогічні твори : В 2 т. К. : Рад. школа, 1983. Т. 1. С. 192–472.

457. Ушинський К. Д. Педагогічна подорож по Швейцарії / Вибрані педагогічні твори: В 2 т. К. : Рад. школа, 1983. Т. 2. С. 64–169.

458. Ушинський К. Д. Питання про народні школи / Твори в 6-ти томах. Київ, 1954. Т. 1. С. 220.

459. Ушинський К. Д. Програма педагогічного курсу для жіночих навчальних закладів / Вибрані педагогічні твори : В 2-х т. К. : Рад. школа, 1983. 487 с.

460. Ушинський К. Д. Проект учительської семінарії / Твори в 6-ти томах. Київ, 1954. Т. 1. С. 242–268.

461. Ушинський К. Д. Про користь педагогічної літератури / Твори в 6-ти томах. К. : Рад. школа. 1954. Т. 1. 447 с.

462. Ушинський К. Д. Про народність у громадянському вихованні / Твори в 6-ти томах. Київ, 1954. Т. 1. С. 102.

463. Ушинський К. Д. Рідне слово / Вибрані педагогічні твори: В 2 т. К. : Рад. школа, 1983. Т. 1. С. 121–133.
464. Ушинський К. Д. Твори. В 6 т. Т. 4. К. : Рад. школа, 1952. 520 с.
465. Файдевич В., Мельник С., Ніколаєв С., Табак Н. Актуальні проблеми фізичного виховання школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*. Серія 15. 2021. № (11(143)). С. 145–147. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2021.11\(143\).31](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2021.11(143).31)
466. Фирсов В. На Всеукраїнських курсах фізкультури. *Вестник физической культуры*. 1928. № 11. С. 19.
467. Фізичне виховання і здоров'я : навч. посіб. / за заг. ред. О. Д. Дубогай. К. : УБС, НБУ, 2012. 271 с.
468. Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. К., 1986. 320 с.
469. Фізкультуру і спорт (від 18 червня 1999 року). *Голос України*. 1999. 17 липня.
470. Філь М. Головні моменти підготовки та перепідготовки робітників фізичної культури. *Шлях освіти*. 1927. № 5. С. 184–186.
471. Філь М. Фізкультура серед дітей. *Вісник фізичної культури*. 1929. № 4. С. 97–98.
472. Філь М. С., Худолій О. М., Малка Г. В. Історія фізичної культури : навчальний посібник. Харків : «ОВС», 2003. 160 с.
473. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К. : Видавничий центр «Академія», 2000. 544 с.
474. Фоменко Л. Тілесність людини як феномен культури. *Гуманізм. Людина. Культура* : зб. тез доповідей людинознавчих філософських читань. Дрогобич, 1992. С. 132–133.
475. Франко Т. Історія й теорія руханки. Коломия ; Львів : Накладом «Сокола-Батька», 1923. 192 с.

476. Франко П. Підручник шведської руханки : для народніх і середніх шкіл: на основі підручника Л. Н. Тернгрена. Львів : Накладом Михайла Таранька, 1924. 351 с.

477. Франко П. Як закладати пластові дружини? Пластовий вісник. Відень, 1921. С. 5–8.

478. Франко Т. Розвій руханки серед українців. Львів, 1925. 76 с.

479. Ходанич П. М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919–1939) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 2000. 20 с.

480. Хроника. *Одесский спортивный листок*. 1904. № 4. С. 2.

481. Худолій О. М. Загальні основи теорії і методики фізичного виховання: навч. посіб. 2-е вид., випр. Харків : ОВС, 2008. 406 с.

482. Цільова комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації». К., 1998. 48 с. URL : <http://zakon.rada.gov.ua>.

483. Цхаладзе О. Проблема физического воспитания учащихся в педагогическом учении В. А. Сухомлинского : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Тбилиси, 1985. 24 с.

484. Цьось А. В. Диференційований підхід у процесі професійної підготовки вчителя фізичної культури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1994. 16 с.

485. Цьось А. В. Закономірності розвитку фізичної культури. *Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві*. 2009. № 3. С. 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fvs_2009_3_7

486. Цьось А. В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніший часів до початку XIX ст. : автореф. дис. ... доктора наук з фізичного виховання і спорту : 24.00.02. Харків, 2005. 40 с.

487. Цьось А. В. Українські Народні ігри та вправи в системі прогресивної підготовки спеціалістів фізичної культури. *Концепція підготовки спеціалістів фізичної культури в Україні* : м-ли II Всеукр. науково-практ. конференції. Київ ; Луцьк : Вежа, 1996. С. 35.

488. Цьось А. В., Чирва Т. К. Актуальні питання фізичного виховання дітей: за працями К. Д. Ушинського. *Педагогіка і психологія*. 2002. № 12. С. 198–203.

489. Черкасов М. Масова робота з фізкультури влітку. 2-ге вид. Х. ; К. : На варті, 1931. 42 с.

490. Чернова Є. М. Розвиток фізичної культури і спорту в Українській РСР. К., 1959. 45 с.

491. Черпак Ю. В. Вітчизняний громадсько-педагогічний рух за розвиток фізичного виховання дітей і молоді (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2018. 20 с.

492. Черпак Ю. В. Історико-педагогічні аспекти розвитку вітчизняного фізичного виховання (остання чверть XIX – початок XX ст.). *Освітологічний дискурс*. 2015. № 4. С. 249–261. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2015_4_27

493. Черпак Ю. Розвиток тіла і волі дитини у творах Костянтина Ушинського. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2023. Вип. 2. С. 120–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2023_2_18

494. Чорний О. І. Взаємозв'язок фізичного і трудового виховання в педагогічній системі А. С. Макаренка і сучасна школа. *Педагогіка* : респуб. науково-методич. збірник. К. : Рад. школа, 1988. Вип. 27. С. 35–40.

495. Шандригось Г. А. Структура та зміст навчальної дисципліни «Аеробіка з методикою викладання» в системі вищої фізкультурної освіти. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2005. № 8. С. 65–67.

496. Шепеленко Г. П. Становлення та розвиток фізичного виховання у вищих педагогічних навчальних закладах України (1917–1941 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2002. 159 с.

497. Шиян Б. До питання про зміст фізкультурної освіти в Україні. *Освіта в галузі фізичної культури: стан, проблеми, перспективи* : матер. Всеукр. наук. конф. присв. 50-річчю ЛДІФК. Львів, 1996. Ч. 1. С. 29–33.

498. Шиян Б. М. Теорія і методика фізичного виховання школярів. В 2-х ч. Т. : Навчальна книга-Богдан, 2009. Ч. 2. 242 с.
499. Шиян Б. М. Теоретико-методичні основи підготовки вчителів фізичного виховання в педагогічних закладах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. К., 1997. 48 с.
500. Шиян Б., Боднар Я. Теоретично методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця XIX – поч. XX ст. (до 1939 року). *Фізичне виховання в школі*. 2004. № 3. С. 51–54.
501. Шиян Б. М., Папуша В. Г., Приступа Є. Н. Теорія фізичного виховання : навч. посіб. Л. : ЛОНМІО, 1996. 220 с.
502. Шиян Б. М., Шпитальний В. Б., Кучеренко В. М. З досвіду професійно-педагогічної підготовки вчителів фізичної культури. *Фізичне виховання дітей і молоді*. К. : Здоров'я, 1988. № 12. С. 15–17.
503. Ющишин І. Новий український народний вчитель. *Шлях навчання і виховання*. Львів, 1928. Ч. 4. С. 11.
504. Ющишин І. Новини України. *Шлях навчання і виховання*. Львів, 1926. Ч. 2. С. 13–14.
505. Ягофаров Д. А. Методологія теоретичного аналізу освітньої нормотворчості: запрошення до дискусії. *Освітологія: хрестоматія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / уклад: В. О. Огнев'ок, С. О. Сисоєва*. К. : ВП «Едель-вейс», 2013. С. 165–175.
506. Ялович В. Т. Формування педагогічних здібностей у майбутніх вчителів фізкультури : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 1996. 23 с.
507. Ястржембовський В. Піднести культурно-педагогічний рівень викладавця фізкультури. *Фізкультурник України*. 1931. № 1 (січень). С. 7–8.
508. Asauliuk I., Lisenchuk G., Koshliak M., Kindrat V., & Prudivus N. La educación física como herramienta para la intervención social. Experiencias, escenarios comunitarios y posibilidades. *Interacción y Perspectiva*. 2025. № 15(3). Pp. 660–671. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.16910397>

509. Babachuk Y., Mysiv V., Rodikov V., Ivanenko O., & Koshliak M. Physical education of students in the conditions of distance education. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(75). Pp. 185–196. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.16>

510. Bertalanffy L. General system theory: A critical review. *General Systems*. 1956. № 1. Pp. 1–10.

511. Dzhurynskiy P., Broiakovskyi O., Tsviakh O., Koshliak M., Turchak A., & Zalizniak A. Innovative dimension of effectiveness in physical education student learning. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12 (72). Pp. 167–179. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2023.72.12.15>

512. Gadamer Hans-Georg Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik. Tübingen : J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1960.

513. Haken H. Synergetics and some applications to psychology. In W. Tschacher & J. P. Dauwalder (Eds.). Dynamics, synergetics, autonomous agents: Nonlinear systems approaches to cognitive psychology and cognitive science. Singapore : World Scientific, 1999. Pp. 64–79.

514. Kozar Y, Kiriachok M., Poplavska S., Koshliak M., Chernenko O. Experience of the past, formation of the future: a dynamic history of student-centered education. *Proceedings of 11th SWS International Scientific Conference on Social Sciences – ISCSS*. 2024. Vol. 11. (1.2). DOI : [10.35603/sws.iscss.2024/s08/54](https://doi.org/10.35603/sws.iscss.2024/s08/54)

515. Konokh A., Konokh A., Konokh O., Karabanov Y., Orlov A., Makovetska N. Training of Future Teachers of Physical Education in the Field of Ecological Tourism. *Postmodern Openings*. 2022 Vol. 13. Is. 3. Pp. 148–165. DOI : <https://doi.org/10.18662/po/13.3/482>

516. Kostiukevych V., Lazarenko N., Konnov S., Vozniuk T., Shynkaruk O., Asauliuk I., Shchepotina N., Voitenko S., Svirshchuk N. Integral Assessment of the Technical and Tactical S. Activity of a Highly Qualified Football Team. *Physical Education Theory and Methodology*. 2022. 22(3s). Pp. 85–93.

517. Lakatos J. History of science and its rational reconstructions. Scientific revolution. Cambridge, 1970. Pp. 87–98.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Фонд 166

518. Оп. 3. Спр. 1074. Керівні документи Вищої ради з питань фізичної культури УРСР та листування з нею. (1926–1927 рр.). Арк. 78.

519. Оп. 8. Спр. 529. Матеріали про роботу Всеукраїнських курсів фізкультури (протоколи, положення, пояснювальні записки, програми, тези). (19 березня 1928 р. – 1 березня 1929 р.). Арк. 50.

520. Оп. 6. Спр. 1421. Порядок денний Всеукраїнської наради Вищої ради фізкультури 17 березня 1926 р.

521. Оп. 6. Спр. 1424. Листування з ВРФК про відкриття відділу фізичної культури при ХІНО та відкриття однорічних курсів з підготовки інструкторів фізкультури. (7 червня – 26 серпня 1926 р.). Арк. 2.

522. Оп. 6. Спр. 8995. Учбові плани і програми інститутів народної освіти, педінститутів і педтехнікумів України і пояснювальні записки до них. (серпень 1926 р. – серпень 1929 р.). Арк. 80.

523. Оп. 6. Спр. 10873. Матеріали про викладання фізичної культури в учбових закладах (постанови, протоколи, виписки з протоколів, обіжники, доповідні записки, листування). (14 лютого 1926 р. – 17 травня 1930 р.). Арк. 106.

524. Оп. 6. Спр. 10884. Матеріали про організацію курсів, товариств, спартакіад з фізичної культури (протоколи, виписки з протоколів, доповідні записки, обіжники, листування). (13 травня 1927 р. – 6 жовтня 1930 р.). Арк. 28–30.

525. Оп. 8. Спр. 529. Матеріали про роботу Всеукраїнських курсів фізкультури (протоколи, положення, пояснювальні записки, програми, тези). (19 березня 1928 р. – 1 березня 1929 р.). Арк. 48.

526. Оп. 9. Спр. 298. Учбові плани інститутів і технікумів фізичної культури на 1929/30, 1930/31 навчальний рік. Арк. 75.

527. Оп. 9. Спр. 1773. Матеріали про стан проведення роботи по фізичній культурі в учбових закладах України (постанови, положення, обіжники, протоколи, фінансові плани, звіти. (15 лютого – 30 грудня 1930р.). Арк. 20.

528. Оп. 15. Спр. 436. Навчальні плани педагогічних вузів на 1948 р.

529. Оп. 15. Спр. 443. Річний звіт про роботу Ворошиловградського педагогічного інституту за 1947/1948 навчальний рік. 317. Арк. 18.

530. Оп. 15. Спр. 575. План підготовки вчителів для семирічної і середньої шкіл на 1949/1955 рр. Арк. 3.

531. Оп. 15, Спр. 1666. Річний звіт про роботу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1954/1955 навчальний рік. 50 арк.

532. Оп. 15. Спр. 1678. Річний звіт про роботу Одеського педагогічного інституту за 1954/1955 навчальний рік. 54 арк.

533. Оп. 15. Спр. 1875. Річний звіт про роботу Одеського педагогічного інституту за 1955/1956 навчальний рік. 76 арк.

534. Оп. 15. Спр. 1885. Річний звіт про роботу Черкаського педагогічного інституту за 1955/1956 навчальний рік. 66 арк.

535. Оп. 15. Спр. 2092. Річний звіт про роботу Кримського педагогічного інституту за 1956/1957 навчальний рік. Арк. 19.

536. Оп. 15. Спр. 2313. Річний звіт про роботу Одеського педагогічного інституту за 1957/1958 навчальний рік. 73 арк.

537. Оп. 15. Спр. 3399. Річний звіт про роботу Одеського педагогічного інституту за 1961/1962 навчальний рік. Арк. 27.

538. Оп. 15. Спр. 3407. Річний звіт Черкаського педагогічного інституту за 1961/1962 навчальний рік. Арк. 81.

539. Оп. 15. Спр. 3761. Навчальні плани педагогічних інститутів за 1963 рік затверджені Міністерством освіти УРСР. 105 арк.

540. Оп. 15. Спр. 5583. Річний звіт про роботу Луганського педагогічного інституту за 1966/1967 навчальний рік. Арк. 34.

541. Оп. 15. Спр. 5594 Річний звіт про роботу Черкаського педагогічного інституту за 1966/1967 навчальний рік. Арк. 49.

542. Оп. 15. Спр. 6479. Звіт про роботу Луганського педагогічного інституту за 1967/1968 навчальний рік. Арк. 65.

543. Оп. 15. Спр. 6979. Річний звіт про роботу Кіровоградського педагогічного інституту за 1968/1969 навчальний рік. Арк. 87.

544. Оп. 15. Спр. 6982. Річний звіт про роботу Кримського педагогічного інституту за 1968/1969 навчальний рік. Арк. 59.

545. Оп. 15. Спр. 6986. Річний звіт про роботу Миколаївського педагогічного інституту за 1968/1969 навчальний рік. Арк. 50.

Фонд 206

546. Оп. 5., Спр. 3. Інструкція і програма викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах. 23 арк.

547. Оп. 16. Спр. 24. Настанови для навчання гімнастики. Арк. 5–12.

Фонд 100

548. Сп. 54. Спр. 5. Доповідь Н. Гагмана «Гімнастика як спосіб, що сприяє фізичному вихованню людського організму». Арк. 5–7.

549. Сп. 54. Спр. 5. Звіт про роботу ФК. Арк. 5–7.

Фонд 107

550. Оп. 28. Спр. 8. Циркуляри і розпорядження МНО. 1910–1913 рр. Арк. 4.

Фонд 701.

551. Оп. 8. Спр. 48. Звіт про роботу Товариства фізичного виховання дітей в Одесі. Арк. 3.

552. Оп. 28. Спр. 8. Статистичні звіти. 1914 р. Арк. 3–4.

Фонд 707.

553. Оп. 288. Спр. 48. Добровольні спортивні товариства. Арк. 4.

**Центральний Державний архів вищих органів влади та управління
України**

Фонд 166.

554. Оп. 6. Спр. 10878. Кількісний перелік учнів педагогічного технікуму фізичної культури. Арк. 53.

555. Оп. 6. Спр. 10882. Матеріали Другого Всеукраїнського учительського з'їзду.

556. Оп. 6. Спр. 10884. Протоколи Народи у справі організації народної освіти в Україні.

557. Оп. 8. Спр. 529. Всеукраїнські курси підготовки інструкторів фізкультури. Арк. 16.

558. Оп. 8. Спр. 529. Директивні розпорядження «Про всезагальне військове навчання».

559. Оп. 9. Спр. 1335. Оздоровча компанія та організація літньої роботи для III групи ФЗС. Арк. 6.

560. Оп. 9. Спр. 1335. Звіт за проробку з фізичної культури по установах народної освіти м. Києва. 1929/1930 н. р. Арк. 20.

ДОДАТКИ

Додаток А

Напрями фізичного виховання в творчому доробку педагогічних персоналій

**Навчальний план спеціальності «Фізичне виховання»
(1951 р.)**

Навчальна дисципліна	Кількість годин	Навчальна дисципліна	Кількість годин
I курс		II курс	
Осн. марксизму-ленінізму	130	Осн. марксизму-ленінізму	120
Анатомія	180	Педагогіка	122
Психологія	90	Іноземна мова	70
Хімія	48	Біологія	72
Біологія	102	Фізіологія	186
Лижний спорт	78	ТМФВ	26
Спортивні ігри	68	Спеціальна підготовка	48
Легка атлетика	126	Лижний спорт	102
Плавання	64	Шкільні ігри	26
Гімнастика	120	Практика з педагогіки	36
Моральне виховання	98	Легка атлетика	106
Стрілковий спорт	30	Плавання	48
Іноземна мова	70	Гімнастика	120
Матеріали XIX з'їзду	30	Туризм	80
		Спортивні ігри	68
		Стрілковий спорт	30
		Матеріали XIX з'їзду	30
III курс		IV курс	
Політекономія	80	Політекономія	64
Діалект. матеріалізм	44	Діалект. матеріалізм	110
Історія педагогіки	98	Психологія спорту	24
Анатомо-фізіолог. особливості дитини	24	Лікувальна фізкультура	120
Гігієна	66	Історія фіз. культури	104
Методика викладання анатомії дитини	72	Методика викладання анатомії та фізіології	72
Організація фіз. виховання	32	Гімнастика	106
Гімнастика	96	Шкільні ігри	38
Лижний спорт	46	Лижний спорт	30
Шкільні ігри	58	Українська мова	32
Спортивні ігри	76	Російська мова	32
Гістологія	48	Матеріали XIX з'їзду	30
Легка атлетика	60		

План прийому студентів вищими навчальними закладами Міністерства освіти УРСР у 1954 році

Назва педагогічного інституту	План прийому
Кам'янець-Подільський	60
Луганський	60
Одеський	60
Харківський	60
Черкаський	60
Всього по спеціальності «Фізичне виховання»	300
Всього по всіх спеціальностях	8500

Кількість студентів на факультетах фізичного виховання в педагогічних інститутах на початку 1961-1962 н.р.

Назва педагогічного інституту	Кількість студентів на факультеті фізичного виховання (по курсах)					
	I	II	III	IV	V	Всього
Вінницький	54	55	57	46	-	212
Кримський	50	47	50	48	48	195
Луганський	50	44	46	63	-	203
Миколаївський	50	51	46	36	-	183
Одеський	66	71	54	50	-	241
Кременецький	50	53	48	45	-	196
Харківський	185	207	199	195	-	786
Кам'янець-Подільський	50	50	46	46	-	192
Черкаський	54	50	49	48	-	201
Всього по спеціальності «Фізичне виховання»	659	677	643	617	-	2596
Всього по всіх спеціальностях (у 33-х педагогічних інститутах)	7515	6274	5904	4505	3651	27849

**Зміст і структура підготовки за навчальним планом спеціальності
«Фізичне виховання» затвердженим Міністерством освіти УРСР
14.06.1964 р.**

№ п/п	Навчальний предмет	Загальна кількіст ь годин	Навчальні семестри	Форми звітності
1.	Теорія і методика фізичного виховання	100	5-6	зал., екз.
2.	Історія організації фізичної культури	72	7-87	зал.
3.	Гімнастика з методикою її викладання	400	1-8	зал., екз.
4.	Музично-ритмічне виховання	82	2-3	зал.
5.	Легка атлетика з методикою її викладання	150	1-6	зал.
6.	Спортивні ігри з методикою викладання	350	1-8	зал., екз.
7.	Лижний спорт з методикою викладання	38	5	екз.
8.	Конькобіжний спорт з методикою	100	1-3	екз.
9.	Плавання з методикою	64	4	зал.
10.	Курси та семінари за вибором	296	4- 7	зал.

**Зміст підготовки майбутніх учителів фізичного виховання за
навчальними планами, «Фізичне виховання» затвердженими
у 1964 та 1971 рр.**

№ п/п	Назва дисципліни	1964 р.			1971 р.		
		Всього	Лекц.	Практ.	Всього	Лекц.	Практ.
1.	Теорія та методика фізичного виховання	100	44	56	-	-	-
2.	Історія організації фізичної культури	72	50	22	-	-	-
3.	Гімнастика з методикою	400	30	370	412	34	378
4.	Музично-ритмічне виховання	82	-	82	22	2	20
5.	Легка атлетика з методикою	150	30	120	220	30	190
6.	Спортивні ігри з методикою	350	30	320	370	30	340
7.	Лижний спорт з методикою	38	20	18	24	12	12
8.	Конькобіжний спорт з методикою	100	12	88	60	12	48
9.	Плавання з методикою	64	10	64	24	12	12
10.	Рухливі ігри з методикою	-	-	-	60	14	46
11.	Курси та семінари за вибором	296	100	196	100	50	50

Зміст та структура методичної підготовки
за навчальним планом спеціальності «Фізичне виховання»,
затвердженим Міністерством освіти УРСР 24.02.1983 р.

№ п/п	Навчальний предмет	Загальна кількість годин	Навчальні семестри	Форми звітності
1.	Теорія і методика фізичного виховання	250	3-6	зал., екз.
2.	Історія організації фізичної культури	80	1,7	зал.,екз.
3.	Гімнастика з методикою її викладання	348	1-8	зал., екз.
4.	Музично-ритмічне виховання	76	2-3	зал.
5.	Легка атлетика з методикою її викладання	200	1-7	зал.,екз.
6.	Спортивні ігри з методикою викладання	310	1-7	зал., екз.
7.	Рухливі ігри з методикою викладання	62	5-6	екз.
8.	Стрілковий спорт з методикою викладання	36	1	зал.
9.	Лижний спорт з методикою викладання	38	5	екз.
10.	Конькобіжний спорт з методикою	36	1	зал.
11.	Плавання з методикою викладання	130	1-4	зал.
12.	Художня гімнастика (спортивна боротьба) з методикою викладання	38	5	зал.
13.	Дисципліни за вибором	80	7-8	зал.

**Порівняльний аналіз розподілу годин за програмою
«Теорія та методика фізичного виховання»,
затверджених Міністерством освіти УРСР у 1983 та 1987 роках**

Навчальний план	1983 р.			1987 р.		
	Всього	ТФВ	МФВ	Всього	ТФВ	МФВ
Форми роботи						
Лекції	110	50	60	100	50	50
Семінарські та практичні заняття	140	50	90	136	42	94
Всього	250	100	150	236	92	144

**Структура методичної підготовки майбутніх учителів фізичної культури
за навчальними планами спеціальності «Фізичне виховання»,
затвердженими 14.01.1971 р. та 12.05.1980 р.**

Таблиця Й.1

№	Назва дисципліни	Навчальний план 1971 р.		Навчальний план 1980 р.		Примітки
		Всього год.	Форма звітності	Всього год.	Форма звітності	
1.	Теорія та методика фізичного виховання	-	-	150	Екз. Зал.	Відновлено дані навчальні дисципліни, які були в навчальному плані 1964 р.
2.	Історія та організація фізичної культури та спорту	-	-	80	Зал.	
3.	Гімнастика з методикою викладання	412	Зал., екз.	410	Зал., екз.	Незначне зменшення кількості практичних годин (-2) при сталій кількості лекційних годин
4.	Музично-ритмічне виховання	22	зал.	90	зал.	Збільшено загальну кількість за рахунок лекцій (+2) та практичних занять (+ 66)

5.	Легка атлетика з методикою	220	зал., екз.	22 0	Зал., екз.	Кількість годин не змінилася
6.	Спортивні ігри з методикою	370	зал., екз.	37 0	Зал., екз.	
7.	Лижний спорт з методикою	22	зал.	-	-	Знято навчальну дисципліну та переведено її у факультативну
8.	Конькобіжний спорт з методикою	60	екз., зал.	62	екз., зал.	Обсяг різних форм занять суттєво не змінено
9.	Плавання з методикою	24	-	40	-	Збільшено кількість лекцій (+6) та практичних занять (+10)
10.	Рухливі ігри з методикою	60	екз., зал.	62	екз., зал.	Незначне збільшення практичних занять (+2)
11.	Художня Гімнастика (жін.), боротьба (чол)	-	-	40	Зал.	Введено своєрідні навчальні Дисципліни з урахуванням розподілу групи студентів на жінок та чоловіків
12.	Спецкурси та практикуми за вибором	100	-	124	Зал.	Збільшено обсяг годин за рахунок лекцій (+12 годин) та введення лабораторних занять (+12 годин)

**Порівняльний аналіз програм з ТМФВ,
затверджених у 1984 та 1987 роках**

Таблиця К.1

Розділи та теми	Кількість годин за програмою 1984 р.	Кількість годин за програмою 1987 р.	Примітки
Теорія фізичного виховання			
Загальна характеристика системи фізичного виховання			
Фізичне виховання як соціальна система	6	30	Збільшено кількість годин (+ 24 години)
ТМФВ як наукова та навчальна дисципліна	2	2	Змін не відбулося
Педагогічні дослідження у фізичному вихованні	8	4	Зменшено кількість годин (- 4 години)
Дидактика фізичного виховання		По-іншому названо розділ: Навчання фізичним вправам	
Засоби фізичного виховання	6	Знято дані теми у розділі	
Особливості навчання у фізичному вихованні	2		
Рухливі уміння та навички	6	10	Названо як «Фізичні вправи»
Рухливі (фізичні) якості	6	10	Тему названо як «Розвиток рух- ливих якостей» Збільшено кіль- кість годин (+ 4 години)

Принципи навчання	4	6	Збільшено кількість годин (+ 2 години)
Методи навчання	4	6	Збільшено кількість годин (+ 2 години)
Структура навчання	4	Знято тему	
Форми організації занять	2	2	Змін не відбулося
Формування спеціальних знань	-	2	Ці теми введено вперше
Виховання при навчанні фізичним вправам	-	4	
Методики фізичного виховання			
Загальна фізична підготовка в основних ланках системи фізичного виховання			
Фізичне виховання дошкільнят	2	4	Збільшено кількість годин
Фізичне виховання школярів:			
Значення та завдання	2	2	Змін не відбулося
Форми організації	4	4	
Шкільні програми з фізичної культури	-	14	Введено тему
Шкільний урок	4	16	Збільшено кількість годин
Планування навчальної роботи	4	14	
Врахування (звіти) успішності	4	10	

Фізичне виховання школярів зі слабким здоров'ям	2	4	
Позакласна робота з фізичного виховання	4	12	
Фізичне виховання у піонерській організації	4	12	
Позашкільна робота з фізичного виховання	4	10	
Фізичне виховання у сільських школах	2	4	
Фізичне виховання у школах-інтернатах	0	4	
Фізичне виховання у школах з режимом подовженого та повного дня	2	4	
Фізичне виховання дорослого населення	2	2	
Фізична підготовка з професійною спрямованістю в основних ланках системи фізичного виховання			
Теоретичні основи	2	2	Змін не відбулося
Фізичне виховання учнів середніх професійних навчальних закладів	0	6	Введено тему

Фізичне виховання студентів ВНЗ	4	4	Змін не відбулося
Фізичне виховання допризовної молоді	2	2	
Спортивна підготовка	32	14	Зменшено кількість годин
Всього годин за програмою	250	236	

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові публікації, які відображають основні наукові результати докторської дисертації

Статті у виданнях, що індексуються в міжнародних базах даних

Web of Science Core Collection та/або Scopus:

1. Dzhuryynskyi P., Broiakovskyi O., Tsviakh O., **Koshliak M.**, Turchak A., & Zalizniak A. Innovative dimension of effectiveness in physical education student learning. *Amazonia Investiga*. 2023. № 12 (72). Pp. 167–179. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2023.72.12.15> (Web of Science)
2. Babachuk Y., Mysiv V., Rodikov V., Ivanenko O., & **Koshliak M.** Physical education of students in the conditions of distance education. *Amazonia Investiga*. 2024. № 13(75). Pp. 185–196. DOI : <https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.16> (Web of Science)
3. Asauliuk I., Lisenchuk G., **Koshliak M.**, Kindrat V., & Prudivus N. La educación física como herramienta para la intervención social. Experiencias, escenarios comunitarios y posibilidades. *Interacción y Perspectiva*. 2025. № 15(3). Pp. 660–671. DOI : <https://doi.org/10.5281/zenodo.16910397> (Web of Science)

Монографія (розділи монографії):

4. Кошляк М. А. Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді: історико-педагогічний дискурс. *Сучасна освіта в Україні: особливості розвитку в умовах воєнного стану та повоєнні перспективи*: колективна монографія [електронне видання] / за заг. редакцією проф. Я. В.°Галети : наук. ред. проф. Т.°Я.°Довга. Дніпро : Середняк Т.°К., 2024. С. 345–364. DOI : <https://doi.org/10.36550/978-617-8139-92-6>

**Статті у наукових періодичних виданнях, включених до переліку
наукових фахових видань України:**

5. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я дітей: історико-педагогічний дискурс. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2022. Вип. 206. С. 146–150. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-206-146-150>

6. Кошляк М. А. Проблеми фізичного виховання в історії педагогічної думки (друга половина XIX століття). *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2022. Вип. 207. С. 171–175. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-171-175>

7. Кошляк М. А. Організаційні аспекти становлення та розвитку фізкультурно-масової роботи з молоддю в кінці XIX – на початку XX століття. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2023. Вип. 209. С. 213–217. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-213-217>

8. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 212. С. 179–182. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-212-179-182>

9. Кошляк М. А. Проблема фізичного виховання дітей та молоді в системі позашкільних закладів в рецепції сучасних українських дослідників. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 213. С. 331–335. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-213-331-335>

10. Кошляк М. А. Підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності в наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 214. С. 207–210. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-214-207-210>

11. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки.

Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 215. С. 187–191.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-215-187-191>

12. Кошляк М. А. Способи оптимізації фізичного виховання студентів закладів вищої освіти: педагогічний дискурс. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2024. № 5 (139). С. 325–333.
DOI : <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.05/325-333>

13. Кошляк М. А. Сутнісні характеристики феномену «фізична культура» у наукових дослідженнях. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 216. С. 373–377.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-216-373-377>

14. Кошляк М. А. Особливості організації спортивно-масової роботи з учнівською молоддю в Україні в наукових рефлексіях вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2024. № 6 (140). С. 69–81. DOI : <https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.06/069-081>

15. Кошляк М. А. Проблема здоров'язбереження у вітчизняній педагогіці. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2024. № 97. С. 8–12. DOI: <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2024.97.1>

16. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей та молоді в педагогічній спадщині К. Д. Ушинського. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький: ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 217. С. 207–210.
DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-217-207-210>

17. Кошляк М. А. Поняття «фізичне виховання» у вітчизняних наукових рефлексіях. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2025. № 98. С. 8–12. DOI : <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.98.1>

18. Кошляк М. А. Розвиток фізичного виховання в Україні в другій половині ХХ століття як предмет вивчення науковців. *Наукові записки*. Серія :

Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2024. Вип. 218. С. 347–350. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-218-347-350>

19. Кошляк М. А. Проблема фізичного виховання, збереження та зміцнення здоров'я в педагогічній спадщині Г. Ващенка: історіографічний огляд. *Наукові записки*. Серія : Педагогіка і психологія. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2025. Вип. 81. С. 75–79. DOI : <https://doi.org/10.31652/2415-7872-2025-81-75-79>

20. Кошляк М. А. Історико-педагогічні аспекти розвитку фізичної культури та спорту в Україні в другій половині ХХ століття. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*. Умань : Візаві, 2025. № 1 (13). С. 54–59. DOI : [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(13\).2025.330206](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(13).2025.330206)

21. Кошляк М. А. Фізичне виховання дітей і молоді у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ століття: сучасні дослідження та інтерпретації. *Наукові записки* [Укр. держ. університету імені Михайла Драгоманова]. Серія: Педагогічні науки. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Вип. 160. С. 77–85. DOI : <https://doi.org/10.31392/NZ-udu-160.2025.10>

22. Кошляк М. А. Місце фізичного виховання молодого покоління в творчій спадщині А. Макаренка: історіографія питання. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кропивницький : ЦДУ ім. В. Винниченка, 2025. Вип. 219. С. 274–278. DOI : <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2025-1-219-274-278>

Наукові публікації, які додатково відображають наукові результати докторської дисертації

Тези в матеріалах науково-практичних конференцій:

23. Кошляк М. А. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні наприкінці ХІХ ст. *Фізичне виховання і спорт в закладах освіти на сучасному етапі: стан, напрямки та перспективи розвитку*: м-ли

XXIX Всеукр. наук.-практ. конференції Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (23 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький : ФОП Піскова М. А., 2024. С. 40–46.

24. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління. *Європейське майбутнє : філософсько-освітні студії* : м-ли I Міжнар. наук.-практ. конференції (9–10 травня 2024 р., м. Херсон, м. Хмельницький). Херсон : вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2024. Ч. 1. С. 250–252.

25. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: виміри історичної пам'яті (український і зарубіжний дискурси)* : м-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (30 травня 2024 р., м. Київ).

26. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту* : м-ли VII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнародною участю та II Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнародною участю (12 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2024. С. 171–173.

27. Кошляк М. А. Діяльність спеціалізованих закладів освіти спортивного профілю в Україні в рецепції українських учених. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності* : м-ли VII Міжнар. наук.-практ. конференції (10–11 жовтня 2024 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2024.

28. Kozar Y, Kiriachok M., Poplavska S., **Koshliak M.**, Chernenko O. Experience of the past, formation of the future: a dynamic history of student-centered education. *Proceedings of 11th SWS International Scientific Conference on Social Sciences – ISCSS*. 2024. Vol. 11. (1.2). DOI : <https://doi.org/10.35603/sws.iscss.2024/s08/54>

29. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я особистості в спадщині Григорія Сковороди. *Філософія Григорія Сковороди:*

педагогіка і політика самопізнання : м-ли X Всеукр. наук.-практ. конференції (з міжнародною участю) (3–4 грудня 2024 р., м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. С. 50–52.

30. Кошляк М. А. Організація фізкультурно-оздоровлювальної роботи з учнівською молоддю в Україні: історіографічний огляд. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи* : м-ли VI Міжнар. наук.-практ. конференції (26 грудня 2024 р., м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2025. С. 40–42.

31. Кошляк М. А. Розвиток фізичної культури та спорту в Україні в другій половині XX століття в наукових дослідженнях. *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту* : м-ли VIII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю та III Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (10–11 квітня 2025 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2025. С. 175–178.

32. Кошляк М. А. Історіографічний аналіз сучасних досліджень проблеми фізичного виховання дітей та молоді. *Science in the modern world: innovations and challenges* : м-ли IX Міжнар. наук.-практ. конференції (15–17 травня 2025 р., Торонто, Канада). Торонто, Канада, 2025. С. 505–508.

33. Кошляк М. А. Пошук ефективних методів фізичного виховання молоді у ЗВО в рецепції сучасних учених. *Педагогічна майстерність майбутнього вчителя: поступ, становлення, удосконалення і зростання* : м-ли Міжнар. науково-практ. форуму (5 червня 2025 р., м. Полтава). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2025. С. 998–1001.

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. Кошляк М. А. Історичні аспекти розвитку фізичного виховання в Україні наприкінці ХІХ ст. *Фізичне виховання і спорт в закладах освіти на сучасному етапі: стан, напрямки та перспективи розвитку*: м-ли ХХІХ Всеукр. наук.-практ. конференції Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (23 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький : ФОП Піскова М. А., 2024. С. 40–46.

2. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я підростаючого покоління. *Європейське майбутнє: філософсько-освітні студії*: м-ли І Міжнар. наук.-практ. конференції (9–10 травня 2024 р., м. Херсон, м. Хмельницький). Херсон : вид-во ФОП Вишемирський В. С., 2024. Ч. 1. С. 250–252.

3. Кошляк М. А. Проблема виховання фізичної культури учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: виміри історичної пам'яті (український і зарубіжний дискурси)*: м-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (30 травня 2024 р., м. Київ).

4. Кошляк М. А. Підготовка спортсменів у закладах спортивного профілю у наукових дослідженнях *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту*: м-ли VII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнародною участю та II Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнародною участю (12 квітня 2024 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2024. С. 171–173.

5. Кошляк М. А. Діяльність спеціалізованих закладів освіти спортивного профілю в Україні в рецепції українських учених. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності*: м-ли VII Міжнар. наук.-практ. конференції (10–11 жовтня 2024 р., м. Тернопіль). Тернопіль, 2024.

6. Кошляк М. А. Проблема збереження та зміцнення здоров'я особистості в спадщині Григорія Сковороди. *Філософія Григорія Сковороди: педагогіка і політика самопізнання* : м-ли Х Всеукр. наук.-практ. конференції (з міжнародною участю) (3–4 грудня 2024 р., м. Харків). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. С. 50–52.

7. Кошляк М. А. Організація фізкультурно-оздоровлювальної роботи з учнівською молоддю в Україні: історіографічний огляд. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи* : м-ли VI Міжнар. наук.-практ. конференції (26 грудня 2024 р., м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2025. С. 40–42.

8. Kozar Y, Kiriachok M., Poplavska S., Koshliak M., Chernenko O. Experience of the past, formation of the future: a dynamic history of student-centered education. *Proceedings of 11th SWS International Scientific Conference on Social Sciences – ISCSS*. 2024. Vol. 11. (1.2). DOI : [10.35603/sws.iscss.2024/s08/54](https://doi.org/10.35603/sws.iscss.2024/s08/54)

9. Кошляк М. А. Розвиток фізичної культури та спорту в Україні в другій половині ХХ століття в наукових дослідженнях. *Новації, практики та перспективи розвитку фізичної культури і спорту* : м-ли VIII Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю та III Всеукр. студ. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (10–11 квітня 2025 р., м. Кропивницький). Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2025. С. 175–178.

10. Кошляк М. А. Історіографічний аналіз сучасних досліджень проблеми фізичного виховання дітей та молоді. *Science in the modern world: innovations and challenges* : м-ли IX Міжнар. наук.-практ. конференції (15–17 травня 2025 р., Торонто, Канада). Торонто, Канада, 2025. С. 505–508.

11. Кошляк М. А. Пошук ефективних методів фізичного виховання молоді у ЗВО в рецепції сучасних учених. *Педагогічна майстерність майбутнього вчителя: поступ, становлення, удосконалення і зростання* : м-ли Міжнар. науково-практ. форуму (5 червня 2025 р., м. Полтава). Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2025. С. 998–1001.

Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА
вул. Роменська, 87 м. Суми 40002, Україна, тел. (0542) 68-59-02, факс 22-15-17
E-Mail: rector@sspu.edu.ua www.sspu.edu.ua
Код ЄДРПОУ 02125510

10.11.2025 № 2505 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Кошляка Михайла Анатолійовича

«Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі» на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація та впровадження результатів дисертації Кошляка Михайла Анатолійовича здійснювалася упродовж 2023-2025 рр. в Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка.

Заслугове позитивної оцінки піднятий великий пласт історико-педагогічного матеріалу, системний аналіз досліджуваної проблеми, ретельне опрацювання історико-педагогічних рефлексій вітчизняних учених щодо проблеми фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття.

У процесі викладання таких навчальних дисциплін, як «Педагогіка», «Історія фізичної культури», «Історія наукової думки у фізичній культурі» використовувати положення роботи М. А. Кошляка в ході лекційних і практичних занять. Разом із тим здобувачі вищої педагогічної освіти використовували ці матеріали для презентацій та виступів.

Зважаючи на важливість й актуальність проблематики дисертаційного дослідження М. А. Кошляка результати дослідження можуть бути рекомендовані для більш широкого впровадження у процес професійної підготовки педагогів.

Результати впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Кошляка Михайла Анатолійовича було обговорено й схвалено на засіданні кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 4 від 04 листопада 2025 р.).

Перший проректор

Ганна ЗАКІНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32 м. Вінниця 21001, Україна тел. (0432) 616-620 факс (0432) 612-812 E-mail info@vzpu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125094

26.06.2025р № 06/21

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
Ігнатової Олени Миколаївни
 на тему «Теоретичні та методичні засади професійної підготовки
 майбутніх педагогів до міжкультурної комунікації», поданої на здобуття
 наукового ступеня доктора педагогічних наук
 зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Апробація та впровадження результатів дисертації Ігнатової Олени Миколаївни на тему: «Теоретичні та методичні засади професійної підготовки майбутніх педагогів до міжкультурної комунікації» здійснювались упродовж 2023–2025 рр. у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського.

Схвально оцінюємо розроблену структурно-функціональну модель професійної підготовки педагогів до міжкультурної комунікації, до складників якої належать концептуально-цільовий, проєктувально-організаційний, змістовно-технологічний і діагностико-результативний блоки. Всі блоки моделі взаємообумовлюють та взаємодоповнюють один одного, становлять цілісний процес професійної підготовки майбутніх педагогів до міжкультурної комунікації.

Результати проведеного педагогічного експерименту підтвердили ефективність визначених здобувачкою педагогічних умов для реалізації розробленої структурно-функціональної моделі професійної підготовки педагогів до міжкультурної комунікації. Використання запропонованих дисертанткою методів, методик і рекомендацій дозволило реалізувати ці педагогічні умови для підвищення якості професійної підготовки майбутніх педагогів до міжкультурної комунікації.

Апробація результатів дослідження підтверджує їх теоретичну та практичну спрямованість, доводить доцільність подальшого запровадження в освітню сферу з метою підвищення якості підготовки майбутніх педагогів до міжкультурної комунікації.

Проректор з наукової роботи

Алла КОЛОМІЄЦЬ

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИвул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, тел. (057) 700-35-23, факс (057) 700-69-09
e-mail: rector@hnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125585Від 11.11.2025 № М/10-777

На № _____ від _____

ДОВІДКА**про впровадження результатів дисертаційного дослідження****Кошляка Михайла Анатолійовича на тему****«Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки**

Впровадження результатів дисертаційного дослідження Кошляка Михайла Анатолійовича на тему «Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі» здійснювалося в освітньому процесі Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди впродовж 2023–2025 рр.

Матеріали дисертаційного дослідження Кошляка Михайла Анатолійовича знайшли практичне застосування у процесі фахової підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 014 Середня освіта (за предметними спеціалізаціями) у процесі викладання навчальних дисциплін «Загальна педагогіка», «Провайдинг освітніх технологій». Викладачі кафедри освітології та інноваційної педагогіки використовували матеріали, положення і висновки дисертації під час проведення лекційних і семінарських занять, розробки науково-методичного забезпечення змісту зазначених дисциплін, проектування тематики курсових робіт та дослідницьких проєктів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження Кошляка Михайла Анатолійовича засвідчує належний теоретико-методологічний рівень підготовленої дисертації та доцільність впровадження її результатів у практику підготовки майбутніх учителів.

Результати дисертації обговорено на засіданні кафедри освітології та інноваційної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 7 від 11.11.2025 р.).

Проректор з наукової, інноваційної
і міжнародної діяльності

Світлана БЕРЕЖНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 32-08-89, факс (0522) 24-85-44
E-mail: mails@cuspu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125415

17 листопада 2025р. № 63-н
На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кошляка Михайла Анатолійовича**

**«Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні
другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному
дискурсі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних
наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки**

Результати дисертаційної роботи Кошляка Михайла Анатолійовича з теми «Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі» впроваджувалися в освітній процес Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка впродовж 2023–2025 рр.

Робота суттєво розширює попередні уявлення про особливості розвитку фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття в науковому висвітленні вітчизняних науковців. Авторські інновації М. А. Кошляка дали змогу підвищити рівень об'єктивності та точності сприйняття особливостей фізичного виховання дітей та молоді в Україні в окреслений історичний період.

Представлені результати дисертаційного дослідження мають науково-практичну цінність для корекції змісту окремих дисциплін. Зокрема, матеріали дисертаційного дослідження М. А. Кошляка були використані при викладанні навчальних дисциплін «Педагогіка», «Виховні та дидактичні концепції в історичному вимірі», «Історія вищої школи», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні». Окрім того, матеріали дисертації використовувалися студентами для підготовки доповідей, рефератів, курсових і кваліфікаційних робіт.

Подані результати наукової роботи М. А. Кошляка засвідчили суспільну актуальність, наукову новизну й практичну значущість дослідження. Перебіг упровадження означених результатів було обговорено та схвалено на засіданні кафедри освітніх наук Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 6 від 30 жовтня 2025 р.).

В.о. проректора з наукової роботи

Марія ФОКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна, тел. (0432) 616-620, факс (0432) 612-812, E-mail: info@vpsu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125094

26.11.2025р. № 06/36

на № _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Кошляка Михайла Анатолійовича
 «Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні
 другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному
 дискурсі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних
 наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія
 педагогіки**

Упродовж 2023–2025 рр. в освітньому процесі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впроваджувалися результати дисертаційного дослідження Кошляка Михайла Анатолійовича з теми: «Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі».

Окремі положення дисертаційної роботи М. А. Кошляка використовувалися при укладанні навчально-методичних видань, підготовці курсових робіт, кваліфікаційних праць; у науково-педагогічних дослідженнях; у процесі розвитку самостійної роботи як чинник мотивації студентської молоді до фізичного самовиховання і самовдосконалення.

У процесі викладання таких навчальної дисципліни «Педагогіка» на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти, викладачі мали можливість використовувати положення роботи М. А. Кошляка у ході лекційних і практичних занять. Апробація результатів засвідчила високий теоретико-методичний рівень дослідження та ефективність його застосування в системі професійної підготовки фахівців.

Відповідно до актуальності, наукової новизни та практичного значення дисертаційного дослідження М. А. Кошляка було зроблено висновок про доцільність подальшого впровадження його результатів в освітній процес закладів вищої освіти.

Результати впровадження обговорено і схвалено на засіданні кафедри педагогіки і освітнього менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 4 від 05.11.2025р.).

Проректор з наукової роботи

Алла КОЛОМІЄЦЬ

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

65082, Україна, м. Одеса, вул. Дворянська, 2 Тел. (048) 723-52-54
E-mail: oguint@paco.net, rector@onu.edu.ua факс (048) 723-35-15

004125

27.11.25 № 01-01-296

на № _____ від _____ **ДОВІДКА**

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кошляка Михайла Анатолійовича

«Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі», поданого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Реалізація наукових результатів Кошляка Михайла Анатолійовича, представлених у дисертаційному дослідженні «Теорія і практика фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі» впроваджена і апробована в освітній процес Одеського національного університету імені І. І. Мечникова впродовж 2023–2025 рр.

Дисертантом детально обґрунтовано необхідність історіографічного аналізу теорії і практики фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття, розкрито особливості формування наукових знань з окресленої проблеми.

Особливо позитивним під час здійснення апробації розроблених дисертантом матеріалів, на думку викладачів, виявилось те, що в науковий обіг уведено широке коло історико-педагогічних досліджень щодо фізичного виховання дітей та молоді в Україні другої половини XIX – XX століття.

Основні теоретичні положення та практичні результати дисертаційного дослідження М. А. Кошляка оцінені як такі, що є вагомими для науки і практики й заслуговують на подальше поширення у сфері вищої освіти.

Науковий керівник теми 354,
д.філол.н., проф.

Олена МАТУЗКОВА

Завідувач кафедри

Ольга ГРИНЬКО

Заступник декана факультету
з наукової роботи, к.філол.н, доц.

Анжела БОЛДИРЄВА

Декан факультету РГФ
д.філол.н., проф.

Ніна КРАВЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з наукової роботи
д.біолог.наук, проф.

Володимир ІВАНИЦЯ